TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

2

BAKI - 2025

TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

1997-109

HİSTORY AND İTS PROBLEMS ИСТОРИЯ И ЕЁ ПРОБЛЕМЫ

NƏZƏRİ, ELMİ, METODİK JURNAL

ISSN 2708-0641 (print)
2708-065X (online)

2

ADİLOĞLU
BAKI – 2025

Baş Redaktor - **Əsməd İmamməmməd qızı Muxtarova -** *Bakı Dövlət Universiteti*

Baş redaktorun müavini - **İsmayıl Məhəmməd oğlu Məmmədov -** *Bakı Dövlət Universiteti*

Məsul katib - **Məmmədağa Ələkbər oğlu Baxışov -** *Bakı Dövlət Universiteti*

Redaksiya heyəti (əlifba sırası ilə)

Axundova Nərgiz Çingiz qızı - *AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*
Andrzej L.Bonusiak - *Jeşuva Universitetinin Tarix İnstitutu (Polşa)*
Barış Özdal - *Bursa Uludağ Universiteti (Türkiyə)*
Dadaşov Əmrah Nemət oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Danish Miroslav - *Bratislava Komenski Universiteti (Slovakiya)*
Əliyeva Sevinc İsrafil qızı - *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Əliyev Qabil Əli oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Əlizadə Hikmət Əbdül oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hacıyev İsmayıl Muxtar oğlu - *AMEA Naxçıvan bölməsi*
Hacıyev Sani Tofiq oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hatice Palaz Erdemir - *Manisa Calal Bayar Universiteti (Türkiyə)*
Hüseynova İradə Mehtiqulu qızı - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hüseynova Lalə Cavid qızı - *AR Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi sənədlər arxivi*
İsgəndərov Anar Camal oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Qasımlı Musa Cəfər oğlu - *AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu*
Quliyeva Nərgiz Məlik qızı - *AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu*
Kvitsiani John Jokiyevich - *İ.V.Cavaxişvili adına Tbilisi Dövlət Universitetinin "Qafqazşünaslıq" Elmi-Tədris İnstitutu (Gürcüstan)*
Mahmudov Yaqub Mikayıl oğlu - *AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*
Mamoulia Georges Quramovich - *Sosial Elmlər üzrə Ali Araşdırmalar Məktəbi (Fransa)*
Məmmədli Sabir Rza oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Mirabdullayev Adil Mirabdulla oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Mohammad Salmansızadeh - *Təbriz Universiteti (İran)*
Turichın İqor Victoroviç - *Moskva Tarix, İqtisadiyyat və Hüquq Elmi-Tədqiqat İnstitutu (Rusiya)*
Vəlixanlı Nailə Məmmədəli qızı - *Azərbaycan tarx müzeyi*
Yusifzadə Sevinc Ziya qızı - *Bakı Dövlət Universiteti*
Zeynalov İbrahim Xudaverdi oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*

Web-sayt: https://tarixveonunproblemleri.az/
Redaksiya ilə əlaqə: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com
Şəhadətnamə № 0060079 (1997)
©Lisenziya ser.AB - №22477

MÜNDƏRİCAT

	QƏDİM DÖVR VƏ ORTA ƏSRLƏR	
ИСМАЙЛОВА С.А.	*О европейских аварах*	5-9
ALIYEVA L.A.	*Ethno-religious identities in the early medieval Azerbaijan: on the basis of the primary sources*	10-13
NƏSİROV N.P.	*İlxanlılar dövlətinin dini siyasəti (ingilisdilli tarixşünaslıq əsasında)*	14-22
ƏMİRLİ İ.C.	*Türk xalqlarının köçərilik və yarımköçəri oturaq mədəniyyəti*	23-27
TAĞIZADƏ G.	*Nadir Şahın ordusu: XVIII əsrin ən güclü hərbi qüvvəsi*	28-33
	YENİ DÖVR	
RƏHİMOĞLU-QULİYEV M.	*Zaqafqaziya Nəcib qızlar institutunda ilk təhsil alanlardan biri - Lalabəyim Kəngərli-Naxçıvanckaya-Makinskaya haqqında bəzi qeydlər*	34-39
İSKƏNDƏROVA S.	*XIX əsrin II yarısında Fransanın Asiya və Afrikada müstəmləkə işğallarının genişlənməsi*	40-47
BABAZADƏ Ə.	*İrəvan xanlığı və rus işğalı dövründə İrəvan bölgəsinin etnik-dini tərkibi*	48-52
SƏDRƏDDİNOVA G.	*1821-1830-cu illərdə Osmanlı imperiyasına qarşı baş vermiş yunan üsyanı ərəfəsində Fənər yunan patriarxlığının fəaliyyəti*	53-58
ƏLİYEVA V.	*Ağabala Quliyevin Bakı unüyütmə sənayesində fəaliyyəti*	59-65
ƏLİYEVA L.	*Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Almaniyanın Bağdad konsessiyasını əldə etməsi və Berlin-Bağdad dəmiryolu layihəsinə böyük dövlətlərin münasibəti*	66-71
	MÜASİR DÖVR	
MƏMMƏDOV N.	*Müharibəni kim başladı, Hitler, yoxsa Stalin (sirlər açılır, yeni faktlarla tarixi həqiqət məlum olur)*	72-78
HÜSEYNLİ H.	*Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində Rusiya amili (2013-2016-cı illər)*	79-84
MƏLİKOVA Z.	*Yeni dünya düzənində Türkiyənin xarici siyasəti*	85-91
İSMAYILOV Ş.	*Türk birliyi təşkilatlarının yaradılması və inkişaf istiqamətləri*	92-96
TALIŞINSKİ E.B.	*İnformasiya-psixoloji müharibənin aparılmasının metod və vasitələri*	97-101
HƏSƏNLİ E.	*Kibertəhdid: dövrün aktual problemi*	102-106
HƏSƏNOVA K.	*Avropa İttifaqı – Azərbaycan münasibətlərində enerji amili*	107-112
ƏSƏDOVA X.	*Gəncə Azərbaycan milli istiqlalının ərk qalasıdır: tarix və müasirlik*	113-117
QULİYEVA G.	*Avropa İttifaqının böyük dövlətlərlə münasibətləri*	118-126
İSAQOVA C.	*Zəmanəmizin layihə memarı: İlham Əliyevin regional və qlobal inteqrasiya siyasəti*	127-132
ABDULLAYEV V.S.	*Almanyada təhsil alan Azərbaycanlı tələbələrin aqibəti (Freyberq Dağ Akademiası - Berlin universitet arxivlərini araşdırarkən)*	133-138
CƏFƏROVA G.	*1960-1970-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetində Azərbaycan tarixi elminin öyrənilməsi məsələləri*	139-143
HÜSEYNZADƏ Ş.	*Sovet dövründə milli azlıqlara münasibət*	144-151
BURCU TEMÜR	*National identity and genocide: the example of Khojaly*	152-157
АЛЕКПЕРОВ Х.	*Исторические аналоги геноцида азербайджанского народа*	158-164

MƏMMƏDOVA A.	*Beynəlxalq münasibətlərdə strateji kommunikasiyaların rolu*	165-170
BAĞIROV Q.	*Müharibə və sülh: reallıq və təzadlar*	171-175
АБАСОВА С.	*Туризм как новая перспективная политическая стратегия устойчивого сотрудничества и стабильности в мире*	176-180
HƏSƏNOVA S.	*Azərbaycan və qərb slavyan ölkələri arasında beynəlxalq əlaqələrin yaranması və inkişafı*	181-186
ИМАНЛЫ А.	*Гейдар Алиев как архитектор азербайджанской национальной идеологии и диаспорной политики*	187-190
XƏLİLOVA F.	*Erməni milliyyətçiliyinin formalaşmasının tarixi əsasları*	191-196
MƏLİKOVA X.	*Dünya iqtisadi böhranı və "Ərəb baharı" hadisələrinin Yaxın Şərqdə geosiyasi konfiqurasiyanın dəyişməsinə təsiri*	197-205
İBADZADƏ E.	*Könüllülük: anlayışın mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri*	206-214
ДЖАФАРОВ Р.	*Истоки израильско-палестинского конфликта и роль внешних акторов в попытках его урегулирования на современном этапе*	215-222
ARXEOLOGİYA, ETNOQRAFİYA, MUZEYŞÜNASLIQ		
SƏFƏRLİ H.	*Qadınların xatirəsinə hazırlanmış müsəlman kitabələri haqqında (Naxçıvan Muxtar Respublikası materialları əsasında)*	223-227
ОРУДЖЕВА Л.	*Палеоиндейцы*	228-232
HÜSEYNOV F.	*Əlikömək tapə abidəsinin sümükdən düzəldilmiş əmək alətləri*	233-238
QƏHRƏMANOVA Z.	*Qarabağda erkən orta əsrlərdə əkinçilik mədəniyyəti*	239-242
MUXTAROV F.	*Çıraq Qala: Tarixi, etimoloji, arxeoloji və etnoqrafik aspektlərdə təhlili*	243-246
MƏNBƏŞÜNASLIQ, TARİXŞÜNASLIQ, TARİXİ ÇOĞRAFİYA, DEMOQRAFİYA, METODİKA		
ГУМБАТОВ Н.	*Проблема этногенеза и первоначального расселения кипчаков в историографии*	247-256
ƏHMƏDOV H.	*XIX əsrin sonu - XX əsrin birinci on illiyində İrəvan şəhərinin tarixi- demoqrafik milli tərkibi, savadlılıq dərəcəsi, mədəniyyəti*	257-261

UOT 94

САНУБАР ИСМАЙЛОВА
Д.ф.п.и.н.,
доцент Бакинского Государственного Университета
sanubar.is@gmail.com

О ЕВРОПЕЙСКИХ АВАРАХ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/5-9

История авар представляет собой одну из важных страниц в период трансформации позднеантичной Европы в средневековую. В связи с этим, актуальность темы можно рассматривать в исследовании взаимодействия цивилизаций, взаимодействия различных этносов и культур в формирующемся многокультурном европейском пространстве.

Ключевые слова: аварцы, европейские исследователи, территория Византии, Венгрия, сведения.

Введение. Народы, сошедшие с исторической арены, часто не оставляли о себе мемуаров, письменных памятников, даже документов. Часто единственным свидетельством их жизни являются археологические данные. Так получилось и при исследовании истории одного из «исчезнувших народов» - авар, в которой многое остается загадочным. Вопрос об этническом происхождении до сих пор является дискуссионным. Прежде всего, это связано с тем, что многочисленные письменные исторические свидетельства дают весьма отрывочную и неполную информацию.

Тюркоязычное племенное объединение, которое жило в степях Юго-Восточной Европы в раннем средневековье, называлось Авар (или Абар). Об этом племенном объединении впервые было упомянуто в произведении византийского автора Приска в связи с событием 463 года. Автор пишет, что посланник сарагурцев, прибывший во дворец Византийского императора, говорил о давлении аварцев на сабиров (8, с.252).

Исторический обзор об аварах в Европе. Сочинения византийских авторов V-VIII вв. дают информацию о появлении авар на европейской территории, вторжениях и военных столкновениях с Византийской империей и племенами. Авторы сочинений пытаются раскрыть истоки этнической истории авар и описать их общественно-политическое устройство, акцентируя внимание на агрессивной внешней политике каганата в пору своего расцвета и завоевания политического превосходства на международной политической арене того времени. К этой группе источников следует отнести сочинения Евсевия Панфила, Приска Панийского, Агафия Миринейского, Константина Багрянародного, Иоанна Эфесского, Иоанна Малалы, Менандра Протектора, Прокопия Кесарийского, Феофана Византийского, Феофилакта Симокатты и др.

Тюркоязычные народы в западной части Центральной Азии известны с глубокой древности, однако термина «тюрк» тогда не существовало. Народ, именовавший себя «тюрки», сложился в начале VI века. Тюрки VI века – это сложносоставной народ, которые слились в единое целое создав огромную державу от Желтого до Черного моря, успешно воевавшую с Китаем, Ираном и Византией.

Происхождение авар до настоящего времени остается не установленным. Научные теории предполагают, что они могли быть тюркским, монголоидным или иранским народом. Но более популярно в научной сфере мнение, что авары представляли собой неоднородный по своему племен, включавший в себя все указанные группы.

Современная историческая наука располагает большим количеством работ, в которых затрагиваются различные аспекты истории авар. На данный момент в историографии существует пять основных точек зрения на этногенез авар:

1.Они монголоязычный этнос-сяньби или жужани;

2.Они угорский этнос;

3. Они тюркоязычный этнос;

4. Они тунгусо-маньчжурский этнос;

5. Они ираноязычный этнос.

При этом все территории допускают возможное влияние разных этнических элементов и согласны в том, что авары, в любом случае не представляли собой однородное племя и по мере продвижения к Европе испытывали сильное влияние тюркоязычных племен.

Традиционно среди историков принято идентифицировать аваров с центральноазиатским народом жуань-жуанями. Этого мнения придерживались Б.Шпулер, Й.Маркварт, В.Эберхард, Р.Груссэ, К.Менгес, П.Пельо, Е.А.Хелимский. По отношению к жужанской гипотезе ученые допускают, что определенный вклад жужаней в аварский союз возможен, но считают, что он не являлся основным. Так, обращается внимание на упоминание в китайской летописи племени хуа, которое перекочевало из Таримского бассейна в Афганистан и представляло собой ветвь юечжи или эфталитов. Турецкий исследователь Мехмед Тезджан полагает, что хуа выступало в качестве политического названия эфталистской группировки (4).

В справочной литературе распространена версия о тюркской принадлежности авар. Это утверждение в значительной степени верно для позднего периода, когда этнический облик авар изменился под воздействием вошедших в каганат тюркских племен. К ранним аварам эту теорию развивает венгерский историк А.Рона-Таш. По его мнению, уже ранние авары (жужани) говорили на разновидности огурских (тюркских) языков, а костяк аварского союза составили турки-огуры (уйгуры).

Венгерский историк предполагает, что авары, по крайней мере, в поздний период своего существования, приобрели значительную примесь тюркского элемента. Так, или иначе, все теории допускают, что по мере продвижения авар в Европу они подвергались влиянию разнародных этнических составляющих.

Западный каганат продолжал расширять свои территории на западе. В это время перед западными тюрками были две нерешенные проблемы: покорение аваров и прокладывание через Иран дороги для «шелковых караванов». Разрешение этих проблем было делом довольно сложным, и, безусловно, своих сил не хватало. Необходимо было иметь союзником Византию, но персы и авары зажали её в тиски.

Талантливый полководец Византии Ираклий, ведя мудрую политику с аварами, спас Константинополь и повел армию на персов (9, с.142).

После распада Западной Гуннской империи авары превратились в господствующую силу в степях Юго-Восточной Европы, и направляясь на запад, приблизились к границам Византийской империи.

Ряд исследователей, базируясь на сообщениях византийских историков Менандра Протектора (VI век) и Феофилакта Симокатты (VII в) полагают, что в Европе действовали «псевдоавары» - верхониты (племена уар и хуни), которые присвоили себе имя авар, чтобы устрашить соседей; говорят среди скифских народов племя аваров является наиболее деятельным и способным.

Поселившись на Среднем Дунае в Паннонии, авары основали государство (VI-IX вв.), в котором сами заняли место военной аристократии. Опираясь на хринги (деревянные крепости), они держали в подчинении славянские племена, распространению которых в Далмацию, Иллирию и Фракию сами же немало способствовали.

Авары сыграли важную роль в этногенезе венгерского народа. Часть центральноазиатских аваров вошла в качестве рода в состав туркмен под названием вар.

Венгерский историк и археолог Дьюла Ласло считает, что поздние авары, прибывшие в каганат в 670 г., в большом количестве жили в период между разрушением и разграблением Аварского государства франками в 791-795 гг. и приходом мадьяр в 895 г.

Ласло указывает, что поселения венгров (мадьяр) дополняли, а не заменяли поселения авар. Еще одно доказательство аваро-венгерской преемственности, это названия венгерских племен, вождей и т.д. позволяют предположить, что по крайней мере, вожди венгерских завоевателей были тюркоязычными (1).

Что общего у аварцев с европейскими аварами? «Летом 558 г. жители Константинополя наблюдали на своих улицах всадников, одетых в броню из железных пластин. Войны отличались высоким ростом, и ехали на мощных лошадях, также защищенных доспехами. Эти войны были послами авар, которые заявили Императору Юстиниану, что они авары самый сильный на земле народ, который может истребить любого врага; Население столицы толпами сбегалось смотреть на аварских послов. Особенно поразили византийцев во внешнем виде невиданных еще варваров волнистые волосы, заплетенные в косы.

Менандр Протектор, византийский историк VI века, сохранил содержание той речи, с которой аварский посол Кандих обратился к императору Юстиниану.

Российский историк - хазаровед М.И.Артамонов цитировал его в своей работе «История хазар»: «С дерзостью отчаяния аварский посол говорил: «К тебе приходит самый великий и сильный из народов; племя аварское неодолимо, оно способно отразить и истребить противников. И поэтому тебе полезно будет принять авар в союзнике и приобрести себе в них отличных защитников; но они только в том случае будут в дружеских связях с Римской державою, если будут получать от тебя драгоценные подарки и деньги ежегодно и будут поселены тобой в плодоносной земле».

Таким образом, авары заявились в Константинополь не только похваляться силой и бряцать доспехами - они пришли просить взять их на службу (10).

И так они пришли к византийцам, чтобы заключить союза попросту выступили в качестве крупной наемной боевой силой. Византийцы отправили аваров воевать с кутригурами, утигурами и восточными славянами. Авары повоевали с этими кочевниками и восточными славянами удачно. За это византийцы дали им земли на территории нынешней Сербии. Но, они им не понравились, потому что мало походили на родные степи и равнины.

Затем они переселились в современную Добруджу - это область на границе Румынии и Болгарии. И только после этого авары заключили договор с лангобардами против гепидев.

Сведения Менандра о войне лангобардов с гепидами дополняет Феофилакт Симакатта, который указывал, что её причиной было то, что король первый Альбоин влюбился в дочь короля второго Кунимунда. Кунимунд отправил к византийскому императору Юстиниану посла, попросив помощи и отправив богатые дары. Византийский историк приукрашивал действительность, сообщая, что Юстиниан послал на помощь гепидам войско Бадуария, а Кунимунд отверг предложение Альбоина о мире, желая отомстить лангобардам.

После смерти Авдуина королем лангобардов, стал его сын Альбоин, а от Туризунда власть у гепидов перешла к Кунимунду, который разорвал союз лангобардами и начал войну тогда Альбоин и вступил в союз с гуннами, называемыми аварами. После поражения гепидов, земля гепидов и часть их народа оказались под властью авар. После окончания готских войн лангобарды оставили Паннонию в 568 году союзным им аварами. Альбоин достиг договора с правителем аваров о том, что лангобарды вправе вернуться на эту территорию, если к этому их вынудят обстоятельства. Сами же они, призвав на помощь саксов, булгар, сербов, вторглись в Италию (5).

Поражение под Константинополем побудило всех европейских народов встать на борьбу против аварцев. Они были вытеснены из Карпат и в основном продолжали жить в степях Венгрии. Паннония аварам очень понравилась (3). Как ни странно, но об аварах, живших на территории современной Венгрии, нет никаких упоминаний в венгерских летописях.

Завоевание королевства лангобардов в 744 году и покорение Баварии в 788 году франкским королем Карлом Великим (768-814) встревожили аваров. Они вторглись в Италию и Баварию, но были вынуждены отступить. Летом 791 года, после безуспешных мирных переговоров, Карл Великий вторгся в каганат вдоль реки Дунай с запада, в то время как его сын Король Италии Пипин (780-810) атаковал с юго-востока. Он разграбил аварскую крепость и захватил большую добычу, прежде чем вернуться в Италию. Войска Карла Великого разрушили две аварские крепости через реку Энс, но эпидемия лошадей убила около 90%, его лошадей.

В 796 году Пипин начал новое вторжение в каганат и заставил каганата подчиниться франкам без сопротивления. Авары, отказавшиеся жить под франкским сюзеренитетом, отсту-

пили на земли к востоку от реки Тиса. Пипин переправился через Дунай и захватил большую добычу в «кольце», прежде чем разрушить его. После своей победы Пипин провел синод на Дунае, чтобы договориться о христианизации аваров. Под руководством патриарха Павлина II Аквилейского собравшиеся клирики решили, что христиане, жившие под властью аваров, должны быть повторно крещены, только если их крестили неподготовленные клирики (2).

В 798 г. в Зальцбурге было учреждено епископство, проповедовавшее аварам христианскую религию.

Паннония стала необитаемой, а место обитания кагана стала пустынно. Все знатные авары были перебиты, а франки обогатились серебром и золотом за счет авар. Это оправдывалось тем, что авары ранее грабили другие народы. В Ведастинских анналах под 811 годом говорилось, что Карл совершил поход против гуннов (авар) и славян. В Фульдских анналах сообщалось, что франки вторглись в Паннонию, чтобы урегулировать распри между славянами и «гуннами».

Под 805 годам сообщалось, что авары просили места для поселения между Саварией и Карнунтомом, не перенося враждебности славян. Их правитель был царского титула. В 802 году под готским замком погибли Кадолах и Готеран. Тогда Карл послал в Баварию значительное войско, которое двинулось на Паннонию и сломило аварское сопротивление. Согласно Дополнению к Большим Зальцбургским анналам под 805 годом упоминалось о крещении 21 сентября кагана по имени Авраам (5).

В 805 г. новую веру принял сам каган. В 805 г. Аварский каганат распался под натиском Великого французского королевства. В последующих столетиях аварцы, поселившись среди венгров и других восточнославянских народов, исчезли с политической арены. В средних веках аварцы слились с народами, проживающими на западном берегу Черного моря и вдоль Дуная.

Последние сведения об аварском посольстве к франкам относятся к 823 г. На имперском государственном собрании оно представляло покоренный франками некогда известный и могучий народ. Еще в Вердинском договоре 843 г. о разделе империи Карла между его сыновьями упоминалось Аварское королевство (6).

Заключение. Напомню, что это европейское государство существовало почти три века. Причем известны точные даты: с 562 по 823 годы нашей эры. За это время многочисленными народами этой страны правили более десятка каганов. Аварский каганат занимал земли нынешних стран на карте: Швейцария, Венгрия, Австрия, Хорватия, Румыния, Сербия, Словакия, Польша, Украина, Белорусия, Болгария, Северная Македония (часть бывшей Югославии). Кроме того, каганат занимал часть нынешних Германии и Литвы. По крайней мере, наиболее достоверной гипотезой является то, что родина аваров - Центральная Азия. Территория довольно большая - от России и Казахстана до Китая и Индии.

Но, важно отметить, что основным ареалом расселения аваров в Европе была территория современной Венгрии, причем сами венгры в период аварской гегемонии обитали где-то на Урале. В IX веке венгры стали мигрировать к Дунайскому бассейну, где первым делом обрушились на авар и заняли их земли. Было бы неправильно, однако полагать, что авары не оставили после себя никакого наследия. Несомненно, они принимали участие в этногенезе многих народов Европы, а их потомки до сих пор живут среди нас (7).

ЛИТЕРАТУРА

1. Авары / Википедия. - https://ru.wikipedia.org [Дата обращения: 27.03.2025].
2. Аварские войны. - whttps://en.wikipedia.org [Дата обращения 28.03.2025].
3. Авары Европы: откуда взялись, как выглядели / Альтернативная история... - https://alternathistory.ru. [Дата обращения: 27.03.2025].
4. Авары - история, численность и... / РУВИКИ. - https://ru.ruwiki [Дата обращения: 27.03.2025].

5 История авар в средневекой Европе - Реальное время. - https://realnoevremya.ru [Дата обращения: 28.03.2025].
6. Исчезнувшие народы Авары. Ethnoglobus / Википедия. - https://etnoglobus.az [Дата обращения: 28.03.2025].
7. Какие народы произошли от авар / Дзен. - https://dzen.ru [Дата обращения: 31.03.2025].
8. Мухтарова А.И. История тюркских народов. Баку, 2010, «Адилоглы», 446 с.
9. Рахманалиев Р. Империя тюрков. История великой цивилизации. Москва, 2015, «Прогресс РК», 703 с.
10. Что общего у аварцев с европейскими аварами / Новое дело - https://ndelo.ru [Дата обращения: 27.03.2025].

SƏNUBƏR İSMAYILOVA
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

AVROPA AVARLARI HAQQINDA

Türk xalqlarının tarixinin aktual problemlərindən biri də Avarların tarixidir. Bu problemin tədqiqatçılar tərəfindən mühüm faktlar əsasında işıqlandırılması, mənfi və müsbət fikirlərin araşdırılması, avarların tarixi haqqında geniş məlumatlar əldə edilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. Elmi məqalənin əsas məqsədi avarların Avropa tədqiqatçıları tərəfindən öyrənilməsi, onlara hansı səviyyədə qiymət verilməsi və Avropada məskunlaşan avarların taleyi haqqında ətraflı məlumatlara onların öz münasibətlərini bildirməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: Avarlar, Avropa tədqiqatçıları, Bizans ərazisi, Macarıstan, məlumatlar.

SANUBAR ISMAYILOVA
Doktor of Philosophy in History,
Associate Professor of Baku State Universitety

ABOUT EUROPEAN AVARS

One of the aktual problems in the history of the Turkic peoples in the history of the Avars. It is one of the most important issues for researchers to shed light on this problem based on important facts, to examine negative and positive opinions, and to obtain extensive information about the history of Avars. The main purpose of the scientific article is to study the Avars by European researches, to what extent they are assesed, and to express their own attitude to detailed information about the fate of the Avars who settled in Europe.

Keywords: Avars, European researches, Byzantine territory, Hungary, information.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 02 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d. İsmayıl Məmmədov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

LALA ALIYEVA
Associate Professor of History Faculty, Baku State University
https://orcid.org/0000-0002-4831-6915
lalaaliyeva@bsu.edu.az

ETHNO-RELIGIOUS IDENTITIES IN THE EARLY MEDIEVAL AZERBAIJAN: ON THE BASIS OF THE PRIMARY SOURCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/10-13

This research paper examines the evolution of ethno-religious identities in early Medieval Azerbaijan. The primary objective of this investigation is to determine religion's pivotal role in transforming ethnic identity across this geographical and political expanse.

The study begins by analyzing the ethno-religious composition of pre-Islamic Azerbaijan through Armenian and Georgian chronicles, Moses of Kalankatuyk's "History of Alban," and Sassanian inscriptions. These sources reveal a distinctly multi-ethnic and multi-linguistic society characterized by diverse religious practices, including various forms of idolatry, Christianity, and Zoroastrianism.

The Arab conquest and subsequent introduction of Islam fundamentally altered the religious landscape of the region, precipitating profound changes in collective identity. Sources ranging from early medieval Arab authors to Persian historical literature and European textual sources illuminate the gradual nature of this transformation process.

Furthermore, this research investigates the adaptation of religious practices within new ethnocultural environments and identifies the defining characteristics of emergent ethno-religious identities - products of complex historical processes. In essence, the paper traces the dynamic interplay between religious transformation and ethnic identity through a comprehensive historical perspective.

Keywords: Early Medieval Azerbaijan, Turkic tribes, Islamisation, Ethnic identity, religious transformation.

Introduction. Examining the ethnic and religious processes in historical Azerbaijan, it is obvious that the Islamisation of the country was a turning point in its historical fate. A new religion, Islam, brought a new concept of socio-cultural, political, and even economic life. Aiming to scrutinize these processes in a certain historical time, namely the early medieval period (V-X centuries), this study is based on the diffusion theory. Developed by Everett Rogers in 1962, it provides a framework for understanding how, why, and at what rate new ideas spread through a social system or ethnic system. Diffusion theory offers a powerful lens for analyzing religious transformation by framing it as the spread of an innovation through a social system. While challenges emotional factors or historical data gaps exist, the theory's structured approach can yield valuable insights into why and how religious transformations succeeded.

Wide range of historical textual sources, as well as archeological findings were considered for investigation of the issue. Among them "The History of The Caucasian Albanians" by Moses of Kalankatyuk [6], "Futuh Al-Buldan" by Baladhuri [4], Michael the Syrian's chronicle [5], works of Ibn Rustah and Yaqubi [7], "Kitāb Masālik wa-Mamālik" by Ibn Haukal [8], "Murūj aḏ-Ḏahab wa-Maʿādin al-Jawhar" [9], The History of Theophylact Simocatta [11] and other sources. These sources make it possible to trace ethno-linguistic processes before and after the Islamization of Azerbaijan. In addition to the textual sources of the time, some archaeological data were studied that provided material evidence for the research. [12, 66-72].

Ethno-linguistic and Religious Map of Pre-Islamic Azerbaijan. Textual sources show that the territory of Azerbaijan had religious diversity in the pre-Islamic period. Although our main source on Caucasian Albania, "History of Albania" by Moses Kalankatuysky, proves that Christianity was the official religion, but polytheistic and Zoroastrian religious views were preserved. This is evidenced

by burial monuments. These monuments of the pre-Islamic period are important in determining the religious and cultural worldview of the population of this period. The material and cultural remains that found in the burials assist even to identify their ethnicity or origin. As a result of archaeological research conducted in Azerbaijan, several different burial patterns were discovered. This also indicates that polytheistic religious worldviews and various burial rites associated with them existed in Azerbaijan from ancient times [12, 66-72]. In the south of the Araz River, Zoroastrianism had a dominant position.

The study of the ethno-linguistic composition of the population of pre-Islamic Azerbaijan is of great importance. The works of Greek and Roman authors prove the contacts of the Huns with Azerbaijan. The Greek historian Agathias (536-582) mentions one of the Hunnic tribes in the Caucasus, the Onoguris. The Onogur Huns were an influential group in the Caucasus region throughout the 5th and 6th centuries [3, 21]. According to Agathias, Persians maintained a garrison at Onoguris fortress, strategically positioned in the Archaeopolis district as an opposition base against Roman forces. In his war accounts, Agathias frequently references the Onoguris fortress and clarifies its etymology: the location retained its historical name "Onoguris," which likely originated from a past military engagement between the Onoguri Huns and the Colchians, where the Colchians emerged victorious and subsequently named the location to commemorate their triumph [1, Book III, 6].

We will not examine in detail the entire picture of the ethnic composition of the population of this period. However, one important point should be noted that religious diversity prevented the formation of a single ethno-linguistic and cultural entity.

Ethno-religious Identities After Islamisation. The spread of Islam in Azerbaijan, associated with the Arab conquest of the country, was a gradual process. The political dominance of the Arabs was fully established by the beginning of the 8th century, when the local power of the Mehranid dynasty was eliminated by Caliph Abd al-Malik.

Although the upper crust of the population accepted Islam in order to maintain their positions, the broad masses retained their previous beliefs. It is no coincidence that the Caliphate resettled Arab tribes to Azerbaijan to create an ethnic support base for itself. First of all, this was due to the fact that they could not find such support among the masses of the local population. By the 9th century, Islam had already become the dominant religion in the country, but Christianity still retained its position in some regions. In accordance to the Arab author al-Masudi (896-956) in the Shaki region the majority of population were still Christians in his time. After the Kingdom of the Sanariye, there exists the Kingdom of Shakin. The inhabitants of this kingdom are predominantly Christian, though there is also a Muslim community consisting of merchants and people of various other occupations. According to the author's book, the ruler of this kingdom at that time was someone called Azer Ibn Nabih Ibn Muhajir [9, 156]. It is interesting that this local nobleman, being a Christian, had a name of Zoroastrian origin.

In his work "Kitab al-Alaq al-Nafisa," Ahmad Ibn Rust (X century's author) describes Sarir, a Christian state in the Northern Caucasus, and then discusses a neighboring country and its leader, Adarnerse/Azernerse. According to Ibn Rusta, this ruler practices an unusual form of religious pluralism. He observes Muslim prayers on Fridays, participates in Jewish worship on Saturdays, and joins Christian services on Sundays, effectively engaging with all three major monotheistic faiths [7, 147-148]. This is an obvious example of the process of transformation from one religion to another. It is evident that although Islam became the dominant religion in the 9th century, the process of fully establishing a single religious and cultural identity still required time.

As for ethno-linguistic identity, in his research, dedicated to the ethnic composition of Azerbaijan during the Arab Caliphate, Ramil Agayev indicates that Turkic tribes have been the indigenous population of Azerbaijan since ancient times [2]. At present, this concept is the main one in Azerbaijani historiography. At the same time, the author emphasizes the presence of Caucasian-speaking and Iranian-speaking tribes on the territory of Azerbaijan, along with the Turks [2, 4].

The results of the study show that the adaptation of religious practices in new ethno-cultural environments and the emergence of defining characteristics of ethno-religious identities are the pro-

duct of complex historical processes. The dynamic interaction between religious transformation and ethnic identity is traced.

Conclusion. Attempting to examine the issue from the lens of diffusion theory, this proves that after Islamisation there was a radical change in the ethno-religious identity of the population of Azerbaijan. Religion as a factor influencing social consciousness was able to unite the ethnic core of the people around a single identity. This process begins with the spread of Islam and continues even after collapse of the Caliphate. Instead of religious diversity, a single religious and cultural space of the population was formed, which contributed to the unification of the Turkic factor with the non-Turkic population of the country. The Islamisation of Turkic tribes was often gradual, involving trade, intermarriage, and Sufi missionary activity. Thus, this process continued after the Seljuk penetration of Azerbaijan.

REFERENCES

1. Agathias. The Histories. Joseph D. Frendo (trans.) Corpus Fontium Historiae Byzantinae, vol. 2A, Series Berolinensis. Berlin, Walter De Gruyter, 1975.
2. Ağayev, Ramil. Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycan əhalisinin etnik və sosial tərkibi (VII –IX əsrlər). Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferati. Bakı, 2023, 46 s.
3. Aliyeva, Lala. Pre-Islamic Early Turks And Azerbaijan In The Byzantine Source. Sosial elmlər, 2024, №2, pp. 19- 25 https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.2.19
4. Baladhuri (1987). *Futuh Al-Buldan*, in Arabic. Tahqiq: Abdullah Anis al-Tabaa. Beirut, Muassisat al-Maarif, 768 p.
5. *Chronicle of Michael the Great, Patriarch of the Syrians* (2013). Sources of the Armenian Tradition. Long Branch, N.J., 378 p.
6. Dowsett C. J. F. (1961) The History of The Caucasian Albanians by Movses Dasxurançi. Translated by C. J. F. Dowsett. London, Oxford University Press. New York Toronto, 1961, 252 p.
7. Goeje de M. J. (1892). *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*. In Arabic. Kitab Al-Alaq Al-Nafisa by Ibn Rosteh and Kitab al-Buldan by Al-Yaqubi. Leiden, Brill, 392 p.
8. Ibn Haukal (1800). *Kitāb Masālik wa-Mamālik*. Prepared for Publication by Sir William Ouseley. London: Oriental Press, 373 p.
9. Masudi (2005). *Murūj aḏ-Ḏahab wa-Maʿādin al-Jawhar*. In Arabic. Volume I, Prepared for Publication by Kamal Hassan Marayi. Beirut, Al-Maktab ul-Asriyya, 296 p.
10. Rogers, Everett M. Diffusion of innovations. Rev. ed. of: Communication of innovations. 2nd ed. 1971. 236 p.
11. Theophylact Simocatta. *The History of Theophylact Simocatta*. Translated from Greek by Michael and Mary Whitby. Oxford, Oxford University Press, 1986.
12. Велиев, Эльнур. Следы зороастризма в погребальных памятниках Азербайджана. Sosial elmlər, 2022, №2, c. 66-72.

LALƏ ƏLIYEVA
Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakultəsinin dosenti

ERKƏN ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCANDA ETNO-DİNİ KİMLİKLƏR: İLKİN QAYNAQLAR ƏSASINDA

Təqdim olunan araşdırma erkən orta əsr Azərbaycanında etnik-dini kimliklərin təkamülünü araşdırır. Tədqiqatın əsas məqsədi bu coğrafi və siyasi məkanda dinin etnik kimliyin transformasiyasındakı həlledici rolunu müəyyən etməkdir.

Tədqiqat İslamaqədərki Azərbaycanın etnik-dini tərkibini erməni və gürcü salnamələri, Musa Kalankatlının "Alban Tarixi" və Sasani kitabələri vasitəsilə analiz etməklə başlayır. Bu mənbələr

bütpərəstliyin müxtəlif formaları, xristianlıq və zərdüştlük də daxil olmaqla, müxtəlif dini təcrübələrlə xarakterizə olunan açıq şəkildə rəgarəng etno-linqvistik bir cəmiyyəti aşkarlayır.

Ərəb işğalları və islam dininin yayılması ölkənin dini mənzərəsini köklü şəkildə dəyişərək, kollektiv kimlikdə dərin dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Erkən orta əsr ərəb müəlliflərindən farsdilli tarixi ədəbiyyata və Avropa fillərində tarixi mətnlərə qədər müxtəlif mənbələr bu transformasiya prosesinin tədricən baş verməsini işıqlandırır.

Bundan əlavə, tədqiqat yeni dini ənənələrim yeni etno-mədəni mühitə uyğunlaşmasını araşdırır və mürəkkəb tarixi proseslərin məhsulu olan yeni etno-konfessional kimliklərin başlıca xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Mahiyyət etibarilə, məqalə dini transformasiya ilə etnik kimlik arasındakı dinamik qarşılıqlı əlaqəni hərtərəfli tarixi perspektivdən izləyir.

Açar sözlər: Erkən Orta əsr Azərbaycanı, türk boyları, islamlaşma, etnik kimlik, dini transformasiya.

ЛАЛА АЛИЕВА
Доцент исторического факультета
Бакинского государственного университета

ЭТНО-РЕЛИГИОЗНЫЕ ИДЕНТИЧНОСТИ В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ: НА ОСНОВЕ ПЕРВИЧНЫХ ИСТОЧНИКОВ

Данное исследование рассматривает эволюцию этно-религиозных идентичностей в раннесредневековом Азербайджане. Основная цель данного исследования - определить ключевую роль религии в трансформации этнической идентичности на всём этом географическом и политическом пространстве.

Исследование начинается с анализа этно-религиозного состава доисламского Азербайджана на основе армянских и грузинских хроник, “Истории Албании” Моисея Каланкатуйского и Сасанидских надписей. Эти источники раскрывают отчётливо многоэтничное и многоязычное общество, характеризующееся разнообразными религиозными практиками, включая различные формы идолопоклонства, христианство и зороастризм.

Арабское завоевание и последующее введение ислама коренным образом изменили религиозный ландшафт региона, вызвав глубокие перемены в коллективной идентичности. Источники, начиная от раннесредневековых арабских авторов до персидской исторической литературы, а также европейские текстовые источники освещают постепенный характер этого процесса трансформации.

Кроме того, данное исследование изучает адаптацию религиозных практик в новых этнокультурных средах и выявляет определяющие характеристики возникающих этно-религиозных идентичностей — продуктов сложных исторических процессов. По сути, работа прослеживает динамическое взаимодействие между религиозной трансформацией и этнической идентичностью через всестороннюю историческую перспективу.

Ключевые слова: Ранний Средневековый Азербайджан, тюркские племена, исламизация, этническая идентичность, религиозная трансформация.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 08 may 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Bəymirzə Şabiyev, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24); UOT 930

NURLAN NƏSİROV

Xəzər Universiteti Tarix və Arxeologiya Departamentinin müəllimi,
Bakı Dövlət Universitetinin elmlər doktoru proqramı üzrə doktorantı
nurlan.nasirov@khazar.org

İLXANLILAR DÖVLƏTİNİN DİNİ SİYASƏTİ (İNGİLİSDİLLİ TARİXŞÜNASLIQ ƏSASINDA)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/14-22

Moğol işğalları nəticəsində Mərkəzi Azərbaycanda yaranmış İlxanlılar (Hülakülər) dövlətinin sosial-iqtisadi və siyasi tarixi tarixşünaslığımızda müxtəlif aspektlər üzrə tədqiqata cəlb edilmişdir. Lakin bu dövlətin həyata keçirdiyi dini siyasət, xüsusilə də onun uzunmüddətli təsirləri demək olar ki, zəif araşdırılmışdır. Bu boşluğun yaranmasının başlıca səbəbi Sovet dövründə hökm sürən ideoloji məhdudiyyətlər və tarix metodologiyası ilə bağlı olmuşdur. Məqalədə məqsəd İlxanlılar dövlətinin əksər hökmdarlarının dini siyasətini dövrün əsas qaynaqları və müasir ingilisdilli tarixşünaslıq kontekstində təhlil etməkdir. Tədqiqat zamanı müqayisəli tarix metodundan istifadə edilmiş və mövzu ilə bağlı mövcud nəzəri yanaşmalar təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: İlxanlılar, dini siyasət, Moğol dövləti, Azərbaycan, tarixşünaslıq, ingilisdilli tədqiqatlar.

Giriş. Dövrün ilkin qaynaqları olan *"Moğolların gizli tarixi",* farsdilli Ata *Məlik Cüveyninin "Tarixi cahanquşa"* eləcə də, Moğol sarayına göndərilmiş səyyahların gündəliklərində olan bilgilərdən məlum olur ki, moğolların ilkin dini inancları *bütpərəstlik və ənənəvi türk dini inancı olan Tanrıçılıq (Tenqriçilik- N.N.)* olmuşdur [16, 35; 35, 252; 17, 80]. A.C. d'Ohossonun fikrincə *moğollar*, *türklər və tatarların* dini Orta Asiyanın köçəri inanclarından heç də fərqli deyildi. Belə ki, bu qövmlər ülvi bir varlıq olan *"Tenqriyə"* sitayiş edirdilər [18, 35]. Tədqiqatçıların əksər hissəsinin gəldiyi qənatə görə *Çingiz xan (1206-1227)* və ondan sonra gələn *Ali Moğol xaqanlarının* dini siyasətinin əsasını bütün dinlərə *tolerant* münasibət təşkil etmişdir [8, 68; 11, 220; 22, 109]. Lakin, moğol işğalları nəticəsində bu tolerantlıq dəyişmiş və Moğol hökmdarları din və ya məzhəblərdən siyasi mənafelərin uyğun olaraq istifadə etmişlər. Moğol imperiyasının parçalanması sonrası yaranmış ulus dövlətlərdə də müəyyən vaxta kimi *bütpərəstlik (buddizm) və ya şamanizm* əsas rol oynamış, lakin zamanla tabe edilmiş xalqların səmavi dinləri qəbul edilmişdir.

Dövrün qaynaqlarında olan məlumatları müqayisəli şəkildə təhlil edərək İlxanlılar dövlətinin dini siyasətini üç əsas mərhələyə ayırmaq olar. 1) 1256-1282-ci illəri əhatə edən *şamanist (və ya bütpərəst,Tenqriçi)* olan Hülakü xan (1260-1265) və Abaqa xan (1265-1282) dönəmi, 2) 1282-1295-ci illər Əhməd Təkudər (1282-1284), Arqun xan (1284-1291), Keyxatu xan (1291-1295) və Baydu xanın (1295) hakimiyyətlərini əhatə edən *İslam* və digər dinlərin *münaqişəsi dönəmi*, 3) 1295 - 1335-ci illər Qazan xan (1295-1304), Olcaytu Xudabəndə (1304-1316) və Əbu Səidin bahadır xanın (1316-1335) və sonrakı tənəzzül dövrü oyuncaq İlxanların hakimiyyəti - *müsəlman* İlxanlar dönəmi.

Qazan xana qədər ilkin İlxanlı hökmdalarının dini siyasəti. Dövlətin qurucusu hesab edilən Hülakü xanın (1260-1265) dini mənsubiyyəti və tabe edilmiş xalqların dini inanclarına münasibəti ingilisdilli tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür qiymətləndirilmişdir. 1258-ci ildə *Abbasilər xanədanlığının* varlığına son qoyduğuna görə əksər İslam qaynaqlarında *kafir* kimi qələmə verilən Hülakü xan, bunun əskinə xristian qaynaqlarında müsbət qiymətləndirilmişdir. Bəzi hallarda xristian qaynaqlarının təsirinə qapılan ingilisdilli tədqiqatçılar Hülakü xanı ya İslam düşməni, ya da xristianlığın hamisi, hətta xanımı nestorian *Doquz xatunun* təsiri ilə xristianlığı qəbul etdiyini iddia edirlər [33, 176]. Bundan əlavə, M.Biranın araşdırmalarına görə isə bəzi müsəlman qaynaqlarında Hülakü xanın islam dinini qəbul etməsi haqqında uydurma rəvayətlər də mövcuddur [23, 130]. Ancaq ingilisdilli müəlliflərin əksər hissəsinin qənatinə görə Hülakü xan ömrünün sonunacan *buddist və ya şamanist* dini inancına sahib olmuşdur. D.Morqan yazır ki, Hülakü xanın buddizmə meyl etdiyi görülsə də, onun dəfn mərasi-

mindən aydın olur ki, bu meyil zəif olmuşdur [23, 65]. A. Bausaninin araşdırmalarına görə isə İlxanlılar dövlətinin yaranmasından 1284-1294-cü illərə qədər *şamanizm* inancının mövqeyi güclü olmuşdur. Lakin, qeyd olunan tarixdən etibarən, xüsusilə Arqun xanın hakimiyyətə gəlməsi və *buddizmin* güclənməsi nəticəsində şamanizm elementləri zəifləmişdir [34, 541]. A.A.Vasilyev də əsərində Hülakünun şamanist və İslam düşmanı olduğunu bildirir [38, 672].

B.Şpulerin tədqiqatlarına görə Hülakülər zamanında buddizmin geniş yayılması və İlxanların bu dinlə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlər dövrün İslam qaynaqlarında az təsvir olunmuşdur. Bu səbəbən də buddizmin İlxanlılardə yayılması və dövlətin ərazisində çoxlu *buddist məbədlərinin* tikilməsinə baxmayaraq, biz bu haqda yalnız *Qazan xanın islahatlarına* görə məbədlərin sökülməsi zamanıbir qədər geniş məlumatlar alırıq [7, 201]. Ancaq bəzi mənbələrə nəzər yetirdiyimiz zaman Qazan xana qədər buddizmin dövlətin həyatında tutduğu mövqeyə aid məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Belə ki, Gəncəli Kirakosun Hülakü xan tərəfindən içərisində taxta və şəkillərin mövcud olduğu bütxanalar inşa etməsi və bu bütxanalarda *toyin* (bütpərəst kahin –N.N.) adlanan qırxıq başlı, sarı əbalı sehrbazların hər şeyə ibadət etmələri haqqındakı məlumatını buna nümunə göstərmək olar [9, 143].

Hülakü xanın dini mənsubiyyəti və dini siyasəti ilə bağlı tədqiqatçılar arasında fikirayrılıqlarının yaranmasının səbəbi İlxanlılar dövlətinin xarici siyasəti ilə bağlıdır. Belə ki, Hülakü xan Ön Asiyaya daxil olan zaman Abbasilər xilafətinin varlığına son qoymaqla eləcə də, müsəlman *Misir Məmlüklərinə* qarşı müharibələr aparmaqla bölgədə *İslam düşməni imicini* yaratmış və təbii olaraq özünü müsəlmanlarla ittifaqdan məhrum etmişdi. Buna görə də o, bölgədə *Misir Məmlük* sultanlığı və İslamı qəbul etmiş *Qızıl Orda* xanlığı kimi müsəlman dövlətlərinin koalisiyasına qarşı *gürcü, erməni, Bizans və Avropa səlibçiləri* qismində müttəfiqlər qazanmaq üçün xristianlıqdan siyasi mənafeyinə uyğun olaraq istifadə etmişdi.

Hülakü xanın islam məzhəblərindən şiəliyə münasibətinin müsbət olması ingilisdilli müəlliflərin diqqətini cəlb etmiş və bu istiqamətdə müəyyən mülahizələr irəli sürülmüşdür. Əsasən əhli-sünnə qaynaqları moğolların *Bağdad* üzərinə yürüş etməsi və Abbasilər xanədanlığının hakimiyyətinə son qoyulmasında sonuncu xəlifənin şiə əqidəli vəziri *əl-Qəmini* günahkar hesab edir, onu moğollarla işbirliyi qurmaqda gühanladırırlar. Bundan əlavə şiə əqidəli Nəsirəddin Tusininin də bu işdə ona yardımcı olmasını iddia edirlər. Bununla yanaşı Hülakü xanın Bağdadın mühasirəsi zamanı şəhərin *Əli övladlarına (seyyidlərə –N.N.)* və *xristianlara (qaynaqlarda ərkavun adlanırlar- N.N.)* aman verməsi kimi faktlardan çıxış edərək onun şiəliyə münasibətinin müsbət olduğunu iddia edirlər. Məsələ ilə bağlı A.Bausanin fikrincə moğol işğalı zamanı ara-sıra şiələr Hülakü ilə əməkdaşlıq etmək üçün hədislər də nəql edirdilər. Bir hədisə görə *"türklər" Hz Mehdi (s.ə.z) və ya "Qaimə" zəfər qazanmaqda kömək edəcəkdilər* [34, 539]. Hesab edirik ki, Bağdadın işğalı zamanı şiələrin fəaliyyəti, xüsusilə vəzir əl-Qəmi və Nəsirəddin Tusinin *"xəyanətkar"* kimi təqdim edən təəssübkeş əhli-sünnə qaynaqlarında olan məlumatlar subyektiv xarakter daşıyır və bəzi ingilisdilli tədqiqatçılar da alternativ qaynaqlarla müqayisəli təhlil aparmayaraq bu məsələdə yanlışlığa yol verirlər. Problemlə bağlı H.Şahinin araşdırmalarna görə də bu qaynaqların əksər hissəsinin yazarı dönəmin *hənbəli* şeyxi və qatı şiə əleyhdarı, ifrat fikirləri ilə tanınan *ibn Teymiyyənin (1263-1328)* tələbələri olan *tarixçilərdir* və dövrün əsas sünni qaynaqları olan *Cüveyni, Cüzcani, Əbul Fərəc, İbnul Fuvati, Həmdullah Qəzvini* və başqa müəlliflər Nəsirəddin Tusinin Bağdadın işğalında rolunun olduğunu düşünmürlər [12, 51]. Bununla yanaşı, tədqiqatçının haqlı olaraq vurğuladığı kimi Nəsirəddin Tusi həyatda olduğu müddətdə moğolların diqqətini başqa yönlərə çəkərək, şiə - sünni ayrımı etmədən müsəlmanların rahatlığını təmin etməyə çalışan dəyərli elm adamı olmuşdur [12, 55]. Hesab edirik ki, Bağdadın moğollar tərəfindən işğalını Nəsirəddin Tusi və ya xəlifənin vəziri əl-Qəmi ilə bağlamaqdansa sonuncu Abbasi xəlifəsi olan *əl-Müstəsim Billahın* qabliyyətsiz idarəçiliyi və pula hərisliyi ilə əlaqələndirmək daha doğru olardı. Bununla yanaşı, qaynaqlarda kifayət qədər görkəmli alim Nəsirəddin Tusinin məzhəb ayrımı etmədən müsəlmanları qəddar moğol İlxanlarının zülmündən qoruması faktlarına da rast gəlmək mümkündür [28, 501-502]. Fikrizimzcə bundan əlavə də, Bağdadın işğalının qaçınılmazılığını Moğolların dünyaya sahib olmaq ideologiyası ilə də əlaqələndirmək daha doğru elmi nəticələrdən biri ola bilər.

İkici ilxan Abaqa xan (1265-1282) dövründə də İlxanlı ulusunun dini siyasəti demək olar ki Hülakü xan zamanındakı kimi olmuş, hökmdarın əsasən buddizm, qismən şamanizm və xristianlığa münasibəti müsbət olmuşdur. Tədqiqaçıların bir qrupu Abaqa xan hakimiyyətini xristianlığın tərəqqisi

dövrü kimi qiymətləndirilər [34; 195]. Hətta, Abaqa xanın ögey anası *nestorian* məzhəbindən olan *Doquz xatunun* və həyat yoldaşı *Bizans hökmdarı VIII Mixayl Palaeoloqusın (1261-1282) qızı Mariyanın (Dəspinə xatun – N.N.)* təsiri ilə xristianlığa meyl etdiyini iddia edirlər. Bununla yanaşı, bəzi ingilisdilli tədqiqatçılar Alban tarixçisi *Gəncəli Kirakos* və bir sıra erməni müvərrixlərinin əsərlərində olan Abaqanın xaçaçuran edilməsi məlumatına istinad edərək onun da xristian olduğunu ehtimal edirlər [20, 43]. Ancaq hesab edirik ki, Abaqa *xanın xristian olması və onun xristian təbəəsinin hamisi kimi təqdim edilməsi xristian qaynaq müəlliflərinin dini təəsubkeşliyindən meydana gələn məlumatlarıdır*. Təəssüf ki, bəzi ingilisidilli tədqiqatçılar *erməni qaynaqlarında* olan bu məlumatları dövrün digər məxəzləri ilə müqayisə etməyərək Abaqa xanın xristian olduğunu həqiqət kimi qəbul edərək yanlışlığa yol verirlər. Əslində isə, İlxani tarixinə aid dövrün ən mötəbər mənbəsi olan *F.Rəşidəddinin "Camiüt-təvarix"* əsərində açıq şəkildə göstərilir ki, Abaqa xan ömrünün sonuna qədər atası Hülaku xan və əcdadlarının dini olan bütpərəstliyə (və ya şamanizm – N.N.) sadiq qalmışdır [29, 515-518: 40, 1059-1065].

Ancaq bildirmək lazımdır ki, Abaqa xan dövründə xristian dini və xristian təbəələrinə münasibət yaxşılaşmışdı. Bunun əsas səbəbi də, xristian dininin bəhs edilən dövrdə İlxanlı dövlətinin müsəlman olan *Misir Məmlük sultanlığına* və onun müttəfiqi olan *Qızıl Orda xanlığına* qarşı *erməni, gürcü, Bizans və Səlibçi Avropa dövlətləri* ilə əlaqələrin yaradılmasında istifadə edilməsi idi. Hələ moğolların ilk yürüşlərindən *Kilikiyada* yerləşən *Hetumidlər sülaləsinin idarə etdiyi erməni çarlığı* moğollara tabe olmaqla kifayətlənməyib, *müsəlman-türklərə* qarşı onlardan istifadə etməyə çalışırdılar. Buna misal olaraq biz, *Kilikiya çarı I Hetumun (1226-1270)* Moğollara tabe olmağı nümayiş etdirmək üçün ilk öncə 1247-ci ildə qardaşı *Smbadı göndərməsi, daha sonra isə özünün birbaşa Ali Moğol xanı Münke xanın (1251-1259) sarayına - Qaraqoruma* səfər etməsi xüsusi olaraq göstərmək olar. Ələxsus ikinci səfərin nəticəsi olaraq Hetum, Moğollarla imzalanan sazişinə görə Şərqi Anadoluda yerləşən xırda xanədanlığının istənilən yerində kilsələr tikilməsinə icazə əldə edə bilmişdi [3, 203]. Şübhəsiz bunun qarşılığında onlar Misir Məmlüklərinə, Anadolu Səlcuqlu Sultanlığı və digər türk-müsəlman hakimlərinə qarşı mübarizədə Moğollara istər hərbi, istərsə də, kəşfiyyat işində yardımçı olmağa, Qərb xristian dünyası ilə (xüsusilə səlibçilərlə) vasitəçi olmağa söz verirdilər.

İngilisdilli tədqiqatatçılar sonrakı *İlxan Əhməd Təkudərin (1282-1284)* dövründə dini xüsusi diqqət yetirmişlər. Şübhəsiz, bunun əsas səbəbi onun əvvəlki Hülakü hökmdarlarından fərqli olaraq *İslamı qəbul edən ilk ilxan olmasıdır*. R.Amitainin tədqiqatlarına görə qaynaqlarda olan bilgilərə görə Təkudər xanın islamla tanışlığı hələ İlxanlı taxtına çıxmazdan az müddət öncə, bu coğrafiyada olan *Əhmədiyyə sufi şeyxləri* təsiri ilə olmuşdur. Ancaq, o, məmlük tarixçiləri *Məkrizi və İbn əl-Furatın* əsərlərində Təkudər xanın ölüm tarixinin 1284-cü ildə, yəni 37 yaşında olmasını qeyd etmələrini nəzərə alıb, onun Hülakü xanın 1253-cü ildə başlayan Qərb yürüşünə çıxdığı uçün atası ilə birlikdə çox vaxt keçirməsinin mümkün olmadığını, həmçinin F.Rəşidəddinin verdiyi məlumata görə isə Hülakü xanın yürüşü vaxtı Təkudərin Moğolustanda qalmasını müəyyən etmişdir. Həmçinin, R.Amitai *Əhmədiyyə sufilərinin* o dərəcədə təşkilatlanaraq Moğolustana qədər nüfuz edə biləcəklərinə də şübhə ilə yanaşaraq bəzi Məmlük mənbələrində olan bu məlumatları etibarlı hesab etmir [4, 18-21].

Ərəbdilli qaynaqlardan fərqli olaraq farsdilli qaynaqlar bizə Təkudərin müsəlman olmasında *türk əsilli sufi Şeyx Əbdürrəhmanın* və Azərbaycanda yerləşən *Qələndəriyyə təriqətinə* mənsub *İşan və ya Həsən Mengli* adlı şeyxin güclü təsiri olduğu haqqında ilginc məlumatlar təqdim edin. Bu türk-sufiləri Təkudər xanın dinini dəyişməyə təşviq etməklə yanaşı, onun ilxan seçilməsindən sonra İlxanlı dövlətin idarə edilməsində də fəal rol oynamağa başladılar. F.Rəşidəddin Əhməd Təkudərin Şeyx Əbdürrəhmanı *"baba" ve ya "şeyxül-islam"*, Həsən Menglini isə türkcə qardaş mənasına gələn *"qarındaş"* adlandırdığını yazıya almışdır. Həmçinin "Camiüt-təvarixdə" göstərildiyi kimi, *Təkudər xan vaxtının* çoxunu *Arrana* yaxın olan iqamətgahında sufi-dərviş təkkələrində keçirir və onlarla birlikdə zikr, səma rəqsləri edirdi [30, 133].

İngilisdilli təqiqatçılar Təkudər xanın ənənəvi moğol dinindən imtina edərək İslamı qəbul etməsini müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirirlər. Əksər tədqiqatçılar onun bu addımı atmasında İlxanlıların Hülakü və Abaqa xan dövründən müharibə vəziyyətində olduqları müsəlman *Misir məmlükləri* və artıq İslamı qəbul etmiş digər *Qızıl Orda xanları* ilə də münasibətlərin qaydaya salınmasında siyasi-ideoloji manevr kimi qiymətləndirilər [28; 37].

İslamı dövlət dini elan etmiş Təküdər xan Əhməd adını və sultan titulunu qəbul edərək yeni dinin qaydalarına uyğun olaraq bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Şeyx Əbdürrəhmanın rəhbərliyi ilə imam və üləmaya, dini ibadət yerlərinə vəqflər təyin edərək, zəvvarların Həcc mərasimini təhlükəsiz və rahat şəkildə həyata keçirmələri üçün şərait yaratdı. Erməni müvərrihi Haytonun qeydinə görə isə qeyri-müsəlman əhali təyin olunmuş vəqf və ianələrdən məhrum qaldaraq kilsə və buddist məbədləri də məscidlərə çevrildi [14, 288].

Əhməd Təküdərin moğollara yad olan İslamı qəbul etməsi hərbi-köçəri əyanların ondan uzaqlaşmasına və İlxanlı taxtına iddiaçı olan qardaşı oğlu Arqun xanın (1284-1291) bundan istifadə edərək hakimiyyəti ələ keçirməsinə səbəb oldu. Arqun xanın hakimiyyəti dövrünü İlxanlılar dövlətində buddizmin ən inkişaf etdiyi dövr kimi qiymətləndirmək olar. A.Bausanin araşdırmalarına görə Hindistandan buddist rahiblər gətirən Arqun xan dönəmində buddizm güc qazanmış, hətta rəvayətə görə İlxanın ölümünə səbəb bu rahiblər olmuşdur [34, 541]. F.Rəşidəddin Hindistandan gətirilən *"bəxşi"* adlanan bu rahiblərə Arqun xanın xüsusi diqqət göstərdiyini qeyd edir. Müəllif həmçinin ilxanın bəxşilərin hazırladığı kimyəvi qatqıları qəbul etməsi nəticəsində zəhərlənməsinə dair məlumat verir [29, 574]. R.Prazniakın araşdırmalarına görə isə Hülakü və Arqun xan zamanında Aladağ, Xoy, Təbriz, Marağa, Təxt-i Süleyman və Sultaniyyə kimi şəhərlərdə buddist məbədlər inşa edilmişdi [32, 661].

Arqun xanın hakimiyyəti dövründə buddizmlə yanaşı digər dinlərinin xüsusilə musəviliyin dominant mövqe qazanması tədqiqatçıların diqqətini cəkmişdir. A.Bausanin fikrincə bunu ilxanın vəziri vəzifəsini qazanmış yəhudi həkim və qatı islam düşmənı olan *Sadəddövlənin* mövqeyinin güclənməsi ilə izah etmək olar [34, 541]. R.Prazniakın təsbitinə görə Arqun xanı müsəlmanlara qarşı qəti tədbirlər görməyə sövq edən *Saddəddövlə* "Tarix-e Vəssaf"ın verdiyi məlumata görə hətta Kəbə evinin bütlərlə yenidən doldurulması və buranın bütxanaya çevrilməsinə çalışırdı [32, 652]. İlkin İlxanlar kimi Arqun xanın da xristianlığa münasibəti müsbət olmuşdur. Bunun da səbəbi onun da əvvəlki İlxanlar kimi müsəlman Məmlük sultanlığına qarşı Qərb dövlətləri ilə ittifaqa girmək istəyi olmuşdur. Arqun xan zamanında nestorian xristianlar himayə edilmiş, İlxanın papa və Avropa dövlətlərinə göndərdiyi məktublarda bu özünü göstərmişdir. D.Morqan papa tərəfindən keşiş *Mar Yaballahın* Arqun xan zamanında İlxanlılar dövlətində xristianlığın təbliği üçün göndərildiyini hətta onun *Olcaytu Xudabəndəyə* Nikolas adını verərək xaçaçuran etdiyini qeyd edir [23, 65].

Arqundan sonra hakimiyyətə gəlmiş Keyxatu xanın (1291-1294) dövründə dövlətin dini siyasətində *buddizm və xristianlığa* daha çox meyil olmuşdur. H.Hovords Keyxatuya hakimiyyətə gəldiyi zaman buddist rahiblər tərəfindən *"rinjin dorce" (dəyərli almaz-N.N.)* adının verildiyini qeyd edir [14, 357]. Z.V.Toqan Keyxatunun buddizmə meyilli olmasına baxmayaraq şamanist olduğunu bildirir [36, 228]. Dövrün qaynaqlarında və numizmatik materiallarda olan məlumatlardan güman etmək olur ki, Keyxatu xanın buddist və ya şamanist olmasına baxmayaraq xristian və islam dininə olan münasibəti də tolerant olmuşdur.

Keyxatu xanı hakimiyyətdən devirən və qısa müddətdə ilxan olmuş Baydu xanın (1294) dini mənsubiyyətinə və dini siyasəti tədqiqatçılar tərəfindən çox az diqqət yetirilmişdir. Bunun səbəbi onun hakimiyyətdə qısa vaxtda olması və qaynaqlarda olan məlumatların azlığıdır. V.Bartold xristian və şərq qaynaqlarına əsaslanaraq Baydunun xristianları və xristian təbəəsini müsəlmanların qəzəbindən himayə etdiyini qeyd edir [5, 489]. A.Boyl ermənidilli *Hayton və suryani Bar Ebreyin* Baydunu "xeyirxah xristian" adlandırmasını, digər tərəfdən də onun müsəlman olmasına baxmayaraq "dəstəməz almağı və oruc tutmağı heç vaxt öyrənə bilmədiyini" iddia etmələrinə şübhəylə yanaşır. Belə ki, müəllifin qənaətinə görə Baydu ənənəvi şamanist deist yanaşmasını əsas tutaraq bütün dinlərə və inanclara bərabər səviyyədə münasibət göstərmişdir [34, 379]. Baydu xanın səmavi dinlərə olan münasibətini onun dövrünü təsvir edən Mahmud Ağsaraylının məlumatlarında da görmək olur. Müəllifi yazır ki, *Baydu taxata çıxdıqdan sonra mədrəsələrin, dərgahların,təkkələrin və məscidlərin rövnəqi qaçdı. Müqəddəs elm və ibadət yuvaları kafirlərlər patrik və bəxşilərin əlinə keçdi, şərab məclislərinə çevrildi. Məscidlərin sökülməsi xüsusunda iş o yerə çatdı ki daha azan səslərindən, namaz və niyazdan əsər qalmayacaq, məscidlər bütxanaya dönəcəkdi* [1, 250].

Qazan xan və sonrakı İlxanların dini siyasəti. İlxani hökmdarlarından dini siyasəti daha çox araşdırılmış ilxanlardan biri də şübhəsiz Qazan xandır. Qazan xanın islamı qəbul etməsi ingilisdilli tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif səbəblərlə izah edilir. Bir qrup tədqiqatçılara görə Qazan xan islamı

qəbul etməklə xristianlığa meyilli olan rəqibi Baydu xana qarşı müxalifət mövqeyində dayanmaq və hakimiyyəti ələ keçirmək üçün müsəlmanların dəstəyini qazanmaq məqsədi güdürdü [14; 20; 23; 26]. Bəzi tədqiqatçılar isə Qazan xanın dinini dəyişməsində müsəlman moğol əmiri *Novruzun* mühüm rol oynadığını və Qazanın hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədilə bu əmirin dəstəyini qazanmaq üçün islamı qəbul etdiyini iddia edirlər. [24; 25; 31; 34]. F.Rəşidəddinin "Camiüt - təvarix"dən aldığımız məlumatdan görünür ki, Qazanın İslamı qəbul etməsində *Əmir Novruzun və xüsusilə bu zaman məşhurlaşan din alimi vı sufi şeyx Şeyx Sədrəddin Həməvinin* xüsusi rolu olmuşdur [13, 210; 29, 620].

Qazan xan İslamın *hənəfi* məzhəbini qəbul etmişdi. Ancaq *Əli övladları, yəni seyidlərlə* də olduqca xoş rəftar etmiş, hətta Bağdad, Şiraz, İsfahan və digər böyük şəhərlərdə bu soydan olanlar üçün xüsusi evlərin tikilməsini fərman vermişdi [25, 335]. 1298-ci ildə Qazan xan *Hz. Hüseyinin (as)* məzarını ziyarət etmiş və Hillənin üst tərəfində çay yatağı qazılmasını əmr edərək buradan əldə edilən suyu *Kərbəlaya* çatdıraraq, quraq ərazilərin istifadə edilməsinə şərait yaratmışdı. Həmçinin O, 1299-cu ildə *Hz. Əlinin qəbrinin* ziyarətindən olduqca təsirlənmişdi [13, 220] Bununla yanaşı o, dövrün məşhur əhli-sünnə şeyxlərinə, ürfan əhlinə, sufilərə də biganə qalmırdı. Sələfi *Əhməd Təküdər kimi Qazan xanın* da müsəlman olmasında məşhur türk əsilli sufi şeyxlərinin özünəməxsus təsirləri olmuşdur [24, 21].

Müsəlman olan Qazan xanın fərman və əmrlərinə əsasən özündən əvvəlki moğol hökmdarları zamanında viran edilmiş *məscidlərin, mədrəsələrin bərpası, həmçinin iri şəhərlərdə yeni məscidlərin tikilməsi, məscidləri xalçalarla, yanacaqla təmin edilməsi, dini ibadət yerlərində xidmət göstərən şəxslərə müavinətlərin verilməsi, abadlıq işlərinin aparılması, hamamların tikilməsi İslamın qaydalarına uyğun olaraq insanların təmiz və rahat* şəkildə ibadətlə məşğul olunmasını təmin etdi [29, 743]. Həmçinin, o buddist din xadimlərindən ya İslamı qəbul etmələrini, ya da İlxanlı dövləti ərazilərini tərk edərək Hindistana, Kəşmirə, Tibetə qayıtmalarını tələb etmişdi. Hətta uşaqlığında moğol adəti ilə özünün dini tərbiyə aldığı buddistlərə aid məbədlərin dağıdılmasını əmr edən zaman, onun bu əmrindən atası Arqunun inşa etdirdiyi və içərisində rəsminin olduğu məbəd də öz nəsibini almışdı [25, 676]. Bir sıra xristian qaynaqlarında Qazan xanın əmri ilə *Bağdad, Mosul, Həmədan, Marağa, Təbriz, Naxçıvan* kimi şəhərlərdə kilsələri dağıdılması məlumatları mövcuddur. Ancaq Ç.Melvilin haqlı olaraq bildirdiyi kimi bu dağıntılar Qazan xanın əmri ilə deyil *Əmir Novruzun* göstərişi ilə həyata keçirilmişdir. Qazan xan isə İslamın gərəklərinə uyğun olaraq kitab əhlindən olanlara qarşı tolerant mövqe nümayiş etdirmişdir [21, 170]. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Qazandan əvvəlki ilxanlar dönəmində *xristian və musəvilərin* dövlətin ictimai həyatında imtiyazları müsəlmanlarla müqayisədə daha yüksək idi. Bu səbəbdən də Qazan xan xristian və müsəvilərin müsəlmanlardan fərqlənməsi üçün xristianlara bellərinə xüsusi kəmərlər bağlamaları, yəhudilərə isə sarığlarına sarı bir bez taxmalarını və onlardan cizyə alınmasını əmr etdi.

Qazan xanın müsəlman olması və İslami dəyərləri əsas tutması, onu Moğol paytaxtı *Qaraqorumdan* da uzaqlaşdırmışdı. Belə ki, o, islamı qəbul edəndən sonra zərb etdirdiyi sikkələrə *"Müzaffərəd-dünya və-din Mahmud Qazan xan"* və ya *"Padişahi-İslam"* titullarını qeyd etdirmiş, *"İlxan"* titulundan imtina edərək onun yerinə sadəcə *"xan"* titulunu saxlamışdı. Ancaq, bəzi numizmatik materiallarda və Qazan xanın 1302-ci ildə papa VIII Bonifesə (1294-1303) göndərdiyi məktubunda onun ənənəvi türk-moğol *"Qüdrətli Tengri"(Göy tanrı) və "İlxan"* titullarından da istifadə etdiyi məlum olur [2, 32].

Son dövr nəşr edilən ingilisdilli əsərlərdə Qazan xanın müsəlmanlığı səmimi və dərk edərək qəbul etməsi məsələsi tədqiqatçılar arasında müzakirəyə səbəb olumuşdur. Belə ki, bir qrup tədqiqatçılar Qazanın İslamı səmimi və dərk edərək qəbul etməsinə şübhə ilə yanaşır, həmçinin onun moğol adət-ənənəsindən tam olaraq ayrılmadığını mənbələrdən gətirilən faktları təhlil edərək öz fikirlərinin sübutuna çalışırlar [129, 205]. Bu yanaşma ilə bağlı əsas diqqəti çəkən Qazan xanın atasının dul qalmış xanımı *Bulaqan xatunla* evlənməsini, Qazan xanın İslamı qəbulundan sonra şərab içməsi və niyyət ağacların ətrafında oynayaraq nəzir etməsi və bir çox hadisələrdir . Bu kimi faktlara əsaslansaq Qazanın İslamı hələ dərindən qavrayaraq qəbul etmədiyi fikrini irəli sürür və onu sinkretik sufi adlandırmaq olar. Amma onu da nəzərə almaq vacidbir ki, qaynaqlarda olan bu məlumatlar Qazan xanın İslamı qəbul etməsinin ilkin vaxtlarına təsadüf edir və onun hələ İslamın bəzi ehkamlarını tam olaraq mənimsəməməsini göstərir.

Qazan xandan sonra onun varisliyi əsasında hakimiyyətə gələn *Olcaytu Xudabəndənin* (1304-1316) dini mənsubiyyəti və dini siyasəti də Qazan xan kimi ingilisdilli tarixçilərin daha çox marağına səbəb olmuşdur. H.Hovords xristian qaynaqlarının Olcaytunun digər ilxanlar kimi hakimiyyətə gəlməzdən öncə xristian inancına sahib olduğunu və xaçaçuran edilərək *Nikolas* adını qəbul etdiyini iddia edir [14, 535]. A.Boyla görə Olcaytunun uşaq yaşlarında xristian *Nikolas* adı ilə xaçaçuran edilməsinə baxmayarq, daha sonra *buddist və nəhayət (hənəfi) müsəlman* olmuşdu [34, 401]. R.Qrosset fikrincə isə Olcaytu ilk öncə *anası Uruq xatunun təsiri ilə nestorianlı*ğı daha sonra həyat yoldaşının təsiri ilə *islamı* qəbul etmişdi [11, 383].

Olcaytu Xudabəndənin dövründə dini siyasətdə ən önəmli hadisə onun tərəfindən *şiəlik və ya isna-əşəriyyə* (on iki imamilik) məzhəbinin 1309-cu ildə İlxanlılar dövlətinin əhatə etdiyi ərazilərdə əsas məzhəb elan etməsi olmuşdur. Olcaytu Xudabəndə dövrünün əsas qaynağı hesab edilən Abdullah Kaşaninin "Tarix-i Olcaytu" adlı əsərində olan məlumatına görə sultanı *şiəlik məzhəbini* qəbul etməyə bu əqidəyə sahib olan *Tarmatas* adlı moğol əmiri rəğbətləndirmiş, ona qardaşı Qazan xanın da bu məzhəbə olan sevgisini xatırlatmışdır [39, 100-101]. İbn Bəttutə isə Olcaytunun şiəlik məzhəbini *Nəsirəddin Tusinin* tələbəsi olmuş dövrün məhşur şiə alimi *Cəmaləddin Mütəhərri Hillinin* təsiri ilə qəbul etdiyini bildirir [10, 285-286].

Məsələni dərindən tədqiq edən Cudi Pfayfrın fikrincə, sultanın bu məzhəbi qəbul etməsində *Barak Baba (1257-1307)* adlı dövrün tanınmış *türk-sufi şeyxinin* mühüm rolu olmuşdur [27, 40-43]. İbn Tağrıberdi bu türkmən *şeyxin kəraməti haqqında olduqca maraqlı məlumatlar vermişdir. Müəllif yazır ki, "Deyilənə görə Qazan xan bu şeyxlə bağlı bilgi alınca onun üstünə vəhşi bir aslan göndərmiş, ancaq şeyx aslanın üzərinə minərək onu sürməyə başlamışdır. Bu kəraməti görən Qazan xanın gözləri fal daşı kimi bərəlir və şeyxin üzərinə on min dinar səpir"* [15, 113], J.Pfayfrın araşdırmalarına görə Barak Baba dövlət idarəçilik işlərinə də təsir edərək İlxanın səfiri qismində hətta diplomatik missiyalarda da iştirak etmiş və 1306-cı ildə moğol ordusu *Dəməşqə* daxil olan zaman dövlət bayrağını daşımışdır. Ancaq, İlxanlılar əleyhinə Gilanda baş vermiş üsyan zamanı *Barak Baba* öldürülmüş və Olcaytu Xudabəndə tərəfindən Sultaniyyə şəhərində dəfn edilərək məzarı üzərində məqbərə inşa edilmişdir [27, 44-45]. Ancaq qaynaqlarda Olcaytunun zamanla şiəlik məzhəbindən uzalaşması və digər sünni məzhəbləri yenidən qəbul etməsi məlumatlarıda mövcuddur.

Əbu Səid (1316-1335) zamanında da dini siyasət də müəyyən dəyişiklik baş verir. Belə ki, atası *Olcaytu Məhəmməd Xudabəndənin* şiəlik məzhəbini rəsmi məzhəb elan etməsindən sonra dövlətin ərazisində yaşayan digər əhli-sünnə məzhəblərinə edilən təzyiqlər yeni məzhəbi qarşıdrumaların yaranmasına səbəb oldu. Bu iğtişaşları aradan qaldırmaq üçün Əbu Səid sünniliyi yenidən dövlətin rəsmi məzhəbi kimi bərpa etmişdir. B.Şpulerin məlumatına görə, Əbu Səid müşavirləri sayəsində yenidən sünnə məzhəbi əsaslarında tərbiyə aldı və hakimiyyətə gəldikdə sonra zərb edilmiş sikkələr üzərində dörd xəlifənin adının yazılması qaydasını bərpa etdirdi [7, 213].

Əbu Səidin ölümündən sonra İlxanlılar dövlətində başlanan tənəzzül mərhələsində də dini vəziyyət siyasi və sosial iqtisadi böhrana uyğun olaraq inkişaf etməkdə idi. Hakimiyyət uğrunda gedən feodal çəkişmələri dövrün dini şəxsiyyətlərin də həyatına ciddi təsir göstərir bir sıra görkəmli din xadimlərinin ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalmasına səbəb olurdu. Hətta dövrün Ərdəbil şeyxlərindən olan Şeyx Sədrəddin (1334-1392) Məlik Əşrəf tərəfindən aldadılıraq Təbriz şəhərinə gətirilmiş və burada üç ay həbxsanada saxlanılmışdır [6,11]. Ancaq, Qızıl Orda xanı Canı bəyin Azərbaycana yürüşü və İlxanlılar dövlətinin süqutu nəticəsində Səfəvi şeyxi həbsxanadan azad edilmiş və ona qarşı sayğı göstərilmişdir.

Nəticə. Beləliklə, *bütpərəst və ya tenqriçi* (şamanist) etiqadlı türk-moğol tayfalarının Orta Şərq coğrafiyasını hücümları, bölgənin maddi və mənəvi həyatına da təsirsiz ötüşmədi. İlkin qaynaqların və xüsusilə ingilisdilli tarixşünaslığın təhlili deməyə əsas veirir ki, metropoliyası Azərabaycanda olan İlxanlı ulusunun hakimiyyəti dövründə dini münasibətlər olduqca dəyişkən və praqmatik olmuşdur. Belə ki, islamın geniş şəkildə rəsmi dövlət dininiə çevrilməyə başlandığı Qazan xana qədər İlxanların çoxu *buddist və ya tenqriçi (şamanist)* əqidəli olmuş və bu dinin gərəklərini öz siyasətlərinin mərkəzinə yerləşdirmişlər. Bunlar arasında ikinci İlxan Əhməd Təkudər istina olmaqla əksər İlxanlar paganist olmuş, ancaq bölgədə yaranmış geosiyasi vəziyyətlə bağlı xristianlığa rəğbət bəsləmişlər. Ancaq Qazan və sonrakı İlxanlar artıq bir sıra nüfuzlü moğol aristorkatiyasının da qəbul etdiyi – İslamı hakimiy-

yətə gəlmək məqsədi ilə qəbul etmişdir. Bu prosesdə türk sufi şeyxlərinin də xüsusi rolu olmuşdur. Ancaq Olcaytu Xudabəndə ilk dəfə şiə məzhəbini rəsmi dövlət dini elan etməklə hələ Səfəvilərdən təxminən 200 il öncə bölgədə şiə dövlətinin nümunəsini yaratmışdır. Təbii ki bu islahat qısa müddət çəkmiş və bir dini ideologiya səviyyəsinə yüksəlməmişdir. Əbu Səid yenidən ənənəvi sünni məzhəbinə etiqadı bərpa etmişdi. Əbu Səiddən sonra İlxanlıların tənəzzülü dövründə isə dini və məzhəbi vəziyyət mövcud siyasi pərakəndəliyə uyğun olaraq o dərəcədə diqqət mərkəzində olmamış və hadisələr ənənəvi şəkildə inkişaf etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aksarayi Kerimüddin Mahmud. Musıimeretü'l Ahbar, Çeviren M N.Gencosman, Ankara:1943,383 s.
2. Allsen T. Culture and Conquest in Mongol Eurasia, London: Cambridge University Press, 2001, 212 p.
3. Amitai R. Dangerous liaisons Armenian-Mongol-Mamluk relations (126-1292), La Mediterranee des Armeniens XII –XIV siecle, Paris: 2014, pp.191-207.
4. Amitai R. The Conversion of Tegüder İlkhan to İslam, JSAİ. 25. 2001. pp.15-43.
5. Бартольд В. В. Работы по исторической географии и истории Ирана, Москва: “Восточная литература”, 2003, 663 с.
6. Bayramlı Z. H, Şabiyev B. Ş. Azərbaycan Səfəvi dövləti (XVI – XVII əsrlər) Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2016, 361 s.
7. Bertold, S. İran Moğolları. Çeviren Cemal Köprülü, Ankara: TTK Yayınevi, 2011, 579 s.
8. Biran M. Chinggis Khan, London: Oneworld Publication, 2007, 182 p.
9. Boyle J.A. Some Additional notes on the Mongolian Names in the History of the Nation of the Archers// Research in Altaic languages. Budapest, 1975, pp.31-53.
10. Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci. İbn Battuta Seyahetnamesi, Çeviri, inceleme, notlar: A.Sait Aykut, I cilt, İstanbul: YKY, 2000, 580 s.
11. Grousset R. The Empire of the Steppes. Translated from the French by Naomi Walford, New Jersey: New Brunswick, 1970, 398 p.
12. Hanifi Ş. İlhanlılar döneminde şiilik, Doktora tezi, Erzurum: 2008, 202s.
13. Hanifi Ş. Camiut-Tevarhe Göre Gazan Hanın Müslümanlığı ve bunun İlhanlı toplumuna yansımaları. Bilig dergisi. Bahar, 2015, Sayı.73, s.207-230.
14. Howorth H. History of the Mongols: from the 9th to the19th century. Part III, London: 1880, 776 p.
15. İbn Tagriberdi. En - Nücumuz – Zahire (Parlayan Yıldızlar), Arapçadan çeviri, D.Ahsen Batur, İstanbul: Selenga Yayinlari, 2013, 621 s.
16. Johann de Plano Karpini. Moğol tarihi ve Seyehatname. Çeviren: Ergin Ayan, Ordu: Derya kitapevi, 2000, 141 s.
17. Juvaini Ata Malik. The History of the World Conqueror, tr. J.A. Boyle, Manchester: Manchester University Press, 1997, 763 p.
18. Konstantin d’Ohosson. Moğol Tarihi. Denizler imperatoru Cengiz. Türkce tercüme: Bahadır Apaydın, İstanbul: Nesnel Yayınları, 2008, 269 s.
19. Lane G. The Mongols in Iran, The Oxford Handbook of Iranian History. New York: Oxford University Press, 2012, 432 p.
20. Lane G. Early Mongol rule in thirteenth-century Iran, London & New York: Routledge Curzon, 2003, 330 p.
21. Melville C.P “Padshah-i Islam: the conversion of Sultan Mahmud Ghazan Khan,” in Melville (ed.), Pembroke Papers 1: //Persian and Islamic studies in Honour of P.W. Avery, 1990, pp.159-177.
22. Michael B. Empire of the Mongols, New York: Chelsea House Publisher, 2009, 160 p.
23. Morgan D.O. Medieval Persia 1040-1797. New York: Longman, 1988, 197 p.
24. Mustafa Uyar. İlhanlı hükümdarlarının İslama girmesinde rol alan Türk sufileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han devirleri, T.T.K, Belleten, Cilt : LXXVI. Sayı 275, 2012, s.7-31.
25. Özgüdenli O. Gazan Han ve Reformları (1295-1304), İstanbul: Kaknüs yayınları, 2009, 524s.
26. Piriyev V.Z. Azərbaycan XIII – XIV əsrlərdə. Bakı: Nurlan, 2003, 458 s.
27. Pfeiffer J. “Conversion versions: Sultan Öljeytü’s conversion to Shi’ism (709/1309) in Muslim

narrative sources," Mongolian Studies 22, 1999, pp.35-67.
28. Pfeiffer J. "Reflections on a 'double rapprochement': conversion to Islam among the Mongol elite during the early Ilkhanate," in Komaroff, Beyond the Legacy of Genghis Khan, pp.369-89.
29. Rashiduddin Fazlullah's Jamiʿuʾt-tawarikh. Compendium of chronicles: a history of the Mongols (English translation & annotation by W.M. Thackston).Vol I-III, Harvard University, Dept of Near Eastern Languages and Civilizations,1998, 819 p.
30. Reşidüddin Fazlullah. Camiüt - Tevarih (İlhanlılar kısmı). Farscadan çev.İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmed Hesamipour Khelejani, Ankara: TTK, 2013, 336 s.
31. R.Ranjbar, F.Allahyari, Hussein Mir Ja'fari. A Study on the Effects of Ghazan Khan's Reformative Measures for the Settlement of the Nomadic Mongols (1295-1304) //Asian Culture and History; Vol. 5, No. 2; 2013, pp.77-86.
32. Roxann Prazniak. Ilkhanid buddism: Trace of the passage in Eurasian History.Comparative Studies in Society and History 2014;56(3), pp.650–680.
33. Sykes P.M. A History of Persia. In two volumes. Vol. II. London: St. Martin's street, 1921, 568p
34. The Cambridge History of Iran. Volume 5. The Seljuk and Mongol periods, edited by J. A. Boyle. Cambridge: Cambridge University Press, 1968, 709 p.
35. The Secret History of the Mongols. The Life and Times of Chinggis Khan translated by Onon U, London and New York: Routledge Curzon, 2001, 300 p.
36. Togan. Z.V. Umumi Türk Tarihine Giriş, 3.baskı. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, 538 s.
37. The New Cambridge History of Islam. Edited by D. Morgan & A.Reid, Vol.3, Cambridge University Press, 2011, 680 p.
38. Vasilyev V.V. Bizans imparatorluğu tarihi, Türkçe trc, Tevabil Alkaç, İstanbul: Alfa yayım evi, 2015, 476 s.
39. ابوالقاسم عبدالله بن محمد القا شانی. تاریخ اولجایتو. به اهتمام: مهین همبلی. تهران: انتشارات زیبا، ۱۳٤۸ ، ۲۸۵ ص
40. رشیدالدین فضل الله همدانی . جامع التواریخ. تصحیح: محمد روشن. تهران: البرز، ۱۳۸۳،۲۶۷۷ ص.

НУРЛАН НАСИРОВ
Университет Хазар, Преподаватель кафедры История и Археологии,
Докторант Бакинского государственного университета по программе доктора наук

РЕЛИГИОЗНАЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА ИЛХАНИДОВ (НА ОСНОВЕ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ)

Государство Ильханидов (Хулагуидов), возникшее в Центральном Азербайджане в результате монгольских завоеваний, рассматривалось в отечественной историографии с различных социально-экономических и политических аспектов. Однако религиозная политика этого государства, особенно её долгосрочные последствия, осталась слабо исследованной. Основная причина этого пробела заключается в идеологических ограничениях и методологии исторической науки советского периода. Цель данной статьи- проанализировать религиозную политику большинства правителей Ильханидов на основе первоисточников и в контексте современной англоязычной историографии. В исследовании использован сравнительно-исторический метод, а также рассмотрены существующие теоретические подходы по теме.

Ключевые слова: Ильханиды, религиозная политика, Азербайджан, Монгольское государство, историография, англоязычные исследования.

NURLAN NASIROV
Lecturer, Department of History and Archaeology, Khazar University,
Doctoral student of the Baku State University in the Doctor of Sciences program

RELIGIOUS POLICY OF THE ILKHANATE STATE (BASED ON ENGLISH-LANGUAGE SCHOLARSHIP)

The Ilkhanate (Hulaguids) state, which emerged in Central Azerbaijan due to the Mongol invasions, has been studied in domestic historiography from various social, economic, and political pers-

pectives. However, the religious policy implemented by this state, particularly its long-term impacts, has remained largely underexplored. The main reason for this gap lies in the ideological constraints and historical methodology prevalent during the Soviet era. This article aims to analyze the religious policies of the majority of Ilkhanate rulers based on primary sources and within the context of contemporary English-language historiography. The research employs a comparative historical method and reviews relevant theoretical approaches.

Keywords: Ilkhanate, religious policy, Mongol Empire, Azerbaijan, Historiography, English-language scholarship.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 04 may 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d. Anar İsgəndərov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94

İSRAİL ƏMİRLİ
Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsi
Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının müəllimi
amirovisrail04@gmail.com

TÜRK XALQLARININ KÖÇƏRİLİK VƏ YARIMKÖÇƏRİ OTURAQ MƏDƏNİYYƏTİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/23-27

Türk xalqlarına məxsus olan xalqlar, ibtidai icma və icma dövründə müxtəlif əmək alətlərindən istifadə etmişlər. Buraya daş, dəri, sümük, ağac və dəmir kimi maddələri göstərmək olar. Türk xalqlarının ilkin mədəniyyəti olan köçərilik və yarımkoçəri oturaqlıq dövründə heyvandarlıqla məşğul olmuşlar. Bunun nəticəsində dünya xalqlarına məlum olan bir sıra heyvan və məişət quşları türk xalqları tərəfindən əhliləşdirilmişdir. Bu amil həm də bir sıra türk xalqlarının oturaq həyata keçməsinə də səbəb olmuşdur. Türk xalqları, köçərilik və yarımkoçərilik dövründə bir sıra mədəniyyət növlərini yaratmışdır ki, bu amil onların həyat tərzində öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Yarım köçəri, türk xalqları, mədəni irs, şərq mədəniyyəti, ilkin mədəniyyət.

Giriş. Türk xalqları öz mədəni irsinə görə qədim xalqlar içərisində xüsusi yerə malikdirlər. Belə ki, onlar dünya xalqları içərisində zəngin mədəniyyət yaradan xalqlardan biri hesab olunmalıdır.

Türk xalqlarının ilkin mədəni irsi, köçərilik və yarım köçərilikdir. Belə ki, türk xalqlarını tarixi ədəbiyyatlarda köçəri deyə adlandırmışlar. Ancaq türk xalqlarının qədim mədəniyyəti yarımköçəri oturaqlaşmış mədəniyyətdir. Bu mədəniyyətə sahib olan qədim türk xalqları dövlətlər və imperiyalar qurmuş, tarixin dolaylarında öz zəngin şərq mədəniyyəti ilə tanınmışdır.

Sonrakı dövrlərdə şərq mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan türk xalqlarının mədəni irsi qərbi və şərqi Avropada yaşayan xalqlara da təsir etmiş, eyni zamanda qarşılıqlı mədəniyyətlər bir-birlərinə inteqrasiya etmişdir (Buraya aid etmək olar geyimləri, yeməkləri, musiqi və musiqi alətlərini, rəqsləri, idman oyunlarını, məişət əşyalarını, elmi əsərləri, təhsil mübadiləsini, sözləri, texnologiyaları, dinləri və s). Bununla yanaşı türk xalqlarının mədəni irsi eyni zamanda şərq xalqlarının mədəniyyətinə də təsir etmiş, onlarla da qarşılıqlı mədəniyyətlərin inteqrasiyası baş vermişdir.

Köçərilik və yarımköçərilik, heyvanların əhliləşdirilməsi. Türk xalqları Sibirdən İraq ərazisinə qədər geniş bir arealda yaşayan xalqlardır. Heyvanların əhliləşdirilməsi türk xalqlarının köçəri həyata başlamasına səbəb oldu. Bu proses heyvanların əhliləşdirilməsi ilə məşğul olan bir çox xalqlar arasında baş vermişdir.

Nəticədə zaman keçdikcə otlaqlar və su hövzələrinin yerləri köçəri tayfalar tərəfindən öyrənilmiş, köçərilik öz yerini zamanla oturaq yarımköçəriliyə vermişdir. İsrail Əmirli məqaləsində yazır ki, hər bir türk xalqı öz regionunda mövcud olan məişət heyvanlarının irqlərini təsərüfat münasibətlərinə cəlb etmişlər. Bunun nəticəsində türk xalqları yarım köçəri oturaqlıq nəticəsində məlum ərazilərdə heyvandarlıqla məşğul olmuşlar. Bununla yanaşı köçəriliklə məşğul olan türk tayfaları da mövcudluğunu davam etdirmişdir (1, s.69).

Türk xalqlarının əmək alətləri.

Daş əmək alətləri. Bu əmək alətlərinin istifadəsi daş dövründən başlamış, XIX-XX əsrlərə qədər istifadə olunmuşdur. Bunlardan çaxmaq daşları, daş heyvan sulama yalaqları, daş buğda üyüdən kirkirələr, buğda döyən daş vəllər, daş dən üyüdən dəyirmanlar və s. göstərmək olar.

Dəri əmək alətləri. Minik və məişət heyvanlarının müxtəlif irqlərinin əhliləşdirilməsi türk xalqlarının yeni əmək alətlərindən istifadəsinə səbəb olmuşdur. Dəri əmək alətlərinə - yəhərlər, şallaqlar, üzəngilər, cilov, çantalar, xurcunlar heyvandarlığın inkişafı ilə əlaqədar dəri motal pendiri tuluqları, süd sağmaq üçün dəri tuluqlar, dəri su tuluqları, məişətdə istifadə olunan keçə çadırlar, dəri iplər və s. aid etmək olar.

Sümük əmək alətləri. İcma dövründə istifadə olunan əmək alətlərinə sümük alətlərini də aid etmək olar. Buraya kəsici sümük əmək alətləri, deşici sümük əmək alətləri (bizlər, iynələr, balıq tutmaq üçün qarmaqlar və s.), sümük bıçaqlar, sümük qollu silahlar, sümük heyvan daraqları, sümük məişət alətləri və s. göstərmək olar.

Ağac əmək alətləri. Türk xalqlarının ilk istifadə etdiyi əmək alətlərindən biri də ağac əmək alətləridir. Buraya sivri daş uclu ağac oxlar, sivri daş uclu ağac nizələr, taxta çəkiclər, ot yığmaq üçün yavalar, ot daramaq üçün dırmıqlar, heyvanları tumaq üçün ağac qarmaqlar, ağac çalğılar, ağac xışlar, taxta vəllər, yağ əldə etmək üçün nehrələr, ip əyirmək üçün cəhrə və s. daxildir.

Dəmir əmək alətləri. Türk xalqlarının istifadə etdiyi əmək alətlərindən biridə dəmir alətlərdir. Buraya silah düzəltmək üçün dəmir körüklər, sobalar, baltalar, və çəkiclər, bıçaqlar, qayçılar, dəmir oraqlar, dəmir kərəntilər, qoyun yunu qırxmaq üçün qayçılar və s. daxil etmək olar.

Bu cür əmək alətlərinin olması, ibtidai icma və icma dövründə əmək alətlərinə görə dövrləşmənin də şərti xarakterli olmasından xəbər verir.

Hikmət Babaoğlu öz məqaləsində yazır, Dünyanın ən qədim mədəniyyəti köç mədəniyyətidir. Köç mədəniyyəti çadır mədəniyyəti və çadır arxitekturası ilə birlikdə bəşər sivilizasiyasının dan yeri kimi xarakterizə edilməlidir (4).

Məişət əşyaları. Türk xalqlarının ilk mədəniyyəti olan köçərilik və yarımköçəri oturaqlıq dövründə müxtəlif məişət əşyalarından istifadə etmişlər. Buraya aid etmək olar, süd, su və şərab qədəhləri və kovaları, saxsı yemək qabları, dəmir və mis yemək qabları, taxta yemək qabları, taxta masalar, dəri və yun yataq dəstləri və s. göstərmək olar.

Yaratdıqları dinlər. Türk xalqlarının ilk mədəniyyəti olan köçərilik və yarımköçəri oturaqlıq dövründə animizm, tanrıçılıq, totemizm kimi inanc növlərinə sitayiş etmişlər. Animizm ruhlara inam dinidir. Bir sıra türk xalqlarında qəbilə və tayfaların sitayiş dini olmuşdur. Müasir günlərə qədər bəzi türk xalqları arasında mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. İsrail Əmirli məqalədə göstərir ki, türk xalqlarının ibtidai görüşləri animistik düşüncə tərzindən irəli gələn görüşlərdir və kainatın, o cümlədən canlı varlığın var olma səbəbidir (2).

Türklərin sitayiş etdiyi digər bir din tanrıçılıq dinidir. Tək tanrıya sitayişin bir formasıdır. Əsasən sak və massaget tayfalarının sitayiş dini olmuşdur. İndi də bəzi türk xalqları bu dinə inanırlar.

Totemizm Oğuz türklərinin bir sıra tayfalarının dini olmuşdur. Əsasən heyvandarlıqla əlaqədar meydana çıxmışdır.

Bayramlar. Türk xalqlarının bayramlarını milli, dini, dünyəvi növlərə bölmək olar. Türk xalqlarının icma dövründə yaranmış bayramları qəbilə və tayfaların dünyagörüşləri ilə əlaqədar idi. Buraya əsasən animizmlə əlaqədar yaranan milli bayram olan Bahar bayramını aid etmək olar. İsrail Əmirli məqalədə göstərir ki, türk xalqları bu bayram vasitəsilə təbiətdə var olan suyun, odun, torpağın, küləyin müqəddəsliyini qeyd edirlər. Dini bayramları isə Qurbanlıq və Orucluqdur ki, onlar da islamdan əvvəl yaranıb və dəqiq tarixləri məlum deyil (2). Qurbanlıq bayramı İbrahim peyğəmbərin İsmayılı qurban kəsməməsi ilə əlaqədar yaranan bayramdır. Bu dövrdən başlayaraq insanlar insanların qurban vermə adətindən əl çəkmiş, heyvanları qurban vermişlər.

Orucluq bayramı isə tək allaha inanan bir sıra dinlər də mövcuddur. Türk xalqlarının icma dövründə dünyəvi bayramları olmayıb.

İdman oyunları. Türk xalqlarının ilk mədəniyyəti olan köçərilik və yarımköçəri oturaqlıq dövründə çövkan, milli güləş, qılınc oynatma, ox və kamandan atış və s idman oyunları olmuşdur. Çövkan oyunu heyvandarlığın inkişafı ilə əlaqədar yaranmışdır. Müasir günlərə qədər gəlib çatmışdır. Döyüş sənətinin inkişafı ilə əlaqədar isə milli güləş, qılınc oynatma, ox və kamandan atış idman növləri meydana çıxmışdır. Məqalədə məlumat verilir ki, V Dünya Köçəri Oyunlarında ümumilikdə 21 idman növü üzrə yarışlar keçirilir (5).

Yemək bişirmə mədəniyyəti. Türk xalqları əsasən əkinçilik və heyvandarlıq, ovçuluq, yığıcılıqla məşğul olduqları üçün yemək növləri də buna əsasən qurulmuşdur. Yeməklərində əsasən ət yeməkləri üstünlük təşkil etmişdir. Bununla bərabər ət və tərəvəz meyvələrinin qarışığından ibarət yeməklər də üstünlük təşkil etmişdir. Eyni zamanda yeməklərində süd yeməkləri də üstünlük təşkil etmişdir ki, buraya da qatıqların hazırlanması, qrut, pendirlərin hazırlanması, spirtli süd-kumız və digər süd məhsullarının hazırlanması daxildir və s.

Sənətkarlıq. Türk xalqlarında köçərilik və yarım köçərilik dövründə sənətkarlığın müxtəlif növləri inkişaf etmişdir. Bunlar çox çeşidliliyinə görə fərqlənir dəri aşılama, dəri, daş, taxta, dəmir, sümük əmək alətilərinin, silahların, zərgərlik məhsullarının, toxuculuq məhsularının (keçə. gəvə, kilim, geyimlər və s.), musiqi alətlərinin hazırlanması, şərabların hazırlanması, süd məhsullarının hazırlanması, silahların hazırlanması, məişət əşyalarının hazırlanması, bəzək əşyalarının hazırlanması və s.

Rəsm. Türk xalqlarının bu mədəniyyət növünə köçərilik və yarım köçərilik dövründə daş qayalar üzərində çəkilən rəsmlər daxildir. Məqalədə məlumat verilir ki, Qobustan dağlarında Böyükdaş, Kiçikdaş, Cingirdağ, Şonqardağ və Şıxqaya ərazilərində Daş dövrü və sonrakı dövrlərdə yaşayan insanların həyatına və təsvirlərinə aid sübutlar müəyyən edilib (6).

Musiqi alətləri - qopuz, qaval, zurna, qamışdan tütək, kamança, ud və s.

Rəqs mədəniyyəti. Türk xalqlarının rəqsləri, ümumitürk mədəniyyətinin bir parçasıdır və özünəməxsusluğu ilə seçilir. Yəni türk xalqlarının hamısı eyni cür rəqs edir. Türk xalqlarının mədəniyyəti ümumtürk mədəniyyətinin bir hissəsi olmaqla həm də regionlarında mövcud olan xalqlarla da inteqrasiya etmişdir. Misal üçün Qafqaz xalqlarının hamısı eyni cür rəqs edir. Bu rəqslər bir-birlərindən çox az fərqlənir. Burada əsasən qol və ayaq rəqsləri üstünlük təşkil edir. Yallılar isə türk xalqlarının ümumilikdə həyata keçirdikləri rəqs növüdür. Bu rəqslər türk xalqlarında köçərilik və yarım köçərilik dövründən başlamış müasir günlərimizə qədər gəlib çatmışdır. Bunu qayalar üzərindəki rəsmlər sübut edir. Məqalədə məlumat verilri ki, "Yallı rəqsi (Köçəri, Tənzərə) Naxçıvanın ənənəvi qrup rəqsləri"nin UNESCO-nun Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilib (7).

Pulları. Türk xalqları köçərilik və yarımköçərilik dövründə qurduqları dövlət qurumlarında tədavül vasitəsi kimi dəmir, mis, gümüş, qızıl pullardan istifadə etmişdir. İcma dövründə olan yarım köçəri türk xalqlarında isə tədavül vasitəsi kimi məhsul mübadiləsi olmuşdur.

XX əsrin 20 ci illərinə qədər türk xalqları mis, gümüş, qızıl pullardan istifadə etmişdir.

Şəhərlər və kəntlərin salınması. Heyvanların və quşların əhliləşdirilməsi türk xalqlarının oturaq həyata keçməsinə səbəb olmuşdur. Çünki heyvanları quşları bəsləmək soyuqdan və istidən qorumaq üçün damlar lazım idi. Bunun nəticəsində bir sıra türk xalqları oturaq həyata keçmiş, heyvandarlığı inkişaf etdirən bir sıra türk tayfaları isə köçəri və yarım köçəri heyvandarlığı davam etdirmişdir. Bunun nəticəsində feodalizm dövründə də köçəri və yarımköçəri heyvandarlıqla məşğul olan türk tayfaları mövcud olmuşdur.

Şəhərlər və kəndlərin salınması nəticəsində türk xalqları arasında heyvanların bəslənməsi aradan qalxmamış bu günlərə qədər müxtəlif türk xalqları arasında bu əmək münasibətləri kəntlərdə davam etmişdir. (Bu heyvanlar içərisində yerli irqlər üstünlük təşkil etmişdir.) Məqalədə məlumat verilir ki, paleolit dövrü də daxil olmaqla, mezolit dövründən başlayaraq qəbilə və tayfaların oturaqlaşma, köçəri və yarımköçəri həyat tərzində yerdəyişmə prosesləri eneolit dövrü də daxil olmaqla sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir (3). Çünki türk xalqları da daxil olmaqla əksər xalqlar öz qida məhsullarını əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarından əldə etməkdədirlər.

Müasir ümumtürk mədəniyyəti. Müasir ümumtürk mədəniyyəti dünya mədəni irsinin bir hissəsi olmaqla inkişaf etməkdədir. Türk xalqlarının mədəni irsi özünəməxsus olmaqla Asiya və Afrikanın və Avropa, Ameikanın ən zəngin dəyərlərini özündə əks etdirir.

Qədim və zəngin mədəni dəyərlərə malik olan türk xalqlarının müasir mədəni irsi dünya mədəniyyətinə öz töhfələrini verməkdədir. Zəngin mədəni irs üzərində dayanan türk xalqları özünün qədim mədəni irsi ilə öyünməyə haqqı çatır.

Bəzən bunu gözləri götürməyən xalqlar, zəngin türk xalqlarının mədəni irsini görməməzlikdən gəlmişlər. Onları geridə qalmış köçəri barbar xalqlar adlandırmışlar. Ancaq türk xalqları həm dünya, həm şərq, həm də qərb mədəniyyətinə zəngin töhfələr vermişdir. Bu həm icma dövründə, həm feodalizm dövründə, həm də müasir günlərdə davam etməkdədir. Türk xalqlarının şairlərinin, musiqiçilərinin, rəssamlarının, memarlarının, elm və təhsil adamlarının, eləcədə digər mədəniyyət işçilərinin fəaliyyəti dünya xalqları tərəfindən bu gün də rəğbətlə qarşılanır.

Həm də zəngin türk xalqlarının mədəni irsinin bir hissəsi beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dəyərləndirilir və qorunur.

Nəticə. Məqalə tam təhlil məqaləsidir. Ona görə də məqalədə türk xalqlarının ümumi mədəniyyəti təhlil olunmuş, elmi metodlardan istifadə olunmuş, yeni tarixi kəşflər elmi dövriyyəyə cəlb edilmişdir.

Məqalədə köçərilik və yarımköçərilik, heyvanların əhliləşdirilməsi, türk xalqlarının əmək alətləri, məişət əşyaları, yaratdıqları dinlər, bayramlar, idman oyunları, yemək bişirmə mədəniyyəti, sənətkarlıq, rəsm, musiqi alətləri, pulları, şəhərlər və kəntlərin salınması, müasir ümumtürk mədəniyyəti də daxil olmaqla, köçərilik və yarımköçəri oturaq ümumtürk ilkin mədəniyyətinin bir hissəsi işıqlandırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əmirli İ.C. Azərbaycan türklərinin yerli heyvan irqlərini əhliləşdirmə tarixi // Elmi Xəbərlər jurnalı fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası № 2, Gəncə, 2024.
2. Əmirli İ.C. Novruz türk xalqlarının milli bayramıdır. - http://static.bsu.az/w16/Novruz%20bayramı.pdf [02.02.2025].
3. Əmirli İ.C. Şəhərlər və kəndlər qəbilə və tayfaların dağılmasına səbəb olur. - http://static.bsu.az/w16/Q%C9%99bil%C9%99%20v%C9%99%20tayfalar.pdf [02.02.2025].
4. Hikmət Babaoğlu, Köç mədəniyyəti bəşər sivilizasiyasının dan yeridir**,** İki sahil qəzeti 27 mart 2025. - https://ikisahil.az/post/koch-medeniyyeti-besher-sivilizasiyasinin-dan-yeridir [02.02.2025].
5. V Dünya Köçəri Oyunları – idmandan mədəni irsə. - https://medeniyyet.info.az/page/news/75610/V-Dunya-Koceri-Oyunlari-%E2%80%93-idmandan-medeni-irse.html [02.02.2025].
6. AZƏRTAC Qobustanın qayaüstü təsvirləri. - https://az.baku-art.com/az/qobustanin-qayaustü-tesvirleri [02.02.2025].
7. AZƏRTAC, Yallı (Köçəri, Tənzərə), Naxçıvanın ənənəvi qrup rəqsləri"nin UNESCO-nun Reprezentativ Siyahısına daxil edilməsi haqqında sertifikatın təqdimatı olub. - https://respublika-news.az/az [02.02.2025].

ИСРАИЛ АМИРЛИ
Преподаватель Бакинского государственного университета

КОЧЕВАЯ И ПОЛУКОЧЕВАЯ ОСЕДЛАЯ КУЛЬТУРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Тюркские народы занимают особое место среди древних народов благодаря своему культурному наследию. А значит, их следует считать одним из народов, создавших богатую культуру среди народов мира.

Основным культурным наследием тюркских народов является кочевничество и полукочевство. Так, тюркские народы в исторической литературе назывались кочевниками. Однако древняя культура тюркских народов представляет собой полукочевую оседлую культуру. Древние тюркские народы, обладавшие этой культурой, строили государства и империи и на протяжении всей истории были известны своей богатой восточной культурой. В более позднее время культурное наследие тюркских народов, являющееся частью восточной культуры, оказало влияние на народы, проживающие в Западной и Восточной Европе, и в то же время взаимные культуры интегрировались друг в друга. (Сюда входит одежда, продукты питания, музыка и музыкальные инструменты, танцы, спортивные игры, предметы быта, образование, наука, слова, технологии, религии и т.д.).

В то же время культурное наследие тюркских народов оказало влияние и на культуру восточных народов, с ними произошла интеграция взаимных культур.

Ключевые слова: Полукочевые, тюркские народы, культурное наследие, восточная культура, первобытная культура.

ISRAIL AMIRLI
Lecturer of Baku State University

NOMADIC AND SEMI-NOMADIC SEDENTARY CULTURE OF TURKIC PEOPLES

Turkic peoples occupy a special place among ancient peoples thanks to their cultural heritage. And therefore, they should be considered one of the nations that created a rich culture among the nations of the world.

The main cultural heritage of Turkic peoples is nomadism and semi-nomadism. Thus, Turkic peoples were called nomads in historical literature. However, the ancient culture of the Turkic peoples is a semi-nomadic and sedentary culture. The ancient Turkic peoples, who possessed this culture, built states and empires and throughout history were known for their rich eastern culture. In later times, the cultural heritage of the Turkic peoples, which is part of the eastern culture, influenced the peoples living in Western and Eastern Europe, and at the same time, mutual cultures integrated into each other. (This includes clothing, food, music and musical instruments, dances, sports games, household items, education, science, the words, technology, religions, etc.).

At the same time, the cultural heritage of the Turkic peoples also influenced the culture of the eastern peoples, and the integration of mutual cultures took place with them.

Keywords: Semi-nomadic, Turkic peoples, cultural heritage, oriental culture, primitive culture.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 02 fevral 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. İqbal Ağayev, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 94(479.24)

GÜLSÜM TAĞIZADƏ
Qərbi Kaspi Universitetinin magistrantı
gulsumtagizade9@gmail.com

NADİR ŞAHIN ORDUSU: XVIII ƏSRİN ƏN GÜCLÜ HƏRBİ QÜVVƏSİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/28-33

XVIII əsrin ən parlaq və güclü hərbi liderlərindən biri olan Nadir şah Əfşar (1688-1747) güclü iradəsi ilə bütün dünyaya meydan oxuya bilən böyük bir ordu yaratmağa nail olaraq tarixə adını yazdıran böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Nadir şah Əfşarın hərbi fəaliyyəti Baba Əli Bəyin xidmətində olduğu zaman başlamışdır. Səfəvilər dövlətinin zəiflədiyi bir zamanda Nadir xan Əfşar hərbi bacarığı sayəsində xarici düşmənlərə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə güdrətli bir ordu qura bildi. Hakimiyyəti də tam olaraq ələ keçirən Nadir Əfşarlar nəslinin hökümdarı olaraq müasiri olduğu dövrün hərbi taktika və strategiyalarını yaxşı mənimsəmiş, ordusunu zamanın ən təsirli və güclü hərbi qüvvələrindən birinə çevirə bilmişdi. Onun İraqda, Mərkəzi Asiyada, Qafqazda və Hindistanda apardığı hərbi müharibələr hərbi dahiliyini sübut etmək üçün əla imkanlar yaratmışdır. Nadir şah Əfşarın hərbi taktikasının uğurla nəticələnməsinin səbəbi ərazi kəşfiyyatı, döyüş zamanı qoşunların nizamlı manevrləri, uğurlu taktikalardan istifadə etməsi, lazımlı qüvvələrin strateji olaraq düzgün mövqeyi idi. Məqaləmizdə son dövrün araşdırma əsərlərinə də müraciət edərək, analiz və təhlil və müqayisə metodlarından istifadə edilərək Nadir şahın ordusunun strukturu, döyüş taktikaları və müharibə strategiyası ətraflı şəkildə tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Nadir şah Əfşar, Ordu, Hərbi strategiya, Liderlik.

Giriş. Müasir dövrdə şərqdə davam edən müharibələrdə orduların strateji taktikalarını düzgün müəyyən etməsində tarixi təcrübənin öyrənilməsini vacibliyi nəzərə alınaraq araşdırılmağa ehtiyac duyulan mövzulardan birinin də Müsəlman türk tarixində zəfərlə nəticələnən müharibələrlə yadda qalan Nadir şah Əfşarın ordu quruculuğu strategiyası mövzusudur.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə Şərq müsəlman türk ordu strategiyaları əsasən köçəri türk xalqlarının hərbi ənənələri ilə müsəlman hərbi doktrinasının sintezindən formalaşmışdır. Bu dövrdə müsəlman türk ordularının əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1.Süvarilər: Türklər ənənəvi olaraq atlı döyüşçülərlə tanınırdılar. Bu süvarilər çevik, sürətli və taktiki cəhətdən üstün idilər. Onlar hücum və geriçəkilmə taktikasından istifadə edərək düşməni zəiflədirdilər.

2. Oxatanlar: Türk ordularında oxçuluq mühüm yer tuturdu. Xüsusilə, at üstündə oxatanlar döyüş meydanında böyük taktiki üstünlük qazandırırdılar. Bu strategiya düşməni uzaq məsafədən zəiflədib döyüş gücünü azaldırdı.

3. İntizam və təşkilat: Ordu içərisində ciddi intizam və dəqiq bölünmüş struktur mövcud idi. Məsələn, Səlcuqlular və Osmanlılar dövründə hərbi idarəetmə çox yaxşı təşkil olunmuşdu. Ordu bölmələri arasında koordinasiya yüksək səviyyədə idi və baş komandanın əmrini dərhal yerinə yetirirdilər.

Nadir Şah, XVIII əsrin ən tanınmış və güclü hərbi liderlərindən biri olub, onun ordusu dövrünün ən təsirli hərbi qüvvələrindən biri kimi tanınır. Nadir Şahın ordusunun əsas xüsusiyyətləri arasında mükəmməl təşkilatlanma, yüksək döyüş hazırlığı və döyüş taktikalarının effektivliyi yer alır. Ordusunun tərkibi müxtəlif etnik qruplardan ibarət idi, buna görə də Nadir Şah müxtəlif bölgələrdən gələn döyüşçüləri bir araya gətirərək güclü bir birlik yaratmışdı. Nadir Şah, həmçinin yeni texnologiyalar və müasir silahlar istifadə edərək ordusunun müasir döyüşlərə uyğunlaşmasını təmin etdi.

Bu gün Nadir Şahın ordusu, tarixi hərbi strategiyalar və liderlik nümunələri üçün araşdırmaların mövzusu olaraq qalır. Ümumilikdə, Nadir Şahın ordusu, dövrünün müharibə taktikaları, təşkilatı və liderlik xüsusiyyətləri ilə XVIII hərbi tarixində mühüm bir yer tutmaqdadır.

Əsas hissə. Nadir şah öz dövrünün liderləri ilə müqayisədə qeyri-adi bir lider kimi qiymətləndirilə bilər. Şəxsi xarakteri, hərbi bacarığı ilə tabeliyində olanlar üçün nümunəvi bir şəxsiyyət idi. Tədqiqatçıların əksəriyyəti tərəfindən də o, tarixdəki qeyri-adi hərbi liderlərdən biri kimi tanınır. Məsələn, Ernest Tucker, Nadir Şahı "dahi bir hərbi komandan" kimi təsvir edir və onun hərbi bacarıqlarını Osmanlı, Rus və Hind imperiyalarına qarşı qazandığı qələbələrdə görür. O, lider kimi həm orduda, həm də dövlətdə güclü mərkəzləşdirmə siyasəti aparmışdır. Nadir şah Əfşarın özü isə , demək olar ki, eyni ərazi üzərində hökmranlıq etmiş Əmir Teymura heyranlıq duyurdu [6, s.89].

Nadir şahın hərbi karyerası, Əbivardın valisi və rayonun Əfşar türkmənlərinin lideri Baba Əli Bəyin xidmətində olduğu vaxt başlamışdır. Xorasanın şimal-şərq sərhədlərində xidmət edərkən odlu silahlarla və tayfa döyüşləri ilə tanış olmuşdur. O, yerli tayfa döyüşçüləri ilə tüfəngçi kimi döyüşürdü. Bacarığı və cəsarəti sayəsində mühafizəçilər dəstəsinin komandanlığı ona tapşırılmışdır [7, s.21].

O, Məşhəddə tanınmağa başlamışdı və orada həmin bölgənin hakimi, yəni bəylərbəyi Malik Mahmudun xidmətinə qəbul edilmişdi. Qısa müddət ərzində ona süvari dəstəsinin komandanlığı həvalə olundu və bu birliklə o, toqquşmalarda iştirak etdi və öz davranışı və cəsarətini nümayiş etdirmək imkanı tapdı. Bir neçə il ərzində mayor rütbəsinə yüksəldi və min nəfərlik süvari dəstəsinin komandanı oldu. O, bu vəzifədə 32 yaşına qədər qaldı və özünü qətiyyətli və cəsur bir lider kimi sübut etdi [4, s.73]. Lakin zaman keçdikcə Nadir bəzi səbəblərdən Malik Mahmudun sarayından uzaqlaşdı. Lockhartın qeyd etdiyi kimi, Nadirin saraydan uzaqlaşmasını vətənpərvərlik motivləri ilə, yəni öz ölkəsini azad etmək məqsədiilə , ya da Kalat bölgəsində hakimiyyətə yüksəlmək istəyi ilə izah etmək olar [7, s.43]. Nadirin davranışının arxasında duran motiv nə olursa olsun, onun liderlik və idarəetmə bacarığının olduğu açıq-aşkar görünürdü, çünki o, öz ətrafında bir çox ailələri və etnik qrupları toplaya bilmişdi. Bu vəziyyətdə, Nadir iki Əfşar başçısının yardımı ilə Malik Mahmudun devrilməsi üçün sui-qəsd planladı, lakin plan uğursuz oldu. Nəticədə Nadir, Malik Mahmudun qisasından qorxaraq Əbivarda qaçdı. Buraya gəlməkdə nadir xan Əfşarın əsas məqsədi, Məşhədə hücum etmək üçün ordu toplamaq idi.. Əbivarda olarkən o, Malik Mahmud, özbəklər və qonşuluqda olan Əbdali əfqanlarına qarşı hücumlarını davam etdirdi və bu bölgədə məşhurlaşmağa başladı [4, s.74].

Nadir şah, 1727-28-ci illərdə Şah Təhmasbin ordusunun generalı oldu və “Təhmasib Quli Xan” titulu aldı. 1729-cu ildə, Damgoun döyüşündə Abdali afqanlarına qarşı qazandığı qələbədən sonra, ona “kurci-bashi” adı verildi. Şah Təhmasib onu Xorasan, Kirman və Mazandaran feodları ilə təltif etdi. O, öz hərbi bacarıqları və liderlik qabiliyyəti ilə tezliklə tanınmağa başladı. Şah Təhmasib, Səfəvilər dövləti üçün böyük təhlükə yaradan Osmanlı və digər düşmənlərin hücumları ilə üzləşdiyində, Nadir xanı ordunun başına gətirməyi qərara aldı. Bu, Təhmasibin dövləti qorumaq üçün effektiv bir strategiyası idi. Nadir xan, ordunu müasir döyüş taktikaları ilə təchiz edərək, düşmənlərə qarşı uğurlu siyasət həyata keçirdi. Onun dövründə Səfəvilər dövlətinin gücü bir qədər bərpa olundu, lakin sonradan Nadir xan özünü daha müstəqil bir lider kimi göstərdi və Şah Təhmasibin nüfuzunu sarsıtdı. Bu, Səfəvi imperiyasının sonrakı tarixindəki güclü dəyişikliklərin başlanğıcı oldu [5].

Nadir şahın, xüsusilə hakimiyyətinə qarşı üsyan edənlərə qarşı zalım davranmış olsa da, dövrünün ən böyük hərbçisi olduğu barədə geniş bir razılıq var. Yaxın Şərq, Qafqaz, Türkmənistan və Hindistandakı hərbi uğurlardan əlavə, onun ən təsirli nailiyyəti İran dövlətinin ərazisini bərpa etməsi olmuşdur [7, s.269].

Minorski vurğulamışdır ki, 1739-cu ilin Hindistan Nadir şahın hərbi karyerasında yeni bir dönüş nöqtəsi olmuşdur. Əvvəlki müharibələr dövlətin sərhədlərini müdafiə etmək üçün aparılmışdırsa, Hindistanla müharibəsi yeni əraziləri və maliyyə mənbələrini ələ keçirmək üçün təşkil olunmuşdur [6, s.91].

Onun rəhbərliyi altında, döyüş nizam-intizamına uyğun olaraq düzgün təlim döyüş gücünü artırmaq və düşməni balanssız saxlamaq üçün həyati əhəmiyyət kəsb edirdi [7, s.37]. Ümumiyyətlə, o, hərbi metoduna uyğun olaraq geniş miqyaslı məşqlərə böyük əhəmiyyət verirdi [2, s.638].

Nadir şahın ordusunun döyüşçüləri yaxşı nizam-intizamlı və motivasiyalı idilər. Hətta qadınlar da silahlanmış və adi əsgərlər kimi fəaliyyət göstərmişdilər. Üstəlik, Hindistan və Mərkəzi Asiya müharibələrinin veteranları təcrübələri ilə döyüş qabiliyyətini artırmışdılar [4, s.155; 2, s.635].

Ordunun döyüşçüləri, xüsusilə bəzi etnik elementlər, məsələn, Xorasani döyüşçüləri, pis hava şəraitində, yəni çox soyuq qış günlərində belə döyüşə bilirdilər [7, s.43]. Döyüşçülər ay işığında gecə

döyüşməyə də öyrəşmişdilər [5]. Nadir şahın ordusu düşmənini uzun məsafələrə qədər izləyə və onun qiymətli əşyalarını ələ keçirə bilirdi [7, s.49].

Nadir şah qoşunlarının təşkil olunmasında Səfəvilər dövlətininin dövrünə aid olan bəzi özünəməxsus xüsusiyyətləri əks etdirmişdir. Bu səbəbdən bir çox araşdırmaçılar Nadir şahın qoşunlarının strukturunu Səfəvi qoşunlarından çox da fərqlənmədiyini haqqında məlumat vermişlər. Ancaq bu məlumat doğruyu əks etdirmir. Əldə olunan hərbi-texnoloji tərəqqi və müəyyənləşdirilmiş vəzifələrin xarakteri nəzərə alınaraq. Nadir şah Əfşar ordunun quruluşu və təşkili sahəsində əsaslı islahatlar həyata keçirdi. Səfəvilər dövlətinin dövründə mövcud olmayan dəniz qüvvələrinin yaradılması, Nadir şah Əfşarın bu sahədə əldə etdiyi mühüm nailiyyətlərdən biri idi. O, yeni bir qoşun növü təşkil etdi və onun maddi-texniki təminatını gücləndirmək üçün önəmli tədbirlər gördü. Nadir şah, iştirak etdiyi döyüşlərin şəraitinə uyğun olaraq zənburəklərin istifadəsinə xüsusi önəm verdi. Bundan başqa, briqada və ləşgərlərin strukturunda də müxtəlif yeniliklər baş verdi. Qoşunlarında dəstələr daimi və müvəqqəti olacaq formada birləşdirildi [8, s.532].

Nadir şahın dövləti əsasən hərbi qüvvələr üzərində qurulmuşdu. Buna görə də, Nadir şahın ətrafında daimi olaraq yaradılmış qoşun birləşmələri mövcud idi. Bu birləşmələrə cəzayirçilər, qorçular, qullar dəstələri, xüsusi qvardiya və həmişəkeşikçilər də daxil idi. Lakin, qoşunların kütləviliyini təmin etmək və genişmiqyaslı əməliyyatları həyata keçirmək məqsədilə qeyri-daimi əsaslarda da qoşun birləşmələri yaradılırdı. Nadir şah qoşunlara səfərbərlik zamanı həm könüllülük, həm də məcburiyyət prinsiplərindən istifadə edirdi. Nadir şahın hərbi uğurları artdıqca və qoşunların maddi təminatı stabilləşdikcə, ona könüllü qoşulmaq istəyənlərin sayı da çoxalırdı. Buna baxmayaraq, Nadir şah qoşunların sayını artırmaq üçün zorla səfərbərlik tədbirlərinə də əl atırdı. O, ələ keçirdiyi vilayətlərin və ərazilərin hakimlərinə və əhalisinə müəyyən sayda qoşun toplayıb mərkəzi hakimiyyətin ixtiyarına verməyi əmr edirdi [8, s.532].

Qaynaqlarda Nadir şahın qoşunlarında istifadə olunan "tip" və "ləşgər" terminləri ilə rastlaşmaq mümkündür. Bu struktur vahidləri hər biri bir neçə fövcün birləşməsindən ibarət idi. Qeyd etmək lazımdır ki, tip (briqada) struktur vahidi Səfəvi qoşunları ilə müqayisədə Nadir şah ordusuna əlavə edilmiş bir yenilikdir. Lakin həm tip, həm də ləşgər daimi strukturlar deyildilər. Hər hansı bir vəzifəni icra etmək üçün bir neçə fövc göndərmək lazım gələrsə, bu fövclərin müvəqqəti olaraq bir komandanlıq altında birləşdirilməsi zəruri olurdu. Belə hallarda, fövclər tip və ya ləşgər şəklində qruplaşdırılır və istedadlı bir sərkərdə bu strukturun rəhbəri olurdu. Başqa sözlə, fövclərdən fərqli olaraq, tiplər və ləşgərlər daimi olaraq mövcud deyildilər. Bu strukturların mütləq bir say tərkibi də yox idi; istər tip, istərsə də ləşgər 2-6 fövcdən təşkil oluna bilərdi [8, s.533].

Nadir Şahın ordusunun insan gücü mübahisəli bir mövzudur, çünki ədəbiyyatda müxtəlif rəqəmlər təqdim olunur. İllər ərzində qoşun sayındakı dəyişikliklər səbəbindən unikal və sabit bir rəqəm mövcud deyil. Hər halda, daim silah altında saxlanılan bir nüvə ordu və hərbi yürüşlərdə iştirak edən digər qoşunlar var idi. Nəticədə, təqribən bir qiymətləndirmə 50.000 ilə 200.000 arasında edilə bilər [3, s.113]. Axworthy, Nadir Şahın maaş müfəttişinin məlumatlarına əsaslanaraq, əmr altında olan qoşun sayının 375.000-ə çatdığını bildirir. Müxtəlif rəylərə baxmayaraq, Axworthy-nin vurğuladığı kimi, Nadir Şahın ordusu dünya üzrə digər ordulardan üstün bir döyüş gücünə malik idi [2, s.635, 639].

Nadir şah qoşunlarının xüsusiyyətlərindən biri, qoşun növləri, xüsusilə piyadalar və süvarilər arasındakı fərqlərin azalması idi. Tədqiqatçılar haqlı olaraq vurğulayırlar ki, Nadir şah qoşunlarında döyüşçüdən xidmətçiyə qədər heç kəs atsız və silahsız olmurdu. Nadir Şah döyüş zamanı ümumi yerləşdirməni belə tətbiq edirdi: piyadalar artilleriya tərəfindən əhatə olunurdu və süvarilər qanadlarda yerləşdirilirdi, yəni hücum üçün istifadə olunan döyüş forması. Süvarilər hücum əməliyyatlarında əsas qüvvə idi və bəzən düşmənin iki qanadına yönəldilirdi. Nadir Şah döyüş anlayışında atəş intizamına böyük önəm vermişdi [7, s.30].

Nadir şah Əfşarın qoşunlarının daha bir özəl xüsusiyyəti Azərbaycan-türk elementinin güclü olması idi. Nadir şah Əfşar ünsiyyəti Azərbaycan türkcəsində qururdu [8, s.535].

Güclü şəxsiyyəti ilə seçilən Nadir şah hadisələrin gedişatını təsadüflərə buraxmağı sevmirdi [4, s.110]. O, hərçənd ki, iddialı və macərapərəst idi, lakin hərbi məsələlərdə intizamı ciddi şəkildə qoruyurdu. Həm davranış qaydaları, həm də döyüş qaydalarına riayət etmək Nadir şahın müharibə anlayı-

şında həyati əhəmiyyət kəsb edirdi. Bununla yanaşı, sadə əsgərlərin rəğbətini necə qazanmağı da bilirdi. O, döyüşdən əvvəl öz əsgərlərinə ruhlandırıcı çıxışlar edirdi [4, s.91].

Altı fut boyu var idi və fövqəladə dərəcədə güclü və ucadan danışa bilirdi. Bu xüsusiyyətləri onun əmrlərinin uzun məsafələrdən eşidilməsinə üstünlük verirdi. Eyni anda müxtəlif məsələlərlə bağlı əmrlər vermək adətində idi və bu əmrləri katiblərinə diktə edirdi. O, bunu müntəzəm və sürətli şəkildə edirdi [4 , s.227].

Son olaraq, Nadir Şah Əfşarın ordusunun bu şərtlərə görə üstünlük qazandığını söyləmək olar: 1) uzun məşğələlər və hazırlıq sayəsində Əfşar ordusu inanılmaz qayda-qanun və əməkdaşlıq əldə etdi; 2) Nadir şah qoşunlarına yüksək səviyyədə döyüş biliyi və bacarıq aşılamışdı; bu, onun ordusunu rəqib ordulardan yaxşı mənada ayıran xüsusiyyət idi; 3) qoşunlar daha çox çeviklik və manevr etmə bacarığı ilə seçilirdi ki, bu da onların döyüş meydanında daha elastik və ustalıqla hərəkət etmələrini təmin edirdi [9, s.37].

Nadirin döyüş aparmaq taktikasının bəzi xüsusiyyətləri belə ümumiləşdirilə bilər: Regionun kəşfiyyatı və qoşunların yerləşməsi üçün relyef xüsusiyyətlərindən ən yüksək dərəcədə faydalanma.; 2) Döyüş zamanı qoşunların ardıcıl manevrləri. 3)Avtomatizasiya səviyyəsinə çatdırılmış topçu, piyada və süvari qoşunlarının koordinasiyalı hərəkətləri. Manevr edən artilleriya düşmən ordularından daha müstəqil və əhəmiyyətli rol oynayırdı; 4) Nadir ustalıqla cinah üstünlüyü yaradaraq, bununla da düşmənin müdafiə xəttini uzadır və onu yarmaq üçün şərait formalaşdırırdı. 5.Taktiki incəliklərdən biri də əsas qüvvələrin bacarıqla gizlədilməsi idi.. "Nadir şahın bəzi hərbi qərarları – yüngül süvari və tüfəngçilərin önə çəkilməsi, qoşunların manevr bacarığının artırılması, həlledici taktiki anadək düşməni zəiflətmək üçün güclü topçu korpusu, ağır süvari qüvvələrinin böyük ehtiyatı – müəyyən dərəcədə öz dövrünü qabaqlamışdı. Nadir şah taktiki vəzifələri imperiya quruculuğu və bu prosesə uyğun səylər kontekstində qəbul edilən strateji məqsədgüdmələr çərçivəsindən kənarda nəzərdən keçirmirdi [9, s.37].

Nəticə. Nadir Əfşar Osmanlı imperiyası ilə müharibə etmək üçün ilk öncə ordusunu gücləndirməli idi. Ordusunu gücləndirməyə şərait yaradan səbəblər bunlar idi: Orduda bəzən intizam pozuntuları baş verirdi, bu da döyüşlərin səmərəliliyini azaldırdı. Qida, silah və digər resursların çatışmazlığı, ordunun döyüşdəki iradəsini zəiflədirdi .Bəzi döyüşlərdə əsgərlərin motivasiyası aşağı olurdu, bu da onların döyüşlərdəki performansına təsir edirdi. Əsgərlərdə təlim əksikləri və s.

Nadir şah ordusunu güclədirmək üçün zəif cəhətləri aradan qaldırmaq üçün bu tədbirləri görməyə başladı. Nadir, sərt qaydalar tətbiq edərək ordunun intizamını artırdı. Düşmənlə döyüşlərdə daha çevik taktikalara keçərək, ardıcıl manevrlərə üstünlük verdi. Ordunun ehtiyaclarını qarşılamaq üçün təchizat sistemlərini gücləndirdi. Resursların vaxtında və effektiv şəkildə təmin olunmasını təşkil etdi. Əsgərlərə mükafatlar verərək və döyüş ruhunu yüksəldərək, motivasiyanı artırmağa çalışdı.Ordusunu müasir döyüş taktikaları ilə təchiz etmək üçün geniş təlim proqramları həyata keçirdi. Bu, əsgərlərin döyüş bacarıqlarını artırdı. Nadir şahın bu tədbirləri, ordusunu gücləndirməyə və zəif cəhətlərini aradan qaldırmağa kömək etdi, nəticədə onun ordusu dövrünün ən güclü qüvvələrindən biri oldu.

Nadir şah Əfşaın yeni qoşun növü tərtib etməsi ordunun təsir dairəsini artırmış oldu. Xüsusilə, Fövclərin yaradılması, Əfşar ordusunun effektivliyini artırdı və Nadir şahın müharibələrdəki müvəffəqiyyətinin əsas səbəblərindən biri oldu. Bu birliklər, ordunun strukturunu daha da gücləndirdi və müxtəlif müharibələrdə strateji üstünlük qazandırdı Fövc birlikləri, ordunun daha səmərəli və təşkilatlanmış şəkildə fəaliyyət göstərməsini təmin etdi. Bu, döyüşlərdə daha yüksək performans əldə etməyə imkan verdi. Fövclərin müvəqqəti olaraq birləşdirilməsi, müxtəlif döyüş dəstələrinin koordinasiyasını asanlaşdırdı. Bu, döyüş zamanı çeviklik və effektivliyi artırdı.

Fövc birlikləri, ordu içində intizamın artırılmasına və nizamın qorunmasına kömək etdi. Bu, döyüş zamanı əsgərlərin disiplinli və koordinasiyalı şəkildə hərəkət etmələrini təmin etdi. Fövclərin birləşdirilməsi, fərqli taktikaların tətbiqini mümkün etdi. Bu, ordunun döyüş strategiyalarını zənginləşdirdi və düşmənə qarşı daha təsirli hücumlar həyata keçirməyə imkan verdi.

Nadir şah daimi şəkildə mövcud olan qoşun dəstələri yaratmışdı. Bu dəstələrə cəzayirçilər, mühafizəçilər, qullar, xüsusi qvardiya və daimi gözətçilər daxil idi.

Döyüş meydanlarında qazandığı uğurlar, Əfşar imperiyasının sərhədlərini genişləndirmək və dövlətiçiliyi bərpa etmək üçün əlverişli imkanlar yaratdı. Eyni zamanda, onun hərbi strategiyaları və liderlik keyfiyyətləri, gələcək nəsillər üçün bir örnək olmuşdur. Nadir Şahın ordusu, yalnız dövrünün

siyasi xəritəsini dəyişdirməkdə deyil, həm də müasir hərbi strategiyaların inkişafında mühüm rol oynamışdır. Onun müharibələrdəki taktiki geniusu və ordusunun gücü, Nadir Şahın adı ilə bağlı olaraq hələ də tədqiq edilir və öyrənilir. Nadir Şahın ordusu, XVIII əsr hərbi tarixində əvəzsiz bir irs qoymuşdur. Bu irs gələcək tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilməli və təbliğ edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axworthy, Michael. Nader shah and Persian Naval Expansion in the Persian Gulf,1700-1747, "Jounal of The Royal Asiatic Society"- 2011, 31 s.
2. Axworthy, Michael. "The Army of Nader shah". "Iranian Studies", 2007, 639 p.
3. Arunova, M. R. – Eşrefyan, K.Z. Nadir Şah-I Avşar, İstanbul "Çev. Nergize Turaeva, Selenge Yayınları", 2015, 113 s.
4. Fraser James, History of Nader shah 1742, "Jounal of The Royal Asiatic Society" 1899, 227 s.
5. Encyclopaedia Iranica. - https://www.iranicaonline.org/articles/iran-ii1-pre-islamic-times [10.02.2025].
6. Kubilayhan Erman, Afshar Nader Shah. Military Leadership, Strategy and the Armed Forces During his Reign. "Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı", 2018. 89, 91s.
7. Lockhart, Nadir Shah critical study base mainly upon contemporary sources,1938, 21,30-37,43,49s.
8. Mehman Süleymanov. Nadir Şah. Bakı. 2005, 532, 533, 535s.
9. Rəna Mahmudova. Nadir Şah Əfşarın hərbi-siyasi fəaliyyəti və onun islahatları farsdilli mənbələrin əsasında. Bakı, 2024, 37s.

ГУЛЬСУМ ТАГИЗАДЕ
Магистрант Западно-Каспийского университета

АРМИЯ НАДИРА ШАХА:
САМАЯ МОЩНАЯ ВОЕННАЯ СИЛА XVIII ВЕКА

Один из самых выдающихся и могущественных военных лидеров XVIII века, Надир-шах Афшар (1688-1747), благодаря своей сильной воле сумел создать великую армию, способную бросить вызов всему миру, и тем самым навсегда вписал своё имя в историю. Военная деятельность Надир-шаха началась, когда он находился на службе у Баба Али-бека. В то время, когда государство Сефевидов ослабевало, Надир-хан Афшар благодаря своему военному мастерству сумел создать мощную армию, чтобы противостоять внешним врагам. Полностью захватив власть, Надир, став правителем династии Афшаров, блестяще освоил военные тактики и стратегии своего времени. Он превратил свою армию в одну из самых эффективных и мощных военных сил эпохи. Его военные кампании в Ираке, Центральной Азии, на Кавказе и в Индии предоставили отличные возможности для демонстрации его военного гения. Успех военной тактики Надир-шаха заключался в эффективной разведке территории, дисциплинированных маневрах войск во время боёв, применении удачных тактик и стратегическом размещении необходимых сил. В данной статье, ссылаясь на последние научные исследования, а также используя методы анализа, оценки и сравнения, подробно изучены структура армии Надир-шаха, его тактика ведения боевых действий и стратегия войн.

Ключевые слова: Надир Шах Афшар, Армия, Военная стратегия, Лидерство.

GULSUM TAGHIZADEH
Master student of Western Caspian University

NADER SHAH'S ARMY:
THE MOST POWERFUL MILITARY FORCE OF THE XVIII CENTURY

One of the most brilliant and powerful military leaders of the 18th century, Nadir Shah Afshar (1688-1747), is a great figure who made a name for himself in history by building a formidable army

that could challenge the entire world with his strong will. Nadir Shah's military career began when he was in the service of Baba Ali Bey. At a time when the Safavid Empire was weakening, Nadir Khan Afshar, through his military skills, was able to form a powerful army to combat foreign enemies. After fully seizing power, Nadir became the ruler of the Afshar dynasty, and he masterfully incorporated the military tactics and strategies of his era. He transformed his army into one of the most effective and powerful military forces of the time. His campaigns in Iraq, Central Asia, the Caucasus, and India provided excellent opportunities to prove his military genius. The success of Nadir Shah's military tactics was largely due to his use of territorial reconnaissance, the disciplined maneuvers of his troops during battles, the implementation of successful tactics, and the strategic positioning of necessary forces. In this article, we have conducted a detailed examination of the structure of Nadir Shah's army, his battle tactics, and war strategies by referring to recent research works and using analysis, evaluation, and comparison methods.

Keywords: Nadir Shah Afshar, Army, Military Strategy, Leadership

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 fevral 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d. Qabil Əliyev, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 94(479.24)

MUSA RƏHİMOĞLU-QULİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,tarix üzrə fəlsəfə doktoru
kuliyevm@yandex.ru

ZAQAFQAZİYA NƏCİB QIZLAR İNSTİTUTUNDA İLK TƏHSİL ALANLARDAN BİRİ – LALABƏYİM KƏNGƏRLİ-NAXÇIVANCKAYA-MAKİNSKAYA HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/34-39

Məqalədə məşhur sərkərdə I Ehsan xan Kəngərli-Naxçıvanskinin sonbeşik qızı Lalabəyimdən, onun uşaqkən kədərli taleyindən və XIX əsrin ortalarında Tiflisdə Zaqafqaziya Nəcib Qızlar İnstitutunda təhsil almasından danışılır. Məqalədə I Ehsan xanın hərbçi oğlanları İsmayıl xanın və II Kalbalı xanın bacılarının ali təhsil alması üçün apardıqları gərgin mübarizədən də söhbət açılmışdır. Məqalə yeni tapılan arxiv sənədləri əsasında yazılmışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan, Kəngərli tayfası, Lalabəyim, qəyyum, İrzaqulu xan, Nəzərəli xan, Zaqafqaziya Nəcib Qızlar İnstitutu, Hacı Şükür Makinski.

Giriş. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının maarif, məktəb və pedaqoji fikir tarixi çox qədimdir. Bu səbəbdən də bir çox zəka sahibləri Naxçıvanın tarixini yazmağa maraqlı olmuşlar. O zəka sahiblərinin hamısının adlarını sadalasaq, Böyük Göyüzünü bəzəyən Ülkər ulduz topası pleyadası gözlərimiz önünə gələr.

İskəndər bəy Münşidən başlanan siyahıda bir çox dünya tarixçilərinin, salnaməçilərinin yazıb çap etdirdikləri əsərlərdə və arxivlərdə, dünya kitabxanalarında qalmış əlyazmalarında Naxçıvan tarixi ilə bağlı yazdıqları bu gün də aktuallığı ilə seçilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının məktəb, maarif və pedaqoji fikir tarixini dərindən tədqiq edən unudulmaz alim İbrahim Mollayev yazır ki, 1965-66-cı illərdə Leninqradda (Sankt-Peterburqda) M.Y.Saltıkov-Şedrin adına kitabxanada araşdırmalar apararkən "Türk səlcuqları" adlı kitabda maraqlı bir fərmanla qarşılaşdım. Bu fərman 1284-cü ilə aid idi. Elxanilərin hakimiyyəti zamanı verilmişdi. Fərman Azərbaycan atabəylərinin hökmranlığı dövründə (1136-1225) Naxçıvanda təsis edilmiş məktəb-mədrəsəyə aiddir [1, s.92]. Bütün bunlar göstərir ki, bizim pedaqogika tariximiz çox qədimdir. Belə bir mühitdə doğulan elm adamları bu estafeti davam etdirmişlər. XVI-XVII əsrlərdən başlayaraq Naxçıvanın Kəngərli hərbçiləri də bu xəttə sadıq qalmışlar. Çünki naxçıvanlılar üçün dövləti idarə etmək, sərhədlərini qorumaq, ordu qurmaq nə qədər vacib və müqəddəs sayılırdısa, elm öyrənmək də bir o qədər zəruri hesab edilirdi. XVIII əsrin ortalarından başlayaraq Naxçıvanın zadəgan əsilli Naxçıvan xanları da ulu babalarının bu müqəddəs arzularını layiqincə yerinə yetirmişlər.

1828-ci ildə Naxçıvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal ediləndən sonra Ehsan xan qraf Paskeviçlə apardığı danışıqlarda Naxçıvanda dünyəvi məktəblərin yaradılması şərtini də irəli sürmüşdü. Arxiv araşdırmalarından məlum olur ki, çarizm müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizə aparan Ehsan xan 1837-ci ildə Naxçıvan şəhərində qəza məktəbi açdıra bilmişdi [3, v.20]. Qafqaza sərdarlıq, sonralar canişinlik edənlər çarın səlahiyyətli hərbçiləri bunu ürəkdən istəməsələr də Naxçıvanın Kəngərli süvarilərini özlərindən incik salmaq istəməmişdilər.

Naxçıvan şəhərində olan qəza məktəbində oxuyan və sonralar XIX əsrin ortalarında Rusiyanın ali məklətblərində təhsil alan qızlardan biri Ehsan xanın sonbeşik qızı Lalabəyimdir. O, 1838-ci ildə general-mayor I Ehsan xanın ailəsində anadan olmuşdur. Ona görə də Naxçıvan şəhərinin 1832-ci [4, v.2] və 1843-cü ilə [5, v.1] aid kameral siyahılarında Ehsan xanın ailəsində qeydə alınmamışdır.1843-cü ildə isə Lalabəyim köhnə adətə uyğun olaraq əmisi Nəzərəli xanın oğlu İrzaqulu xana nişanlanmışdı. Və adətə görə o həddi-buluğa çatanadək əmisinin evində yaşamalı idi [6, v.99]. Bu səbəbdən Lalabəyim 1843-cü ildə də Ehsan xanın ailəsinin üzvləri arasında qeyd edilməyib.

Qeyd edək ki, İrzaqulu xan təxminən 1821-ci ildə Naxçıvanda doğulub. 1831-ci ildə Varşava şəhərində feldmarşal qraf Paskeviçin mühafizə xidmətində olub. 1848-ci ildə Naxçıvana qayıdıb. Və Kəngərli süvari qoşunlarının zabiti kimi xidmətini davam etdirib [10, s.331].

Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivində general-mayor Ehsan xanın kəbin kağızı saxlanılır. Orada deyilir: "Bu kağız ona görə yazılmışdır ki, Allahın əmri ilə möhtərəm Ehsan xan Kalbalı xan oğlu əzəmətli Kərim xan Kəngərlinin qızı Bədirnisə xanımla evlənir (tapılan arxiv sənədinə görə Bədirnisə Kərim xanın yox, Şükrulla xanın qızıdır. Şükrulla xanın vəfatından sonra Kərim xan onun dul qadını Şərəfcahan xanımla evlənir. Sənəddə olan məlumata görə onunla evlənir ki, Şükrulla xanın varidatına sahib olsun. Ona görə də Şükrulla xanın qızı Bədirnisəni öz adına yazdırır – müəllifdən). Bu kəbinə görə Ehsan xan arvadı Bədirnisə xanıma 500 tümən, 100 ədəd qızıl pul, 200 ədəd gümüş pul, 2 kəndin 4 xəlvərlik dağıdılmış bağını hədiyyə edir. 1227-ci ilin Camadialasan ayının 7-si, yəni iyun ayı (söhbət 1821-ci ildən gedir – müəllif)".

Möhürünü vurdu Axund Möhsün, Şahid oldular: İbrahim, Axund molla Nəzərəli, varaqırtlı (Ordubadda Yuxarı Əylisdən xeyli yüksəkdə yerləşən kənd-müəllif), Cəfərqulu bəy Kəngərli, Hüseynəli Sultan, Abbasəli Sultan, İbrahim Sultan.

Möhürlərini vurdular: Axund Möhsün, Məmmədəli bəy, Hacı Feyzulla, Əliməmməd ağa Məmmədkərim Sultan oğlu, Əliməmməd sultan Allahqulu Sultan oğlu, Mədətnağı Hacı Mirzəxan oğlu. Tərcümə etdi Mirzə Rəfi (imzası var) [2, s.4].

General-mayor Ehsan xanın bu evlilikdən oğlu II Kalbalı xan anadan olmuşdur (1824-cü ildə) [11].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Ehsan xan birinci həyat yoldaşı Xırda xanımdan böyük qızı Sonabəyim (1817-ci ildə doğulub), böyük oğlu İsmayıl xan (05.01.1819-10.02.1909) doğulmuşlar. Xırda xanımın və Xədicə xanımın vəfatından sonra Ehsan xan Bədirnisə ilə evlənib. Bədirnisə xanımın vəfatından sonra Fatma xanımla ailə qurub. 1826-cı ildə Cəfərqulu xan(ailədə ona Baba xan demişlər) doğulub. Anası Bədirnisə xanımdır. Cəfərqulu xan Ehsan xan oğlu 1831-ci ildə vəfat etmişdir. Qeyd edək ki,26 mart 1838-ci ildə I Ehsan xanın formulyar(xidmət kitabçası)siyahısı tərtib edilmişdir. Həmin vaxt onun 44 yaşı olduğu qeyd olunub. Bu siyahıda onun övladlarının da adları qeyd edilmişdir. Qızı Sonabəyimin ərdə olduğu yazılıb. Bu sənəddə Ehsan xanın3 oğlunun olması haqda məlumat da vardır :İsmayıl xan (1819), Kalbalı xan (1824) və Cəfərqulu xan (1826).Qeyd edək ki, Cəfərqulu xan bir çox arxiv sənədlərində Murad xan yaxud Baba xan kimi də yazılıb. O, vəfat etdiyindən sonrakı arxiv sənədlərində adı qeyd edilməyib [12].Yeni tapılan arxiv sənədləri bir daha təsdiqləyir ki, Ehsan xanın 3 oğlu və iki qızı olmuşdur.

Ehsan xanın sonbeşik qızı Lalabəyim isə, dediyimiz kimi, 1838-ci ilin sonlarında doğulub. Anası Fatma xanım olub [6, v.64]. Ehsan xan 1845-ci ilin dekabr ayının 10-da vəfat etmişdir [6, v.21].

Rusiyanın hərbi nazirliyinin 1846-cı il fevralın 26-da verdiyi əmrdə (№46) Ehsan xanın vəfat etməsi rəsmi olaraq bildirilir [10, s.97].

General-mayor I Ehsan xan Naxçıvanskinin oğlanları İsmayıl xana və II Kalbalı xana məktubları vardır. O, ömrünün son illərində (avqust 1844-cü il) oğlu İsmayıl xana aşağıdakı məzmunda məktub yazıb: "Əziz oğlum İsmayıl xan. Qıvraq kəndini mən sənin üçün almışam. Varşavadan qayıtdığına görə həmin kəndi, Abbasabad bağı adlanan bağı və 4 xəlvər şumluq torpağı sənin istifadənə verirəm. 1260-cı ilin Ramazan ayı". İmza: Ehsan xan. Məktub Ehsan xanın möhürü ilə təsdiqlənib. Oğlu II Kalbalı xana (Xanlar xanına) 1845-ci ilin fevralında məktub yazıb: "Dəfələrlə bildirmişəm ki, anandan qalmış əmlakların mənim payıma düşən hissəsini, yəni Xan bağı" (Ordubadın Vənənd kəndindədir – müəllif) bağını, Şəmsi adlanan torpağı və "Hüseyn xan yeri" adlanan torpağı bərdəfəlik sənin istifadənə verirəm. 1261-ci ilin səfər ayı (fevral, 1845-ci il). İmza Ehsan xan. Məktub Ehsan xanın möhürü ilə təsdiqlənib. Araşdırmalar göstərir ki, bu vaxtlar I Ehsan xanın səhhətində nasazlıq varmış" [6, v.176-177].

1845-ci ilə aid bir sənəddə yazılan məlumatda artıq Ehsan xan mərhum kimi xatırlanır: "Mərhum general-mayor Ehsan xanın azyaşlı qızının qəyyumları tərəfindən 19 sentyabr tarixdə 18 №-li məlumatla (raportla) təqdim olunmuş siyahıda göstərilib ki, bütün əmlaklar 11 yanvar 1828-ci il tarixdə 44 №-li sənədə əsasən Kalbalı xana məxsus olması Ermənistan Vilayət İdarəsində təsdiqlənmişdir. Bu əmlaklar nənəsi Şahcahan xanımdan anası Bədirnisə xanıma, ondan isə Kalbalı xana qal-

mışdır. 1261-ci il səfər ayının 5-i (fevral 1845-ci il) tarixdə tərtib edilmiş əmlakın bağışlanma vərəqəsinə əsasən Kalbalı xana atası mərhum Ehsan xandan qalmışdır" [2].

Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivində Ehsan xanın daşınan və daşınmaz əmlaklarının həyat yoldaşı və varisləri arasında bölünməsi, azyaşlı qızı Lalabəyimin qəyumluğa verilməsi, qardaşlarının onu Tiflisdə oxumağa göndərmələri haqqında və digər mübahisəli məsələlərlə bağlı sənədlər saxlanılır. 1000 səhifədən çox olan bu işlərdə olduqca mühüm məlumatlar vardır. Bütün bunlar həmin sənədlərin tarixilik baxımından qiymətli olduğunu təsdiqləyir.

Azyaşlı Lalabəyim əmisi Nəzərəli xanın evində yaşadığından, atası Ehsan xanın vəfatından sonra Qəyyumluq İdarəsi Nəzərəli xanı, onun qardaşı Mehdiqulu xanı, Naxçıvan şəhərinin sakinlərindən Hacı Həsəni, Molla Əliqulunu və Hacı Seyidi Lalabəyimə qəyyumlar təyin edirlər [6, 23-24].

Az keçmir ki, Ehsan xanın oğlanları adları yuxarıda çəkilən qəyyumların fəaliyyətinə etiraz edirlər. Onlar Naxçıvan Qəza Qəyyumluq İdarəsinə bu haqda məlumatlar bildirirlər.

7 iyun 1846-cı ildə Lalabəyimin qardaşı həmin idarəyə göndərdiyi xahişnamədə yazır: "Bacım Lalabəyimin qəyyumluğa verilməsinin dayandırılmasına dair iki xahişnaməni siz əlahəzrətlər diqqətdən kənarda saxlamısınız. Ancaq mən yenə də bacımın qəyyumluğa verilməsinə razı deyiləm. Çünki şəriət tərəfindən qəyyum təyin edilən şəxslər etibarlı deyillər. Belə ki, axundun bizlərlə ədavəti var və o, qəsdən həmin şəxsləri qəyyum təyin etməklə bizim əmlakımızı dağıtmaq istəyir. Qəyyumlardan Mehdiqulu xan öz əmlakını dağıdıb və xaricə qaçıb. Hazırda o, mənə və bir çox şəxslərə borcludur. Digər qəyyum Hacı Həsənin də bir ədavəti var. O da bir çox adamlara borcludur. Üçüncü qəyyum Molla Əliqulu və dördüncü qəyyum Hacı Seyid yetimin əmlakını dağıtmağa niyyətlidirlər. Dünənki tarixdə (yəni iyunun 6-da - müəllif) yerli pols mənə bildirib ki, qəyyumlar karvansaranı, dükanları, şumluq sahələri tələb edirlər. Halbuki həmin malikanələr mənə məxsusdur, onlara dair sənədlərim vardır. Onlar atama məxsus olmayıb, atam onları idarə edib. Bu səbəblərdən mən həmin şəxslərin etibarlı olmasına inanmıram və Siz əlahəzrətlərdən xahiş edirəm ki, yuxarı rəhbərlikdən bizim xahişimizə cavab gələnə qədər və qardaşım İsmayıl xan Tiflisdən qayıdanadək bu məsələ barədə qəyyumların hərəkətlərini dayandırasınız. Bildirmək istəyirəm ki, biz general-mayor Ehsan xanın övladlarıyıq və rəhbərliyin icazəsi olmadan bizim əmlakı qəyyumluğa vermək olmaz. Əgər mənim icazəm və qardaşım İsmayıl xanın iştirakı olmadan malikanələr siyahıya alınarsa, onda mən Tiflisə gedəcəyəm və yerli rəhbərliyə şikayət edəcəyəm [6, v.75-76].

II Kalbalı xan və qardaşı İsmayıl xan təkrar İrəvan Qəza Qəyyumluq İdarəsinə müraciət etmiş və ətraflı məlumat verdiklərindən, Naxçıvandakı Qəza Qəyyumluq İdarəsi II Kalbalı xanın müraciətinə müsbət yanaşmış və Ehsan xanın azyaşlı qızı Lalabəyimin qəyyumları məsələsinə ciddi yanaşmışdır. Buna görə də Naxçıvan şəhər polis idarəsi 3 iyul tarixdə hər iki qardaşdan savayı, daha kimin Lalabəyimə qəyyumluq edəcəyini araşdırmışdır.

Araşdırmalardan sonra Naxçıvan polis idarəsi 12 iyul tarixdə 1357 №-li məlumatında bildirib ki, ştabs-kapitan İsmayıl xan və qardaşı Kalbalıxan mülki qanunların tələbinə uyğun olaraq, qəyyum üçün lazım olan keyfiyyətlərə malikdirlər. Buna görə də onlar bacıları Lalabəyimə qəyyum təyin edilə bilərlər. Tələb olunan qanuna uyğun olaraq Naxçıvanın fəxri vətəndaşı Novruz ağa Lütfəli Sultan oğlu da 3-cü qəyyum təyin edilib.

Lalabəyimin qəyyumlarına tapşırılır:

1. General-mayor Ehsan xandan qalmış daşınan və daşınmaz əmlaklar, nağd pul, həmçinin borc verilmiş pullar müəyyən edilsin.
2. İrəvan quberniya məhkəməsinin iclasının, Naxçıvan Qalabəyinin və bir neçə adlı-sanlı Naxçıvan sakinlərinin iştirakı ilə siyahı tərtb olsunsun.
3. Siyahıda daşınmaz əmlaklardan gələn gəlir, həmçinin əmlakların dəyəri göstərilsin.
4. Bu şəkildə tərtib olunmuş siyahının əsli Qəyyumluq İdarəsinə təqdim edilsin və qəyyumlara tapşırılsın ki, adları çəkilən şəxslərin iştirakı ilə ümumi mülkdən bacıları Lalabəyimin payına düşən hissəsi sayılsın.

Sonra Naxçıvan polisi bildirib ki, atalarının əmlakının İsmayıl xanın və Kalbalı xanın payına düşən əmlakların da siyahısı tərtib olunsun və Qəyyumluq İdarəsinə təqdim olunsun. Nəhayət, qəyyumlara tapşırılır ki, Lalabəyim malikanələrinə daxil edildikdən sonra onun əmlakının gəlir-çıxarları

haqqında Qəyyumluq İdarəsinə hesabat təqdim etsinlər. Bunun üçün onlara Qəyyumluq İdarəsindən xüsusi kitab verilsin.

Ehsan xanın oğlanları İsmayıl xanın və Kalbalı xanın razılıqları olmadan, azyaşlı bacıları Lalabəyim əmiləri podpolkovnik Nəzərəli xanın yanında yaşayır.

Naxçıvan şəhər polis idarəsinə tapşırılır ki, azyaşlı Lalabəyimin yeni qəyyumları qardaşları İsmayıl xana və Kalbalı xana verilməsinin vacibliyi Nəzərəli xana elan olunsun. Bu haqda yeni qəyyumlara da məlumat verilsin. Bütün bu işlərə nəzarət edən quberniya idarəsi tapşırır ki, Gürcüstan İmereti İdarəsinə bu haqda məlumat verilsin və Lalabəyimin Zaqafqaziyadakı təhsil ocaqlarından birində yerləşdirsinlər [7,v.103].

Qeyd edək ki, arxivdə Ehsan xanın bütün varidatının siyahısı qalın arxiv cildlərində saxlanılır. Hətta ona borclu olanların da siyahısı və s. vardır. Bu sənədlərin içərisində Ehsan xanın böyük qızı Sonabəyimin də maraqlı ərizələri vardır. Onun ərizələri bir çox qaranlıq mətləblərə işıq salır. Bir daha bu sənədlərlə təsdiq edilir ki, şairə Qonçabəyim Ehsan xanın qızı deyil [6, v.54-55].

Azyaşlı Lalabəyimin anasının Fatmanisə olduğu bu işlərin içərisindəki məktubdan aydın olur. Fatmanisə 1846-cı ildə 23 avqust tarixində bir məktub yazıb. Əslində bu xahişnamədir. Fatmanisə xanım yazır: "Mənə məlum olub ki, İrəvan qəza Qəyyumluq İdarəsi tərəfindən general-mayor Ehsan xanın qızı Lalabəyimə onun qardaşları İsmayıl xan, Kalbalı xan və İsmayıl xanın qohumu (İsmayıl xanın qayınatası-müəllif) Novruz ağa təyin ediliblər. Lalabəyim kornet İrzaqulu xanla nişanlanıb və müsəlman şəriətinə görə siqə, yəni dua oxunub. Hal-hazırda Lalabəyim əri İrzaqulu xanın yanındadır. Naxçıvan polisi podpolkovnik Nəzərəli xana elan edib ki, Lalabəyim qəyyumlarına təhvil verilsin. Müsəlman şəriətinə və Qəyyumluq İdarəsinin sərəncamına uyğun olaraq Lalabəyimin payı İsmayıl xanın və Kalbalı xanın payından ayrılmalıdır. Buna görə də onları qəyyum təyin etmək olmaz, çünki onlar yetimin payını dağıtmaq niyyətindədirlər. Lalabəyimin qardaşları Qafqaz Canişini əlahəzrətlərinə müraciət edərək onu Qafqaz Qızlar İnstitutuna yerləşdirilməsini xahiş ediblər. Lakin qız azyaşlı olduğu üçün qardaşları müsəlman şəriətinə zidd getməlidirlər. Mən razı deyiləm ki, qızımı Qafqaz Qızlar Məktəbinə göndərsinlər və Qəyyumluq İdarəsindən xahiş edirəm ki, mənim xahişimi yerinə yetirərək həmin şəxsləri qəyyumluqdan azad edib, fəxri İrəvan sakinlərindən qəyyum təyin edəsiniz. Yazdı Balabəy Məşədi Həsən oğlu. Möhürünü vurdu Fatmanisə" [6, v.64-65].

Fatma xanım Lalabəyim doğulandan sonra Ehsan xandan rəsmən ayrılmışdı. Ona görə də 19 sentyabr 1846-cı il tarixdə İrəvan Qəza Qəyumluq İdarəsi onun xahişnaməsini yerinə yetirmir. Ona aşağıdakı qərar göndərilir: Naxçıvan şəhər polisi vasitəsilə ilə özünü general-mayor Ehsan xanın qızı Lalabəyimin anası adlandıran Fatmanisə xanıma bildirsin ki, Lalabəyimin qardaşları İsmayıl xan və Kalbalı xan ona qəyyum təyin edildiklərindən xahiş yerinə yetirilə bilməz. Bu barədə şəhər polisi vasitəsi ilə İsmayıl xan və Kalbalı xana elan olunsun ki, bacıları Lalabəyimi təhsil alması üçün instituta göndərsinlər. Tarix də göstərilib: 21 sentyabr 1846-cı il [6, v.123].

Fatmanisə Nəzərəli xanın tapşırıqlarını yerinə yetirirdi. Amma Lalabəyimin qardaşları bacılarının təhsil almasını ürəkdən istəyirdilər. İnadlı mübarizədən sonra sonbeşik bacılarını şəriətin buxovundan xilas edərək Tiflisə təhsil almağa göndərirlər.

Arxiv fondlarından aşkar edilmiş sənədlərdən məlum olur ki, Lalabəyim Zaqafqaziya Nəcib Qızlar İnstitutunda təhsil almışdır. 2 noyabr 1846-cı il (№283), 24 sentyabr 1851-ci il (№343), 13 oktyabr 1851-ci il (№438) və 17 oktyabr 1851-ci il sənədlərindən məlum olur ki, Lalabəyim bu illərdə Tiflisdə Nəcib Qızlar İnstitutunda oxumuşdur. Tiflisdəki Zaqafqaziya Nəcib Qızlar İnstitutunun dəftərxana şurasından kassaya daxil olan hər il üçün təhsil haqqının kassaya ödənildiyi haqda məlumat verilib və pulun miqdarı göstərilib: 150 rubl gümüş pul [7, v.123-125]. Lalabəyim Tiflisdə təhsilini tamam edəndən sonra sənədlər onun sorağını qədim türk şəhəri İrəvandan xəbər verir. XIX əsrin 1855-60-cı illərində xeyriyyə cəmiyyətlərində onun da adına tez-tez rast gəlirik. İrəvanda və Naxçıvanda yaşayan kübar xanımlar pul vəsaiti toplayırdılar ki, əsasən məktəblərə köməklik etsinlər. Lalabəyimə hörmət əlaməti olaraq "Ağabəyim"də deyə müraciət edirdilər.

Tədqiqatçı F.Nağdəliyevin yazdıqlarından məlum olur ki, Lalabəyim İrəvan xanlarından Hacı Şükür Makinskinin həyat yoldaşı olub. Hacı Şükür Makinski Şərq müharibəsinin iştirakçısı olmuşdu [10, s.336]. Hacı Şükür Makinski İrəvanlı mayor Əhməd xanın oğludur. Mayor Əhməd xan da Bayat

tayfasındandır. Yəni Makinskilərdəndir. Onun qızı Xurşud xanım general mayor II Kalbalı xanla ailə qurmuşdu [11].

P.Mirzəzadənin araşdırmalarından məlum olur ki, Ehsan xanın qızı Lalabəyim (Ağa bəyimlə) Şükür xan Makinskinin nikahından Paşa xan doğulub. Paşa xan 15 avqust 1862-ci ildə İrəvanda anadan olmuşdur. Paşa xan Makinskinin 1934-cü ilin iyulunda Parisdə vəfat edib. Qeyd edək ki, Paşa xan 1880-ci ildə İrəvanda Abbasqulu xan İrəvanskinin qızı Şövkət xanımla ailə qurub. Şövkət xanım Abbasqulu xanın Bilqeyis xanımla nikahından doğulub. Amma Şövkət xanımla Paşa xanın izdivacı uzunömürlü olmayıb. Onların bu evlilikdən Cansürəyya adlı qızları doğulub. 80-ci illərin axırlarında onlar ayrılıblar. Paşa xan adını Pavel edərək xritianlığı qəbul edərək 28 iyul 1901-ci ildə Peterburqda polyak qızı Stefaniya Lyubelskaya ilə ikinci dəfə ailə qurub. Onların nəsil varisləri bu gün də Fransada və digər Avropa ölkələrində yaşayırlar.

Yeri gəlmişkən, Makinskilərin bəziləri hələ 1698-ci ildən xristianlığı qəbul edərək Rusiyada Makulov familiyasını daşıyırdılar. General knyaz P.M.Volkonskinin (1776-1852) anası da Makulovlardan, yəni Makinskilərdəndir.

Şövkət xanım sonralar Naxçıvanlı tam süvari generalı İsmayıl xan Naxçıvanski ilə ailə qurmuşdur. Şövkət xanımın Paşa xandan olan qızı Cansürəyya isə 1896-cı ildə Rusiya ordusunun 39 yaşlı polkovniki Əliyar bəy Qasımbəyovla nikaha girmişdir [13, s.12]. Lalabəyimin son taleyi haqqında məlumat yoxdur. 1874-cü ilə aid bir arxiv sənədində Naxçıvan yaxınlığındakı Şəkərabad kəndinin ona aid olduğu haqqında məlumat vardır [9, v.3].

Tapılan digər bir sənəddə isə Şükür xan Makinskinin övladlarının yanında ikinci həyat yoldaşı, general Həsən xan Qacarın (Sarı Aslanın) qızı Ağa xanımın adı yazılıb [8, v.3]. Ehsan xanın qızı, Nəcib Qızlar İnstitutunda təhsil alan ilk azərbaycanlı qızlardan biri olan Lalabəyim haqqında axtarışlarımızı davam etdiririk.

Nəticə. İrəvan Qəza Qəyyumluq İdarəsi 21iyul tarixli 5054№li tapşırığa əsasən Qafqaz Canişinin istəyini nəzərə alaraq təklif edir ki,general-mayor Ehsan xanın vəfatından sonra qalmış azyaşlı qızı Lalabəyim və onun əmlakı qəyyumluğu qəbul edilsin və təhsil almasına imkan yaradılsın. Lalabəyimin qardaşları İsmayıl xan və Kalbalı xan bacılarını təhsil almaq üçün Tiflisdəki Zaqafqaziya Nəcib Qızlar İnstitutunda oxumağa göndərirlər. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Lalabəyim qardaşlarının maddi köməyi ilə həmin institutu əla qiymətlərlə bitirərək Naxçıvana qayıtmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixində Naxçıvan.Bakı:1996,141s.
2. Cəfərov F.Ehsan xan Naxçıvanski və onun varisləri.”Şərq qapısı”qəzeti, iyul 2006, s.4.
3. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi(NMRDA),f.299,s.1,iş№63.
4. NMRDA, f.314, s.6, iş №12, 357 v.
5. NMRDA, f.314, s.6, iş №20, 251 v.
6. NMRDA, f.25, s.1, iş №147/183a, 380v.
7. NMRDA, f.25, s.1, iş №154/183b, 1385v.
8. NMRDA, f.40, s.3, iş №65, 34 v.
9. NMRDA, f.9, s.1, iş № 38/39, 5 v.
10. Нагдалиев Ф.Ф.Ханы Нахичеванские в Российской империи. Москва, 2006, 432 с.
11. Национальный Архив Грузии (НАГ), ф.16, опись1, дело №7118, 5 л.
12. Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), ф.405. Департамент военных поселений. Формулярный список Эксан-Хана от 26 марта 1838 года.
13. Мирза-Заде П. Пусть вдали отчий кров… Газета «Эхо плюс», 23 ноября 2002 года.

МУСА РАГИМОГЛУ-КУЛИЕВ
Ведущий научный сотрудник Института истории, этнографии и археологии Нахчыванского филиала НАНА, доктор философии по истории

ЗАМЕТКИ О ПЕРВОЙ АЗЕРБАЙДЖАНКЕ, ПОЛУЧИВШЕЙ ОБРАЗОВАНИЕ В ЗАКАВКАЗСКОМ БЛАГОРОДНОМ ДЕВИЧЬЕМ ИНСТИТУТЕ-ЛАЛАБЕГУМЕ-КЕНГЕРЛИНСКОЙ-НАХЧЫВАНСКОЙ-МАКИНСКОЙ

В статье говорится о младшей дочке известного полководца Эхсан ханаI Лалабегуме, о печальной судьбе её в детстве и об учении в Тифлисе в середине XIX века в Закавказском Благородном Институте. И в статье рассказывается сыновьях военных Эхсан Хана I –Исмаил Хана и Калбалы Хана II, как напряженно боролись за обучение своей сестры. Статья написана на основе новонайдённых архивных документов.

Ключевые слова: Нахчыван, племя Кенгерли, Лалабегум, опекун, Ирзакули Хан, Назарали Хан, Гаджи Шукюр Макинский.

MUSA RAHIMOGLU-GULIYEV
Leading researcher at the Institute of History, Ethnography and Archaeology, Nakhchivan Branch of ANAS, Doctor of Philosophy in History

SOME NOTES ABOUT OF LALABEYIM KANGARLI-NAKHCHIVANSKAYA-MAKINSKAYA, ONE OF THE FIRST STUDIENTS AT THE TRANSCAUCASIAN NOBLE WOMEN'S INSTITUTE

The article deals with the youngest daughter Lalabeyim of the well-known commander Ehsan khan Kangarli-Nakhchivanski I and her unhappy fate as a child. It also speaks about her getting education in the Transcaucasian Noble Women's Institute in Tiflis in the mid-19th century. The research paper highlights how Ismayil khan and Kalbali khan II – the officer sons of Ehsan khan I, challenged hard for their sister to get higher education as well. The article is written on the bases of newly found archive documents.

Keywords: Nakhchivan, Kangarli dynasty, Lalabeyim, trustee, Irzagulu khan, Nazarali khan, Transcaucasian Noble Women's Institute, Haji Shukur Makinski.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 11 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: Akademik İsmayıl Hacıyev.

UOT 94

SAMUDƏ İSKƏNDƏROVA
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi
samuda.1970.bdu@gmail.com

XIX ƏSRİN II YARISINDA FRANSANIN ASİYA VƏ AFRİKADA MÜSTƏMLƏKƏ İŞĞALLARININ GENİŞLƏNMƏSİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/40-47

XIX əsrin 70-90-cı illərində Fransada maliyyə kapitalının inkişafı onun müstəmləkəçilik siyasətinin güclənməsinə səbəb oldu. Müstəmləkələr Fransa kapitalının tətbiq sahəsinə çevrildi. Fransa dünyanın bölünməsini başa çatdırmaq üçün ən böyük kapitalist dövlətlərin mübarizəsində fəal iştirak etdi. 1895-ci ildə Fransa Madaqaskar adasını ələ keçirdi, 1896-cı ildə müstəmləkə elan etdi. XIX əsrin 80-90-cı illərində Afrikanın dərinliklərinə doğru irəliləyən müstəmləkəçilər Konqo, Niger, Ubangi, Çad gölü yaxınlığındakı Şəri çaylarının hövzələrində geniş əraziləri ələ keçirdilər, Şərqi Sudana, Nil çayının yuxarılarına doğru irəliləməyə başladılar. Fransızların Afrika və Asiyada işğal planları ingilis müstəmləkəçilərinin müqaviməti ilə qarşılaşdı. Tropik Afrikanın bölünməsi haqqında 1899-cu il İngiltərə-Fransa müqaviləsinə əsasən, Fransa Konqo və Nil su hövzəsindən bir sıra ərazilər aldı. Şimali Afrika, Qərbi Sudan və Konqo çayı hövzəsindəki geniş ərazilər Fransanın müstəmləkəçiliyi altına keçdi.

Açar sözlər: Müstəmləkə, İmperiya, Monarxiya, Afrika, Madaqaskar.

Giriş. XIX əsrin 70-90-cı illərində dünyanın ərazi bölgüsü uğrunda mübarizə daha da gücləndi. Müstəmləkə siyasətinin köhnə motivlərinə maliyyə kapitalı xammal mənbələri, kapitalın ixracı,nüfuz dairələri uğrunda mübarizəni də əlavə etdi. Müstəmləkə siyasətinin yeni motivləri kapitalist inhisarların sürətlə artması ilə əlaqədar yarandı. Müstəmləkəyə sahiblik rəqiblə mübarizənin gözlənilməz hallarına qarşı inhisarın uğurunun təminatıdır. Kapitalizmin inkişafı və xammal qıtlığı iə bağlı müstəmləkələrə yiyələnmək istəyi daha da gücləndi. Kapital ixracının artması müstəmləkələrin işğalına güclü təkan verdi.

1873, 1882, 1890 və 1900-cü illərin dünya böhranları dünyanın parçalanması uğrunda mübarizəni gücləndirdi [5, s.540]. Ən böyük müstəmləkə imperiyalarının ilk növbədə İngiltərə və Fransa imperiyalarının yaradılması bu dövrə təsadüf edir.Müstəmləkələrin bölünməsi böyük dövlətlər arasında mübarizənin kəskinləşməsi ilə müşayiət olunurdu.

Fransanın müstəmləkə fəthində böyük artım 1880-1900-cü illərdə baş verdi.Fransanın müstəmləkələrinin artması ölkədə maliyyə kapitalının fəaliyyəti ilə bağlı idi. Bu dövrdə maliyyə kapitalı baxımından Fransa Almaniya və Yaponiyadan birlikdə bir neçə dəfə zəngin idi və İngiltərədən sonra ikinci yerdə idi. Sırf iqtisadi şəraitdən əlavə və onlara əsaslanan müstəmləkə mülklərinin ölçüsünə coğrafi şərait də təsir göstərir ki, bu Fransanın, xüsusilə Afrikadakı müstəmləkə siyasətinə üstünlük verirdi.

Fransa müstəmləkələri ələ keçirməklə öz hegemonluğunu təmin etməyə, torpaqları birbaşa özü üçün ələ keçirməyə deyil, düşməni zəiflətməyə, hegemonluğunu sarsıtmağa çalışırdı. Onların böyük ehtiyatları dəmir, manqan, sink, qalay, mis, qurğuşun, xrom və s. müşk, kakao, çay, qəhvə, düyü, zeytun yağı, qarğıdalı, vanil və hətta o dövrdə dəbdə olan dəvəquşu lələkləri Konqo və Fransız Ekvator Afrikasından gətirilirdi. Müstəmləkələrin sərt istismar üsulları Fransanı xarakterizə edirdi.Fransa müstəmləkələrdə öz hökmranlığını təmin etmək üçün hiylə, zorakılıq, təxribat və rüşvətdən istifadə edirdi. Müstəmləkə istismarının əsas üsulları məcburi əmək, təbii xərac, monokultura və qoruqlar sistemi - müstəmləkəçilərin yerli əhalini torpaqlarından məhrum edərək qovduğu xüsusi ərazilərin zəbti idi.

Əsas mətn. Fransa-Prussiya müharibəsi III Napoleonun intensiv şəkildə həyata keçirdiyi müstəmləkə fəthlərini dayandırdı. Lakin maliyyə kapitalının artması müstəmləkə siyasətinə qayıtmaq üçün əlverişli şərait yaratdı. Böyük sənaye və maliyyə dairələrinin maraqlarına cavab verən müstəmləkə ekspansiyası mötədil burjua respublikaçıları partiyasının hakimiyyətə gəlməsi ilə eyni vaxta düşdü.

Müstəmləkə ekspansiyasının canlanması bu partiyanın lideri C.Ferrinin adı ilə sıx bağlıdır.Ferri və onun ardıcılları həmin dövrdə müstəmləkə siyasətini həyata keçirərkən bir sıra siyasi partiyalara inamsızlıq və düşmənçilik, öz hərbi-müstəmləkəçilik əməliyyatlarının miqyasını gizlətməyə çalışan Üçüncü Respublika hökumətlərinin qeyri-müəyyənliyi, İngiltərə və Almaniyanın ciddi müqaviməti kimi ciddi maneələrlə qarşılaşdılar.

C.Klemanso başda olmaqla Radikallar partiyası müstəmləkə siyasətinə mənfi münasibət bəsləyirdi. Partiya liderinin fikrincə, bu, Fransanın Avropadakı qüvvələrini zəiflətdi, onun Almaniya ilə müharibəyə hazırlaşmasına mane oldu. Klemanso müstəmləkə siyasətinin liderlərinə qarşı bütün hücumlarına baxmayaraq, o, heç vaxt Fransa qoşunlarının müstəmləkələrdən çıxarılmasını təklif etməmişdi. Fransa gücləndikdə və müstəmləkələri fəth etməkdə uğurları bəlli olduqda, radikallar müstəmləkəçiliyi tənqid etməkdən əl çəkdilər.

Monarxiya tərəfdarları olan partiyalar da qisas almaq üçün lazım olan qüvvələri metropoldan yayındırmamağı zəruri hesab edərək mötədil respublikaçıların müstəmləkə siyasətinə qətiyyətlə qarşı çıxdılar. Hətta mötədil respublikaçıların müəyyən bir hissəsi də müstəmləkə siyasətini tənqid edirdi. Lakin onlar Ferrini yalnız prinsipcə təsdiqlədikləri müstəmləkə siyasətini həmişə uğurla həyata keçirmədiyinə görə qınadılar [3, s.280-285].

Fransanın Əlcəzairi müstəmləkəyə çevrilməsi iri torpaq mülkiyyətçiliyi xarakteri daşıyırdı. Tutulan torpaqların 90%-i təxminən 10 min fransız torpaq mülkiyyətçisinə verildi. Elzas və Lotaringiyadan mühacirət etmiş 1183 ailə həmin torpaqlarda məskunlaşdırıldı. Torpaqların isə yalnız 10%-i kiçik və orta kolonistlərin əlinə keçdi. Fransızların işğalı ərəb kəndli təsərrüfatının məhvinə səbəb oldu. Hətta artezian quyuları da dağıdıldı və beləliklə oazislər səhraya çevrildi.

Fransa 1837-ci ildən Tunisə nüfuz etməyə çalışırdı, lakin ordusu İngiltərənin müqaviməti ilə qarşılaşdıqdan sonra oranı tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Fransa və İngiltərə kapitalı 1850-ci illərdə Tunisə nüfuz etməyə başladı. Ölkədəki üsyanla bağlı bəyin çətinliklərindən istifadə edən fransızlar 1863 və 1865-ci illərdə ona ümumi məbləği 60 milyon frank olan iki dəfə kredit verdi. Nəticədə Tunisin maliyyəsi fransa kapitalistlərinin əlinə keçdi. 1867-ci ildə Tunis hökuməti ölkədəki aclıq səbəbindən kredit ödənişlərini dayandırdı. Ancaq 1860-cı illərdən İtaliya burjuaziyası Tunisə iddialarını bəyan etdi ki, bu da fransız diplomatiyasının sonrakı hərəkətlərini çətinləşdirdi [3, s.125].

1868-ci ildə İngiltərə, İtaliya və Fransa nümayəndələrindən Tunisin Borcu üzrə Beynəlxalq Komissiya yaradıldı, burada fransızlar əsas rol oynadılar. Tunis hökumətinin gəlirlərinin əhəmiyyətli bir hissəsinə nəzarəti ələ keçirdi.Fransanın məğlubiyyətindən istifadə edən İtaliya 1871-ci ildə dəniz ekspedisiyasının köməyi ilə Tunisi fəth etməyə çalışsa da, İngiltərənin dəstəklədiyi Fransanın sərt etirazı ilə qarşılaşdı. Fransa-İtaliya rəqabəti 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra həllini tapdı. Konqresdə Fransa Rusiyaya qarşı İngiltərəyə verdiyi dəstəyin müqabilində İngilislərin Fransanın Tunisi ələ keçirməsinə etiraz etməyəcəyinə dair təminat aldı.

Xarici siyasət baxımından Fransa Tunisin tutulacağına əmin idi. Lakin C.Ferrinin başçılıq etdiyi burjuaziyanın bir hissəsi mövcud vəziyyətdən tez istifadə etməyi zəruri hesab etsə də, son dərəcə çətin daxili və xarici vəziyyətə görə bunu həyata keçirməyi üç il gecikdirdi. İndi Almaniya hətta Fransanı tələsdirirdi. Aprel ayında Bismark Fransa səfiri Sen-Valiyə Fransanın nə Afrikada,Asiyada müstəmləkə işğallarının genişlənməsinə mane olmayacağını açıqladı [4, s.289].

Bir çox mötədil respublikaçı liderlərin Tunisi ələ keçirməkdə şəxsi marağı var idi. Bəy Fransanın borclarının faizini ödəməkdə ehtiyatsız davrandığı üçün Tunis kreditinin paylarının nominal dəyəri 500 frankdan 75 franka qədər düşdü. Məhz o zaman bu qiymətli kağızların əksəriyyətini Fransa-Misir bankı satın aldı və onları Ferri, Qambetta və Tunisdəki Fransa konsulu Roustan da bura daxil idi. Tunis Fransanın hakimiyyəti altına düşsəydi, Tunis kreditinə zəmanət verəcək və qiymətli kağızlar öz ilkin dəyərini alacaq, bu da onların sahiblərinə dərhal 20 milyon frank əhəmiyyətli mənfəət gətirəcəkdi.8 iyun 1883-cü ildə Fransa ilə Tunis arasında protektorat konvensiyası imzalandı və ölkənin nəzarəti Bəyin xarici işlər naziri və ordu komandiri olan Fransa Rezident generalına verildi.

Tunisdəki fransa müstəmləkəçiliyi, Əlcəzairdəkindən daha çox, iri torpaq mülkiyyətçiliyi xarakteri daşıyırdı. Burjuaziyanın nümayəndələri, nazirlər, generallar, senatorlar, deputatlar, qəzet redaktorları 2-4 min hektarlıq nəhəng mülklər aldılar. Hər bir mülkə əvvəllər bu torpağa sahib olan müəyyən sayda ərəb kəndliləri təyin edildi. Bu yolla feodal-təhkimli istismar üsullarından istifadə edilməklə

nəhəng latifundiyalar yaradılırdı. 1887-ci ilə qədər Tunisdə fransızlar tərəfindən ələ keçirilən bütün torpaqların üçdə biri 175 mülkiyyətçiyə məxsus idi. Bu siyasət ərəb kəndli iqtisadiyyatını məhv etdi, xalqın ən qəddar istismarını və Tunisin mineral ehtiyatlarının amansız şəkildə istifadəsini təmin etdi. Böyük üstünlüklərə baxmayaraq, Tunisdəki fransa əhalisi çox deyildi: 1881-ci ildə - 700 nəfər, 1891-ci ildə - 10 min, 1901-ci ildə - 24 min, eyni zamanda İtaliya əhalisi isə 71 minə çatdı [2, s.326]. Üçüncü Respublika Saharaya daxil olmaqdan imtina etmədi. Mühəndis Düponşelin 1875-ci ildə irəli sürdüyü Trans-Saxara dəmir yolunun tikintisi layihəsi əsasında 1879-cu ildə ictimai işlər naziri Freysine xüsusi komissiya yaratdı. 14 dekabr 1880-ci ildə Flatterin başçılıq etdiyi 10-u fransız olmaqla 92 nəfərdən ibarət ekspedisiya Saxaraya göndərildi. Ancaq 1881-ci ilin fevralında o, öldürüldü, sonra digərləri də öldü. Bu, həmçinin səhranın işlənməsinin çətinlikləri Fransanı planlarından əl çəkməyə məcbur etdi.

Ingiltərə Kapstadtdan (müasir Keyptaun) Qahirəyə qədər Afrikada ən böyük müstəmləkə mülkləri yaratmağa çalışırdı, bunun qarşısını Fransa bütün mümkün vasitələrlə aldı, o da öz növbəsində Seneqaldan başlayaraq qərbdən şərqə Afrika torpaqlarına sahib olmaq istəyirdi.

1881-ci ildə Fransa kapitan Qallieninin başçılığı ilə Seneqal və Niger çayları boyunca ekspedisiya göndərdi və o, tezliklə Əhmədi mülklərinin Fransa protektoratı üçün müqaviləni qəbul etməyə məcbur etdi. Əhməd protektoratı tanısa da, mahiyyətcə fransızlar bu ərazilərə sahib deyildilər və 1880-1883-cü illərdə məcbur edildilər. 1883-cü ildə Bamakoda Niger sahilinə çıxan dəniz zabiti Bornye-Debordun başçılığı ilə oraya daha üç ekspedisiya göndərdi, burada o, Sudanda ilk Fransız limanını qurdu və Seneqal ilə Niger arasında möhkəm əlaqə yaratdı.

Fransa ordusu gözlənilənlərin əksinə olaraq Samori qoşunlarının ciddi müqaviməti ilə qarşılaşdı. Dörd illik müharibədən sonra (1882-1886) Fransa onunla sülh müqaviləsi bağlamaq məcburiyyətində qaldı. Samori onun bütün zəifliyini bilirdi. Yaranan möhlətdən yeni müharibəyə hazırlaşmaq üçün istifadə etdi. Samori fransızlara qarşı mübarizədə xüsusi strateji texnikadan da istifadə edirdi. O, öz hərbi qüvvələrini üç yerə böldü: biri bilavasitə fransızlarla vuruşdu, digəri geri çəkilə biləcəkləri yeni istehkamlar inşa etdirdi, üçüncüsü isə əhalinin bütün əmlakı ilə yeni əraziyə keçidini təmin etməli idi. Qallieninin 1887-ci il mayın 12-də Sultanın "indiki və gələcək" mülkləri üzərində Fransız protektoratı haqqında müqavilə imzalamağa məcbur etdiyi Əhmədə qarşı da hərbi əməliyyatlar davam etdi.

Bu texnika 1850-ci illərdə Federbom tərəfindən təklif edilmişdi.Bu, fransızların ayrı-ayrı yerli krallara silah, pul və avadanlıqla kömək etməsindən ibarət idi. Sonuncular minnətdarlıq edərək, qonşuları ilə müharibələr apardılar və onları məğlub etdilər. Sakinlərin və ərazilərin bütün sərvətlərindən istifadə edə bildilər, lakin fəth edilən ərazilər özləri Fransanın protektoratı altına keçdilər. Bu üsul fransızlara geridə qalmış yerli tayfalar arasında çəkişmələrdən istifadə edərək Afrika xalqlarını bir-birinə qarşı qoymağa, onları ayırmağa və bununla da onların müqavimətini zəiflətməyə imkan verdi. Fransa müstəmləkəçiləri digər üsullardan da istifadə edirdilər. Onlar fırıldaq yolu ilə yerli kralları müqavilələr bağlamağa məcbur edirdilər, guya əraziləri özləri könüllü Fransız protektoratına verirdi. Sonradan bir sıra oxşar müqavilələr əsasında fransızlar geniş müstəmləkə ərazilərinin tanınmasını tələb etdilər.

Fransız müstəmləkəçiləri başa düşdülər ki, həm Əhməd, həm də Samori, imzalanmış müqavilələrə baxmayaraq, lazımi fürsətdə yenidən işğalçılara qarşı çıxmağa çalışacaqlar. Ona görə Qərbi Afrika xalqlarına qarşı hərbi əməliyyatlar apardılar. Fransa qoşunlarının uğursuzluqlarına baxmayaraq, Deputatlar Palatası müstəmləkə ekspedisiyaları üçün kreditlər verməyə davam etdi və müxalifət buna etiraz etmədi. O, yalnız mötədil respublikaçıların Fransanın müstəmləkə siyasəti üçün imkan yaratmasından narahat idi. Samori yeddi il ərzində fransa ordusunun hücumunu uğurla dəf etdi. Təsadüfi deyil ki, Afrika xalqlarının milli-azadlıq mübarizəsinin liderləri arasında məhz o, fransa burjuaziyasında böyük nifrət doğurur, onu "yalnız terror və əhalinin məhvi yolu ilə hakimiyyətə yiyələnmiş tiran" adlandırırdılar. " Fransız "altruistləri" və "maarifçilər" 1898-ci ilə qədər Qərbi Sudan xalqlarının müqavimətini dəf edə bilmədilər. Ancaq tədricən onlar Samorini ölkənin daxili ərazilərinə çəkilməyə məcbur etdilər. 1898-ci ildə onu tutub Qabona göndərdilər. Fransızlar Seneqaldakı əraziləri və Nigerin yuxarı axarını ələ keçirdilər, bundan sonra orada inzibati nəzarət qurdular. 17 oktyabr 1899-cu il tarixli fərmanla Sudan ərazisi parçalandı. Ərazisinin çox hissəsi Seneqala, Fransa Qvineyasına, Fil Dişi Sahilinə və Dahomeyəyə keçdi. Yalnız iki hərbi ərazi qaldı: Niger və Mavritaniya.

Afrika xalqlarının Fransa müstəmləkəçilərinə qarşı mübarizəsi təkcə iri qəbilə birliklərinin yaradılması yolu ilə deyil, daha xarakterik olan müharibələr və ayrı-ayrı qəbilələrin üsyanları şəklində həyata keçirilirdi ki, 1892-1894-cü illərdə Dahomean müharibəsi buna misal ola bilər. Qvineya sahillərindəki ən güclü yerli dövlətlərdən biri olan Daqomeyada 7-8 min muzdlu əsgər və 3 min Amazondan ibarət daimi hərbi qüvvə var idi. Bundan əlavə, lazım gələrsə, ümumi səfərbərlik elan edilirdi. 1885-ci ildə fransızlar Porto-Novo və Kotonuda kiçik qarnizonlar yerləşdirdilər. Daqomeya kralı onların çıxarılmasını tələb etdi. Buna cavab kimi, kifayət qədər hərbi qüvvəsi olmayan fransızlar danışıqlar aparmaq üçün Dahomeyə missiya göndərdilər, lakin uğursuz oldu. Bu zaman Dahomey kralı Qle-Qlenin ölümündən sonra vəliəhd şahzadə Qbedasse və ya Behanzina adı ilə taxta çıxdı. O, ordusunu yaxşı təşkil edə bildi və Fransaya bir sıra məğlubiyyətlər verdi. Bir neçə il ərzində Qbedasse fransızların hücumunu uğurla dəf etdi və 1890-cı ildə onlarla müqavilə bağladı, buna görə Fransanın Kotonou limanına və Porto-Novo krallığına olan hüquqlarını tanıdı və əvəzində 20 ildə min frank adı.O, bu pulu 1892-ci ildə faktiki olaraq 1400 nəfərlik ordunu Dahomeyə, sonra isə çoxsaylı əlavə qüvvələr göndərən Fransa ilə yeni müharibə üçün silah almaq üçün istifadə etdi. Yalnız il yarım davam edən mübarizədən sonra Qbedasse 1894-cü ildə təslim oldu. Fransızlar Dahomeyi ələ keçirdilər və liderini Martinikaya apardılar [1, s.316].

1895-ci ildə Seneqal, Fransız Sudanı, Mavritaniya, Fransız Qvineyası, Fil Dişi Sahili, Daqomeya və Yuxarı Volta koloniyaları Fransız Qərbi Afrikası adlanan bir koloniyaya birləşdirildi. Sonradan Niger də ona birləşdirildi. Fransa Qərbi Afrikasının ayrı-ayrı müstəmləkələri arasında sərhədlər qəbilələrin etnik tərkibi, iqtisadi əlaqələri və ya təbii sərhədləri nəzərə alınmadan müstəmləkəçilər tərəfindən özbaşına qurulmuşdu, beləliklə bəzi millətlər süni şəkildə parçalanmış və ayrılmışlar.

Qabon limanının bir hissəsi Fransa tərəfindən 1839-cu ildə yerli liderdən çox ucuz qiymətə alındı və uzun müddət bu koloniya müstəmləkəçilərin diqqətini çəkmədi. 1875-ci ildə böyük fransız fəthçilərindən biri Savorqnan de Brazza burada fəaliyyətə başladı.İtalyan mənşəli Brazza (1852-1905) 1874-cü ildə Fransada kollec və dəniz məktəbini bitirərək Fransa vətəndaşlığını qəbul etmişdi. 1875-ci ildə Konqo çayı və onun qolları boyunca üç avropalı və 17 yerli ilə səyahətə başladı. Lakin Konqo bölgəsi Belçika kralı Leopoldun himayə etdiyi "Beynəlxalq Afrika Assosiasiyası" adından fəaliyyət göstərən Stenli kimi digər "kəşfiyyatçıları" cəlb etdi. Bu, Fransa hökumətini narahat etdi və parlament təcili 100 min frank kredit ayırdı.Brazza, yerli qəbilə liderləri ilə onların üzərində bir Fransız protektoratı üçün saxta müqavilələr bağlayaraq, mümkün qədər "sülh yolu ilə" fəal şəkildə hərəkət etdi. Stenli ilk dəfə, özünün dediyi kimi, "bir neçə tüfəngli seneqallının müşayiəti ilə bu çılpaq raqamuffinlə" tanış olanda, o, "raqamuffin"in artıq Fransaya əhəmiyyətli əraziləri ilhaq etdiyi barədə bəyanatı nəzərə almağa məcbur oldu. İçəriyə doğru hərəkət edən Brazza bir sıra şəhərləri, xüsusən də Oqovadakı Francevill və Konqodakı Brazzavill şəhərlərini inşa etdirdi.

Misirdəki uğursuzluqlarla bağlı olan Britaniya hökuməti qəfildən Fransa və Belçikanın Konqo ərazisini və onun qollarını ələ keçirdiyinə əmin olduqdan sonra 1884-cü ildə Portuqaliya ilə onun "hüquqlarını" tanıyan müqavilə bağlayıb müqavimət göstərməyə çalışdı.Lakin Portuqaliya İngiltərədən o qədər asılı idi ki, əslində kimin "hüquqları"nın müzakirə olunduğuna heç kim şübhə etmirdi. Fransa, Belçika və Almaniya müqaviləyə qarşı çıxdılar. C.Ferri məsələni Herbert Bismarkla razılaşdırıb beynəlxalq konfransın çağırılmasını təklif etdi. 15 dekabr 1884-cü ildə Berlində 14 ştatın iştirakı ilə açıldı. Onlar ilk növbədə İngiltərəni Portuqaliya ilə 1884-cü il müqaviləsindən imtina etməyə məcbur etdilər. Fransa, İngiltərə və Almaniya artıq Afrikada bir sıra ara-sıra koloniyalar əldə edib, hər biri öz mülklərini vahid bir bütöv haında birləşdirmək istəyirdi. Kral Leopold Afrikanın mərkəzi bölgələrini ələ keçirərək bunu mümkünsüz etsə də Konqo ona qaldı. 26 fevral 1885-ci ildə Berlin konfransı Leopoldun Konqodakı mülklərinin sərhədlərini müəyyən edən konvensiyanın imzalanması ilə başa çatdı və o, tezliklə Belçika ilə şəxsi ittifaqla bağlı olan "müstəqil Konqo dövləti" olduğunu elan etdi. Fransa Konqonun Brazzanın tuta bildiyi hissəsini aldı. Onun ekspedisiyasına təxminən 2 milyard frank xərcləyən Fransa hökuməti 800 min kvadratmetrlik bir ərazi əldə etdi. Fransa və Belçika arasındakı digər mübahisələr 1894-cü il avqustun 14-də Ubangi çayı boyunca, Mbom boyunca onun qollarına, Konqo və Nil arasındakı su hövzəsi boyunca sərhədi təyin edən müqavilə ilə həll edildi. 1891-ci ildə fransızların məğlub olduğu Haut-Ubangi 13 iyul 1894-cü ildə Konqodan ayrılaraq muxtar koloniyaya çevrildi [4, s.297].

Berlin konfransından sonra Fransa Çad gölünə axan Çari çayına ekspedisiya təşkil etdi. Lakin burada fransızlar Sudan qəbilələrini birləşdirərək Mərkəzi Sudanda güclü hərbi təşkilat yaradan Sultan Rabehin müqaviməti ilə qarşılaşdılar. 1891-ci ildən o, bir neçə il fransızlara qarşı uğurlu mübarizə apardı. 1897-ci ildə onlar Rabehə qarşı üç böyük hərbi ekspedisiya göndərdilər, lakin yalnız 1900-cü ildə onun qoşunlarını böyük itkilər bahasına məğlub etdilər. Rabeh döyüşdə ölümcül yaralandı. Onun qurduğu qəbilələr ittifaqı dağıldı.Onlardan bəziləri Rabehin oğlu Fadl-Allahın başçılığı altında iki il fransızlara qarşı partizan müharibəsi apardılar və o da döyüşdə həlak oldu. Yalnız ondan sonra Fransa bu Afrika ərazilərini fəth edə bildi. 1910-cu ilə qədər Qabon, Orta Konqo, Oubangi-Şari və Çad koloniyaları Fransa general-qubernatorunun rəhbərlik etdiyi Fransız Ekvator Afrikası oldu. Hər bir koloniyaya fransız qubernator müavinləri rəhbərlik edirdi.

Afrikanın şərqində kiçik bir Fransa müstəmləkəsi olan Somali (Obock) var idi. Hələ 1862-ci ildə Obock ərazisində kiçik bir torpaq sahəsi yerli padşahdan ucuz qiymətə alınmışdı. 20 ildən sonra fransızlar Sagallo limanını satın aldılar və tezliklə bir sıra torpaqları ələ keçirib Qobad Sultanlığı üzərində protektorat elan etdilər. 1888-ci ildə onlar Cibuti şəhərini işğal etdilər. Ərazi baxımından kiçik, lakin strateji və iqtisadi baxımdan çox vacib olan Obock koloniyası belə yaradıldı, xüsusən də Fransa anti-İngilis və anti-İtalyan məqsədləri üçün yaxınlıqdakı Həbəşistan və onun negasi Menelik ilə sıx əlaqələr saxlamağa çalışdığı üçün.

XVI əsrin əvvəllərində Portuqallar tərəfindən Madaqaskarın kəşfindən bəri Fransızlar adanı ələ keçirməyə çalışdılar. XVIII əsrin 70-ci illərində Benyovski adanın bir hissəsini Fransa üçün ələ keçirdi. 1878-ci ildə Madaqaskar və Fransa arasında adada geniş torpaqları olan fransız Labordenin mirası üstündə münaqişə baş verdi. Hökumət torpaqları Labordenin varislərinə verməkdən imtina etdi və 29 mart 1881-ci ildə 305 maddəlik kod verdi. Onun geriyə qüvvəsi olan 85-ci maddəsi ağır cəzalar altında torpaqların Malaqas tərəfindən əcnəbilərə satılmasını qadağan edirdi. Tezliklə mərhum Kraliça II Ranavalona öz qohumu III Ranavalona ilə əvəz olundu, o daxili mütərəqqi islahatlar, hər şeydən əvvəl köləliyin ləğvi, habelə quldarlığın ləğvi yolu ilə milli siyasət yeritməyə və ölkənin müstəqilliyini möhkəmləndirməyə davam etdi. Tananarive hökuməti 1883-cü il martın 12-də ABŞ-la, 1883-cü ilin mayın 15-də Almaniya ilə dostluq müqavilələri bağlamağa, habelə ingilis-fransız ziddiyyətlərindən istifadə etməyə nail oldu.Ona görə , həmin il iyunun 1-də Fransa ona ultimatum təqdim edəndə - 16-cı paralelə qədər adanın şimal hissəsini ona verməyə, Labordenin varisləri də daxil olmaqla fransızlara 1 milyon frank kompensasiya ödəməyə razı oldu.Madaqaskarın xarici siyasətinə nəzarət etmək üçün onu qəti şəkildə rədd etdi. Mayın 17-də Fransanın yeddi gəmidən ibarət eskadronu müharibə elan etmədən hərbi əməliyyatlara başlayıb, Dieqo Suaresi və digər əraziləri işğal etdi. Xalqı işğalçılara qarşı "ədalətli müharibəyə" çağıran Rainilaiarivonini dəstəklədi. Sentyabrın 1-də Farafatidə məğlub olan fransızlar geri çəkilməyə məcbur oldular.

Əlverişli beynəlxalq şəraitdən istifadə edən Fransa 1894-cü ildə Madaqaskarla yeni müharibəyə başladı və general Düşesnin 22 min nəfərlik ekspedisiya qüvvəsini ora göndərdi. Malaqas xalqının qəhrəmancasına müqavimətinə baxmayaraq, Madaqaskar hökuməti 1895-ci il oktyabrın 1-də Fransanın protektoratlığını tanıyaraq ona diktə edilmiş sülh şərtlərini imzalamağa məcbur oldu. Fransız rezident general Madaqaskarın bütün daxili və xarici işlərini idarə etmək və lazımi hərbi qüvvələri saxlamaq hüququnu aldı.Yerli əhali Fransa işğalçılarına müqavimət göstərməkdə davam edirdi. 1896-cı ildə minlərlə partizanın iştirak etdiyi üsyan oldu. O, anti-Avropa və antixristian xarakter aldı. 1896-cı il fevralın 11-də Fransa Avropa dövlətlərinə Madaqaskarı zəbt etdiyini bildirərək, avqustun 6-da Madaqaskar haqqında bir maddədən ibarət qanun qəbul etdi: "Madaqaskar adası ona bitişik adalar Fransız koloniyası elan edildi;." Lakin adada vəziyyət son dərəcə gərgin olaraq qalırdı, baxmayaraq ki, Fransızlar kraliçanın etirazlarına məhəl qoymadan Rainilaiarivonini dərhal Əlcəzairə göndərdilər və indi onu "Ranavalona, Allahın lütfü və Fransa Respublikasının iradəsi ilə Madaqaskar Kraliçası" adlandırdılar.

1896-cı ilin iyulunda bir Fransa sakini Madaqaskardan bildirdi ki, ayağımızın altında torpaq yanır və "əgər onlar taktikanı dəyişməsələr, onda... üsyan ümumiləşəcək, Tananarivedə qarşımıza çıxacaq və ekspedisiya tamamilə yenidən" başlamalıdır. Narahat olan Fransa hökuməti sentyabr ayında Gallieni adada rezident general təyin etməklə həll yolu tapdı. Tananariveyə çatan kimi o, kraliçadan əvvəlcə onu ziyarət etməyi tələb etdi, Madaqaskar bayrağının endirilməsini və onun yerinə Fransa

bayrağının qoyulmasını əmr etdi,daxili işlər nazirini və bəzi dövlət məmurlarını edam etdi. 28 fevral 1897-ci ildə o, krallığın məhv edildiyini elan etdi və hökumətinin rəsmi razılığını gözləmədən III Ranavalonanı Reunion adasına göndərdi. Bu əməl dünya mətbuatında işıqlandırıldı və Fransa parlamenti ordusunun Madaqaskardakı əməliyyatlarını alqışladı. Gallieni qubernator titulunu aldı və adanın "sakitləşdirilməsinə" başladı. Lakin müqavimət qırılmadı və fransızlar 1914-cü il müharibəsinə qədər orada böyük ordu qüvvələri saxlamağa məcbur oldular [5, s.270].

Üçüncü Respublika Asiyada müstəmləkələri ələ keçirməkdə heç də az fəallıq göstərmədi. XIX əsrin ortalarında Hind-Çini yarımadasının ərazisində, təxminən 2 milyon kvadratmetr km sahədə müstəqil dövlətlər var idi: Birma, Siam, Annam (buraya Tonkin, Annam və Koxilxil daxil idi) və Kamboca. III Napoleon 1858-ci ildə Annama hücum etdi və 1863-cü ildə Kamboca kralına Fransız protektoratı tətbiq etdi. 1865-ci ildə əhali fransızlara qarşı üsyan qaldırdı, lakin onlar üsyançılarla amansız davrandılar - bütöv kəndləri yandırdılar, suvarma qurğularını dağıtdılar, əhalini məhv etdilər. 15 mart 1874-cü ildə Annam Fransa ilə yeni qeyri-bərabər müqaviləni tanıdı, lakin bu müqavilədə sonuncunun hüquqları gözlənildiyi qədər böyük deyildi. 1883-cü ildə Fransa Tonkinə qoşun göndərdi. Annam hökuməti təslim oldu və 25 avqust 1883-cü ildə Annam üzərində Fransız protektoratının yaradılması haqqında müqavilə imzaladı. Tonkin əslində Fransa koloniyasına çevrilmişdi [1, s.323].

Annamda və Tonkində fransızların işğalı xalq kütlələrinin inadkar müqaviməti ilə qarşılaşdı. 1883-cü ilin noyabrında İngiltərənin dəstəklədiyi Çin 25 avqust müqaviləsini tanımaqdan imtina edərək,fransız qoşunlarının çıxarılmasını tələb etdi. Fransa Hind-Çinə əlavə qüvvələr göndərdi, bir sıra qələbələr qazandı və 1884-cü il mayın 11-də Tyantszində Çinlə dostluq və mehriban qonşuluq haqqında konvensiya imzalamağa nail oldu. Bundan sonra fransızlar Annam üzərində 6 iyun 1884-cü ildə imzalanmış yeni protektorat müqaviləsi tətbiq etdilər. Onlar özlərini iş adamı kimi aparıb, Çinin Annam imperatorlarına bəxş etdiyi böyük qalay dövlət möhürünü lazımsız əşya kimi nümayişkaranə şəkildə əritdilər. Çin hökuməti bu hərəkəti razılaşmanın pozulması hesab etdi. Tonkinlilər Çin qoşunları ilə birlikdə Fransızlar bir neçə döyüşdə məğlub etdilər. Sonra fransızlar Peskador adalarını tutdular və Tayvanı mühasirəyə aldılar. Bundan sonra Tonkinə nizami Çin qoşunları göndərildi. Fransızlar Lang Sonda məğlub oldular, orada çaxnaşma içində qaçdılar, silahlarını atdılar və alayın kassasını çayda batırdılar. Fransız komandiri Brière de l'Isle təcili olaraq əlavə qüvvələr tələb etdi. 1885-ci il martın 29 və 30-da hökumətin iclasında Əlcəzairdən 10 min əsgərin Hind-Çinə göndərilməsi və palatadan 200 milyon frank borc istəməsi qərara alındı.

Əvvəllər Palata bundan imtina etmirdi, lakin martın 30-da keçirilən məşhur iclasda baş nazir Ferri kürsüyə çıxan kimi Klemanso, Ribot və digər deputatların şiddətli hücumlarına məruz qaldı. Palata nazirliyi pisləmək məcburiyyətində qaldı, çünki o zaman əhali möhkəm divar kimi dayanıb müzakirənin nəticəsini gözləyirdi. Palata və Klemanso xalqın qəzəbini görüb kreditlərə səs verməkdən və Ferrinin nazirliyini istefaya göndərməkdən qorxurdular. Lakin istefa verdikdən sonra belə, Ferri hərbi əməliyyatları dayandırmaq üçün Çin hökuməti ilə danışıqlara davam etdi və ekspedisiyanın tamamlanması üçün palatadan vəsait tələb edən Brissonun yeni nazirliyi dərhal 150 milyon frank aldı.

1885-ci il aprelin 4-də Parisdə Fransa ilə Çin arasında ilkin sülh şərtləri imzalandı. Bir neçə ay sonra Çin Annam üzərində Fransanın protektoratını tanıyan Tszyaltsin müqaviləsinin imzalanması ilə müharibə başa çatsa da Hind-Çində fransız müstəmləkəçilərinə qarşı üsyanlar davam etdi.Üsyançılar cəsus katolik missionerlərinin köməyi ilə amansızlıqla yatırıldı. 1887-ci ildə fransızlar Annam, Tonkin, Kamboca və Koçini Hind-Çin İttifaqında birləşdirdilər və orada öz müstəmləkə idarələrini yaratdılar. 1893-cü il oktyabrın 3-də onlar Laos ərazisini bu birliyə birləşdirdilər [4, s.301].

Nəticə. XVIII əsrin ikinci yarısından böyük işğalçı ölkələrin Afrikanın içərilərinə nüfuz etmək istəyi gücləndi. Kapitalizmin inkişafı ilə Afrikanın daxili sistemli tədqiqi başlandı, bunsuz gələcək müstəmləkə işğallarını həyata keçirmək mümkün deyildi.

Fransa müstəmləkəçilik yolunda digər böyük dövlətlərin maraqları ilə toqquşmalı oldu. XIX əsrin sonunda Asiyanın bölünməsi başa çatdı. Monro doktrinası Avropa dövlətlərinin Amerika qitəsinə müdaxiləsini məhdudlaşdırdı və müstəmləkə siyasətində birinci yer Afrikaya düşdü. Onu bölən əsas dövlətlər İngiltərə və Fransa idi və onlar arasında iyirmi ildən çox şiddətli mübarizə getmişdi. Daha sonra Almaniya, İtaliya, Belçika, Portuqaliya və İspaniya öz tələblərini irəli sürdülər. Afrikanı ikiyə

bölən böyük dövlətlər arasında münasibətlər əsasən Avropa siyasəti əsasında formalaşdığından Almaniya Fransa-Prussiya müharibəsindən sonrakı ilk illərdə Fransa qüvvələrini Avropadan müstəmləkələrə yönləndirməkdə maraqlı idi ki, mötədil respublikaçılar bundan yararlanırdılar. Onlar Afrika qitəsində özləri üçün daha sərfəli mövqe yaratmaq üçün Almaniya ilə razılaşma siyasətini qəbul etdilər. Bu siyasət 1880-ci illərdə, Almaniyanın özü Afrikanın bölünməsi uğrunda mübarizəyə qoşulduqda tükəndi. Bu illərdə fransız-ingilis ziddiyyətlərinin həddindən artıq kəskinləşməsi baş verdi. Lakin Rusiya ilə ittifaq bağladıqdan sonra Fransa öz müstəmləkə imperiyasını daha da enerjili şəkildə yarada bildi. Beləliklə, XIX cu əsrin sonunda Fransa kifayət qədər geniş müstəmləkəyə malik idi ki, bu da onun gələcək iqtisadi inkişafı üçün zəngin imkanlar yaratdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Антюхина-Московченко В.И. Третья республика во Франции. 1870-1918. - М., 2006, 486 с.
2. История Франции, в 3-х т. - т.2 /под ред. А.З.Манфреда и др. - М., 2005, 663 с.
3. История дипломатии. - т.2 под ред. В.П Потёмкина - М., 1945, 423 с.
4. Манфред А.З. Внешняя политика Франции в 1871-1891 гг. - М., 2007, 588 с.
5. Рогинская А.Е. Очерки по истории Франции (XVII-XIX вв.). – М., 2007, 367 с.
6. Трахтенберг И.А. Денежные кризисы (1821-1938 гг.). –2-е изд. – М., 2008, 733 с.

САМУДА ИСКЕНДЕРОВА
Доктор философии по историческим наукам,
Преподаватель Бакинского государственного университета

РАСШИРЕНИЕ ФРАНЦУЗСКИХ КОЛОНИАЛЬНЫХ ОККУПАЦИЙ В АЗИИ И АФРИКЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Развитие финансового капитала во Франции в 70-90-х гг. XIX в. вызвало активизацию её колониальной политики. Колонии становились сферой приложения французского капитала. Франция приняла активное участие в борьбе крупнейших капиталистических держав за завершение раздела мира. В 1895 Франция овладела о. Мадагаскар, который в 1896 был объявлен колонией. Продвигаясь в глубь Африки, колонизаторы захватили в 80-90-х гг. XIX в. обширные территории в бассейнах рр. Конго, Нигер, Убанги, Шари, у озера Чад, начали продвижение в Восточный Судан, к верховьям р. Нил. Французские планы дальнейших захватов в Африке и Азии натолкнулись на противодействие английских колонизаторов. По англо-французскому соглашению 1899 о разделе Тропической Африки Франция получила ряд районов от водораздела Конго и Нила. Под колониальным владычеством Франции оказались огромные территории в Северной Африке, Западном Судане и бассейне р. Конго.

Ключевые слова: Колония, Империя, Монархия, Африка, Мадагаскар.

SAMUDA ISKENDEROVA
PhD, Lecturer at Baku State University

THE EXPANSION OF FRENCH COLONIAL OCCUPATIONS IN ASIA AND AFRICA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

The development of financial capital in France in the 1870s-1890s led to the intensification of its colonial policy. Colonies became a sphere of application of French capital. France took an active part in the struggle of the largest capitalist powers to complete the division of the world. In 1895, France took possession of the island of Madagascar, which was declared a colony in 1896. Advancing deep into Africa, the colonizers captured vast territories in the basins of the Congo, Niger, Ubangi, Shari, and Lake Chad in the 1880s-1890s, and began advancing into Eastern Sudan and the upper

reaches of the Nile. French plans for further conquests in Africa and Asia encountered opposition from the English colonialists. According to the Anglo-French agreement of 1899 on the division of Tropical Africa, France received a number of areas from the watershed of the Congo and Nile. Vast territories in North Africa, Western Sudan and the Congo River basin came under French colonial rule.

Keywords: Colony, Empire, Monarchy, Africa, Madagascar.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 may 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

ƏLİ BABAZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti,
Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının doktorantı
ORCID: 0009-0007-6072-8780
babazade.9923@mail.ru

İRƏVAN XANLIĞI VƏ RUS İŞĞALI DÖVRÜNDƏ İRƏVAN BÖLGƏSİNİN ETNİK-DİNİ TƏRKİBİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/48-52

Bəhs olunan məqalədə İrəvan xanlığı və rus işğalı dövründə İrəvan bölgəsinin etnik-dini tərkibi araşdırılmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, İrəvan bölgəsi Azərbaycanın qədim tarixi bölgələrindən biri olmuşdur. XIX əsrin əvvəlində baş vermiş Rusiya işğallarına qədər İrəvan xanlığı əhalisinin mütləq əksəriyyəti Azərbaycan türkləri idi. Bunu istər Azərbaycan Səfəvilər dövrü, istər Osmanlı işğallarından sonra tərtib edilmiş müfəssəl dəftərlər, eləcə də xanlıq dövrünün və Rusiya işğalı dövrünün mənbələri aydın şəkildə sübut edir. Mənbələr həm də onu aydın şəkildə göstərir ki, Rusiya işğalının gedişində türk-müsəlman əhalisi məcburiyyət ucbatından bölgəni tərk etməyə məcbur qalsa da, İrəvan xanlığının əhalisinin 78%-ni tatarlar (Azərbaycanlılar-Ə.B) təşkil etmişdir. İşğal dövrü və işğaldan sonrakı ilk illərdə bölgəyə çoxsaylı erməni əhali köçürülsə də, bu nisbət 20%-dən yuxarı olmamışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, İrəvan, xanlıq, əhali, etnik-dini tərkib, işğal.

Giriş. Azərbaycan türklərinin ən sıx məskunlaşdığı qədim tarixi bölgələrdən biri də İrəvan bölgəsi olmuşdur. İrəvan bölgəsi coğrafi relyef baxımından Kiçik Qafqazın cənub hissəsini və Ağrı dağına doğru şimaldan cənuba bir sıra yaylaları və düzənlikləri əhatə edir. Əsrlər boyu bu ərazilər Azərbaycan dövlətlərinin, Mannanın, Atropatenanın, Qafqaz Albaniyasının, Eldənizlər dövlətinin, Hülakülər dövlətinin, Qaraqoyunlu və Ağqqoyunlu dövlətlərinin, Səfəvilər imperiyasının, Əfşarlar imperiyasının, sonrakı dövrdə isə İrəvan xanlığının əraziləri olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərindən isə İrəvan xanlığı Rusiya imperiyasının işğalçılıq siyasətinin qurbanı oldu. Bölgə təkçə işğal edilmədi, həm də bölgəyə çoxsaylı erməni ailələri köçürüldü, toponimlər, hidronimlər zorla dəyişdirildi. Bununla da, bölgədə gələcək faciələrin əsası qoyuldu.

XV əsrdən etibarən qaynaqlarda Çuxursəd adlandırılan İrəvan bölgəsi XVI əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin yaranması nəticəsində Osmanlı imperiyası ilə sərhəd zonaya çevrildi. Əfşarlar imperiyasının süqut etməsindən sonra Azərbaycan ərazilərində 30-a yaxın müstəqil və yarımmüstəqil dövlətlər, xanlıqlar meydana gəldi. Belə xanlıqlardan biri də XVIII əsrin II yarısında keçmiş Çuxursəd bəylərbəyliyinin ərazisində yaranmış İrəvan xanlığı idi [5, s. 71].

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, İrəvan xanlığı dövründə İrəvan və ətraf bölgələrin əhalisinin etnik tərkibi ilə bağlı məlumatlar olduqca azlıq təşkil edir və demək olar ki, çox dağınıq haldadır. 1735-ci ildə Nadir xan İrəvan əyalətini osmanlılardan azad etdikdən sonra burada yaşayan 300 ailəni Xorasana köçürmüşdü. 1736-cı ildə Nadir şahın Muğanda tacqoyma mərasimi zamanı şahın qılığına girən katolokos Kənəkirli Abraham xristian məliklərinin köməyi ilə Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin sayını artırmaq üçün Xorasandan və müxtəlif yerlərdən alınmış erməni əsirlərin bir qismini İrəvan bölgəsinə göndərdi. Bütün bunların nəticəsində İrəvan bölgəsi əhalisinin demoqrafik tərkibində ermənilərin xeyrinə nəzərəçarpaçaq dəyişikliklər baş verirdi [1, s. 74].

İrəvan xanlığının əhalisinin etnik tərkibi haqqında ilkin məlumatlardan biri 1813-cü ildə İrəvanda olmuş ingilis diplomatı Coyms Moryeyə məxsusdur. İngilis diplomatı öz qeydlərində İrəvan xanlığının əhalisinin 100 min nəfərdən ibarət olduğunu, bunun 25 min nəfərinin isə yaylaq-qışlaq işləri ilə məğul olduğunu yazır. Müəllif yazır ki, burada 15 yaşdan 50 yaşa kimi olan kişilərin sayı 18700 nəfər idi [3, s. 77].

XVIII yüzilliyin birinci yarısı İrəvan xanlığının əhalisinin say və etnik tərkibi haqqında qaynaqlarda və tarixi ədəbiyyatlarda bir sıra statistik məlumatlara rast gəlmək olar. Həmin statistik məlumatlara görə, xanlıq əhalisinin etnik cəhətdən əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil etmişdi. Lakin bəhs etdiyimiz dövrdə əhalinin say və etnik məsələlərinə toxunan erməni müəllifləri məqsədli və birmənalı olaraq qərəzli mövqe nümayiş etdirmişdilər və etdirməkdədirlər. Məsələn, İrəvan xanlığının tarixini araşdırmağa cəhd göstərən V.R.Qriqoryan yazırdı ki, "xanlıq əhalisinin əksəriyyətini ermənilər təşkil etmişdilər. Onlardan başqa azərbaycanlılar, kürdlər, türklər və farslar da yaşamışdılar"[2, s.394]. Digər erməni tədqiqatçısı T.X.Akopyan bu fikri təsdiq ləyərək qeyd edirdi ki, "İrəvan əhalisinin əksəriyyətini ermənilər təşkil etmiş və burada yaşayan farslar və türklərin isə başqa ərazilərdən köçürülmə nəticəsində sayı artırılmışdı" [2, s. 394].

İrəvan xanlığının əhalisinin etnik tərkibi və say dinamikası haqqında məlumat verən müəlliflərdən biri də İohan Aton Qildenşteddir. Müəllifin 2002-ci ildə Sankt-Peterburqda təkrar nəşr edilmiş "1770-1773-cü illərdə Qafqaza səyahət" adlı əsəri bu baxımdan maraq kəsb edir. Müəllif bəhs olunan əsərində İrəvan bölgəsinin əhalisi haqqında konkret rəqəmlər göstərməsə də, etnik baxımdan hansı xalqın üstünlük təşkil etməsini sübut edən faktlar verir. İ.A.Qildenştedt özünün səyahətnaməsində yazırdı ki, "Qazax, Borçalı, Baydar dairələrində Gəncə, İrəvan, Ərzurum, Qars və həmçinin Şirvan və Şamaxıda olduğu kimi Osmanlı türkcəsində və yaxud Azərbaycan türkcəsində danışırlar" [7, s. 171]. Müəllif daha sonra İrəvan bölgəsinin əhalisinə toxunaraq qeyd edir ki, onun əhalisi Azərbaycan türklərindən ibarətdir [7, s. 171].

Bundan başqa, 1784-cü il iyulun 10-da Ahalsıx hakimi Süleyman paşa İrəvan başçılarına göndərdiyi məktubda İrəvan əhalisini yerli türklər adlandırmışdı. İrəvan xanlığını erməni dövləti kimi qələmə vermək istəyən erməni din xadimləri də burada ermənilərin azlıq təşkil etdiyini gizlədə bilməmişdilər. Arxiyepiskop Arqutinski P.S.Potyomkinə yazdığı məktubunda İrəvan bölgəsində çox az ermənin yaşadığını etiraf etməli olmuşdu [2, s. 395]. İngiltərənin məşhur siyasi xadimi və tarixçisi Malkholm öz əsərində XVIII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin əvəllərində bütün keçmiş Səfəvilər dövlətində (yalnız İrəvan xanlığında deyil-müəl.) cəmi 12.383 nəfər erməni əhalisinin yaşadığını göstərmişdi. Məşhur Azərbaycan səyyahı H.Z.Şirvanlı "Bustan-üs-səyahə" əsərində yazırdı ki, "o (İrəvan-müəl), Arran mülkündədir. Azərbaycana məxsusdur... Əhalisi türkdilli və şiə məzhəbindədir. Azacıq isəvi də vardır..."[2, s.395].

Azərbaycanın görkəmli coğrafiyaşünas alimi Məhəmməd Həsən Vəlili Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunması zamanı əhalinin etnik tərkibi haqqında verdiyi məlumatlar da maraq kəsb edir. Müəllif yazır ki, Azərbaycan işğal olunan zaman onun əhalisinin 651 min nəfəri musəvi (ehtimal ki, müsəlmanlar -Ə.B.) idi. Buraya Qazax və Şəmşəddili də daxil edirik. Belə ki, Dərbənd xanlığı 4000 nəfər, Quba xanlığı 35000 nəfər, Bakı xanlığı 7600 nəfər, Şirvan 135000 nəfər, Şəki 98500 nəfər, Qarabağ 90000 nəfər, Gəncə 18500 nəfər, Car camaatlığı 35000 nəfər, İlisu sultanlığı 12000 nəfər, Talış xanlığı 40000 nəfər, İrəvan 115000, Naxçıvan 40800 nəfər, Qazax və Şəmşəddil isə 20000 nəfər idi [4, s. 22-23].

İrəvan xanlığının əhalisinin etnik-dini tərkibinin üzə çıxarılması üçün "Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları" da mühüm rol oynayır [6]. Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edildikdən sonra, Tiflis şəhəri Cənubi Qafqazın inzibati və mədəni mərkəzi kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Qafqazda yaşayan yüzlərlə xalqı idarə etmək üçün çar Rusiyası orada bir sıra inzibati təşkilat, idarə və cəmiyyətlər açmış, müxtəlif elmi və mədəni müəssisələr təşkil etmişdir. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən, həmin idarə və təşkilatlar müxtəlif kitab, məcmuə, jurnal və qəzetlər çap etməyə başlamışdır. Bunların arasında "Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının aktları"nı xüsusilə göstərmək olar. Çoxhəcmliliyi və elmi əhəmiyyəti ilə fərqlənən Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının topladığı 12 cildlik sənədlər toplusu məşhur Qafqazşünas alim A.Berjenin redaktorluğu ilə hazırlanaraq 1866-cı ildən etibarən Tiflisdə çap olunmuşdur. Bu toplularda rəsmi səciyyə daşıyan sənədlərlə (Qafqazın baş komandan və hakimlərinin hesabatları, raportları, məktub və reskriptlər və s.) yanaşı, statistik materiallar (vergi siyahıları və cədvəlləri, gəlir-çıxar sənədləri və s.) da mövcuddur. Qafqazda yaşayan digər xalqlarla yanaşı, Azərbaycan tarixinə dair mühüm mənbə sayılan bu toplularda Azərbaycan xanlıqlarının ictimai-iqtisadi, siyasi həyatı və s. öz əksini tapmışdır.

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarının 7-ci cildində əksini tapan məlumatlardan biri 1828-ci il aprelin 2-də qraf Paskeviçin baş qərargah rəisi qraf Dibiçə ünvanlanmışdır. Məlumatdan aydın olur ki, xanlıq əhalisinin 3/4 hissəsi müsəlmanlar idi [10, cild 7, sənəd 438, s. 487]. Bundan başqa, Yermolovun 1828-ci il noyabrın 16-da Rusiya xarici dinlər idarəsinin rəisi Bludova yazdığı başqa bir gizli məlumatda İrəvan xanlığı əhalisinin 2/3 hissəsinin Azərbaycan türklərinin olduğu göstərilmişdi [11, cild 7, sənəd 214, s. 258]. Rus hərb tarixçisi N.Dubrovin də "bütün İrəvan xanlığında əhali arasında Azərbaycan türklərinin çoxluq təşkil etdiyini" təsdiq edirdi [8, cild 1, 2-ci kitab, s.326].

İrəvan xanlığının əhalisinin etnik-dini tərkibi ilə bağlı "Qafqaz toplusu"nun XXII cildində yazılır ki, 1826-cı ildə İrəvan xanlığında 12 min ailə tatar, 3800 ailə erməni, Rusiya işğalı ərəfəsində isə xanlıqda 49875 nəfər tatar, 324 nəfər kürd, 20073 nəfər erməni yaşayırdı [9, cild 22, s.26].

Beləliklə, ilkin məlumatlardan göründüyü kimi əksər mənbələr İrəvan xanlığının əhalisinin əksəriyyətinin müsəlmanlardan ibarət olduğunu təsdiqləyir. Nəzərə alsaq ki, müsəlmanlar, əsasən Azərbaycan türkləri idi, o zaman İrəvan xanlığında Azərbaycan türklərinin hakim etnos olduğunu söyləyə bilərik. Bununla belə, ilkin mənbələr İrəvan xanlığının əhalisinin etnik tərkibi ilə bağlı dəqiq say vermirlər ki, bu da məsələni dəqiqləşdirməkdə çətinlik yaradır.

İrəvan xanlığı dövründə İrəvan bölgəsinin əhalisinin etnik-dini tərkibi ilə bağlı xanlıq dövrünün məlumatlarından fərqli olaraq İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı dövrünün məlumatları nisbətən dolğun və hərtərəflidir. Bunu onunla əsaslandırmaq olar ki, Rusiya imperiyası Azərbaycan ərazilərini, o cümlədən İrəvan xanlığını işğal etdikdən sonra buraya məqsədli olaraq kütləvi şəkildə qeyri-millətləri, o cümlədən ermənilər köçürüb yerləşdirmişdir. Elə bu məqsədlə də gələcək strateji hədəflərinə çatmaq üçün imperiyanın hərbi, iqtisadi, elmi-mədəni imkanlarından istifadə etmiş, bölgəni daha dərindən öyrənə bilmişdir.

İrəvan xanlığının əhalisinin etnik-dini tərkibinin üzə çıxarılmasında 1828-1832-ci illərdə burada aparılmış kameral təsvir mühüm rol oynayır. O da bir həqiqətdir ki, İ.İ.Şopen tərəfindən tərtib olunmuş bu kameral təsvir xanlığın işğalından sonrakı dövrü əhatə edir və 1852-ci ildə nəşr edilmişdir. Bununla belə, nəzərə alsaq ki, xanlığın işğalından az bir müddət sonra burada kameral təsvir aparılmışdır, o zaman burada əksini tapan məlumatların çox da fərq etmədiyi qənaətinə gəlmək mümkündür.

İ.İ.Şopen yazır ki, İrəvan xanlığı ərazisində Qarapapaqlı (840 ailə, 4619 nəfər), Böyük Çobanqara (159 ailə, 988 nəfər), Saraşlı (90 ailə, 541 nəfər), Dəmirçili (31 ailə, 228 nəfər), Kərimbəyli (55 ailə, 357 nəfər), Qafarlı (98 ailə, 652 nəfər), Şeyxlər (34 ailə, 232 nəfər), Qarabağlı (12 ailə, 68 nəfər), Cəfərli (16 ailə, 82 nəfər), Əli Şərurlu (12 ailə, 75 nəfər), Gödəkli (24 ailə, 158 nəfər), Cəmilli (10 ailə, 65 nəfər), Çaxırlı (57 ailə, 308 nəfər), Kürkübaşlı (13 ailə, 72 nəfər), Ayrumlu (631 ailə, 3484 nəfər), Seyidli-Axsaxlı (311 ailə, 1754 nəfər), Taşanlı (124 ailə, 565 nəfər, Səədli (160 ailə, 565 nəfər), Muğanlı (200 ailə, 1100 nəfər), Şahdili (164 ailə, 959 nəfər), Sədərkli (149 ailə, 940 nəfər) müsəlman-türk tayfaları yaşayırdı [12, s. 535-537]. Məlumatlar göstərir ki, İrəvan xanlığı ərazisində müsəlman-türk tayfaları içərisində Qarapapaqlar birinci yerdə gəlirdi. Faiz nisbəti ilə 25,9% təşkil edirdi.

İ.İ.Şopen yazır ki, keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində (İrəvan şəhəri, mahallar və tərəkəmələr də daxil olmaqla) yaşayan cəmi 77392 sakinin 74%-ni (57319 nəfər) tatarlar, 25,7%-ni (19878 nəfər) ermənilər, 0,3%-ni (195 nəfər) boşalar (qaraçılar-Ə.B.) təşkil edirdi [12, s. 543]. Müəllif yazır ki, İrəvan şəhərində 9955 nəfər əhali yaşayırdı ki, bunun da 7286 nəfəri tatar (75,5%), 2174 nəfəri (22,5%) erməni, 195 nəfəri boşa idi. Bundan başqa, Qırxbulaq mahalında 1779 nəfər (383 nəfər tatar, 1396 nəfər erməni), Zəngibasar mahalında 6016 nəfər (5413 nəfər tatar, 603 nəfər erməni), Gərnibasar mahalında 4321 nəfər (4176 nəfər tatar, 145 nəfər erməni), Vedibasar mahalında 3464 nəfər (3449 nəfər tatar, 15 nəfər erməni), Şərur mahalında 6510 nəfər (6510 nəfər tatar, erməni 0), Sürməli mahalında 10724 nəfər (4832 nəfər tatar, 5892 nəfər erməni), Dərəkənd-Parçenis mahalında 3272 nəfər (3267 nəfər tatar, 5 nəfər), Səədli mahalında 1004 nəfər (1004 nəfər tatar, erməni-0), Talın mahalında 836 nəfər (420 nəfər tatar, 416 nəfər erməni), Seyidli-Axsaxlı 1782 nəfər (1754 nəfər tatar, 28 nəfər erməni), Sərdarabad mahalında 5051 nəfər (1837 nəfər tatar, 3224 nəfər erməni), Körpübasar mahalında 7882 nəfər (2592 nəfər tatar, 5290 nəfər erməni), Abaran mahalında 58 nəfər (tatar 0, 58 nəfər erməni), Dərəçiçək mahalında 1852 nəfər (1300 nəfər tatar, 552 nəfər erməni), Göyçə mahalında 5697

nəfər (5607 nəfər tatar, 90 nəfər erməni), 7489 nəfər isə tərəkəmə yaşayırdı [12, s. 543-600]. Məlumatlardan göründüyü kimi İrəvan xanlığında 77392 nəfər əhali yaşayırdı ki, bunun da 57319 nəfər tatar, 19878 nəfəri erməni idi.

Nəticə. Beləliklə, aparılan araşdırmalar göstərir ki, İrəvan bölgəsi Azərbaycanın ən qədim tarixə malik, siyasi mədəniyyətimizin zirvəsi olan ərazilərdən biri olmuşdur. Əsrlər boyu bu ərazilərdə Azərbaycan türkləri yaşamış, dövlətçilik tariximizdə mühüm yer tutmuşdur. Səfəvilər dövründə Çuxursəd adlanan bu bölgə sonralar Əfşarlar imperiyasının və İrəvan xanlığının əraziləri olmuşdur. Təəssüflər olsun ki, çar Rusiyasının Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanla bağlı işğalçılıq siyasəti bölgənin gələcək taleyində öz təsirlərini göstərmişdir. Belə ki, İrəvan xanlığı çar Rusiyası tərəfindən işğal edilərək buraya çoxsaylı qeyri-millətlər, o cümlədən ermənilər məqsədli şəkildə köçürülmüşdür. Çar Rusiyasının işğalçılıq siyasəti təkcə bölgənin coğrafi mənzərəsini deyil, onun etnik mənzərəsinə, eləcə də toponimlərə, hidronimlərə qarşı da yönəlmişdir. Bu zaman İrəvan xanlığının əhalisinin etnik-dini tərkibi də məqsədyönlü şəkildə dəyişdirilmişdir. Bununla belə, istər İrəvan xanlığı, istərsə də Rus işğalı dövrünün səndlərindən aydın olur ki, bölgənin etnik-dini tərkibində Azərbaycan türkləri, tatarlar öz üstünlüyünü qoruyub saxlaya bilmişdir. Rusiya və Qacarlar arasında gedən həm birinci, həm də ikinci müharibənin gedişində türk-müsəlman əhalisi məcburiyyət ucbatından bölgəni tərk etməyə məcbur qalsa da, İrəvan xanlığının əhalisinin 78%-ni tatarlar (Azərbaycanlılar-Ə.B) təşkil etmişdir. İşğal dövrü və işğaldan sonrakı ilk illərdə bölgəyə çoxsaylı erməni əhali köçürülsə də, bu nisbət 20%-dən yuxarı olmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Elmi redaktor Y.Mahmudov. Bakı: Azərbaycan, 2010.
2. Qarayev E. Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında). Bakı: Mütərcim, 2016, 544 s.
3. Məmmədova İ. İrəvan xanlığının və İrəvan şəhərinin əhalisi // İrəvan necə varsa. Keçmişdən bu günə. Bakı: Aspoliqraf, 2022, s. 77-88.
4. Məhəmmədhəsən V. Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat). Bakı: Azərnəşr, 1993, 204 s.
5. Nəcəfli G. İrəvan şəhəri xanlıq dövründə // İrəvan necə varsa. Keçmişdən bu günə. Bakı: Aspoliqraf, 2022, s. 71-77.
6. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией (АКАК). Т. 1-12, под ред. А.Берже. Тифлис, 1866-1904.
7. Гильденштедт И.А. Путешествие по Кавказу в 1770 - 1773 гг. СПб: Петербургское Востоковедение, 2002, 512 с.
8. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. В 6-и т. т.1, книга II, СПб, 1871, 422 с.
9. Кавказский сборник, издаваемый по указанию Главнокомандующего Кавказской армией. Т. 22, Тифлис, 1901.
10. Отношение гр. Паскевича к начальнику Главного Штаба Е.И.В., от 2-го апреля 1828 года, №51, АКАК., т. VII, д. 438, стр. 487 491.
11. Отношение ген. Ермолова к т.с. Блудову от 16-го ноября 1826 года, №82, АКАК., т. VII, д. 214, стр. 258-260.
12. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПБ, 1852, 1232 с.

АЛИ БАБАЗАДЕ
Докторант Бакинского государственного университета

ЭТНОРЕЛИГИОЗНЫЙ СОСТАВ ИРЕВАНСКОГО РЕГИОНА В ПЕРИОД ИРЕВАНСКОГО ХАНСТВА И РУССКОЙ ОККУПАЦИИ

В статье рассматривается этнорелигиозный состав Иреванского региона в период Иреванского ханства и русской оккупации. Исследования показывают, что Иреванский регион был

одним из древних исторических регионов Азербайджана. До русских оккупаций в начале XIX века абсолютное большинство населения Иреванского ханства составляли азербайджанские тюрки. Об этом наглядно свидетельствуют подробные тетради, составленные как в период Сефевидов, так и после османских оккупаций Азербайджана, а также источники периода ханства и русской оккупации. Источники также наглядно показывают, что хотя турецко-мусульманское население было вынуждено покинуть регион во время русской оккупации, 74% населения Иреванского ханства составляли татары (азербайджанцы - А.Б.). Хотя в период оккупации и в первые годы после оккупации в регион было переселено большое армянское население, эта доля не превышала 25%.

Ключевые слова: Азербайджан, Иреван, ханство, население, этнорелигиозный состав, оккупация.

ALI BABAZADEH
Doctoral student of Baku State University

THE ETHNO-RELIGIOUS COMPOSITION OF THE IREVAN REGION DURING THE IRAVAN KHANATE AND THE RUSSIAN OCCUPATION

The article examines the ethno-religious composition of the Iravan region during the Iravan Khanate and the Russian occupation. Studies show that the Iravan region was one of the ancient historical regions of Azerbaijan. Before the Russian occupations at the beginning of the 19th century, the absolute majority of the population of the Iravan Khanate were Azerbaijani Turks. This is clearly evidenced by detailed notebooks compiled both during the Safavid period and after the Ottoman occupations of Azerbaijan, as well as sources from the khanate period and the Russian occupation period. The sources also clearly show that although the Turkish-Muslim population was forced to leave the region during the Russian occupation, 74% of the population of the Iravan Khanate was Tatars (Azerbaijanis - A.B). Although a large Armenian population was resettled to the region during the occupation period and in the first years after the occupation, this proportion did not exceed 25%.

Keywords: Azerbaijan, Iravan, khanate, population, ethno-religious composition, occupation.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 12 may 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Mehman Abdullayev, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94

GÜLNARƏ SƏDRƏDDİNOVA
Bakı Dövlət Universitetinin
Azərbaycan tarixi (humanitar fənlər üzrə) kafedrasının müəllimi,
Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrasının doktorantı
ayxan.sadraddinov@mail.ru

1821-1830-CU İLLƏRDƏ OSMANLI İMPERİYASINA QARŞI BAŞ VERMİŞ YUNAN ÜSYANI ƏRƏFƏSİNDƏ FƏNƏR YUNAN PATRİARXLIĞININ FƏALİYYƏTİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/53-58

Osmanlı dövləti tərəfindən Balkanların fəthindən sonra burada yerləşən kilsələr Fənər Yunan Patriarxlığına tabe edilmişdi. Osmanlı torpaqlarına məxsus digər kilsələrin də Patriarxlığa tabe olması, yepiskop vəzifələrinə əsasən yunanların təyin olunması patriarxın siyasi gücünü də artırırdı. Yunanlar 1821-ci ildə Osmanlı imperiyasına qarşı üsyana başlmazdan əvvəl başda Rusiya olmaqla, Avropa dövlətlərinin, patriarx V Qriqori və ona tabe olan mitropolitlərin [xristian kilsələrində patriarxdan sonra ali ruhani rütbə] dəstəyini qazana bildi. Nəticədə İstanbulda yerləşən Yunan Pravoslav Patriarxlığı Avropa ictimaiyyətinin dini hisslərindən istifadə edərək müsəlman - xristian düşmənçiliyini ön plana çəkəcək, yunan üsyanında əsas təşkilatçı qüvvə olacaqdı.

Açar sözlər: Osmanlı imperiyası, Fənər Yunan Patriarxlığı, patriarx V Qriqori, Yunan üsyanı.

Giriş. Osmanlı imperiyasının geniş torpaqları üzərində yaşayan müxtəlif xristian millətlərindən biri də yunanlar idi. XIX əsrdə Rusiya, Balkanlar, Misir və İtaliya sahilləri daxil olmaqla çox geniş ərazilərdə yaşayan yunanların çoxluq təşkil etdikləri yerlər Peloponnes, Teselya və Egey adaları idi [17, s.158]. 1820-ci ildə Peloponnesdə 150000 yunan, 40000 türk var idi [15, s.28]. İmperiyanın tərkibindəki azlıqları ədalətli idarə etmək və onları itaətdə saxlamaq hakimiyyət adamlarının əsas daxili siyasəti idi. Buna görə də Osmanlı hökmdarları müsəlman olmayan əhaliyə həm dini, həm də hüquqi baxımdan bir çox azadlıqlar verirdilər. Lakin mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən və milli azlıqların onlara verilən bu üstünlüklərdən Osmanlı əleyhinə istifadə etmələri imperiyanın çöküşünü hazırlayan səbəblərdən biri oldu.

Yunanlar orta əsrlərdən bəri vahid bir xalq olmaqdan məhrum idilər. Onları birləşdirən xüsusiyyətlər Provaslav kilsəsi və ortaq dilləri idi [17, s.158]. Fatih Sultan Mehmet Konstantinopolun mühasirəsindən əvvəl, 1452-ci il dekabrın 12-də İmperator XI Konstantin Palaioqolosun təşəbbüsü ilə Ayasofyada "Roma üsulu ilə keçirilən" mərasimdə Konstantinopol kilsəsinin Romaya birləşdiyini elan etdi. Bu hadisə əhali və ruhanilər arasında böyük narazılıqla qarşılandı. İstanbulun fəthindən sonra bizanslıların buradan köçməyə başlaması, patriarxın İtaliyaya qaçması ilə yunanların dini liderdən məhrum qalması, yunanları itaətdə saxlamaq zərurəti yeni patriarxın yunanlardan təyin olunması ilə nəticələndi [11, s.157-159].

Sultan II Mehmet yeni patriarx Gennadios Skolariosa dini və hüquqi muxtariyyət verməsi ilə imperiyada "millət sistemi"nin əsası qoyuldu. "Millət sistemi" Osmanlıda yaşayan digər xristian millətlərin vahid şəkildə bir Patriarxlığa tabe olması demək idi. Beləliklə, Osmanlı dövlətinin milli, hüquqi, siyasi və idarəçilik quruluşu "millət sistemi" adlanan ümumi siyasətə uyğun formalaşdırılmışdı. Bunlar içərisində xristian provaslav yunan əhalisi din sahəsində, ticarətdə və idarəçilikdə daha üstün mövqelərə sahib olub, rahat sosial yaşayışa malik idilər [20, s.223]. Millət sistemində "Rum milləti"nə aid olan yunanlar öz məktəblərini, kilsələrini və dini məhkəmələrini idarə etmək hüququna malik idilər. Bunu "millət sistemi" çərçivəsində avtonomiya adlandırmaq olar.

Bizans süqut etsə də Fənər Yunan Patriarxlığı onun yerinə keçmiş, hətta daha da güclənmişdi [19, s.106]. Bizans imperiyasının varlığında əldə etdiyi siyasi və hüquqi gücündən daha çoxunu əldə etmişdi. Demək olar ki, heç bir provaslav xristian Patriarxlığın razılığı olmadan Babıaliyə yaxınlaşa bilməzdi [8, s.66]. Patriarxlıq həyata keçirdiyi yunanlaşdırma siyasətinə uyğun olaraq bütün Rumeli bəylərbəyliyindəki yepiskop vəzifələrinə yunan rahiblərini təyin etməyə başladı [17, s.100].

Balkanların fəth edilməsindən sonra Bolqarıstan, Serbiya, Qaradağ və Əflak - Boğdan kilsələri, həmçinin, Rus Provaslav Kilsəsi də İstanbul Patriarxlığına tabe edildi. Osmanlı imperiyası yeni torpaqlar fəth etdikcə bu torpaqlardakı pravoslavlar da Patriarxlığa bağlı olurdular. Bu yolla Babıali yunan əhalisinin idarəsini nəzarəti altında saxlaya bilirdi. Nəticədə, İstanbul Patriarxı provaslav xristianların sadəcə ruhani lideri deyil, eyni zamanda siyasi liderinə çevrilirdi [5, s.256].

Osmanlı dövlətinin xristian azlıqlara tətbiq etdiyi ümumi və dini idarəçilik sistemi, Peloponnes və digər torpaqlarda da eyni ilə həyata keçirildi. Provaslav keşişlərinin yunan xalqı üzərindəki hüquqları qüvvətləndi. Elə bu səbəbdən də Peloponnes üsyanında Yunan Provoslav kilsəsi çox fəal rol oynadı [5, s.255].

Osmanlı hakimiyyətinin daha güclü olduğu dövrlərdə müstəqillik uğrunda fəal təbliğat işləri ilə məşğul olmayan Yunan Provaslav Patriarxlığı yunan dili və mədəniyyətini qorumağa çalışırdı. XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən isə öz fəaliyyətini genişləndirməyə başladı. Xristian din adamları onlara verilən imtiyazların qarşılığında Osmanlı dövləti ilə ortaq kimi görünsələr də, kilsədə müsəlmanların əleyhinə təbliğat xarakterli moizələr oxuyurdular. Onlar, İstanbulun yunanların əlinə keçəcəyinə və "Osmanlı xarabalığından bir Yunan imperatorluğunun qurulacağına" inanırdılar [4, s.9]. Patriarxlığın nümayəndələri xristianların daha üstün olduqlarını bildirir, "müsəlmanların xristian torpaqlarındakı günahkarlar" olduqlarını vurğulayırdılar [18, s.168].

Osmanlı dövlətinin getdikcə öz gücünü itirməsi ilə xristianlara verilən bu üstünlükər Babıalinin əleyhinə istifadə edildi. Burada Qərb dövlətlərinin dəstəyi və Qərbdəki gizli təşkilatlanmalar əsas təhrikedici qüvvə idi. Avropa, Osmanlı imperiyasına missionerlərin və səyyahların gözü ilə baxırdı. Missionerlər mütəmadi şəkildə türkləri hədəf altında saxlayır və onları bütün dünyaya" Xristianların qatilləri" kimi göstərməyə çalışırdılar [16, s.23]. Beləliklə, Babıaliyə dost kimi görünən patriarxın, avropalıların dəstəyi ilə türklərə vurduğu zərbə imperiyanın tənəzzülünü hazırlayan səbəblərdən biri oldu.

Üsyan qaldırmaq yolu ilə müstəqillik əldə etmək fikirlərini yunanlar arasında yayan gizli qüvvə Ruisya idi. Ruslar tərəfindən əhali arasına keşiş, səyyah və tacir geyimində xəfiyyələr göndərilirdi. Onlar, şimaldan gələcək "sarı irq" tərəfindən istiqlaliyyətin təmin ediləcəyini əhali arasında təbliğ edirdilər. Bu məqsədlə hətta "Ksantos Genos" adlı uydurma dastan yazılmışdı [3, s.56].

XIX əsrin əvvəllərində Fənər Patriarxlığı ilə Rusiyanın əməkdaşlığı daha da gücləndi. Bunun xarakterik xüsusiyyətlərindən biri türklərin mədəni strukturlarının dağıdılması, milli təsisatlarının məhv edilməsi idi.

Yunan Patriarxı Qriqoriosun çar I Aleksandra göndərdiyi məktubdakı tövsiyyələr bunlar idi: "Türkləri faktiki olaraq əzmək və yıxmaq mümkün deyildir. Çünki türklər çox səbrli və müqavimət göstərməyi bacaran insanlardır. Çox məğrurdurlar və izzət nəfs sahibidirlər... onların bütün məziyyətləri, hətta qəhrəmanlıq və şücaət göstərmək duyğuları ənənələrinə olan bağlılıqlarından, əxlaqlarının möhkəmliyindən irəli gəlir. Türklərdə, əvvələn itaət duyğusunu qırmaq, mənəvi əlaqələrini yox etmək, dini mətanətlərini zəiflətmək zəruridir. Bunun da ən qısa yolu onların milli ənənə və mənəviyyatlarına uyğun gəlməyən xarici fikirlərə və hərəkətlərə alışdırmaqdır... Mənəviyyatları sarsıldığı gün türkləri özlərindən çox qüvvətli, çoxsaylı və zahirən hakim qüvvələr önündə zəfərə aparan əsl qüvvələri sarsılacaq və maddi vasitələrin üstünlüyü ilə yıxmaq mümkün olacaqdır..." [13, s.41].

Patriarx Qriqoriosun rus çarına göndərdiyi tövsiyyələr kağız üzərində qalmadı, türk cəmiyyətinin strukturlarında tətbiq edildi. Bu işin həyata keçirilməsində baş rolu Fənər patriarxlığı və onun tabeliyindəki kilsələr, habelə yunan məktəbləri oynadılar.

İstanbuldakı Fənər Yunan Patriarxlığı keçmiş Bizans ənənə və xürafələrinin zəngin bir xəzinəsi idi. Patriarxlığın qapısının üstünə həkk olunan Bizans qartalı simvolu qorunur, patriarx Bizans imperatorlarının tacını geyinirdi. Yunan patriarxı, keşişləri, mitropolitləri və diyakosları (keşiş köməkçisi) kilsələrdəki ayinləri, məktəb və mədrəsələrdəki dərs və təlimləri ilə keçmiş Bizans ruhunu yaşatmağa çalışırdılar [3, s.64].

Osmanlı imperiyası tərəfindən diqqət yetirilməyən və heçbir müdaxilə görməyən bu tarixi ənənələr və dini hisslər XVIII əsrin sonlarında daha da şiddətləndi. Osmanlı idarəçiliyinin zəiflədiyi, Qərbdə qonşu xristian dövlətlərin qüvvətləndiyi və milli hisslərin daha çox yayıldığı bu dövrdə yunan ideyaları öz yeni formalaşma mərhələsinə girmiş oldu. Patriarxlıq din pərdəsi altında Yunanısta-

nın Osmanlı dövlətindən ayrılıb müstəqillik əldə etməsi, Anadoluda yerləşən torpaqlar üzərində "Böyük Yunanıstan" yaradılması istiqamətində intensiv fəaliyyətlərə başladı. Hətta müvəfəqiyyət əldə edə bilmək üçün bütün dünya xristianlarının Osmanlıya qarşı birləşmələrini təmin etməyə çalışdı.

Patriarxlıq türklərin əleyhinə hiyləgərcəsinə iki tərəfli siyasət yeridirdi. Bunlardan birincisi, özünü Avropa ictimaiyyətində müsəlmanların əlinə düşmüş məzlum kimi göstərməsi idi. İkincisi isə serb, alban, ulah və bolqar kimi yunan olmayan provaslav əhalini yunanlaşdıraraq, onlarda qədim Bizans imperiyasına bağlılıq yaratması idi [18, s.345].

Yunanların üsyan zamanı ən əsas dini amildən istifadə etmələri səbəbsiz deyildi. Balkanlardakı bütün provaslavlar Fənər Provaslav Patriarxlığına tabe idi. Zəngin bolqar, serb, provaslav albanlar və ulah tacirlər, şəhərlərdəki yüksək təbəqəyə mənsub xristiyan əhali arasında yunanlara kömək etmək istəyi çoxdan var idi [1, s.494].

Patriarxların imtiyaz və hüquqlarının getdikcə artmasına Osmanlı dövləti biganə yanaşır, hətta buna şərait də yaradırdı [5, s.256.] Bu qədər geniş hüquq və azadlıqlara sahib olan Patriarxlığın, dövlətə qarşı məsuliyyəti də böyük idi. Bunu xatırlatmağa çalışan sultan, seçilmiş patriarxı hüzuruna çağırır, daha sonra, patriarx, "sultana sadiq qalacağına və dövlətin qanunlarına riayət edəcəyinə" dair and içirdi. Lakin, Patriarxlıq Osmanlı imperiyasının zəifləmə dövründə məsuliyyət və andını unudaraq, siyasətlə məşğul olmağa başladı. Bu isə hakimiyyəti altında olduğu dövlətə xəyanət etməsi demək idi. Kilsə öz xəyanətkar addımlarını hətta tam sərbəstlik daxilində həyata keçirdirdi. Çünki Patriarxlıq və ona bağlı olan ibadətgahların aqibəti fərmanlarla müəyyən edilirdi. Onların toxunulmazlığı var idi. Müxtəlif zümrələrə aid olan yunanlar da Patriarxlığın rəhbərliyi altında müstəqil dini həyat və dini müəssisələrə sahib idilər. Onların müstəqil idarə etdikləri məhkəmələri, məhəlli idarə qurumları, vergi toplamaq üçün öz üsul və qayda-qanunları var idi [21, s.43].

Hökumət xristian əhalinin və şəriət liderlərinin dini işlərinə qarışmırdı. Qarışdığında isə şəriət adamları siyasətlə məşğul olmurdular. Siyasətlə məşğul olan dindarların cəzası isə bəzən ölümlə nəticələnirdi [3, s.56].

Fənər Yunan Patriarxlığının dövlət idarəçiliyindəki üstünlüyü yunan dilinin rəsmi dil kimi qorunub saxlanılmasında da özünü göstərirdi. Patriarxlıq sistemli şəkildə kilsə və keşişlər vasitəsi ilə Anadolu və Balkan bölgəsində xristiyanlaşdırma [xüsusilə provaslavlaşdırma] və yunanlaşdırma fəaliyyətlərini həyata keçirirdi. Bu istiqamətdə atılan addımlar Balkanlarda o həddə gəlib çatdı ki, XIX əsrin əvvəllərində hər yerdə yunan tacirlər, yunan rahiblər və yunan müəllimlərin sözü keçirdi [18, s.100].

Osmanlı imperatorluğunun bir çox bölgələrində yunan ideologiyasını yayan mərkəzlər yaradıldı. Kilsə bu məqsədlə savadlı keşişləri vəzifələndirdi. Qabiliyyətli yunan gənclərini Avropaya təhsil almağa göndərib, sonra onlardan yunan millətini maarifləndirmək üçün istifadə edirdi [10, s.61-62]. Onlar buradakı ədəbiyyat və mədəniyyəti dərindən öyrənir, fransız əsərlərini tərcümə edir, müstəqillik uğrunda birlik olmaq fikirləri ilə tanış olurdular. Kilsənin dəstəyi ilə həyata keçirilən bu düşünülmüş siyasət nəticəsində həm keşişlər, həm də Avropada təhsil alıb gələn müəllimlər “Böyük Yunanıstan” ideologiyasının başlıca təmsilcilərinə çevrildilər. Xristianların dini və əxlaqi təhsili kilisəyə həvalə olunmuşdu. Əvvəllər yunan dilinin və xristian dininin tədrisi üçün yalnız ibtidai təhsil fəaliyyət göstərirdisə, sonralar bu məqsədlə ali təhsil mərkəzləri də açıldı [9, s.169].

Yunan üsyanına dəstək vermək üçün patriarx 1821-ci ildə provaslav xristian əhalini siyahıya aldı. Yunan üsyanında ən önəmli rolu kilsə və əhalinin alt təbəqəsi olan ruhban sinfi oynadı [12, s.106].

XIX əsrin əvvəlində qeyri-müsəlman tacirlərdən ibarət olan “Avropa taciri” adlanan yunanlar bəzi cəhətlərdən türk və müsəlman tacirlərlə müqayisədə daha üstün mövqe sahibi ola bilirdilər. Avropa ölkələrinə gedən yunanlar əllərindəki bu imkanlardan istifadə edərək həm xristian dindaşlarının dəstəyini gücləndirir, həm də Fransa burjua inqilabının müstəqillik ideyaları ilə yaxından tanış olurdular. Avropadan Osmanlı torpaqlarına qayıdan həmin tacir qrupları ilə bərabər, təhsil almaq və ya başqa məqsədlərlə Avropa ölkələrinə gedən digər yunan əhali də öz imkanlarını Osmanlıdan ayrılmaq yolunda səfərbər edirdi. XIX əsrin əvvəllərində Napoleon ideyalarının davamçıları olan yunanlar tərəfindən Avropanın bir neçə şəhərində yaranan “Yunanpərəstlər Cəmiyyətlər”, tərkibində xeyli sayda ingilislərin də olduğu "İncəsənət Tanrısının Dostları" Cəmiyyəti (1812-ci il), Parisdə “Yunan

dilində danışanlar oteli" adlı bir təşkilat (1814-cü il), həmçinin, Peloponnesdə yaradılan "Afina" adlı təşkilat Fransanın, "Foniks" adlı təşkilat isə Rusiyanın yardımı ilə müstəqillik əldə edəcəklərinə ümidli idilər [22, s.8].

Sosial-iqtisadi baxımdan digər Balkan millətlərindən geridə qalan albanlar içərisində həm katoliklər, həm də pravoslavlar var idi. Pravoslav albanlar Ohri Yepiskopluğunun ləğv edilməsindən sonra yunanların Fənər Yunan Patriarxlığının təsiri altına düşdülər. Hətta alban kilsələrində aparılan dini ayinlər və dünyəvi təhsil yunan dilində həyata keçirilirdi [2, s.89]. Nəticədə, 1821-ci ildə yunan üsyanı başladıqda Balkan millətləri içərinsə üsyana ən böyük dəstək albanlardan gəldi [7, s.39].

Nəticə. Beləliklə, Eyni coğrafi bölgələrdə əsrlər boyu yaşayan və iki ayrı cəmiyyət olan türk və yunan xalqı, bir neçə əsr eyni dövlətlərin komponentləri olaraq da tarixlərini birləşdirmişdi. Buna baxmayaraq bu bərabərliyin gətirdiyi yaxınlığa heç biri müvəffəq ola bilmədi. Osmanlı hökuməti təxminən 400 il hakimiyyəti altında yaşayan müxtəlif din və məzhəblərə qarşı anlayışlı və ədalətli münasibət göstərir, dini, mədəni, iqtisadi və sosial imtiyazlar versə də [6, s.191-290], böyük dövlətlər öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün Osmanlıda yaşayan xristian millətlərdən istifadə edirdi. Yunanlar da bu istiqmətdə öz dəstəyini əsirgəmədilər. Bunun başlıca səbəbi isə din amili idi. Yunan üsyanı milli qarşıdurma adı altında başlasa da, xristianların müsəlmanlara qarşı birləşməsi ilə alovlandı. Yunanpərəst avropalılar Ayasofiyanı geri ala bilmək arzusu ilə üsyançıların yanında vuruşdular. Nəticədə ədaləti bərpa etmək adı altında üsyançıları dəstəkləyən separatçı xristian dövlətlər, Osmanlı imperiyasının süqutunu tezləşdirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Koyuncu Aşkın. Yunanıstanda Bağımsız Devlet. Balkanlar El Kitabı. C:1. Tarih, O.Karatay-B.A. Gökdağ. Ankara: Karam/Vadi yayınları, 2006, s.488-514.
2. Jelavich Barbara. Russia and Greece during The Regency of King Othon.1832-1835. Selanik: Balkan Studies İnstitute, 1962, 155 p.
3. Eryılmaz Bilal. Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi. 2. Baskı, İstanbul, Risale Yay., 1996, 240 s.
4. Dakin Douglas. The Unification of Greece. (1770-1923). London: Ernest Bern Ltd., 1972, 344 p.
5. Armaoğlu Fahir. 19. Yuzyıl Siyasi Tarihi. İstanbul, Alkım yayınevi, 2006, 1152 s.
6. Schevill Ferdinand. History of the Balkan Peninsula From the Earliest Time. New York, 1966, 558p.
7. Finlay George. History of the Greek Revolution and of rhe Reign of King Otho. Londra, Zeno Pres, 1971, 390 p.
8. Demirhan Hasan. Büyük Güçlerin gölgesinde Yunan isyanı. 1.Baskı. İstanbul, İdil yayıncılık, 2016, 400 s.
9. Şahin Hasan. Küçük Kaynarcadan (1774) Paris Barışına (1856) Kadar Şark Meselesi Perspektifinde Osmanlı-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış. Türkler, C. XII. Ed. Salim Koca vd. Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.531-549.
10. Ortaylı İlber. Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Hoşgörü. Türkler, C.X. Ankara, Yeni Türkiye yayınları, 2002, s.216-220.
11. Uzunçarşılı İsmail Hakkı. Osmanlı Tarihi. Ankara, Türk Tarih Kurumu yay., 1978. C:IV. B:I. 685 s.
12. Karpat Kemal H. Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk. Çev: Recep Boztemur. Ankara, İmge Yay., 2004, 411 s.
13. Fətəliyev Məmməd. Türkiyə, Yunanıstan və Böyük dövlətlər. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində və illərində. Bakı, Bakı universiteti nəşriyyatı, 2005, 359 s.
14. Glenny Misha. Balkanlar. 1804-1999: Milliyetçilik, savaş ve büyük güçler. Çev: M. Harmancı. İstanbul, Sabah Kitapları, 2001, 564 s.
15. Tursan Nureddin. Yunan Sorunu. Ankara, 1987, 398 s. (müəllif tərəfindən çap edilmişdir)
16. Osman Cilacı. Hıristiyanlık Propagandası Ve Misyonerlik Faaliyetleri. 6-cı Baskı, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2005, s.23.

17. Uçarol Rıfat. Siyasi Tarih. 1789-2014. 10-cu Baskı. Ankara, 2015, 1492 s.
18. Şahin M. Süreyya. Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi. C: 12. Ankara, TDV İslam Ansiklopedisi, 1995, s.342-348.
19. Vamık D. Volkan- Norman Itzkowıtz. Türkler Ve Yunanlılar: Çatışan Komşular. İstanbul, Bağlam Yay., 2002, 294 s.
20. Yavuz Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler (Kuruluştan Tanzimata Kadar Sosyal, Ekonomik Ve Hukuki Durumları). Ankara, Turhan Kitabevi, 2001, s.291-298.
21. Türk-Yunan İlişkileri ve Megalo İdea. Hazırlayan: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. No: 594. Gençlik ve Halk Kitapları Dizisi: 4. Ankara, Türk Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, 1985, 64 s.
22. Serter Zeki. Yunan Emperyalizmi ve Türk Ulusu. (1821-1976) Lefkoşe, Kıbrıs Türktür Derneği yay., 1976, 76 s.

ГУЛЬНАРА САДРАДДИНОВА
Докторант кафедры новейшей и современной истории европейских и американских стран Бакинского государственного университета, преподаватель кафедры истории Азербайджана (гуманитарные науки)

РЕЛИГИОЗНЫЕ ПРИВИЛЕГИИ ГРЕКОВ НАКАНУНЕ ГРЕЧЕСКОГО ВОССТАНИЯ ПРОТИВ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В НАЧАЛЕ XIX ВЕКА

После завоевания Балкан Османской империей находившиеся там церкви были подчинены Константинопольскому Вселенскому патриархату. Подчинение других церквей, располагавшихся на османской территории, а также назначение греков на епископские должности способствовали усилению политического влияния патриархата. Греки, заручившись поддержкой европейских держав - прежде всего России - и митрополитов, находящихся внутри Османской империи (высший духовный сан в христианской церкви после патриарха), смогли укрепить свои позиции. В результате Православный Греческий Патриархат, находившийся в Константинополе, использовал религиозные чувства греков и европейской общественности, выдвинул на первый план антагонизм между мусульманами и христианами и стал одной из ключевых организующих сил греческого восстания 1821–1830 годов.

Ключевые слова: Османская империя, Греческое восстание, Фанарский Греческий Патриархат, Патриарх Грегори V.

GULNARA SADRADDINOVA
PhD student of the Department of Modern and Contemporary History of European and American Countries at Baku State University, lecturer at the Department of Azerbaijani History [Humanities]

RELIGIOUS PRIVILEGES OF THE GREEKS ON THE EVE OF THE GREEK UPRISING AGAINST THE OTTOMAN EMPIRE IN THE EARLY 19TH CENTURY

After the conquest of the Balkans by the Ottoman Empire, the churches located in the region were subordinated to the Ecumenical Patriarchate of Constantinople. The inclusion of other churches within Ottoman territories under the authority of the Patriarchate, along with the appointment of Greeks to episcopal positions, significantly enhanced its political influence. The Greeks, enjoying the support of European powers particularly Russia as well as the metropolitans within the Ottoman Empire (high-ranking clergy in Christian churches subordinate only to the patriarch), were able to

consolidate their position. As a result, the Orthodox Greek Patriarchate in Istanbul, by exploiting the religious sentiments of both the Greeks and the European public, brought Muslim-Christian antagonism to the forefront and became a principal organizing force behind the Greek uprising of 1821–1830.

Keywords: Ottoman Empire, Greek Revolution, Phanar Greek Patriarchate, Patriarch Grigorios V.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 may 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Şəbnəm Cəfərova, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94(479.24)

VƏFA ƏLİYEVA
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
"Şimali Azərbaycanın XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixi" şöbəsinin dissertantı
vfa.aliyeva85@mail.ru

AĞABALA QULİYEVİN BAKI UNÜYÜTMƏ SƏNAYESİNDƏ FƏALİYYƏTİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/59-65

Məqalədə XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərində unüyütmə və çəltiktəmizləmə sənayesinin inkişafı kontekstində azərbaycanlı sahibkar Ağabala Quliyevin fəaliyyəti hərtərəfli şəkildə təhlil olunur. Tədqiqat arxiv sənədləri və dövrün statistik mənbələrinə əsaslanaraq Quliyevin sahibkarlıq strategiyalarını və onun sənayedə apardığı modernləşdirmə işlərini əhatə edir. 1896-cı ildə ilk buxarla işləyən dəyirmanı əldə edən Ağabala Quliyev, onu Almaniyadan gətirdiyi avadanlıqlarla təchiz edərək Bakının ən iri qida sənayesi müəssisələrindən birinə çevirmişdir. O, həmçinin də iş rejimlərini nizamlayan daxili qaydalar tətbiq etməklə əmək təşkilatçılığı sahəsində də nümunəvi model yaratmışdır. Sahibkarın müəssisələrində illik məhsuldarlıq sürətlə artmış, işçi sayı 120 nəfərə qədər yüksəlmiş və müəssisə modern sənaye göstəricilərinə cavab verən səviyyəyə çatmışdır. Qeyd edək ki, bu dövrdə milli kapitalın mövqeyi getdikcə güclənir və A.Quliyev həmin yüksəlişin aparıcı fiqurlarından birinə çevrilir. Onun səyləri nəticəsində 1915-ci ildə müəssisələrinin səhmdar cəmiyyətə çevrilməsi milli sahibkarlığın strukturlaşmasında mühüm mərhələ sayılır. Məqalədə həmçinin Quliyevin işgüzar olması, islahahatçı və təşəbbüskar mövqeyi vurğulanır, onun rus, yəhudi və alman mənşəli iri kapital sahibləri ilə rəqabətə qabilliyi diqqətə çatdırılır. Nəzərə alsaq ki, I Dünya müharibəsi illərində belə, istehsal gücünü qorumağı bacaran A.Quliyev yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial və mədəni baxımdan mühüm bir fiqura çevrilmişdir. Təqdim olunan məqalə bəhs olunan dövrdə sənaye tariximizin bəzi az öyrənilmiş səhifələrinə və sənayeləşmə proseslərində A.Quliyevin verdiyi töhfələrə aydınlıq gətirir.

Açar sözlər: Ağabala Quliyev, Azərbaycan sahibkarlığı, Bakı unüyütmə sənayesi, çəltiktəmizləmə müəssisələri, dəyirmanlar.

Giriş. Hər bir dövlətin həyatında mühüm rol oynayan unüyütmə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın yeyinti sənayesinin aparıcı sahələrindən birinə çevrilmişdi. Xammalın ucuzluğu, məhsulun hazırlanma prosesinin sadə olması səbəbindən gəlirli sahə hesab olunan unüyütmə bəhs olunan dönəmdə sahibkarların diqqətini cəlb edirdi. Şimali Azərbaycanda bu sahənin ən mühüm mərkəzi isə məhz XX əsrin əvvəllərinə doğru Cənubi Qafqazın ən böyük sənaye və ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilməyə başlayan Bakı idi. Əhalinin ərzaq məhsullarına tələbatının artması ilə əlaqədar burada yeyinti sənayesinin inkişafı müşahidə olunurdu. XX əsrin əvvəllərindən etibarən şəhərin qida sənayesində unüyütmə və düyü təmizləmə sahələri ön sıralara çıxır.

Bakı unüyütmə sənayesində Ağabala Quliyevin yeri və rolu. Şimali Azərbaycanın bu dövr unüyütmə sənayesindən bəhs edərkən milli burjuaziyanın nümayəndələrindən Ağabala Quliyevin adını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. 1885-ci ildə Bakıda ilk buxarla işləyən dəyirmanda işə düzələn Ağabala [1, s.76] fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinə başlayır. O, əsası hələ 1889-cu ildə İ.N.Konkin tərəfindən qoyulmuş [9, s.312] dəyirmanı 1896-cı ildə satın alır. Oradakı köhnə avadanlıqları yenisi ilə əvəz edən Ağabala Quliyev Bakı yəhudilərinin birindən sələmlə götürdüyü pulla hətta Almaniyadan belə yeni avadanlıqlar gətizdirir. Bu dəyirman Ağabala Quliyevin qida sənayesində ən iri müəssisələrdən biri hesab olunurdu [7, s.81; 3, s.23; 5; 8, s.167-168]. Onun 1900-cu ilə kimi un üyütmək və düyü təmizləmək üçün istifadə olunan bu dəyirmanı [8, s.167-168] qısa vaxt ərzində təchizatına və istehsal gücünə görə Bakıda yalnız Skobelevlər istisna olmaqla Sadıxovların, Tağıyevin, Qlaz qardaşlarının dəyirmanlarını geridə qoyur [2].

Unüyütmə sahəsinin inkişafı ilk növbədə bu sahə ilə sıx şəkildə bağlı olan taxıl istehsalının vəziyyətindən asılı idi. Tədqiqatçı Ə.Umayevin qeyd etdiyinə görə, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllə-

rindən etibarən Şimali Azərbaycanda texniki bitkilər üçün ayrılan torpaq sahələrinin artması səbəbindən taxıl əkilən torpaqların tükənməsi, aqrotexniki vasitələrin zəif tətbiq olunması, torpaqların primitiv şəkildə əkilməsi, təbii fəlakətlər kimi bir sıra müxtəlif səbəblərdən taxıl istehsalı azalmağa başlayır. Məsələn, əgər 1896-cı ildə Şimali Azərbaycanda rekord həddə - 68775874 pud taxıl (buğda, düyü və arpa) əldə olunmuşdusa, ondan sonra istehsal ildən ilə azalmış, yalnız 1914-cü il istisna olmaqla (54369090 pud), taxıl istehsalının həcmi heç vaxt 42,5 milyon puddan yuxarı qalxmamışdı. Bu müddətdə Şimali Azərbaycanın əhalisinin artması taxıla olan ehtiyacların da ildən ilə artmasına gətirib çıxarır ki, bu səbəbdən də XX əsrin əvvəllərindən etibarən hər il Azərbaycana 9-12 milyon pud taxıl, başlıca olaraq isə buğda və buğda unu gətirilirdi [21, s.26-28].

Artıq XX əsrin əvvəllərində Bakıda 8 unüyütmə dəyirmanı qeydə alınmışdı ki, onların istehsal həcmi 2,5-3 milyon rubl təşkil edirdi [8, s.167]. Həmin vaxtlar Bakıda fəaliyyət göstərən 8 unüyütmə müəssisəsindən milli sahibkarlara məxsus olan dörd (Zülfüqarov, Q.Rzayev və H.Z.Tağıyevlə yanaşı) dəyirmandan ən böyüyü Ağabala Quliyevin idi. 1900-cü il üçün onun buxar çarxlı unüyütmə və çəltiktəmizləmə dəyirmanının illik məhsuldarlığı 268250 rubl təşkil edirdi [5]. Artıq 1902-ci ildə Ağabala Quliyevin dəyirmanında 2 buxar qazanı olmaqla 20 nəfər işçi çalışırdı. Həmin il üçün onun üç növbəli iş rejimi olan dəyirmanı 24 saat işləyirdi və müəssisənin illik istehsal gücü 260 min rubla bərabər idi. Quliyevin illik iş günlərinin sayı 300 günə bərabər olan dəyirmanı o zamanlar mövcud müəssisələr arasında ilboyu fəaliyyətdə olan müəssisə hesab olunurdu. Belə ki, həmin ildə Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən 8 un üyüdən dəyirmandan yalnız ikisində ildə iş günlərinin sayı 360 günə bərabər idi; başqa sözlə, sadəcə iki müəssisə ilboyu fasiləsiz işləyirdi [16, v.16-16 arxa].

Müqayisə üçün qeyd edək ki, həmin ildə Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən dəyirmanlardan Zülfüqarovların bir buxar qazanı olan dəyirmanının illik istehsal gücü 20 min rubl idi. Onun bir növbəli dəyirmanında 12 işçi çalışmaqla, iş saatı 11 saata, illik orta iş müddəti 250 günə bərabər idi. Vasili Lebedevin 10 min rubl istehsal gücünə, 1 buxar qazanına, bir növbəli iş rejiminə, 10 işçiyə malik olan dəyirmanında 11 saatlıq iş rejimi olmaqla, il ərzində 250 gün fəaliyyət göstərirdi. İki buxar qazanına malik olan "Persidskoe tovarişestvo"nun dəyirmanının illik istehsal gücü 260 min rubl təşkil edirdi. Bu şirkətin 25 fəhlənin fasiləsiz 24 saat çalışdığı dəyirmanı 3 növbəli iş rejiminə malik idi. Dəyirmanın il ərzində fəaliyyət göstərdiyi günlərin sayı 300 günə bərabər idi. Səttar Kərimovun dəyirmanının illik istehsal gücü 10 min rubla bərabər olmaqla, 2 buxar qazanına, bir növbədə işləyən 14 işçiyə malik idi. Dəyirman ildə 250 gün işləyirdi. Skobelev qardaşlarının 280 min rubl istehsal gücünə, 2 buxar qazanına malik dəyirmanında iki növbədə 35 fəhlə çalışırdı. Gün ərzində fasiləsiz olaraq 24 saat işləyən dəyirmanda illik iş günlərinin sayı 300 günə çatırdı. Bir buxar qazanına, 13 işçiyə, 1 növbəli iş rejiminə malik olan Pavel Tarusovun dəyirmanının illik istehsal gücü 16 min rubl təşkil edirdi [16, v.16-16 arxa].

Ağabala Quliyev unüyütmə işinin təkmilləşdirilməsi və bu sahədəki fəaliyyətinin genişləndirilməsi məqsədilə yorulmadan çalışırdı. Azərbaycanlı sahibkarın təkidli xahişlərindən sonra onun 2-ci fabrik sahəsində yerləşən un üyüdən və çəltik təmizləyən dəyirmanında 27 iyul 1901-ci ildə ilk buxar qazanının quraşdırılmasına icazə verilmişdi [19, v.5 arxa, 8 arxa, 13 arxa]. O, 1902-ci ilin fevralın 20-də Bakı Şəhər İdarəsinə təqdim etdiyi ərizəsində dəyirmanındakı neftlə istilik verilən buxar maşınlarının və qazanların elektrik mühərriki ilə əvəzlənməsinin vacibliyini əsaslandırırdı. Ona görə elektrik enerjisi almaq üçün A.Quliyev öz dəyirmanından Qara şəhərdə yerləşən Abşeron elektrik stansiyasına kimi yerin altı ilə kabelin çəkilməsinə razılığın verilməsini xahiş edirdi. Lakin onun bu xahişi rədd olundu [14].

Eyni zamanda sənədlərdən bəlli olur ki, artıq 1903-cü ilə doğru o, Zülfüqarovun dəyirmanını da icarəyə götürməklə, unüyütmə sahəsini bir növ öz inhisarına almağa müvəffəq olmuşdu. Belə ki, 1903-cü il üçün Bakı şəhərindəki fabriklərin təftişinə dair sənəddən bəlli olur ki, o vaxtlar Ağabala Quliyevin 36 nəfər işçiyə və 300 min rubl istehsal gücünə malik dəyirmanı ilə yanaşı, Zülfüqarovlardan icarəyə götürdüyü, 8 işçinin çalışdığı və 90 min rubl istehsal gücünə malik dəyirmanı da var idi. Müqayisə üçün qeyd edək ki, həmin ildə Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən digər dəyirmanlardan Hacı Abbasqulu Rzayevin müəssisəsində 35 işçi çalışmaqla, onun illik istehsal gücü 146900 rubl təşkil edirdi; habelə H.Z.Tağıyevin dəyirmanı (keçmiş Persidskoe Tovarişestvo) o il işləmirdi; Məşədi Səttar Kərimov və K. dəyirmanı 8 işçiyə və 112668 rubl illik istehsal gücünə malik idi; İ.Skobelevlər

və S. dəyirmanı 40 işçiyə, illik 821325 rubl istehsal gücünə; Tarusovun dəyirmanı 10 işçiyə, illik 120 min rubl istehsal gücünə; "Qlaz qardaşları və Kretingen" dəyirmanı isə 32 işçiyə və illik 890 min rubl istehsal gücünə malik idi [22, 4 arxa-5 arxa].

Bəhs olunan dövrdə Ağabala Quliyevin çəltiktəmizləmə sahəsindəki fəaliyyəti heç də ürəkaçan deyildi. Çünki onun unüyütmə dəyirmanından çəltiktəmizləmə işi yenicə ayrılmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Ağabala Quliyevin çəltiktəmizləyən dəyirmanı həmin vaxtlar Bakıda fəaliyyət göstərən dəyirmanların arasında işçilərin sayına və gəlirinə görə ən zəifi idi. Belə ki, onun çəltiyin təmizlənməsi ilə yanaşı, düyü yarması və düyü unu da istehsal edən dəyirmanının 1900-1901-ci illərdə orta illik istehsalının həcmi cəmi 16-22 min rubl olmuşdu. Bu barədə M.İsmayılov qeyd edir ki, belə vəziyyət, həmin illərdə Quliyevin bu dəyirmanında çəltiyin təmizlənməsi ilə yanaşı həm də unüyütmə işlərinin görülməsi ilə bağlı idi ki, burada əsas diqqət unüyütmə işinə verilirdi. Unüyütmə dəyirmanı çəltiktəmizləmədən ayrıldıqdan sonra düyü dəyirmanında məhsuldarlıq artmağa başladı [7, s.85-86].

1903-cü il üçün isə Ağabala Quliyevin 15 işçisi olan çəltiktəmizləyən dəyirmanının illik gəliri 25 min rubl təşkil etmişdi. Bir daha vurğulayardıq ki, o vaxtlar Ağabala Quliyevin çəltiktəmizləyən müəssisəsi unüyütmə sahəsindən yenicə ayrıldığı üçün işçilərin sayına və istehsal gücünə görə hələ də şəhərdəki digər müəssisələrdən geri qalırdı. Müqayisə üçün qeyd edək ki, o il Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən çəltiktəmizləmə müəssisələrindən M. və Ə.Rəsulov qardaşları ticarət evi və A.M.Rəsulovların dəyirmanı 17 işçiyə, 1239000 rubl illik istehsal gücünə; "Qlaz qardaşları və Kretingen" dəyirmanı 35 işçiyə, 818600 rubl illik istehsal gücünə; Çiknaverov və K. dəyirmanı 15 işçiyə, 455 min rubl illik istehsal gücünə; Şteyner və Qrundlyand tərəfindən icarəyə götürülmüş Benenson dəyirmanı 26 işçiyə, 678 min rubl illik istehsal gücünə; Tovarişestva "Slon" dəyirmanı 38 işçiyə, 944857 rubl illik istehsal gücünə; Tumanyans qardaşları dəyirmanı 33 işçiyə, 650 min rubl illik istehsal gücünə malik idi [22, 4 arxa-5 arxa].

1904-cü ildə Ağabala Quliyevin dəyirmanında artıq 50 işçi çalışırdı. Həmin ildə onun dəyirmanının istehsal gücü 725649 rubl, işçilərin əmək haqqının illik məbləği isə 25467 rubla bərabər olmuşdu [20, v.5]. 1905-ci ildə isə Ağabala Quliyevin buxar mühərriki olan çəltiktəmizləyən dəyirmanında 37 işçi çalışmaqla illik dövriyyəsi 300 min rubl təşkil etmişdi [11].

Ağabala Quliyevin 1900-1905-ci illərdə çəltiktəmizləmə sahəsindəki fəaliyyəti ilə bağlı aşağıdakı cədvələ diqqət edək [7, s.85-86; 11; 22, v.4 arxa-5 arxa; 20, v.5]:

İllər	*İşçilərin sayı*	*Cəmi məhsuldarlıq*
1900-1901		16-22 min rubl
1903	15	25 min rubl
1904	50	725649 rubl
1905	37	300 min rubl

Bir daha qeyd edərdik ki, 1903-cü ilə dair rəqəmlərin nisbətən aşağı olması A.Quliyevin çəltiktəmizləmə sənayesində fəaliyyətə yenicə başlaması ilə əlaqədar idi. Artıq növbəti il kəskin artım müşahidə olunur ki, bu da müəssisənin tam gücü ilə işləməsindən irəli gəlirdi. Bizim ehtimalımızca, 1905-ci ildə başlanan inqilabi proseslər, habelə etnik qarşdurma iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, çəltiktəmizləmə sənayesində də tənəzzülə gətirib çıxartmışdı. Bu səbəbdən biz 1905-ci ilə aid statistik rəqəmlərdə Ağabala Quliyevin çəltiktəmizləmə müəssisəsində istər işçilərin sayında, istərsə də məhsuldarlığın həcmində kəskin düşüşün şahidi oluruq.

Bu arada qeyd edək ki, bəhs olunan dövrdə eyni zamanda unüyütmə sənayesində milli kapitalın mövqeyinin güclənməsi baş verir. 1905-ci ilə doğru Bakıda olan 24 un üyüdən və çəltiktəmizləyən müəssisədən 7-i azərbaycanlı sahibkarlara: H.Z.Tağıyev, A.B.Quliyev, Q.A.Rzayev, A.B.Əliyev, M.S.Kərimov, P.K.Babayev və M. və A.M.Rəsulov qardaşlarına məxsus idi. 1905-ci ildə sənayenin bu sahəsinin ümumi məhsulunun 25 faizindən çoxu məhz azərbaycanlı sahibkarlara məxsus idi [15, s.23, 31]. Müqayisə üçün qeyd edək ki, XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Bakıda olan 12 unüyütmə-düyüarıtlama müəssisəsi arasında milli kapitalı Hacıməcid Həmid oğlu təmsil edirdisə [3, s.23], 1894-cü il üçün Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən 11 dəyirmandan azərbaycanlı sahibkarlara –

Seyid Mirzə oğluna, Məmməd oğluna və Hacıməcid Həmid oğluna məxsus olan müəssisələr də var idi [12, s.155].

1905-ci ildə Ağabala Quliyevin buxarlı mühərriki olan unüyüdən dəyirmanında 38 işçi çalışırdı və onun illik dövriyyəsi 500 min rubl təşkil edirdi. Qeyd edək ki, həmin il Bakıda fəaliyyətdə olan 7 milli burjuaziyanın nümayəndəsinə məxsus unüyüdən və çəltiktəmizləyən dəyirmanların arasında Ağabala Quliyevin müəssisələri ən irilərindən hesab olunurdu. Bu müəssisələr işçilərin sayına və istehsal gücünə görə yalnız M. və A.Rəsulov qardaşlarının müəssisələrindən (40 işçisi və illik dövriyyəsi 690 min rubla bərabər idi) geri qalırdı. Bu sahədə bütövlükdə isə öncül mövqelər çarizm tərəfindən hərtərəfli himayə və qayğı ilə əhatə olunan S. və İ.Skobelev qardaşları (83 işçi, illik dövriyyəsi 1578985 rubl), "T. və Q.Qlaz qardaşları və Ş.Kretingen" (55 işçi, 1100000 rubl illik dövriyyə) kimi gəlmə kapıtala məxsus idi [11].

Mövcud un dəyirmanlarının ən böyüyü olan Skobelev dəyirmanı 1904-cü ildə 100-dən çox işçi ilə qurulmuşdu [8, s.167]. Böyük un üyüdən müəssisə olan "T. və Q. Qlaz qardaşları və S. Kretingen" cəmiyyətinin dəyirmanı 1885-ci ildə, cəmiyyət isə 1889-cu ilin sonunda qurulmuşdu. "Qlaz və Kretingen" şirkətinə 1885-ci ildə qurulmuş böyük bir çəltiktəmizləmə dəyirmanı da məxsus idi. 1888-1902-ci illərdə bu dəyirman 5,5 milyon pud çəltik istehsal etmişdi [8, s.167].

1907-ci ildə Ağabala Quliyevin Vağzal küçəsində yerləşən dəyirmanında 57, Stanislavski küçəsindəki dəyirmanında isə 65 işçi çalışırdı [17]. 1908-ci ildə Ağabala Quliyevin 30 işçisi olan un üyüdən dəyirmanında 1266900 rublluq 651440 pud buğda unu, çəltiktəmizləyən dəyirmanında isə 2083625 rublluq 1208750 pud çəltik istehsal olunmuşdu [10, s.187-188].

Həmin ildə Bakıda fəaliyyət göstərən un üyüdən və çəltiktəmizləyən dəyirmandan 4-ü milli burjuaziyanın nümayəndələrinə məxsus idi. Ağabala Quliyevin müəssisələri işçilərin sayı və istehsal gücünə görə yalnız S. və İ.Skobelev qardaşları (125 işçi, illik dövriyyəsi 3141600 rubl), habelə "Qlaz və Kretingen" cəmiyyətindən (sözügedən ildə bu şirkətin 50 işçisi olan un üyüdən dəyirmanında 1250 min rublluq 1300 min pud buğda unu, 87 min rublluq 100 min pud çovdar unu, 50 min rublluq 150 min pud kəpək, 33 min rublluq 17 min pud taxıl tullantısı, 45 işçisi olan çəltiktəmizləyən dəyirmanında 1283675 rublluq 900 min pud çəltik istehsal olunmuşdu) müəssisələrindən geri qalırdı [10, s.187-188]. Skobelev qardaşlarının dəyirmanının orta illik istehsal həcmi 1908-ci ildə 3 milyon rublu ötmüşdü. "T. və Q.Qlaz qardaşları və S.Kretingen" Cəmiyyətinin dəyirmanında 1908-ci ildə 50-70 işçi çalışmaqla, onun istehsal həcmi 1,420 min rubla çatmışdı. Həmin ildə onun çəltiktəmizləmə dəyirmanında 900 min pud çəltik istehsal olunmuşdu [8, s.167].

1910-cu il üçün statistik məlumatlarda göstərilir ki, Ağabala Quliyevin Bakıdakı buxarlı qazanı olan dəyirmanında 1150 min pud buğda üyüdülmüşdü. Onun dəyirmanı həmin ildə Bakıda fəaliyyət göstərən 16 unüyütmə və çəltiktəmizləmə dəyirmanının içərisində istehsal gücünə görə yalnız 3 869160 pud buğda üyüdülən Skobelev qardaşlarının müəssisəsindən geri qalırdı [18, s.658-659]. 1911-ci ildə isə artıq onun Bakıdakı dəyirmanlarında 120 işçi çalışırdı [24, s.155-156].

1912-ci ildə Ağabala Quliyevin dəyirmanında buxar qazanının quraşdırılması onun istehsalına ciddi təsir göstərir. Belə ki, 1912-ci il üçün Ağabala Quliyevin Molokan küçəsi 39 ünvanda yerləşən unüyüdən və çəltiktəmizləyən zavodunda 915 at gücündə buxarlı mühərrik, 30 işçisi olmaqla illik istehsal gücü 4200000 rubla bərabər idi. Həmin vaxtı onun Hacı Rzaqulu Babayevdən icarəyə götürdüyü dəyirmanında isə 8 işçi, 20 at gücündə bir buxar mühərriki olmaqla, illik istehsal gücü 11 min rubla bərabər idi. Qeyd edək ki, Ağabala Quliyevin dəyirmanı istər işçilərin sayına, istərsə də istehsal gücünə görə həmin vaxtı Bakı quberniyasında fəaliyyət göstərən dəyirmanlardan ən böyüyü idi. Müqayisə üçün göstərək ki, ən iri un istehsalçılarından hesab olunan "Qlaz və Kretingen" firmasının 120 fəhləsi, 500 at gücündə iki buxar mühərriki olan dəyirmanının istehsal gücü 3 milyon rubla, Skobelev qardaşlarının 126 nəfərin işlədiyi, 200 at gücündə cəmi bir buxar mühərrikinin olduğu dəyirmanının istehsal gücü isə 2 milyon rubla bərabər idi [23, s.463, №44-48 (D)].

1914-cü ildə Bakıdakı 24 unüyütmə və düyüarıtlama müəssisəsindən 8-i azərbaycanlılara məxsus idi. Ağabala Quliyev 1915-ci ildə öz müəssisələrini "Ağabala Quliyevin unüyütmə və düyüarıtlama dəyirmanlarının Qafqaz səhmdar cəmiyyətinə" çevirdi. Onun müəssisələri ən yeni texnologiya və ən müasir maşınlarla təchiz edilmişdi [3, s.23].

Ağabala Quliyevin dəyirmanının iş rejimi qəbul olunmuş daxili qaydalarla tənzimlənirdi. Qaydalara görə dəyirman il ərzində işin yorğunluğundan asılı olaraq bir, iki, yaxud üç növbəli işləyə bilərdi. Üç növbəli iş rejimi zamanı birinci növbə səhər saat 6-dan gündüz saat 2-yə kimi, ikinci növbə gündüz saat 2-dən axşam saat 10-a kimi, üçüncü növbə isə axşam saat 10-dan səhər saat 6-ya kimi işləyirdi. İki növbəli iş rejimi zamanı birinci növbə səhər saat 6-dan axşam saat 6-ya kimi, ikinci növbə isə axşam saat 6-dan səhər saat 6-ya kimi işləyirdi. Bir növbəli iş rejimi zamanı isə iş saatları səhər saat 6-dan axşam saat 6-ya kimi uzanırdı. Nahar üçün bir saat, gündüz saat 12-dən 1-ə kimi vaxt ayrılırdı. Bayramqabağı günlər qısa iş günü hesab olunmaqla iş vaxtı bir saat tez, saat 5-də başa çatırdı. Yeni il qabağı isə iş gündüz saat 12-də qurtarırdı [13, v.19-19 arxa].

Ağabala Quliyevin dəyirmanında iki və üç növbəli iş rejimi zamanı aşağıdakı günlər qeyri-iş günləri hesab olunurdu: 6 yanvar (İsa Məsihin xalqa zühuru), pasxa həftəsinin bazar, bazar ertəsi və çərşənbə axşamı günləri, müqəddəs üç üqnum (troitsa) günü, 25 və 26 dekabr (İsa Məsihin mövludu), Novruz bayramı (bir gün), Ramazan bayramı (bir gün), Məhərrəmlikdə bir gün və Səfər ayında bir gün olmaqla il ərzində 11 gün qeyri iş günləri idi. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər üçnövbəli iş rejimi zamanı dəyirman bazar günü də işləyirdisə, iki növbəli iş rejimi zamanı dəyirmanda iş şənbə günü axşam saat 6-dan bazar günü axşam saat 6-ya kimi dayandırılırdı.

Bir növbəli iş rejimi zamanı isə qeyri-iş günlərinin sayı daha çox idi: bütün bazar günlərindən əlavə 1 yanvar (yeni il), 6 yanvar, 2 fevral, 25 mart (müqəddəs Məryəm anaya xoş müjdə bayramı), 6 avqust (İsa Məsihin başqalaşması; preobrajenie qospodne), 15 avqust (müqəddəs Məryəm ananın vəfatı), 8 sentyabr (müqəddəs Məryəm ananın mövludu), 14 sentyabr (Tanrı xaçının ucaldılması), 21 noyabr (müqəddəs Məryəm ananın məbədə gətirilməsi), 25 və 26 dekabr (İsa Məsihin mövludu), pasxa həftəsinin bazar ertəsi və çərşənbə axşamı günləri, "çilə həftəsinin" cümə və şənbə günləri, İsa Məsihin göyə ucalması günü, müqəddəs ruhun enməsi bayramının ikinci günü, Novruz bayramı (bir gün), Ramazan bayramı (bir gün), Məhərrəmlikdə bir gün və Səfər ayında bir gün [13, v.20-20 arxa].

Başlanan Birinci Dünya Müharibəsi ölkənin iqtisadi mexanizmini müdafiə ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaq zərurətini diktə edirdi. Müharibə illərində hökumət iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin hüquqi rejimini təmin etdi, sənaye, ticarət və bank sahəsində fərdi sahibkarların hüquqlarını məhdudlaşdırdı, bir sıra müəssisələri hərbi təyinatlı məhsullar istehsalına verdi. Bu siyasət ölkənin bütün bölgələrinə, o cümlədən Qafqaza şamil edilirdi. Əgər bütün Rusiyada cəbhəyə xidmət edən müəssisələrdə çalışan işçilər bütün işçilərin 73,7%-ni təşkil edirdisə, Qafqazdakı işçilərin 78,2%-i hərbiləşdirilmiş müəssisələrdə cəmləşmişdi [6, s.40].

1916-1917-ci illərdə Ağabala Quliyevin üç buxar qazanı, bir buxar maşını və digər avadanlıqlarla təchiz edilmiş dəyirmanlarında çalışan işçilərin sayının 60-65 nəfərə çatdığı qeyd olunur. Belə vəziyyət müharibə illərində Rusiyanın daxili quberniyalarında düyüyə tələbatın artması ilə izah olunurdu ki, nəticədə dəyirman öz istehsalını genişləndirmiş və istehsalının orta illik həcmini artırmışdı [7, s.85-86].

Ağabala Quliyevin unüyütmə dəyirmanının çəkisini müəyyən etmək üçün XX əsrin əvvəllərində bu sahədə ümumilikdə Bakıda olan duruma diqqət edək: 1900-1903-cü illərdə Bakıda 395 işçi və 5695 min rubl həcmində məhsul istehsal edən 15 unüyütmə və çəltiktəmizləmə dəyirmanı var idisə, 1904-1907-ci illərdə 515 işçisi, 8881 min istehsal gücü olan 16 dəyirman, 1908-1910-cu illərdə 443 işçisi, 13 milyon rubl istehsal gücü olan 10 dəyirman var idi. 1911-1913 və 1914-1917-ci illərdə dəyirmanların sayı 9-a, işçilərin sayı isə 538 və 623-ə enmişdi [8, s.167-168]. Bu dəyirmanların 1913-cü il üçün illik istehsal həcmi 13 milyon rubl təşkil etmişdi [4, s.142].

Nəticə. Aparılmış tədqiqata yekun vuraraq qeyd etmək lazımdır ki, sənayenin inkişafı, şəhərlərin genişlənməsi, şəhər əhalisinin və onun tələbatının sürətlə artması kənd təsərrüfatının və Azərbaycan kəndinin kommersiya məhsullarının kəskin artması kimi yeni səciyyəvi xüsusiyyətlərinin yaranmasını doğurdu. Bu da öz növbəsində XIX əsrin sonlarından etibarən unüyütmə sənayesinin inkişafına, bu sahədə Bakı şəhərində getdikcə milli kapitalın mövqeyinin güclənməsinə və XX əsrin əvvəllərindən etibarən Ağabala Quliyevin timsalında milli kapitalın inhisarına keçməsinə təkan verdi. Gətirilən faktlardan da bəlli olur ki, Azərbaycanlı sahibkarın fəaliyyəti məqsədyönlülüyü və çalışqanlığı ilə seçilirdi. Ağabala Quliyevin dəyirmanları qısa müddət ərzində Bakıda ikinci dərəcəli müəssisədən aparıcı müəssisəyə çevrilməyə müvəffəq olmuşdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbiboğlu V. Keşlə və keşləlilər. Bakı, ”Örnək”, 1995, 260 s.
2. Nağıyeva G. Milyonçu-xeyriyyəçi Ağabala Quliyev haqqında. - https://banco.az/az/news/milyoncu-xeyriyyeci-agabala-quliyev-haqqinda [08.04.2024].
3. Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, 1998, 187 s.
4. Vəliyeva X.T XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın yeyinti sənayesinin tarixi. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiya. AMEA, A.A. Bakıxanov ad. Tarix İn-tu. -B., 2013, 198 s.
5. Агаев Ф. Из истории мукомольной и рисоочистительной промышленности Баку. - https://azerhistory.com/?p=30953 [08.04.2024].
6. Дулаева Зарифа, Мамедов Мамед. Баку в годы Первой мировой войны // Azərbaycan Birinci Dünya Müharibəsi dövründə. Elmi məqalələr toplusu. Bakı, «Ziya», 2014 s. 32-57
7. Исмаилов М.А. Промышленность Баку в начале XX века. Баку, Издательство „Элм”, 1976. 152 с.
8. Мамедов М. Развитие предпринимательства в Азербайджане II половине XIX – начале XX вв. // Tarix və mədəniyyət. Faktlar və dəyərlər. Akademik N.Vəlixanlının yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu. Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2020, s.160-175.
9. Мукомольное дело в России: Настол. справ. кн. для мукомолов, мельнич.-строит. фирм, машиностроит. з-дов... с рядом ст. о положении мукомол. дела в России, большим стат. отд.: мельницы всей России исправ. отд., извлеч из законодательства по мукомол. делу. Одесса: Индустрия, 1909. 592, XL с.
10. Обработка пищевых и вкусных веществ // Ежегодник. Баку и его районы. Адресная и справочная книга. 1909 год. Издание М.С. Шапсовича. отдел 2-й. Баку., типография А.Н. Тараева и Л.Д. Мирзаянца, 1910, с.187-190.
11. Обработка предметов потребления. Баку. Промышленность и торговля г. // Баку и его района. Ежегодник с адрес-календарем. 1907 год. Издание М.С. Шапсовича. Часть 2-я, отдел 1-й. Баку: типография А.Н. Тараева и Л.Д. Мирзаянца, 1907, с.44-45.
12. Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов окраин России: царства Польского, Кавказа, Сибири и среднеазиатских владений. Материалы для фабрично-заводской статистики. Составил по официальным сведениям Департамента Торговли и Мануфактур П.А.Орлов. Спб.: типография братьев Пантелеевых, 1895, 261 с.
13. Правила внутреннего распорядка паровой мельнице Агабалы Гулиева в г. Баку. 30-го июля 1890 года. // ARDTA, fond, 509, siyahı 1, iş 56, v. 19-21 arxa.
14. Прошение Бакинского купца Агабала Гулиева в Бакинскую Городскую Управу, от 20-го февраля 1902 года. // ARDTA, f. 389, siy. 3, iş 2343, v. 1.
15. Сеидзаде Д.Б. Из истории Азербайджанской буржуазии в начале 20-го века. Баку, Элм, 1978, 146 с.
16. Список промышленных заведений Бакинской губернии. 1902 год. // ARDTA, f. 509, siy. 1 iş 16, v. 1-21.
17. Список промышленных предприятий в районе Бакинского градоначальства. 1907 год. // ARDTA, f. 509, siy. 1, iş 142, v. 14-14 arxa.
18. Список фабрик и заводов России. 1910 год. По официальным данным фабричного-податного и горного отделом. Составлено редакцией «торгово-промышленной газеты» и «Вестника финансов». Москва-Спб., 1910, 1034 с.
19. Список фабрично-заводских предприятий, которым разрешено установка паровых котлов. 1902 год. // ARDTA, f. 509, siy. 1 iş 65, v. 1-20 arxa.
20. Статистические сведения к отчету инспекции за 1904 год с указанием количеств рабочих, производительности рабочих, заработной платы и жалоб рабочих. 1904 год. // ARDTA, f. 509, siy. 1, iş 115, v. 1-19 arxa
21. Умаев А.А. Процессы капиталистического развития в сельском хозяйстве Азербайджана в конце XIX - начале XX века. Баку, Элм, 2002. 530 стр.

22. Фабричная инспекция Бакинской губернии. 1903-1904 гг. // ARDTA, f.509, siy.1, iş 106, v.1-12.
23. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию). Изд. 2-е. составлено под руководством редакционнаго комитета, состоящаго из членов Совета съездов представителей промышленности и торговли ; ред. Ф. А. Шобер ; Совет съездов представителей промышленности и торговли. Петроград, типография Н.Я.Стойковой, 1914. 1612 с.
24. Шапсович М.С. Весь Кавказ. 1-й год издания: промышленность, торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. Составил и издал М.С.Шапсович. Баку, типография Бакинского полицмейстерства, 1914, 894 с.

ВАФА АЛИЕВА
Диссертант отдела «Истории Северного Азербайджана XIX-начала XX веков» Института Истории и Этнологии имени А.Бакиханова НАНА

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АГАБАЛЫ ГУЛИЕВА В МУКОМОЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ БАКУ

В представленной статье на основе архивных материалов и существующей литературы рассматриваются основные аспекты предпринимательской деятельности видного представителя азербайджанской буржуазии А. Гулиева, сыгравшего существенную роль в становлении мукомольной промышленности в Баку. Особо подчеркивается, что во многом благодаря предприимчивости, врожденных деловых способностей и практической смекалки А.Гулиев добился впечатляющих успехов в своих промышленных начинаниях. Из приведенных фактов становится очевидно, что деятельность азербайджанского предпринимателя отличалась целеустремленностью и трудолюбием. Мельницам Агабалы Гулиева за короткий срок удалось завоевать ведущие позиции в мукомольной промышленности Баку.

Ключевые слова: Агабала Гулиев, Азербайджанское предпринимательство, Бакинская мукомольная промышленность, рисоочистительные предприятия, мельницы.

VAFA ALIYEVA
Dissertation candidate of the department "History of Northern Azerbaijan of the 19th-early 20th centuries" of the Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS

AGABALA GULIYEV'S ACTIVITIES IN THE FLOUR MILLING INDUSTRY OF BAKU

The article presents the main aspects of the entrepreneurial activity of the prominent representtative of the Azerbaijani bourgeoisie A. Guliyev, who played a significant role in the development of the flour-milling industry in Baku, based on archival materials and existing literature. It is especially emphasized that, largely due to his enterprise, innate business skills and practical ingenuity, A.Guliyev achieved impressive success in his industrial endeavors. From the facts presented, it becomes obvious that the activity of the Azerbaijani entrepreneur was distinguished by purposefulness and hard work. Agabala Guliyev's mills managed to gain leading positions in the flour-milling industry of Baku in a short period of time.

Keywords: Agabala Guliyev, Azerbaijani entrepreneurship, Baku flour milling industry, rice cleaning plants, mills.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 08 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Ramil Niftəliyev, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94

LƏMAN ƏLİYEVA
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
https://orcid.org/0009-0003-3249-5546
leman.sh6@gmail.com

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ ƏRƏFƏSİNDƏ ALMANİYANIN BAĞDAD KONSESSİYASINI ƏLDƏ ETMƏSİ VƏ BERLİN-BAĞDAD DƏMİRYOLU LAYİHƏSİNƏ BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİN MÜNASİBƏTİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/66-71

XIX əsrin sonlarında zəifləmiş Osmanlı imperiyası ilə yenicə yaranmış Alman imperiyası arasında dostluq münasibəti quruldu. Tədricən bu münasibət Birinci Dünya Müharibəsi ərəfəsində müttəfiqliyə çevirildi. Bu dövrdə Osmanlı əvvəlki gücünü bərpa etmək, öz torpaqlarında hakimiyyəti möhkəmləndirmək və xarici müdaxilələrin qarşısını almaq məqsədi ilə dəmiryollarının çəkilməsi məsələsinə diqqət ayırmağa başladı. Maddi sıxıntılar səbəbi ilə dəmiryollarının çəkilməsi konsessiyalar verilməsi yolu ilə həyata keçirilməli idi. Olduqca əhəmiyyətli sayılan Bağdad dəmiryolu konsessiyasının Almanlara verilməsi beynəlxalq arenada narazılığa, narahatlığa səbəb oldu. Dövrün böyük gücləri, o cümlədən İngiltərə, Fransa və Rusiya bu məsələyə öz mənafeləro çərçivəsindən yanaşırdı. Almanların Bağdad konsessiyasından Berlin-Bağdad dəmiryolu layihəsini reallaşdırmaq və Fars körfəzinə çıxış əldə ermək üçün istifadə etməsi Dünya müharibəsi ərəfəsində vəziyyəti daha da gərginləşdirdi.

Açar sözlər: Berlin-Bağdad dəmiryolu, konsessiya, II Vilhelm, II Əbdülhəmid.

Giriş. Osmanlı imperiyası XVIII əsrdə geriləmə dövrünə daxil olmuş, məğlub olunan müharibələr, itirilən torpaqlar isə bu dövrü səciyyələndirmişdir. Artıq əvvəlki gücünü və nüfuzunu itirən Osmanlı dövləti XIX əsrdə xarici siyasətdə bir sıra dəyişikliklərə əl atmalı oldu. Osmanlının zəiflədiyi dövrdə Avropa dövlətləri ilə xarici siyasət çərçivəsində qurduğu qarşılıqlı münasibətlər sistemi "balanslaşdırma siyasəti"nə əsaslanırdı. Balanslaşdırma siyasəti dedikdə, Osmanlının rəqib olduğu Avropa dövləti qarşısında öz gücünü və mövcudiyyətini qorumaq üçün digər bir Avropa dövləti ilə müttəfiq münasibət qurmaq politikası nəzərdə tutulur [2, 28].

Əsasən XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Osmanlı imperiyası bu siyasəti geniş tətbiq etməyə başlamışdır. Buna misal olaraq Osmanlı Misiri işğal edən Fransaya qarşı İngiltərə və Rusiya ilə, Kırım müharibəsi illəri ərzində isə Rusiyaya qarşı İngiltərə ilə yaxın əlaqələr quraraq öz gücünü qorumağa cəhd etmişdir. Osmanlı dövlətinin XIX əsrin sonu XX əsrin əvvələrindəki xarici siyasət xətti isə Rus və İngilis təhlükəsinə qarşı yenicə yaranmış Alman imperiyası ilə yaxın münasibətlər qurmağa yönəlmişdir. Buna hər iki tərəfin qarşılıqlı mənafe güdmələri şərait yaratmaqda idi.

1888-ci ildə II Vilhelm yeni Alman imperatoru kimi hakimiyyətə gəldi. Onun dövründə qəbul edilmiş imperialist xarici siyasət "Veltpolitik" ("dünya siyasəti") adlanırdı. II Vilhelmin bu siyasəti yürütməkdə başlıca məqsədi Almaniyanı qlobal gücə çevirmək idi. Baş nazir Bismark öz növbəsində Almaniyanın digər dövlətlərlə münasibətinin korlanmasından ehtiyat edərək İmperiyanın Rusiya və Avstrya kimi rəqiblərinin nüfuz zonasına daxil olmasının əleyhinə idi. Kayzer Vilhelmin Veltpolitik siyasəti Almaniyanın beynəlxalq nüfuzunu yüksəltsə belə, bu, Bismark dövrünün müdafiəçi Realpolitikasından tamamilə fərqlənirdi. Realpolitik dövlət xarici siyasətinin əsası kimi ideoloji, əxlaqi və ya etik müddəaları ciddi şəkildə izləməkdənsə, ilk növbədə verilmiş şərait və amilləri nəzərə alaraq məqsədəuyğun diplomatik və ya siyasi siyasət yürütmək yanaşmasıdır [8, 4-6].

1890-cı ilin martında gənc Kayzer uzun müddətdir kansler olan Otto von Bismarkı vəzifəsindən azad etdi və Almaniyanın aparıcı dünya dövləti statusunu möhkəmləndirmək üçün "Yeni Kursa" başlayaraq, öz ölkəsinin siyasətinə birbaşa nəzarəti öz üzərinə götürdü. Onun hakimiyyəti dövründə Alman imperiyası Çində və Sakit Okeanda yeni müstəmləkələr əldə etdi və güclü dəniz donanması yatardı. Bu dövrdə Almaniya ilk dəfə Böyük Dövlətlər siyahısına daxil olmağa nail oldu. Vilhelmin xarici

siyasətdəki sərt addımları Almaniyanı digər böyük dövlətlər ilə olan münasibətlərinə mənfi təsir etdi, Almaniya Avropa dövlətləri üçün təhlükəli rəqibə çevirildi [3, 515].

Vilhelm öz "Dünya siyasəti" çərçivəsində Osmanlı dövləti ilə yaxınlaşdı, belə ki, iki dövlət arasındakı münasibətlər Birinci Dünya Müharibəsi ərəfəsində artıq müttəfiqliyə çevirildi. Kayzer II Vilhelm Osmanlı ilə münasibətlərə bir neçə səbəbə görə böyük əhəmiyyət verirdi. Belə ki, Almaniya Osmanlı imperiyasından istifadə edərək Orta Şərqdə öz nüfuzunu genişləndirə, imperiyanın geniş torpaqlarından keçərək Qırmızı Dəniz və Hind Okeanında çıxış əldə edə bilərdi. Orta Şərq Almaniyanın xammal və ticari zona ehtiyacını qarşılamaq üçün ideal yeni nüfuz dairəsi ola bilərdi.

Bu məqsədlər heç şübhəsiz regiondakı İngiltərə maraqları ilə toqquşurdu. Almanların Fars körfəzinə çıxış əldə etməsi əvvəla İngilislər üçün yeni təhlükə demək idi. Bu zaman, Almaniya üçün Bəsrə vilayətinin və Fars körfəzinin əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Buradakı əsas hədəflərdən biri İraqın təbii sərvətləri, ən əsası da nefti idi. 1901-də İraq ərazisinə göndərilmiş Alman ekspedisiyasının topoqrafik tədqiqatlar nəticəsindəki hesabatına görə Osmanlı torpaqları neft potensialı ilə zəngin idi [10, 78].

Bu dövrdə Almaniyanın əsas hədəfi Osmanlı torpaqlarından Fars körfəzinə uzanan dəmiryoluna sahib olmaq idi. Belə bir dəmiryolu İngilislərlə baş verə biləcək müharibə zamanı Almaniyanın Şimaldan blokadaya alınma təhlükəsinə qarşı, imperiyanın öz qida və xammal ehtiyacını quru yolu ilə ödəməsinə şərait yaradacaq, Osmanlı vasitəsi ilə alternativ dəniz yoluna çıxışını təmin edəcəkdi [2, 30].

Osmanlıda dəmoryollarının genişləndirilməsi: Osmanlıda 1876-cı ildə hakimiyyətə gələn Sultan Əbdülhəmid öz dövründə dəmiryollarının çəkilməsinə məsələsinə çox böyük əhəmiyyət verir, Osmanlının əvvəlki nüfuzunu bərpa etmək üçün bu plana arxalanırdı. Bu zaman Osmanlı dövləti dəmiryollarının çəkilməsini siyasi, strateji və iqtisadi səbəblərə görə dəstəkləyirdi. İqtisadi cəhətdən bu proyektlərlə xəzinə dolmalı, siyasi cəhətdən isə dəmiryolları lazım gəldikdə, ölkənin mənafeyi naminə Anadolu və Mesopotamiya arasında ordunun mobilizasiyasının təmin etməli idi [4,244]. Bütün Anadolunu əhatə edən dəmiryolunun çəkilməsi Osmanlı ordusunun üsyan və çıxışları yatırma, vilayətlərarası iqtisadi münasibətləri möhkkəmləndirmə, güclü nəzarətə sahib olma şanşı demək idi.

Bu dövrdə Osmanlı iqtisadi cəhətdən böyük layihələri maliyyələşdirməyə qadir olmadığından, konsessiyalar vermək vasitəsi ilə dəmiryollarını Böyük Dövlətlərin monetar dəstəyi ilə inşa etmə qərarı aldı. Belə bir şəraitdə dəmiryolu kimi əhəmiyyətli bir konsessiyanın kimə veriləcəyi məsələsi böyük əhəmiyyət daşıyırdı. 1890-cı illərdə Böyük dövlətlər arasında Osmanlıdan dəmiryolu konsessiyası əldə etmə yarışı başlamışdı. Müxtəlif böyük dövlətlər konssessiyanı alaraq öz mənafelərinə uyğun istifadə etmək uğrunda mübarizə aparırdı. Dəmiryolu ideyasını ilk dəstəkləyən Avropa ölkəsi İngiltərə olsa da, Əbdülhəmid belə əhəmiyyətli konsessiyanın İngilislərə verilməsinin Britaniyanın Hindistana gedən yolunu daha da rahatlaşdırmasından, həmçinin Misir, Suriya və İraqda İngilis nüfüzunun siyasi üstünlüyə çevrilməsindən ehtiyat etdiyi üçün bu təklifə soyuq yanaşırdı [9, 340]. Böyük Britaniya çəkiləcək dəmiryolu xəttlərinin Aralıq dənizi sahillərindən keçib Fars körfəzinə uzanması tərəfdarı idi. Bu layihə İngililərin regiondakı iqtisadi nüfuzunu artıracaq, onların xeyirinə ticarətin inkişafı üçün şərait yaradacaqdı.

Fransızlar isə əsasən bu layihənin İzmirdən keçən dəmiryolu xəttinin inkişafına yaxud Livan və Suriyanı birləşdirən bir dəmiryolunun salınmasına yönəlməsini istəyirdi. Britaniyanın planı kimi bu layihə də, sadəcə regiondakı Fransız maraqlarına qulluq edirdi [7, 46]. Almaniya isə öz növbəsində geo-siyasi maraqlarını reallaşdırmaq üçün bütün Anadoluya dəmiryolu xəttləri çəkməyə hazır idi. Bununla Almanlar Anadolu vasitəsi ilə Orta Şərqə çatmaq niyyətində idilər. Bu zaman Almaniya öz maraqları naminə Osmanlı sarayında iqtisadi və siyasi nüfuzunu artırmaq siyasəti güdür, beynəlxalq arenada Osmanlını dəstəkləyirdi.

Burada əsas həlledici məqam Sultan II Əbdülhəmidin bu konsessiyaya ilə bağlı planları idi. Osmanlı dəmiryolu xəttinin Aralıq dənizi sahillərindən deyil, məhz Anadolunun mərkəzindən keçməsinin tərəfdarı idi. Çünki xəttin Aralıq dənizi sahillərindən deyil də, Taurus dağlarından keçməsi müharibə zamanı dəmiryolunun Avropa donanmalarının hücum təhlükəsindən qoruyacaq; bölgədəki Rus dəstəyinə arxalanan erməni və kürdlərin ayaqlanmasının və yaxud Rus hücumu təhlükəsinin qarşısının alınmasına şərait yaradacaqdı. Beləliklə, Kayzerin və Əbdülhəmidin maraqları üst-üstə düşürdü.

Uzun müddətli müzakirələrdən sonra dəmiryolu konsessiyasını qazanmaq uğrundakı mübarizənin qalibi almanlar oldu. Konsessiyanın almanlara verilməsi təsadüfi deyildi. Sultan Əbdülhəmidin nəznində digər Avropa dövlətlərinə nisbətən Almaniyanın bir sıra üstünlükləri var idi. Bəhs edilən dövrdə İngilislər Misiri tutmuş, Fransızlar isə Məğrib və Suriyada aktiv fəaliyyət göstərməkdə idi. Rusiya öz növbəsində Osmanlı üçün əzəli düşmən olaraq qalmaqda idi. Almanlar isə digər Avropalılardan fərqli olaraq bu günə qədər Osmanlı torpaqlarına göz dikməmiş, Osmanlı nüfuz dairəsində olan ərazilərdə öz təsirini artırmağa çalışmamış, müsəlman ölkələrində koloniyalar salmamışdı. Həmçinin, Almaniyanın Osmanlı ilə həmsərhəd olmaması onu təhlükəsiz müttəfiq edirdi [9, 342].

1898-ci ildə II Vilhelmin Osmanlıya ikinci ziyarəti zamanı o, Sultana dəmiryolu layihəsinin genişləndirilməsi məsələsində Almaniyanın maraqları olduğundan bəhs etmişdi. Bundan əlavə, Kayzerin Osmanlıya etdiyi səyahətlər, Sultanla dostluq münasibəti qurması, 1898-ci ildə Şam ziyarəti zamanı özünü 300 milyon Müsəlmanın qoruyucusu elan etməsi Osmanlıda Alman nüfuzunu və almanlara qarşı sevgini artırmaqda idi [1, 39-43].

Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlıda dəmiryolu tikintisi işi Sultan Əbdülhəmiddən çox öncə başlamış, Osmanlıda ilk dəmiryolu 1850-ci illərdə Britaniya tərəfindən çəkilmişdi. Sultan Əbdüləzizin dövründə, 1871-ci ildə isə Anadolunu birləşdirəcək dəmiryolu layihəsinin ilk mərhələsi başlamış, 1871-1873-cü illər arasında İstanbuldan Gebzəyə və oradan da İzmitə dəmiryolu salınmışdı [12].

1880-ci ildə iqtisadi problemlərlə üzləşən Osmanlı Anadoluya çəkilməsi planlanan dəmiryolu səhmlərinin bir hissəsini İngiltərəyə verdi. Lakin şirkət plan üzrə xəttinn Ankaraya uzadılması işini maddi yetərsizlik baxımından həll edə bilmədikdə Osmanlı dəmiryolu səhmlərini satmaq üçün yeni bir şirkət axtarışına başladı. Berlin-Bağdad dəmiryolu layihəsi belə mürəkkəb bir tarixi şəraitdə formalaşmışdı. Bağdad layihəsinin başlanğıc ili kimi 1888-ci il nəzərdə tutulur.

Berlin-Bağdad layihəsi və böyük dövlətlərin mövqeyi: Həmin ildə biznesmen Alfred von Kaulla və "Deutsche Bankı"nın direktoru Georg von Siemens Haydarpaşa-İzmit dəmiryolu xəttinin Ankaraya uzadılması üçün nəzərdə tutulan dəmiryolu konsessiyasını əldə etdilər. Bununla da, 4 oktyabrda Anadolu Dəmiryolu Şirkətinin əsası qoyuldu. Anadolu Dəmiryolu Şirkəti Britaniyanın əsasını qoyduğu dəmiryolu xəttinin yeni sahibi oldu və bu xətti şərqi Anadoluya doğru uzatmağı qarşısına ilkin məqsəd qoydu [11].

1888-ci ildən başlayaraq Anadolu Dəmiryolu Şirkəti mövcud Haydarpaşa – İzmit dəmiryolu xəttinin Ankaraya uzadılması üçün işlərə başladı və bu xətt 1892-ci ildə yekunlaşdırıldı. Beləliklə 1892-ci ildə Bosfor boğazını Ankara ilə birləşdirən dəmiryolu xətti istifadəyə verildi. Osmanlı 1893-cü ildə Eskişehirdən Konyaya dəmiryolu çəkilməsi işini Anadolu Dəmiryolu Şirkətinə tapşırdı. Beləliklə, almanlar növbəti dəmiryolu konsessiyasını əldə etmiş oldular. 1896-cı ilin yayında Alayunt, Afyon və Akşehirdən keçib Eskişehir və Konyanı birləşdirən xətt tamamlandı [10,83]. Almanlar tərəfindən tikilən bu iki xətt sonralar Bağdad dəmiryolunun ilk iki hissəsi kimi fəaliyyət göstərdi.

1897-ci ildə Osmanlının yunanlar üzərindəki qələbəsində dəmiryollarının inkişafı müəyyən rol oynadı. Bu dövrdə almanların dəmiryolu konsessiyasına sahib olmağı hər hansı Avropa dövlətini, o cümlədən İngiltərəni narahat etmirdi.

1899-cu ildə Osmanlı hökuməti dəmiryolu xəttinin Bağdada qədər uzadılmasını qərara alındı. Bunun ardınca, Bağdad konsessiyasının kimə veriləcəyi sualı yarandı. Konsessiya uğrunda İngiltərə, Almaniya, Fransa və Rusiya mübarizəyə başladı. Rusiyanın layihəsi İstanbuldakı rus nüfuzunun artmasından ehtiyat edən Osmanlı tərəfindən qəbul edilmədi. İngiltərə isə həmin zaman yeni başlayan İkinci Bur Müharibəsi ilə məşğul idi. Nəhayət uzun çəkən müzakirələrdən sonra Bağdad konssessiyası Almanlara verildi. Dəmiryolu layihəsinin Almanlar tərəfindən reallaşdırılması beynəlxalq arenada, xüsusən İngilis, Fransız və Rusların narazılığına səbəb oldu.

Beləliklə, 1903-cü ildə Almaniya Konyadan Bağdada dəmiryolu çəkmək üçün konsessiya əldə etdilər. Layihəni reallaşdırmaq üçün Bağdad Dəmiryolu şirkəti yarardıldı. 1903-cü ildə Bağdad Dəmiryolu şirkəti İstanbuldan Konyaya uzanan xəttin Adanaya, oradan da Hələb və Bağdada çatdırılması üçün işə başladı. Almanlar daha sonra bu xətti Bağdaddan Fars körfəzində inşa edəcəkləri limana qədər uzatmağı planlayırdılar. Bununla Almaniya Berlindən birbaşa Bağdada uzanan nəhəng dəmiryol xəttinin nəzarətini əlində saxlayacaqdı [10, 75-76].

Layihənin ilkin proyektinə görə xətt İstanbulun Anadolu tərəfindəki Heydərpaşa stansiyasından başlayaraq İstanbul-Ankara-Sivas-Diyarbakır-Bağdad istiqamətində inşa edilməli idi. Bu mərhələdə Avropada Almaniyanın konsessiya əldə etməsinə qarşı ilk qarşı etirazlar meydana çıxdı. Birinci növbədə Rusiya xəttin Ankaradan keçməsinə öz narazılığını bildirmiş və Rusiyanın qəti etirazları nəticəsində plan dəyişikliyə uğramışdır. Bu zaman Sultanın qurduğu komanda dəmiryolun xəttlərinin bir qədər qərbə doğru çəkilərək Eskişehirdən Konyaya, oradan da Bağdada uzadılmasının səmərəli olcağı barədə qənaətə gəldi. Beləliklə yeni istiqamət İstanbul-Eskişehir-Konya-Adana-Hələb-Bağdad olaraq qəbul edildi [6, 7].

Rusiyanın dəmiryolunun Ankara keçməsinə etiraz etməsinin bir sıra səbəbi var idi. Belə ki, Rusiya planlanan xəttin Osmanlı-Rus sərhədinə yaxın olmasının Osmanlının Qarsa müdaxiləsini rahatlaşdıracağından ehtiyat edir, o cümlədən erməni və kürdlərin yaşadığı vilayətlərə təhdid təşkil etdiyini düşünürdü.

Dəmiryolunun məhz Almanların nəzarətində olması isə Rusiya üçün bir digər narazılıq səbəbi idi. Çünki bu onların Şərqi Anadoludakı maraqlarına əks idi. Ruslar Almaniyanın regiondakı pozisiyasını möhkəmləndirməsinin Anadolunun cənubuna doğru yayılma planını gerçəkləşdirməyə maneə olacağından narahat idi. Rusiya həm də Almaniyanın Qafqazda və İranın Şimalında iqtisadi nüfuzunu genişləndirməsindən ehtiyat edirdi. Almaniya dəmiryolu layihəsində Rus dəstəyini nəhayət 1910-cu ildə Çar II Nikolay ilə Kayzer II Vilhelmin görüşündən sonra ala bildi. Bu zaman Vilhelm Erməni və Kürdlərin yaşadığı vilayətlərə bir müdaxilə olmayacağı barədə zəmanət verdi [10,98].

Bağdad konsessiyasına növbəti etiraz Hindistana gedən yolun təhlükəsizliyindən və müstəmləkələrarası ticarətdəki üstünlüyünü itirməkdən ehtiyat edən İngiltərə tərəfindən gəldi. Xüsusən almanların Dəmiryolu xəttini Bəsrəyə, yəni Fars körfəzinə uzatmaq planı İngiltərəni təşvişə salırdı. İngiltərə isə Hindistandakı koloniyası və dəniz ticarətindəki üstünlüyünü qorumaq, xəttin keçdiyi geniş ərazilərdə ticari üstünlüyü Almaniyanın əlinə keçməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə dəmiryolu xəttinin çəkilməsi ilə barışmır və hər yolla bu dəmiryolunun Bəsrəyə uzadılmasının qarşısını almağa çalışırdı. [4, 248].

Almanların dəmiryolu layihələrindəki aktiv iştirakı Britaniyanın regiondakı mövqeyini sarsıdır, onun iqtisadi, siyasi və strateji maraqlarına zərbə vururdu. Digər tərəfdən Berlin-Bağdad dəmiryolu ilə Almanların İraqda möhkəmlənmə şansı İngiltərə üçün böyük təhlükə idi. Buna əsas səbəb o dövrdə İraqın geostrateji əhəmiyyəti idi. XIX əsrin sonlarında İraqda Osmanlı və Britaniya maraqları toqquşurdu. Britaniya artıq regionda təkcə iqtisadi deyil, həmçinin siyasi ağalığı da ələ almaq niyyəti güdürdü. Fars körfəzində yarana biləcək Alman hərbi bazasından ehtiyat edən Böyük Britaniya, 1899-cu ildə Küveyt Şeyxi ilə anlaşma imzalayaraq Küveytdə öz protektoratlığını elan etdi. Osmanlı Xarici İşlər naziri Tevfik Paşa bu anlaşmanı ratifikasıya etməsə də, Britaniya artıq Küveytdə söz sahibinə çevirildi. Britaniyanın bu addımı dəmiryolu layihəsinin körfəzin cənubuna doğru yayılmasının qarşısını aldı. Beləliklə, körfəzin şimalında yerləşən və böyük strateji və geoloji əhəmiyyətə malik olan Bəsrə şəhəri son nöqtə olaraq qərara alındı [4,246].

Şübhəsiz, dəmiryolunun çəkilməsi Britaniyanınn Osmanlıda və İran ərazisindəki ticari maraqları ilə toqquşurdu. 1899-1905- ci illərdə Britaniyanın Hindistandakı nümayəndəsi kimi fəaliyyət göstərmiş Lord Kurzon 21 sentyabr 1899-cu ildə Almanların nüfuz dairəsinin İran torpaqlarına çatmasından keçirdiyi narahatlığı bildirmiş, bu problemin həlli üçün isə Rus İmperiyası ilə uzun illərdir davam edən "Böyük Oyun"un yekunlaşdırılıb, İran məsələsində Ruslarla bir qərara gəlməyi və Almanları bu regiondan sıxışdırmağı məsləhət görmüşdür. (Hoffman) Həmçinin, Britaniyanın Xarici İşlər Naziri Edvard Grey layihədən narahatlıq keçirdiyini qeyd etmiş, Britaniyanın nüfuz dairəsində artan Alman nüfuzunun təhlükəli olduğunu qeyd etmişdir [9, 341].

Nəticə. Bu zaman Almaniya-Osmanlı münasibətləri qarşılıqlı mənafeyə uyğun formalaşmışdı. Almaniya Osmanlı qarşı "penetration paciffique" yəni barışcıl nüfuz siyasətini tətbiq edirdi [10, 74]. Bu münasibət çərçivəsində Alman-Osmanlı hərbi yaxınlaşması baş verdi, II Əbdülhəmidin Almaniyadan hərbi heyət tələbi ilə Alman Binbaşı Goltz İstanbula gəldi. Sultan Əbdülhəmid dövründə dəmiryolları genişləndirilmiş, xarici hücüm və isyanlara qarşı, iqtisadi, mədəni əlaqələrin vilayətlərarası təmini məqsədi ilə dəmiryollaının inkişafına böyük diqqət ayrılmışdı [9,350]. Alman imperiyası də-

miryolu konsessiyalarımı şərqə nüfuzu genuşləndirmək və özünə yeni koloniyalar yaratmaqda istifadə edirdi.

Almaniyanın Osmanlı torpaqlarında, o cümlədən Orta Şərqdə nüfuz qazanması, Avropanın "xəstə adamının" yeni müttəfiqi rolunu uğurla əldə etməsi dövrün digər böyük güclərini narahat edirdi. Rusiya üçün Anadoluda Alman varlığı onun çoxdan arzuladığı boğazlara çatmaq yolunda nəhəng bir maneə idi. Fransızlar isə Suriyadakı mövqelərinin sarsılmasından ehtiyat edirdi. Britaniya öz növbəsində Fars körfəzindəki mövqeyinin sarsılması məsələsində kompromisə getmək fikrində deyildi. Fraser 1911-ci ildə Almaniyadan Osmanlıya qədər gedən bir dəmiryolu müharibə zamanı Almaniyaya Dardanel boğazında hakimlik əldə etməyə və İngilis-Rus kommunikasiyasını kəsməyə şərait yaradacağınını qeyd etmişdi.

Birinci Dünya Müharibəsi ərəfəsində Almaniyanın bir sıra Avropa dövlətləri ilə ayrı-ayrılıqda münaqişə zonaları var idi: Fransa ilə Alzas Lotaringiya uğrunda, Britaniya ilə dəniz donanması üzrə rəqabət aparırdı. Bağdad dəmiryolu layihəsi isə bütün rəqiblərin Almaniya ilə maraqlarının toqquşduğu yeganə məsələ idi. Bağdad konsessiyası Alman idarəsi altında, beynəlxalq xarakterli Osmanlı təşəbbüsü kimi beynəlxalq münaqişə yaratmışdı. Professor Fay "Origins of the World War" əsərində Birinci Dünya Müharibəsinin beş əsas səbəbi kimi gizli müttəfiqliklər, militarizm, milliyətçilik, iqtisadi imperializm və mətbuatı göstərir. Buna görə, dəmiryolu xəttləri iqtisadi imperializmin ən əhəmiyyətli formasıdır, çünki buraya siyasi və iqtisadi maraqlar daxildir [5].

Ümumiyyətlə, Almanlar Osmanlı torpaqlarında iki xətt inşa etmişdi: birincisi, Anadolu Dəmiryolu xətti (İzmit-Konya), ikinicisi, isə Bağdad Dəmiryolu xətti (Konya-Bəsrə). Qeyd etmək lazımdır ki, Bağdad dəmiryolu layihəsi dövrün ən nəhəng layihələrindən biri idi. Lakin iqtisadi, siyasi və coğrafi əngəllər səbəbindən dəmiryolunun tamamlanması işi yubandı. Birinci Dünya Müharibəsi başlaması isə xəttin tamamlanmasına növbəti zərbə oldu. Müharibə başlayanda hələ dəmiryolunun Bağdada çatmağına yüzlərlə kilometr qalmışdı. Müharibə zamanı dəmiryolları müəyyən dərəcədə silah-sursat kimi zərurətlərin daşınmasında yararlı olsa da, gözlənilən uğuru əldə etmədi. Osmanlının süqutu ilə dəmiryolları Britaniyanın hərbi idarəsi altına keşdi. Bağdad layihəsi Almaniya və Osmanlı üçün uğursuz oldu. Şübhəsiz, layihə tamamlanmış olsa idi, müharibə dövründə Mərkəz qüvvələrə öz töhvəsini verəcəkdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Alkan N. Dış siyasetin bir aracı olarak hükümdar gezileri. Kayzer II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati. Osmanlı Araştırmaları XXXI. İstanbul, 2008, s: 9-53.
2. Armaoğlu F. 20. Yüzyıl siyasi tarihi (1914-1995). İstanbul, Kronik kitap, 2020, 752 s.
3. Benjamin T. Encyclopedia of Western Colonialism since 1450 (First edition), Volume 1 (A-E). Thomson Gale, 2007, 1248 p.
4. Dhuwaib J.H.A., Khamee A. O. The impact of the Berlin-Baghdad Railway on Britain's Nautical and Commercial Interests in Iraq's Rivers/ European Journal of Multidisciplinary Studies, September-December 2017, Volume 2, Issue 6, p: 243-252.
5. Fay S. B. The origins of the World War. New York, The Macmillan company, 1930, 552 p.
6. Maloney A.P. The Berlin-Baghdad Railway as a cause of World War I/ Center for Naval Analyses, January 1984, p:1-23
7. McMeekin S. The Berlin-Baghdad Express, the Ottoman Empire and Germany's bid for world power. Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, 2010, 556 p.
8. McKale D.M. War by Revolution. Germany and Great Britain in the Middle East in the Era of World War I. Kent, The Kent State University Press, 1998, 333 p.
9. Onursal B.F., Başaran D. Bağdat Demiryolu projesi üzerinden Almaniya'nın barışcıl nüfüzetme stratejisine dair okuma / Uluslararası Kriz ve Siyaset araştırçğmaları dergisi. Dekabr, 2020, s: 325-358.
10. Ortaylı İ. İkinci Abdülhamit döneminde Osmanlı imparatorluğunda Alman nüfuzu. Ankara, Ankara Üniversitesi basımevi, 1981, 149 s.
11. Alfred von Kaulla, İstanbul'dan Bağdat'a 1000 kilometre – Marc von Lüpke. - https://www.altust.org/2015/04/portre-alfred-von-kaulla-istanbuldan-bagdata-1000-kilometre-marc-von-lupke/ (25.03.2025)

12. Anadoluda ilk demiryolu. - https://www.atlasdergisi.com/atlas-tarih/anadoluda-ilk-demiryolu.html (18.03.2025)

ЛЯМАН АЛИЕВА
Докторант Бакинского Государственного Университета

ПРИОБРЕТЕНИЕ ГЕРМАНИЕЙ БАГДАДСКОЙ КОНЦЕССИИ НАКАНУНЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ И ПОЗИЦИЯ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ В ОТНОШЕНИИ ПРОЕКТА ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ БЕРЛИН-БАГДАД

В конце XIX века между ослабленной Османской империей и новообразованной Германской империей установились дружеские отношения. Постепенно эти отношения переросли в союз накануне Первой мировой войны. В этот период османы стали уделять внимание вопросу строительства железных дорог, чтобы восстановить свою былую мощь, укрепить свой авторитет на своих землях и предотвратить иностранное вмешательство. Из-за финансовых ограничений строительство железных дорог приходилось осуществлять посредством концессий. Предоставление немцам концессии на Багдадскую железную дорогу, которая считалась очень важной, вызвало недовольство и беспокойство на международной арене. Великие державы того времени, включая Англию, Францию и Россию, подходили к этому вопросу с точки зрения собственных интересов. Использование немцами Багдадской концессии для реализации проекта строительства железной дороги Берлин-Багдад и получения доступа к Персидскому заливу еще больше осложнило ситуацию накануне Первой мировой войны.

Ключевые слова: железная дорога Берлин-Багдад, концессия, Вильгельм II, Абдулхамид II.

LAMAN ALIYEVA
Doctoral student of Baku State University

GERMANY'S ACQUISITION OF THE BAGHDAD CONCESSION ON THE EVE OF WORLD WAR I AND THE STANCE OF THE GREAT POWERS TOWARDS THE BERLIN-BAGHDAD RAILWAY PROJECT

At the end of the 19th century, friendly relations were established between the weakened Ottoman Empire and the newly formed German Empire. Gradually, this relationship turned into an alliance on the eve of World War I. During this period, the Ottomans began to pay attention to the issue of building railways in order to restore their former power, strengthen their authority in their lands, and prevent foreign interference. Due to financial constraints, the construction of railways had to be carried out through concessions. The granting of the Baghdad railway concession, which was considered very important, to the Germans caused dissatisfaction and concern in the international arena. The great powers of the time, including England, France, and Russia, approached this issue from the perspective of their own interests. The Germans' use of the Baghdad concession to implement the Berlin-Baghdad railway project and gain access to the Persian Gulf further complicated the situation on the eve of World War I.

Keywords: Berlin-Baghdad railway, concession, Wilhelm II, Abdulhamid II.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 19 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. İqbal Ağayev, t.e.d. Sani Hacıyev.

UOT 94

NURU MƏMMƏDOV
Bakı Dövlət Universitetinin
Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının professoru,
tarix elmləri doktoru
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Faşizm üzərində qələbənin 80 illiyi qarşısında

MÜHARİBƏNİ KİM BAŞLADI, HİTLER YOXSA STALİN
(Sirlər açılır, yeni faktlarla tarixi həqiqət məlum olur)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/72-78

Məqalədə İkinci dünya müharibəsinin və Böyük Vətən müharibəsinin başlanmasının səbəbləri yeni rəsmi sənədlərlə obyektiv izah edilir və araşdırılır. Konkret faktlarla və rəsmi sənədlərlə qeyd edilir ki, müharibəni başlayan nasistlərdir, faşist Almaniyasıdır. müharibə ərəfəsində, 30-cu illərdə beynəlxalq vəziyyətin mürəkkəb olduğu bir vaxtda Hitlerin hakimiyyət başına gətirilməsi, ABŞ və İngiltərə tərəfindən ona küllü miqdarda maliyyə yardımlarının edilməsi Almaniyada sürətli hərbiləşdirmə proqramının həyata keçirilməsinə və beləliklə də güclü hərbi sənaye komplekslərinin yaradılmasına əlverişli şərait yaratdı. Hitlerin təkəbbürlü iddiaları müharibəni qaçılmaz etdi. Hətta faşizmə qarşı kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılması haqqında SSRİ-nin sülhsevər təklifləri rədd edildi. Beləliklə, araşdırmalar və təhlillər, xüsusilə rəsmi sənədlər sübut edir ki, müharibəni başlayan Hitler Almaniyasıdır.

Açar sözlər: Almaniya, Hitler, Stalin, müharibə, nasistlər, faşizm, müqavilə, rəsmi sənədlər.

Giriş. Dünyanın ən böyük siyasətçisi və uzaqgörən diplomatı, görkəmli dövlət xadimi, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev demişdir: "İkinci dünya müharibəsi məhz alman faşizminin, Hitler ordusunun dünyaya hakim olmaq iddiası ilə başlandı... İtaliyada və Almaniyada meydana çıxmış faşizm təkcə həmin ölkələrin xalqlarının deyil, bütün bəşəriyyətin həyatını böyük təhlükəyə qoydu" (1, s.15). ***2194*** gün davam edən İkinci Dünya müharibəsi 1939-cu il sentyabrın 1-də alman-faşist ordularının Polşaya hücumu ilə başlandı, az sonra Fransa və İngiltərənin müharibəyə qoşulması ilə genişləndi, qısa müddətdə müharibənin əhatə coğrafiyası planetin digər ölkələrinə yayıldı.

İkinci Dünya müharibəsinin səbəblərini tarixi faktlarla və tarixi sənədlərlə izah edən RF-nin Prezidenti ***V.V.Putin*** MDB ölkələrinin başçılarının 2020-ci il fevralın 15-də toplanan geniş formatda olan iclasda ətraflı şərh etmişdir. ***Prezident Putin*** demişdir ki, 2019-cu il sentyabrın 19-da Avropa İttifaqı "О важности сохранения исторической памяти для будущего Европы» adlı qərar qəbul etmişdir (18). Bu qərarda deyilir ki, SSRİ və Almaniya öz aralarında Avropanı nüfuz dairələrinə bölmək haqqında razılığa gəliblər. Bu da İkinci Dünya müharibəsinin başlanmasına səbəb olub. Ancaq onlar səhv edir. V.V.Putin qeyd etdi ki, İkinci Dünya müharibəsinə gedən yol aşağıdakılardır: 1) Versal müqaviləsinin soyğunçu şərtləri: bu şərtlər Almaniyanı müstəmləkələrdən məhrum edir, əraziləri parçalanır və əlindən alınırdı. Bu da alman xalqında qisasçılıq ruhunun gələcəkdə baş qaldırmasına səbəb oldu, 2) Hitler Reyn bölgəsini özünə birləşdirdi, 3) Avstriyanı anşülüs etdi, 4) Çexoslovakiyanın əvvəl bir hissəsini, sonra hamısını işğal etdi, 5) Polşanı açıq-aydın zəbt etdi. bütün bunlara isə dünya susdu. Yeganə olaraq SSRİ etiraz etdi. Hətta sovet hökuməti faşizm əleyhinə kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılması təklifi ilə dünyaya müraciət etdi. Heç bir dövlət bu sülh və əməkdaşlıq təklifinə qoşulmadı. Hətta Hitler Çexoslovakiyanı və Polşanı zəbt etmək ərəfəsində sovet hökuməti həmin ölkələrə kömək etmək istədi. Ancaq Çexoslovakiya və Polşa rəhbərləri SSRİ-nin təklifini rədd etdilər.

1936-cı ildə Almaniya ilə Yaponiya arasında "antikomintern müqaviləsi" imzalandı. Bir ildən sonra İtaliya da ona qoşuldu. Bununla da dünyanı müharibə ilə hədələyən Berlin-Roma-Tokio üçbu-

cağı formalaşdı. Bu təcavüzkar bloka alternativ olan ABŞ-Fransa-İngiltərə yaxınlaşması reallaşdı. Həmin ölkələr yenə də SSRİ ilə yaxınlaşmaq istəmirdilər. Çünki bolşevik ideologiyasına açıq-açığına nifrət edirdilər. Hətta Hitler Almaniyası tərəfindən Çexoslovakiya və Polşaya hücum təhlükəsi olanda Sovet hökuməti onların müdafiəsinə qalxmaq istədi, ancaq həmin ölkələrin rəhbərləri də sovetlərin köməyini rədd etdilər. Əslində SSRİ beynəlxalq aləmdə tək qalmışdı.

Beynəlxalq vəziyyətin belə mürəkkəb vaxtında Sovet dövləti kollektiv təhlükəsizliyi təmin etmək və təcavüzkarları dəf etmək məqsədi ilə yeni-yeni səylər göstərir, faşist təcavüzünün yayılmasına mane olmaq və yeni dünya müharibəsinə yol verməmək üçün kollektiv təhlükəsizlik tədbirlərində iştirak etməyə hazır olduğu haqqında bəyanat verdi. SSRİ hökumətinin Millətlər Cəmiyyətində və ya ondan kənarda elan etdiyi bəyanatda deyilirdi: ”sabah bəlkə də gec olar, lakin əgər bütün dövlətlər, xüsusilə böyük dövlətlər sülhü kollektiv surətdə xilas etmək mövqeyi tutsalar...” (9, s.474, 497) bəlkə də müharibə təhlükəsinin qarşısı alınardı. Təəssüf ki, heç bir dövlət SSRİ-nin sülhsevər təklifinə qoşulmadı.

Putin çıxışında arxiv sənədləri əsasında onu da qeyd etdi ki, Avropa ölkələri Almaniyaya on min tonlarla qızıl dəyərində kömək edirdilər. Putin rəsmi sənəd əsasında dedi ki, Fransanın baş naziri Daladye SSRİ xarici işlər naziri Litvinova 1938-ci ildə göndərdiyi 5№ -li sənəddə bildirdi ki, Fransa SSRİ ilə müqavilə bağlamaq istəmir. 1938-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında Litvinov Millətlər Cəmiyyətindəki çıxışında demişdi ki, Almaniyanın təcavüzkar hərəkətlərini dayandırmaq lazımdır (18). Bu təklifə heç bir dövlət cavab vermədi. Biabırçı Münhen sazişinin imzalanması birbaşa İkinci Dünya müharibəsinə başlamaq demək idi. SSRİ-nin bütün sülhsevər tədbirlərini və təkliflərini Avropa və dünya dövlətləri rədd etdi. dünyanın susqunluğu isə Hitlerin əl-qolunu açırdı və beləliklə, Avropada müharibə alovları genişlənirdi. Prezident Putin 1937-1939-cu illərin beynəlxalq vəziyyətini dəqiq və obyektiv izah edir və aydın olur ki, müharibəni başlayan məhz Almaniyadır.

Daha aydın olsun deyə Almaniyanın tarixi şəraitini qısa da olsa araşdıraq: Almaniya Birinci dünya müharibəsində 2 milyon nəfər itirdi. Versal müqaviləsi ilə Almaniya tamamilə müflisləşdi, torpaqlarını itirdi. Elzas-Lotorengiya Fransaya verildi, digər əraziləri Avropa ölkələri arasında bölüşdürüldü. Hətta Almaniya təqsirkar qismində qalib ölkələrə 260 milyard marka borc verməli idi. Bu, 100 min ton qızıl demək idi (19). Versal müqaviləsini imzalayan 29 dövlətin siyasətçiləri deyirdilər ki, Versal şərtlərinə görə tarixdə “Almaniyanın varlığına son qoyuldu”.

Versal müqaviləsinin şərtləri Almaniyada qısasçılığın başlanğıcını qoydu. Müqavilədən az sonra xarici ölkələr Almaniyanın iqtisadiyyatını bərpa etmək üçün küllü miqdarda borc kredit verdilər. 1921-ci ildə xarici bankirlər Almaniyaya 269 milyard marka qızıl pul verdilər. Bu, təqribən 96 min ton qızıl demək idi (20). Sonrakı illərdə də Almaniyaya xeyli borclar verirdilər. Ancaq 1931-ci ildə Hitler həmin borcların qaytarılmasından imtina etdi. 1933-cü ildə Hitler hakimiyyətə gələn kimi sürətlə hərbiləşdirmə proqramını genişləndirdi və qısasçılıq əhval-ruhiyyəsini geniş təbliğat vasitəsilə gücləndirdi. Hitlerin böyük iddiaları İkinci Dünya müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu.

Versal müqaviləsinin şərtləri kimi Brest-Litovsk sülhünün şərtləri də soyğunçu idi. Bəs Rusiyaya kim kömək etdi? Heç kim.

Hitler hakimiyyətə gələn kimi marksizmə və bolşeviklərə qarşı müharibə elan etdi. Kommunist partiyasının fəaliyyəti qadağan edildi, insan azadlıqları sıxışdırıldı. Avropanın mərkəzində müharibə ocağı yarandı. Versal şərtləri ləğv edildi, açıq-aşkar müharibə təbliğatı aparılırdı. Almaniyanı Sovet İttifaqına hücum etməyə sövq edən İngiltərə və Fransa onunla müqavilələr bağladı. SSRİ ilə danışıqlar aparan İngiltərə və Fransa bildirirdilər ki, onunla (yəni SSRİ ilə) hər hansı müqavilə bağlamaqdan imtina edirlər. Digər tərəfdən Almaniyaya dəstək verirdilər. Hitler yaranmış şəraitdən istifadə edərək Avstriyanı anşülüs edəndən sonra elan etdi ki, Çexoslovakiyanın Sudet vilayətində 3 milyon nəfər etnik alman yaşayır (19), onları Almaniyaya birləşdirmək lazımdır. İngiltərə, Fransa, İtaliya və Almaniyanın imzaladıqları Münhen sazişi ilə çex xalqına xəyanət edildi və Sudet vilayəti Almaniyaya verildi. Ancaq Hitler vədini yenə pozdu və az sonra bütün Çexoslovakiyanı akula kimi uddu. Dünya isə susurdu. Yeganə olaraq SSRİ etiraz etdi.

Nürinberq məhkəməsində sual verildi ki, Münhen sazişi zamanı beynəlxalq qüvvələr Çexoslovakiyanı müdafiə etdilər? Feldmarşal Keytel dedi ki, yox (18). SSRİ-nin isə antihitler koalisiyası yaratmaq təklifini rədd etdilər.

İngiltərə və Fransa Sovet İttifaqı ilə müqavilə bağlamaqdan imtina edəndən sonra gözlənilmədən Hitlerdən təklif gəldi. Xarici işlər naziri F.Ribbentrop Moskvaya gəldi və Hitlerin məktubunu Stalinə təqdim etdi. Belə bir mürəkkəb tarixi şəraitdə Stalin nə etməli idi? Beləliklə, 1939-cu il avqustun 23-də bir-birinə hücum etməmək haqqında 10 il müddətinə müqavilə imzalandı. Müqaviləni Xarici İşlər nazirliyinin binasında Molotovla F Ribbentrop imzaladılar. İmzalanma mərasimində Stalin iştirak etmişdi (18). Müqavilənin imzalanmasına baxmayaraq beynəlxalq vəziyyət mürəkkəb olaraq qalırdı, müqaviləyə inam az idi.

1940-cı ilin noyabrında Hitler rəsmi olaraq Stalinə məktub göndərdi(18). Məktubda Hitler Stalinə pakta (Almaniya-Yaponiya-İtaliya) qoşulmağı təklif edir və Molotovu Berlinə dəvət edirdi. Stalin məktuba görə Hitlerə təşəkkürünü bildirir və nazir Molotovun Berlinə getməsinə icazə verir. Ancaq Molotova konkret tapşırıqlar verir və qəti tapşırır ki, pakta qoşulmağa razılıq verməsin. Berlində Molotovu yüksək səviyyədə qarşılayırlar. Əvvəl Ribbentrop, sonra isə Hitlerlə görüşür. Moskvaya qayıdan Molotov Stalinə məlumat verir ki, Almaniya qarşıdakı müharibəyə ciddi hazırlaşır, müharibə qaçılmazdır (19).

Doğrudan da, az sonra Hitler 1940-cı ilin dekabrın 18-də 21№-li gizli "Barbarossa" planını imzalayır. Bu isə SSRİ-yə qarşı müharibə demək idi.

Hitler 1040-cı ilin yayında demişdi ki, biz Rusiyanı beş ay müddətinə işğal edəcəyik, bütün Rusiyanı ələ keçirəcəyik. "Barbarossa"nı imzalayan gün Hitler demişdi: "təbiət qəddardır. Biz də rusları qəddarcasına məhv etməliyik". 1940-ci il iyunun 20-də alman-faşist ordularının Baş ştab rəisi feldmarşal Fon Bok lovğalanaraq demişdi ki, 6 həftə ərzində Rusiyanı məğlub edəcəyik (18).

Beləliklə, tarixi sənədlər, arxiv sənədləri, mövcud beynəlxalq vəziyyətin konkret təhlili bir daha onu göstərir və təsdiq edir ki, İkinci dünya müharibəsini başlayan SSRİ yox, məhz Hitler nasizmidir, faşist Almaniyasıdır.

Bəli, İkinci Dünya müharibəsini məhz nasizm, faşist Almaniyası başladı, Hitlerin dünya ağalığı iddiası ilə başladı və bəşəriyyətə 60 milyondan çox ölüm faciəsi ilə başa çatdı. Müharibənin ağırlığı sovet xalqları üzərinə düşdü, o cümlədən Azərbaycan xalqı çox ağır itkilər verdi. Sovet xalqı təqribən 28 milyon, Azərbaycan xalqı isə 400 min nəfər itki verdi.

Hitlerin ali irq iddialarından və bütün dünyanın ağası olması təhlükəsindən qorxuya düşən Çörçill, Ruzvelt və Trumen Sovet Qızıl ordusuna çox güvənirdilər. Tarixi görüşündə Prezident Putin demişdi ki, Çörçill, Ruzvelt və Trumen müharibənin qələbə ilə başa çatması ilə əlaqədar olaraq çıxışlarında dəfələrlə demişdilər ki, bəşəriyyət Qızıl Orduya minnətdar olmalıdır. Stalinqrad vuruşmasında tarixi qələbə münasibətilə Çörçill VI Kral adından Stalinə dəstəyi brilyant qaşlarla bəzədilmiş qılınc təqdim etmişdi (18). Bu, böyük mənəvi dəstək idi.

Bəzi Qərb tarixçiləri yazırlar ki, müharibəni Stalin başladı və günahkar da odur. Ancaq bir tədqiqatçı alim kimi deyə bilərəm ki, bu tezis köküdən səhvdir və onun heç bir elmi əsası yoxdur. Gəlin tarixi sənədlərə və baş verən hadisələrə diqqət verək.

İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində faşist-alman orduları Avropanın 12 dövlətini işğal etmişdi: Avstriya, Çexoslovakiya, Danimarka, Polşa, Norveç, Belçika, Hollandiya, Lüksemburq, Fransa, Yuqoslaviya və Yunanıstan. Bundan başqa 5 dövlət də Almaniyanın tərəfindən çıxış edirdilər: İtaliya, Rumıniya, Macarıstan, Finlandiya və Bolqarıstan. (14, s.4) Növbəti hədəf Sovet İttifaqı idi. Bu faktlar onu göstərir ki, dünyanın iri dövlətlərinin gözü qarşısında Hitler açıq-aydın işğal siyasəti aparır və ölkənin hərbiləşdirmə proqramını sürətlə genişləndirirdi. Artıq 1941-ci ilin ortalarında Almaniyanın 214 diviziyası, bu diviziyaların şəxsi heyəti 7,3 milyon nəfər, 10,1 min döyüş təyyarəsi (14, s.7) və küllü miqdarda döyüş silah-sursatı var idi.

Dünyaya hakim olmaq iddiası ilə çıxış edən və qürrələnən Hitler Avropada apardığı qalibiyyətli müharibələr təcrübəsinə yiyələnən faşist ordularına rəğmən SSRİ üzərinə hücum etmək və işğal etmək planlarını həyata keçirməyə başladı. Və məlum olduğu kimi 1941-ci il iyunun 21-dən 22-nı keçən gecə saat 4 radələrində nəhəng hərbi texnika və canlı qüvvə ilə hücuma keçdi.

Hücum ərəfəsində Stalinə verilən gizli məlumatların heç birinə o, inanmırdı. İyunun 18-də Almaniya və İtaliyanın Moskvada olan səfir və əməkdaşları Moskvanı tərk etdi. Ardınca Böyük Britaniyanın da nümayəndələri Moskvadan çıxdılar. Stalin yenə nəticə çıxarmağa tələsmədi. İyunun 21-də Molotov çalışdı ki, Almaniya rəhbərliyi ilə əlaqə yaratsın. Saat 21^{00}-da Molotov Almaniyanın Mosk-

vadakı səfiri Şullenberqi Kremlə dəvət etdi ki, son günlərdə baş verənlərə aydınlıq gətirsin. Səfir bu dəvəti rədd etdi. Həmin gün SSRİ xarici İşlər nazirinin müavini Dekanozov Berlində Pibbentropla görüşmək, nota vermək istədi. lakin dedilər ki, Ribbentrop yoxdur (17, s.53, 159). Bütün bunlar həyəcan siqnalı idi.

A.Hitler hələ 1924-1925-ci illərdə Landsberq həbsxanasında ***"Mayn kampf*** ***("Mənim mübarizəm")*** adlı kitabında yazırdı ki, Almaniyanın vəzifəsi Şərqə və Cənuba doğru hərəkət etməklə yeni torpaqlar ələ keçirmək, yeni-yeni ərazilər tutmaq, Rusiyanı bolşeviklərdən tamamilə təmizləmək və alman ağalığını Rusiyada bərqərar etməkdir. Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün güclü silah lazımdır. Hitler çıxışlarında açıq-aydın demişdi: "Sovet İttifaqı ilə mübarizədə biz öz proqramımızı həyata keçirəcəyik. Amerikanı izolyasiya edəcəyik. Biz Stalin kommunizmini məhv edəcəyik. Biz bütün Avropanı və Vatikanı Rusiyaya qarşı səlib yürüşünə çağırırıq. Biz Şərqi kaloniyaya çevirəcəyik" (15, s.29).

Hitler bütün dünyanı işğal etmək istəyirdi. Polşa üzərinə hücuma keçərkən Hitler hələ müharibəyə tam hazır deyildi. Nasistlər bu barədə susurdular və belə düşünürdülər ki, İngiltərə və Fransa müqaviləyə əsasən Almaniyaya qarşı müharibəyə başlaya bilməzlər. Belə iri miqyaslı müharibəyə təbii ki, hitlerçilər hələ hazır deyildilər. 3 həftə ərzində Almaniyanın aviabombaları tükəndi, 6 həftə ərzində isə Fransanı darmadağın etdikdən sonra almanların hərbi silahı sona yaxınlaşırdı. Polşa ilə müharibəyə tam hazır olsa da, Hitler uzunmüddətli müharibəyə hələ ki, hazır deyildi. Ancaq onun əsas məqsədi İngiltərə, Fransa və ABŞ-ı siyasi səhnədən silmək idi (16, s.41). Bunun üçün Hitlerə güclü hərbi-dəniz donanması yaratmaq lazım idi. Buna isə böyük maliyyə kapitalı lazım idi. Belə maliyyə yardımını bəs kimlər etdi? Əlbəttə, ABŞ və Böyük Britaniya bankirləri, habelə İsveçrə bankirləri. xaricdən bol-bol maliyyə yardımları alan alman akulaları ən müasir silah zavodları yaradır, sürətlə silahlanma sənayesini həyata keçirirdilər.

Nurinberq məhkəməsində Almaniyanın iqtisadiyyat naziri Yalmar Şaxta belə demişdi: "Deməliyəm ki, Almaniya silahlananda heç bir başqa ölkə bizə mane olmadı. Versal müqaviləsinin şərtlərini biz pozanda beynəlxalq ölkələr bunu sakitliklə qarşıladılar. Bizə xarici banklar çoxlu maliyyə yardımı edirdilər. Hətta bizdə aparılan silahlanmanı ölkəmizə gələn hərbi missiya müşahidə etsə də, ona göz yumdu" (16, s.27).

U.Çörçill öz memuarında yazmışdı: "Rusiyaya hücum etməyə hazırlaşmaq üçün alman hərbi qüvvələri təyyarə istehsalını artırırdılar. Biz arxayın olduq ki, daha bizim adaya havadan hücum olmayacaq..." (16, s.26). Buna görə də bolşevizmi məhv etmək üçün ingilis kapitalistləri Hitlerə bol-bol vədlər verir, güclü kapital potensialı ötürürdülər. Tarixçilərin və mənbələrin məlumatlarından aydın olur ki, Hitlerə milyonları ötürən xarici kapitalistlər, Avropanın milyonçu bankirləri, nasional-sosialistlər və b. idi (16, s.28). Belə böyük maliyyə vəsaitlərini ələ keçirən alman kapitalistləri sürətlə silahlanma proqramını həyata keçirirdilər.

Tarixi sənədlər sübut etdi ki, Böyük Britaniya, Fransa və ABŞ çalışırdılar ki, Hitler Almaniyada hakimiyyət başına gəlsin. Sovet ittifaqına qarşı Almaniyanı istiqamətləndirmək onların siyasi məqsədi idi. Çörçill öz memuarında yazırdı ki, Stalinlə razılaşmaq üçün Şərqi Avropada hansı təsirə malik olsun. Bu, mümkün deyil Hətta Çörçill Yunanıstana soxulanda Moskvadan kömək ala bilmədiyi üçün geri çəkildi (16, s.29). Niyə? çünki ingilis ideologiyası ilə Moskva ideologiyası uyğun gəlmirdi. Hələ 20-ci illərin əvvəlində Almaniyanın təbliğat naziri Yozef Gebbels yazırdı ki, "... biz yaxın gələcəkdə ölsək də hakimiyyətə gəlməliyik" (16, s.29). Həqiqətən də elə oldu. nasional-sosialistlər hakimiyyətə gəldi, Hitler dövlət başçısı oldu, az sonra Versal şərtlərini birtərəfli qaydada pozdu, bitərəf zona olan Reyn sahilinə qoşun yeritdi, Avstriyanı anşülüs etdi, Münhen sövdələşməsinə nail oldu, sonra bütün Çexoslovakiyanı zəbt etdi, Avropanı və dünyanı müharibə ilə hədələməyə başladı. 1935-ci il matrın 16-da Hitlerin təbliğat naziri Y.Göbbels rəsmi olaraq elan etdi ki, Almaniya Versal müqaviləsini şərtlərini tanımır. Yəni 100 min nəfərlik ordudan artıq olmaz şərtindən imtina etdi. Həmin vaxt Almaniyanın 36 diviziyası (500 min nəfər) var idi (10, s.25).

Hitlerin belə geniş miqyasda müharibə siyasəti dünyanın gözü qarşısında baş verirdi. dünya dövlətləri isə ona mane olmaq əvəzinə, əksinə bol-bol maliyyə yardımları edirdilər. Hitler yaxşı bilirdi ki, iki cəbhədə müharibə aparmaq çətindir. Bu məqsədlə də Hitler Qərb ölkələrini susdurmaq və ya bitərəf saxlamaq diplomatiyasından çıxış edərək Fransanı diz çökdürdü, Böyük Britaniyanı ada kimi mühasirədə saxladı, ABŞ-la danışıqlara üstünlük verdi. Bu məsələləri German Rauşinq "Danışır

Hitler" adlı kitabında yazır: "Əgər SSRİ və ABŞ birləşsə, onda mənim üçün son olacaq". Ancaq Hitler ümid edirdi ki, "bu birləşmə heç vaxt olmayacaq" (16, s.27).

Bəs Hitleri kim məcbur etdi ki, SSRİ-yə hücum etsin? Əslində Üçüncü Reyxin bir çox generalları da bu hücumun əleyhinə idi. O cümlədən Hitlerin yaxın adamı, xarici işlər naziri İoaxim fon Ribbontrop da. O, Nürenberq məhkəməsində demişdi: "Rusiya ingilislərin potensial müttəfiqi deyil. İngiltərə Rusiyadan yaxşı heç nə gözləmir. Almaniyanın Rusiyaya hücumu İngiltərəyə yeni mənəvi stimul verəcək və İngiltərə məhv olmaqdan xilas olacaq. Az sonra biz başa düşdük ki, bu müharibə uzanacaq..." (16, 27).

Tarixçilər yazırlar ki, bəs Hitler niyə belə səhvə yol verdi, nə üçün SSRİ-yə hücum etdi? İtaliyanın xarici işlər naziri Qaleaççо Çiano memuarında belə yazacaq: (Çiano Mussolinin qızını almış və "ailəyə daxil olmuşdu"). "Bir çox əlamətlərinə görə Rusiyaya qarşı müharibə çox yaxındır. Bolşevizmin darmadağın edilməsi vacib olsa da, bu, bəşəriyyət tarixində faciələrə səbəb olacaqdır". Bu deyilənlər səbəbsiz deyildi (16, s.29). Ona görə ki, Hitler çox gizli saxlanılan 1940-cı il dekabrın 18-də "21 nömrəli Direktiv" imzaladı. Bu, "Barbarossa" planı idi. Bu plana görə Sovet İttifaqına hücum 1941-ci il iyun ayının 20-si seçildi. Gizli saxlanılan planın "parol"u "Dortmund" idi. Ancaq gizli şifroqramda "Parol "Dortmund-22 iyun" hücum günü seçilmişdi (15, s.463).

İldırım sürətli müharibə planına əsaslanan bu plana görə Hitler lovğalanaraq demişdi ki, (29 iyunda) 4 həftədən sonra Moskvanı tutacağıq, ancaq sonra demişdi ki, 15 avqustda tutacağıq, bütün müharibə oktyabrın 1-də Şərqdə tamamilə başa çatacaq. Hitler asanlıqla qələbə çalacağını belə əsaslandırırdı və bilirdi ki. 1937-1938-ci illərin amansız repressiyaları zamanı Stalinin göstərişi ilə çoxlu hərbi zabitlər və generallar güllələnmiş, sövt ordusunda mütəxəssis hərbçi sərkərdələr və komandirlər məhv edilmişdi. Bu, doğrudan da belə idi. Faktlara diqqət verək: 1938-ci ildə 10 min hərbçi zabit güllələnmişdi, o cümlədən 5 marşaldan 3-ü, 15 ordu komandiri, 63 korpus komandiri, 30 korpus komissarı, 151 diviziya komandiri, 85 diviziya komissarı, 243 briqada komandiri, 143 briqada komissarı, 318 polk komandiri, 163 polk komissarı güllələnmişdi (13, s.162).1937-ci ilin fevralından 1938-ci ilin oktyabrına qədər 44.447 nəfər zabit mühakimə olundu, onlardan 38.995 nəfəri məhkəməsiz güllələndi (13, s.164). 1937-1938-ci illərdə 40 min nəfər komandir, 600 nəfər yüksək rütbəli general, marşal, polkovnik, o cümlədən 3 marşal (Tuxaçevski, Yakir, Uboroviç) güllələndi, 36,5 min nəfər ordu sıralarından istefaya göndərildi. Bu amansız faciələrə münasibət bildirən marşal A.M.Vasilyevski yazıçı Konstantin Simonovla görüşü zamanı demişdi: "Siz deyirsiniz ki, 37-ci il olmasaydı, 1941-ci il məğlubiyyəti də olmazdı. Ancaq mən daha dəqiq deyərdim: 37-ci il olmasaydı, bəlkə heç 41-ci il müharibəsi də olmazdı". Hitler bilirdi ki, ölkəmizdə hərbi komandirlərə necə divan tutuldu..." (21, s.265-268). Hitler düşünürdü ki, sovet ordusu komandirsiz qalıb.

Dünya tarixçiləri bilsin deyə faktlara müraciət edək: Hitler ölkədə siyasi partiyaların mövqeyindən asılı olaraq özünün istedadlı, təşkilatçılığı və pafoslu təbliğatçıları ilə öz opponentlərinə qalib gəldi. Burada təəccüblü heç nə yoxdur. Məgər Lenin öz tərəfdarları ilə hakimiyyətə bu cür gəlmədilər. Axı, Avropa və Rusiya tarixçiləri yaxşı bilirdilər ki, XX əsrin əvvəllərindən geniş inqilabi fəaliyyətə başlayan Lenin 300 illik Romanovlar səltənətini yıxa bildi, hakimiyyəti ələ keçirdi və "ədalətli sosializm cəmiyyəti yaratmaq" istiqamətində bolşevik-kommunist hakimiyyətinə yiyələndilər. Elə də Hitler hakimiyyəti ələ keçirmək üçün özünün nasist partiyasını hakimiyyətə gətirdi. Nasist partiyası seçkilərdə 1918-ci ildə 18,3 faizdən 1933-cü ildə 37,9 faizə çatdı. Almaniya Demokratik partiyası isə (belə deyək ki, sosialist-kommunistlər)18, 6 faizdən 0,8 faizə düşdü (16, s.29).

A.Hitler 1933-cü il yanvarın 30-da reyxskansler kimi and içdi. Hitlerin partiyası reyxstaqa seçkilərdə 50,1 faiz üstünlüklə qələbə çaldı. 1932-ci il 31 iyul seçkilərində Hitlerə 13.745.800 nəfər alman xalqı səs verdi. Hətta sosial-demokratlar da Hitlerə inanmağa başladılar. Alman sosial-demokratları sanki nasist partiyasına sadiqliyini bildirdi. Belə ki, 1933-cü il 30 yanvarda andiçmənin səhəri günü sosial-demokrat partiyası özünün orqanı olan "Forverts" qəzetində Hitlerə müraciət edərək yazırdı: "... Bizim çoxsaylı fəhlələr Sizə inanır. Bizim sayəmizdə Siz reyxkanser oldunuz" (16, s.31). Beləliklə, nasist partiyası siyasi səhnədə tam üstünlüyü ələ aldı və bütün hakimiyyət strukturlarına rəhbərlik etməyə başladılar. İndi kapitalist dövlətlərin rəhbərləri arxayın ola bilərdilər ki, nasist rəhbərliyinin əli ilə sovet bolşevizmini boğmaq üçün əllərinə fürsət düşdü. xarici milyonçu kapitalistlər qisasçı nasist partiyasını və Hitler Almaniyasını bol-bol maliyyə ilə təmin etməyə başladılar. Əvvəl-

əvvəl iqtisadiyyatı bərpa etmək adı ilə edilən maliyyə yardımları, getdikcə artaraq sürətli hərbiləşdirmə sənayesi yaradılmağa başlanıldı.

Böyük maliyyə köməyinə arxalanan nasistlər sosial zümrədən olan bütün alman xalqının iş əmsallarını və əmək haqqını yüksəltdilər. Hətta sadə insanlar olan, gecə-gündüz aşağı əmək haqqı ilə işləyən fəhlələrin də maaşı artırılırdı. Elə buna görə də çoxsaylı fəhlələr nasist partiyasına inanmağa başladılar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Hitlerin seçkilərdə qələbəsi-bu, sadəcə bir mifdir, əfsanədir. Onu sadəcə ölkənin rəhbəri təyin etdilər, xarici kapitalist-milyonçular Almaniyanın siyasi səhnəsinə onun gətirilməsinə kömək etdilər. Tarixi həqiqət budur. Bunu xarici tarixçi alimlər də təsdiq edirlər.

Qısasçılıq əhval-ruhiyyəsi ilə hakimiyyətə gətirilən Hitler ilk gündən işğalçılıq və qəddarlıq siyasətinə başladı. Məlumdur ki, Veymar Respublikasının 3 prezidenti olub: F.Ebert (1919-1925); P.Qindenburq (1925-1934) və A.Hitler (1934-1945). Prezident F.Ebert milliyyətcə yəhudi idi. O, öləndə Münhen arxiyeskopu heç kilsə zəngini də çalmadı (16, s.33). Çünki yəhudiləri kütləvi şəkildə məhv etmək Hitlerin avantürist planı idi.

Hitler hakimiyyətə gələndə faktiki olaraq ölkədə ordu yox idi, lakin böyük maliyyə yardımı alan Hitler ölkədə sürərli hırbiləşdirmə-silahlandırma proqramını yüksək templə həyata keçirdi. Qısa müddətdə ordunun silahlanması 42 dəfə artdı (16, s.41). Belə güclü ordu isə təbii ki, müharibəni qaçılmaz edirdi.

Nəticə. Yeni müharibəyə başlamaq istiqamətində Münhen sövdələşməsi başlıca amillərdən biri oldu. Hitler bəhanə edərək bu sazişlə kifayətlənməyi vəd etsə də, sonrakı tarixi hadisələr onun yalançı və riyakar olduğunu sübut etdi. Yəni az sonra 1939-cu ilin martında Hitler orduları Çexoslovakiyanı akula kimi uddu. Hitlerin bu hərəkətləri dünyanın gözü qarşısında baş verirdi. Həqiqəti demək lazımdır ki, Hitlerin bu hərəkətinə yeganə ölkə kimi Sovet hakimiyyəti etiraz etdi. Lakin dünya ölkələrinin susqunluğu və ya bitərəf mövqe tutması ilə Hitler tam arxayınlaşdı və beləliklə, dünyaya hakim olması iddiaları ilə dağıdıcı müharibəyə başladı...

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Azərbaycan XXI əsrin və üçünü minilliyin ayrıcında. B., 2001, 55s.
2. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Üçüncü kitab, B., 1997, 597s.
3. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. 7-ci cild. B., 2003, 626s.
4. Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün mühazirə kursu. B., 2010, ASE, 544s.
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cilddə. 2-ci cild. B., 1977, 592s.
6. Nuru Məmmədov. Azərbaycan İkinci dünya müharibəsi dövründə. Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı, 2010
7. Q.Orucov Azərbaycan Qafqaz döyüşlərində. B., 1984
8. Siyasi tarix. 2-ci hissə. B., 1998, 381s.
9. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının tarixi. B., 1972, 497s.
10. А.И.Балашов, Г.П.Рудаков. История Великой Отечественной войны. Санкт-Петербург, Питер, 2005, 464 с.
11. Великая отечественная война (1941-1945гг.). Энциклопедия. М., 1985, 791s.
12. Великая отечественная. История Великой Победы. (1941-1945 гг.) М.: Animi Fort, 2005, 736 с.
13. Йорг Баберевский. Красный террор. История сталинизма. М.: РОССПЭН, 2007, 279с.
14. Юрий Горьков. Государственный Комитет Обороны постановляет (1941-1945гг.). М., Олма-Пресс», 2002, 575с.
15. Лев Безыменский. Сталин и Гитлер. Перед схваткой. М.: «Яуза», 2009, 480с.
16. Николай Стариков. Кто заставил Гитлера напасть на Сталину. М.: Изд., «Питер»,2009, 545s.
17. Олег Вишлёв. Сталин и Гитлер. Кто кого обманул. М.: «Эскимо», 2010, 272с.
18. İnternet saytı. В.В.Путин. Кто заставил Гитлера напасть на СССР. Bax: 15 fevral 2020-ci il
19. İnternet saytı. Алексей Плотников. Русские тайны. XX век. Вторая мировая война. 14 марта 2020 г.

20. İnternet saytı. Леонид Млечин. Рождение новой мировой войны. Версальский мирный договор. 17 июня 2020г.
21. Рейман М. (Берлин) Рождение державы. История советского союза с 1917-по 1945 год. М.: РОСПЭН, 2015, 839с.

НУРУ МАМЕДОВ
Профессор кафедры истории Азербайджана (для гуманитарных факультетов) Бакинского Государственного Университета, доктор исторических наук

КТО НАЧАЛ ВОЙНУ, ГИТЛЕР ИЛИ СТАЛИН
(Тайны раскрыты, историческая правда раскрывается новыми фактами)

В статье объективно объясняются и исследуются на основе новых официальных документов причины начала Второй мировой войны и Великой Отечественной войны. Конкретные факты и официальные документы свидетельствуют о том, что войну начали нацисты и фашистская Германия. Накануне войны, в период осложнения международной обстановки, в 1930-е годы приход к власти Гитлера, предоставление крупных сумм финансовой помощи США и Англией создали благоприятные условия для осуществления быстрого осуществления программу милитаризации Германии и, как следствие, создание мощных военно-промышленных комплексов. Высокомерные заявления Гитлера сделали войну неизбежной. Даже мирные предложения СССР по созданию системы коллективной безопасности против фашизма были отвергнуты. Таким образом, исследования и анализы, особенно официальные документы, доказывают, что войну начала именно гитлеровская Германия.

Ключевые слова: Германия, Гитлер, Сталин, война, нацисты, фашизм, договор, официальные документы.

NURU MAMEDOV
Professor of the Department of History of Azerbaijan (for humanities faculties) of Baku State University, doctor of historical sciences

WHO STARTED THE WAR, HITLER OR STALIN
(Secrets are revealed, historical truth is revealed with new facts)

In the article, the causes of the outbreak of the Second World War and the Great Patriotic War are objectively explained and investigated with new official documents. Concrete facts and official documents state that the war was started by Nazis, fascist Germany. On the eve of the war, at a time when the international situation was complicated in the 1930s, the bringing of Hitler to power, the provision of large amounts of financial aid by the United States and England created favorable conditions for the implementation of a rapid militarization program in Germany and thus the creation of powerful military industrial complexes. Hitler's arrogant claims made war inevitable. Even the USSR's peaceful proposals to create a collective security system against fascism were rejected. Thus, research and analysis, especially official documents, prove that it was Hitler's Germany that started the war.

Keywords: Germany, Hitler, Stalin, war, Nazis, fascism, contract, official documents.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Azad Rzayev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94

HÜSEYN HÜSEYNLİ
Bakı Dövlət Universiteti, Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
ORCİD İD: 0000-0001-7954-0381
huseyn.huseynli@bsu.edu.az

TÜRKİYƏNİN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİNDƏ RUSİYA AMİLİ (2013-2016-CI İLLƏR)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/79-84

Məqalədə 2013-2016-cı illərdə Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində Rusiya ilə münasibətlər, xüsusilə siyasi və diplomatik proseslər araşdırılır. Burada 2014-cü il ərzində baş verən hadisələr, o cümlədən Dağlıq Qarabağda baş verən toqquşmalar, Rusiya və Türkiyə əlaqələrində Gürcüstanın mövqeyi, eləcə də Türkiyənin Cənubi Qafqazda "yeni coğrafiya" yanaşması, Rusiya ilə münasibətlərdəki gərginlik, həmçinin Ermənistanın Avrasiya İqtisadi Birliyinə qoşulması və bunun Türkiyənin siyasətinə təsiri geniş təhlil edilib. Məqalədə həmçinin, Türkiyə və Gürcüstan arasındakı əlaqələr, xüsusən də regional təhlükəsizlik və iqtisadi əməkdaşlıq məsələləri işıqlandırılır. Bütün bu amillər, Türkiyənin Cənubi Qafqazda yeni bir siyasi xətt formalaşdırmasına və Rusiya ilə əlaqələrini balanslaşdırmasına gətirib çıxarır.

Açar sözlər: Türkiyə, Rusiya, Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan.

Giriş. Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətinə təsir göstərən əsas amillərdən biri Rusiya ilə qarşılıqlı münasibətlərdir. Moskvanın 2013-cü ildə Cənubi Qafqaz ölkələrinə yönəlik məqsədi bu ölkələri onun rəhbərliyindəki Gömrük İttifaqına qoşulmağa razı salmaq idi. Xüsusilə, Azərbaycanın Gömrük İttifaqına qoşulması, Rusiya üçün bu layihənin uğuru baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu kontekstdə, 15 avqust tarixində Putinin yeddi illik fasilədən sonra Bakıya etdiyi işgüzar səfər olduqca maraqlıdır. Putinin Bakı səfəri zamanı Rusiya və Azərbaycan arasında enerji, nəqliyyat və aviasiya kimi sahələrdə bir sıra mühüm müqavilələr imzalandı. Lakin Prezident İlham Əliyevin Rusiyanın təklif etdiyi Gömrük İttifaqına qoşulma məsələsində kifayət qədər ehtiyatlı davrandı. Belə ki, noyabr ayında Vilnüsdə keçirilən Şərq Tərəfdaşlığı zirvəsində Azərbaycan və Avropa İttifaqı arasında imzalanmış viza rejiminin asanlaşdırılmasına dair saziş Azərbaycanın Rusiya və Aİ arasında balans siyasəti apardığını göstərirdi. Bu siyasət, həm Aİ, həm də Rusiya ilə mühüm siyasi və iqtisadi əlaqələri olan Türkiyə üçün də uyğun idi. Bununla belə, Azərbaycanın bu iki iqtisadi alternativ arasında edəcəyi yekun seçimin orta və uzunmüddətli dövrdə Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinə də əhəmiyyətli təsir göstərəcəyini proqnozlaşdırmaq olardı.

Əsas hissə. Baş nazir R.T.Ərdoğan 2014-cü ilin aprel ayında Bakıya işgüzar səfər edərək Prezident İlham Əliyevlə görüşdü. Görüş zamanı Ərdoğan, mart ayında keçirilmiş bələdiyyə seçkilərindən sonra ilk xarici səfərini Azərbaycana etdiyinə diqqət çəkərək, bunun Türkiyə siyasətçiləri üçün artıq ənənəyə çevrildiyini vurğuladı. Belə ki, 10 avqust tarixində keçirilmiş prezident seçkilərində qalib gəldikdən sonra Ərdoğan sentyabr ayında Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətinə (ŞKTC) səfərindən dərhal sonra Azərbaycana gələrək Türkiyənin bu ölkə ilə münasibətlərinə verdiyi əhəmiyyəti nümayiş etdirdi.

2014-cü ilin yanvar ayından etibarən Azərbaycan-Ermənistan təmas xəttində kiçikmiqyaslı toqquşmalar baş verdi. İyulun sonunda isə iki ölkə arasındakı gərginlik daha da artdı. 31 iyul - 5 avqust tarixlərində intensivləşən silahlı qarşıdurmalar nəticəsində 14 Azərbaycan əsgəri şəhid oldu. Ermənistan tərəfindən isə 50 hərbçi həlak oldu. Azərbaycan 12 noyabr tarixində Ermənistana məxsus hərbi helikopteri vurdu. Bu hadisələr Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində beynəlxalq səyləri də çətinləşdirdi. Rusiya, Fransa və ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə İlham Əliyev və Serj Sarkisyan arasında il ərzində bir neçə görüş keçirilməsinə baxmayaraq, bu danışıqlardan konkret nəticə əldə olunmadı. Bu müddətdə Türkiyə Azərbaycana açıq şəkildə dəstək verdi. Həm Ərdoğan, həm də Davudoğlu baş verən

toqquşmalardan sonra Azərbaycan xalqına başsağlığı verdi. Bundan başqa, 8 noyabr tarixində Azərbaycanın Müdafiə Nazirliyinin dəvəti ilə Bakıya səfər edən Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin Xüsusi Təyinatlı Qüvvələr Komandanı General-mayor Zəkai Aksakallı cəbhə xəttindəki hərbi mövqeləri ziyarət etdi [12]. Bu dəstək Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin strateji əhəmiyyətini bir daha göstərdi.

2008-ci ildə baş verən Rusiya-Gürcüstan müharibəsi ərəfəsində və sonrasında Türkiyənin fəal siyasi-diplomatik fəaliyyəti regionda sabitliyi təmin etmək baxımından vacib idi. Türkiyənin Gürcüstanla Rusiya arasında yaranan problemin nizamlanması üçün mühüm addımlar atması, eləcə də "Qafqaz Sabitlik və Əməkdaşlıq Platforması" təşəbbüsünü irəli sürməsi Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətini gücləndirdi [1]. 2012-ci ildən bəri Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan arasında müntəzəm görüşlər keçirilməyə başlandı. Bu çərçivədə üç ölkənin xarici işlər nazirləri fevral ayında Gəncədə, dekabr ayında isə Qarsda bir araya gəldilər. Avqust ayında isə bu dəfə müdafiə nazirləri Naxçıvanda görüşdülər. Bundan əlavə, Prezident Abdullah Gülün may ayında Gürcüstana etdiyi səfərdən sonra üç ölkənin dövlət başçıları arasında ilk zirvə toplantısı keçirildi. Bu üçtərəfli görüşlər həmin tarixdən etibarən hər il müntəzəm olaraq təşkil olundu. Göründüyü kimi, Ankara, Bakı və Tbilisi hökumətləri arasında xüsusilə son dövrdə olduqca səmərəli regional əməkdaşlıq mexanizmi quruldu. Üç ölkəni birləşdirən enerji və nəqliyyat layihələri ilə möhkəmləndirilən bu mexanizmin əsas məqsədlərindən biri də bölgədəki münaqişələrin sülh yolu ilə həllini tapması idi. Belə ki, may ayında keçirilən üçtərəfli zirvə toplantısında Dağlıq Qarabağ, Abxaziya və Cənubi Osetiya münaqişələrinin həllində suverenlik, ərazi bütövlüyü və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığı prinsiplərinə hörmət göstərilməsinin vacibliyi vurğulanaraq, bu prinsiplərin həmçinin Ukraynada baş verən böhranın həllində də əhəmiyyətli olduğu diqqətə çatdırıldı. Türkiyə və Gürcüstan arasındakı diplomatik əlaqələr Azərbaycanın da daxil olduğu üçtərəfli regional platformalardan əlavə ikitərəfli istiqamətdə də inkişaf edirdi. Məsələn, yanvar ayında Gürcüstan prezidenti Marqvelaşvili prezident Gülün dəvəti ilə Ankaraya rəsmi səfər etdi, sentyabr ayında İstanbulda keçirilən Dünya İqtisadi Forumu zirvəsi zamanı isə bu dəfə prezident Ərdoğanla görüşdü [2, s.8-9]. Həmçinin iki ölkə arasında Yüksək Səviyyəli Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında razılıq əldə olundu. Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan arasında qurulan bu cür mexanizmlərə Ermənistanın qoşulması mümkün görünmürdü. Bu məsələdə xarici işlər naziri Mövlud Çavuşoğlunun son olaraq Qarsda keçirilən üçtərəfli xarici işlər nazirləri toplantısında söylədikləri olduqca önəmlidir: *"Biz Ermənistanın da Cənubi Qafqaz ailəsinə qatılmasını istəyirik. Amma əvvəlcə qonşuları ilə olan problemlərini səmimi şəkildə həll etmək üçün addımlar atmalıdır. Biz Qarabağ probleminin, yəni Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqları ilə bağlı problemlərin bir an əvvəl həllini istəyirik. Həll üçün Ermənistanın qonşularının sərhəd və ərazi bütövlüyünə hörmət etməyi öyrənməsi lazımdır"* [13].

Göründüyü kimi, Azərbaycan və Ermənistan arasındakı Dağlıq Qarabağ münaqişəsi davam etdiyi müddətcə Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin normallaşması və ya Ermənistanın regional enerji və nəqliyyat layihələrində iştirak etməsi mümkün deyildi. Bununla əlaqədar olaraq, bölgədə daha da təcrid olunan İrəvan rəhbərliyinin 2013-cü ilin sonunda Aİ ilə assosiasiya sazişi imzalamaq əvəzinə, Rusiyanın təşəbbüsü ilə yaradılan Avrasiya İqtisadi Birliyinə (AİB) qoşulmaq qərarı alması təəccüblü deyildi. Belə ki, 11 oktyabr tarixində Belarusiyanın paytaxtı Minskdə keçirilən zirvə toplantısında Ermənistanın AİB üzvlüyü ilə bağlı yekun saziş imzalandı. Bu Ermənistanı siyasi və iqtisadi baxımdan tamamilə Rusiyadan asılı vəziyyətə saldı.

Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin qarşısında duran digər mühüm problem "soyqırım" iddiaları idi, bu da vəziyyəti çıxılmaz edirdi. Bu baxımdan baş nazir Ərdoğan 23 aprel 2014-cü ildə 1915-ci il hadisələri ilə bağlı erməni xalqına olduqca mənalı mesaj verdi: *"Qədim və unikal bir coğrafiyanın oxşar adət-ənənələrə malik xalqlarının keçmişlərini yetkinliklə müzakirə edə biləcəklərinə, itkilərini özlərinə layiq yollarla və birlikdə anacaqlarına ümid və inamla, 20-ci əsrin əvvəllərindəki şəraitdə həyatlarını itirən ermənilərin rahatlıq içində yatmalarını arzulayır, onların nəvələrinə başsağlığımızı bildiririk. Eyni dövrdə oxşar şəraitdə həyatını itirən, etnik və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün Osmanlı vətəndaşlarını da rəhmətlə və hörmətlə anırıq"* [3, s.374-375].

Ünvanlanan məktuba baxmayaraq, Ermənistan Prezidenti Sarkisyanın bu mesajı kifayət qədər yetərli hesab etmədi və türk həmkarını 24 aprel 2015-ci ildə İrəvanda keçiriləcək "soyqırımın yüzilliyi anma mərasimlərinə" dəvət etməsi iki ölkə arasında gərginliyi artırdı. 2015-ci ildə Avrasiyada yerləşən

ölkələr mühüm bir hadisəyə şahid oldular. 2014-cü ilin may ayında Rusiya, Qazaxıstan və Belarus tərəfindən imzalanmış Avrasiya İqtisadi Birliyi, 2014-cü ilin oktyabrında Ermənistanın, dekabrında isə Qırğızıstanın qoşulması ilə 1 yanvar 2015-ci il tarixindən etibarən qüvvəyə mindi. Avropa İttifaqından ilham alaraq ortaq bazar yaratmaq istəyən bu birliyə Qərbdən sərt tənqidlər gəldi. Bu kontekstdə ən çox rast gəlinən tənqid Rusiyanın SSRİ-ni yenidən qurmaq istəyi ilə bağlı fikirlər idi. Türkiyənin Avrasiya İqtisadi İttifaqına münasibətdə ilk reaksiyası, Qərbin əksinə, kifayət qədər nikbin idi. Türkiyənin gələcəkdə bu birliyə qoşulması və ya ən azından müşahidəçi statusu alması müzakirə olunurdu. Hətta bu mövzuda Putin Türkiyə ilə bağlı aşağıdakı fikirləri səsləndirmişdir: *"Avrasiya İqtisadi Biriliyi ilə əməkdaşlıq Türkiyə üçün ticarət və iqtisadi sahələrdə çox böyük imkanlar yaradacaq"* [4].

İki ölkə arasında siyasi məsələlərdə fərqli maraqların olmasına baxmayaraq sarsılmayan iqtisadi və ticarət əlaqələri sürətlə davam edirdi. Lakin 24 noyabr 2015-ci ildə münasibətlər ciddi şəkildə zədələndi. Həmin gün saat 09:20 radələrində Hatayın Yayladağı bölgəsində Türk hava məkanını pozan bir Rusiya təyyarəsi beş dəqiqə ərzində 10 dəfə xəbərdarlıq edilməsinə baxmayaraq hava məkanını pozmağa davam etdiyi üçün saat 09:24-də bölgədə hava patrul xidmətini həyata keçirən iki Türkiyə F-16 qırıcısı tərəfindən vuruldu. Bu vəziyyətin ikili münasibətlərə ilk təsiri 25 dekabrda keçirilməsi planlaşdırılan və Türkiyə-Rusiya Yüksək Səviyyəli Əməkdaşlıq Şurasının alt qurumu olan Ortaq Strateji Planlaşdırma Qrupu toplantısına qatılmaq üçün Türkiyəyə gəlməsi əvvəlcədən nəzərdə tutulan Rusiya xarici işlər naziri Sergey Lavrovun səfərini ləğv etməsi oldu. Ardınca isə Rusiyadan bu hadisənin çox ciddi nəticələrə səbəb olacağı barədə bəyanatlar səsləndirildi. Bu çərçivədə, təyyarənin vurulmasından sonra ilk 24 saat ərzində Lavrov rus vətəndaşlarına Türkiyəyə səfər etməmək çağırışı etdi, Aralıq dənizindəki Rusiya donanması isə təyyarənin vurulduğu şimal-qərbi Suriya sahillərinə hava hücumundan müdafiə sistemi S-300 raketləri daşıyan hərbi gəmilər göndərdi. Bundan başqa, Rusiya Türkiyə sərhədlərindəki hərbi əməliyyatların daha da intensivləşəcəyini bildirdi. Eyni zamanda, Rusiya Parlamentinin üzvləri 1915-ci il hadisələrinin "erməni soyqırımı" olduğunu inkar edənlərin cəzalandırılmasını nəzərdə tutan qanun layihəsini Dövlət Dumasına təqdim etdi. Rusiyanın dövlət bazar tənzimləyicisi "Rosselxoznadzor" isə 1 dekabrdan etibarən Türkiyədən ağ ət məhsullarının idxalını dayandıracağını açıqladı [5].

İki qonşu ölkə arasında münasibətlərin pozulması Türkiyənin C.Qafqaz ölkələri ilə əlaqələrinə də təsirsiz ötüşməyə bilməzdi. Lakin Türkiyənin bu ölkələrə münasibətdə yeni siyasi xətt formalaşdırması qaçınılmaz idi. Bu baxımdan Ə.Davudoğlunun səsləndirdiyi fikirlər, Türkiyənin "yeni coğrafiya" anlayışını aydın şəkildə ortaya qoyurdu: *"Türkiyənin yerləşdiyi coğrafi mövqe digər mərkəzi ölkələrin malik olmadığı xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, Almaniya mərkəzi ölkədir, lakin Avropada bir mərkəzi ölkə kimi Asiya və Afrikadan uzaqdır. İran Asiyada bir mərkəzi ölkədir, lakin Avropa və Afrikadan uzaqdır. Əhatəli bir baxış bucağından görmək mümkündür ki, Türkiyə həm Asiya, həm Avropa ölkəsidir və eyni zamanda Şərqi Aralıq dənizi vasitəsilə Afrikaya da çox yaxındır. Belə unikal xüsusiyyətlərə malik olan ölkə əsla passiv xarici siyasət apara bilməz. Türkiyə nə sadəcə iki nöqtəni birləşdirən bir körpü, nə irəlidə yerləşən bir uc nöqtəsi, nə də İslam dünyası ilə Qərb arasında sadə bir ölkədir"* [6, s.78].

Rusiyanın bütün sanksiyalarına baxmayaraq, Türkiyə üçün mərkəzi ölkə anlayışını yerinə yetirmək baxımndan vacib bölgələrdən biri də məhz Cənubi Qafqaz regionu idi. Türkiyə Cənubi Qafqazı Asiyanın dərinliklərinə çatmaq üçün açar bölgə kimi qəbul etdiyi yeni strategiyasını Gürcüstan və Azərbaycan üzərində qursa da, Ermənistanla yaxınlaşma fikrini də tamamilə istisna etmirdi. Türkiyə və Gürcüstan arasındakı münasibətlərdə də Rusiya faktoru ön planda olduğu üçün planlaşdırılan layihələr əsasən Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan çərçivəsində həyata keçirilirdi. Bu prosesdə Türkiyə, Rusiya ilə qarşı-qarşıya qalmaq bahasına Ukrayna müharibəsində olduğu kimi Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü müdafiə edirdi. Gürcüstan üçün də Türkiyə ilə əlaqələrin inkişafı olduqca həyati xarakter daşıyırdı. Bu vəziyyət Gürcüstan Müdafiə Nazirinin müavini Anna Dolidze tərəfindən belə ifadə edilirdi: *"Türkiyə və Gürcüstan arasındakı mövcud münasibətlər çox yaxındır. Belə bir dəstəkçimiz olduğu üçün çox xoşbəxtik. İqtisadi, hərbi, siyasi və mədəni əlaqələrimiz çox genişdir. Ümid edirik ki, gələcəkdə münasibətlərimiz daha yüksək səviyyəyə çatacaq"* [7].

Türkiyə və Rusiya arasında gərginliyin davam etdiyi vaxtda ruslar tərəfindən ermənilərdən siyasi alət kimi istifadə prosesinə start verildi. 1915-ci il hadisələrini "soyqırım" kimi tanımaq məqsədilə

Dumaya qanun layihəsi təqdim olunsa da, bütün bunlara etiraz edən erməni ziyalılarını da var idi. Etirazını dilə gətirən bu ziyalılardan biri, İrəvanda fəaliyyət göstərən Qloballaşma və Regional Əməkdaşlıq Analitik Mərkəzinin direktoru Stepan Qriqoryan idi. O, 1915-ci il hadisələrinin Rusiya tərəfindən alət edilməsinə qarşı etirazını belə ifadə edirdi: *"Ermənilər, Türkiyənin Rusiya ilə münasibətlərinin pisləşməsini istəmirlər. Onlar Türkiyədə sabitliyin hökm sürməsini arzulayırlar. Yalnız ağılsız insanlar Türkiyədə sabitliyin pozulmasına sevinər"* [8].

Türkiyədə də Ermənistanla münasibətlərin qurulması istiqamətində hətta hökumət səviyyəsində çağırışlar edilməkdə idi. Buna misal olaraq, Türkiyə Respublikasının Baş naziri Əhməd Davudoğlu 64-cü hökumət proqramınının təqdimatı zamanı etdiyi çıxışında Ermənistanla münasibətlərin normallaşması istiqamətində addımların atılmağa davam edəcəyini vurğuladı və Cənubi Qafqazda sülh və sabitliyin təmin edilməsinin Türkiyə üçün önəmli missiya olduğunu qeyd etdi. Türkiyənin Ermənistana yönəlik xarici siyasətində bu cür irəliləyişlər müşahidə edildiyi dövrdə, Türkiyə-Rusiya arasında yaranan böhran iki ölkə münasibətlərini daha çətin vəziyyətə salacaq fərqli bir hadisə ilə nəticələndi. Rusiyanın Ermənistan-Türkiyə sərhədinə 58-ci Korpusun elit bölmələrindən ibarət 7 min nəfərlik hərbi qüvvə yerləşdirəcəyi məlumatı mətbuata sızdırıldı. Həmçinin, bu birliyin raket qurğuları və tanklarla təchiz ediləcəyi, burada qurulacaq qərargahın və Suriyada yerləşdirilən S-400 raketlərinin olduğu Rusiya hərbi bazasının xüsusi rabitə kanalları vasitəsilə birbaşa əlaqədə olacağı bildirildi. Bu çərçivədə hər iki mərkəzin koordinasiyalı radar fəaliyyəti ilə Türkiyə hava məkanının 85 faizini nəzarət altına alacağı qeyd edilirdi [9, s.336]. Təyyarə böhranının ardınca münasibətlərin normallaşması istiqamətində atılan ilk addım Prezident R.T.Ərdoğan və Baş nazir B.Yıldırımın 12 iyun 2016-cı il tarixində Rusiya "Milli Günü" münasibətilə verdikləri təbrik mesajları oldu. Prezident Ərdoğan mesajında, "Türk xalqı adından bütün rus vətəndaşlarının "Rusiya Günü"nü təbrik edir və yaxın zamanda Rusiya ilə Türkiyə arasındakı münasibətlərin layiq olduğu səviyyəyə yüksəlməsini arzulayıram" - deyə qeyd edirdi. B.Yıldırım isə "Yaxın zamanda iki ölkə arasında əməkdaşlıq və münasibətlərin hər iki xalqın ortaq maraqları üçün zəruri səviyyəyə çatmasını ümid edir və rus vətəndaşlarına rifah arzulayıram" ifadəsini işlətdi. Bu jest də cavabsız qalmadı. Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putinin mətbuat katibi Dmitri Peskov mətbuat konfransı keçirərək münasibətlərin inkişafı ilə bağlı belə bir açıqlama verdi: *"Münasibətlərimizin normallaşmasını, düzgün və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa çevrilməsini arzulayırıq və istəyirik"*. Qarşılıqlı açıqlamalardan bir ay sonra, 15 iyul 2016-cı ildə Türkiyədə baş verən uğursuz çevriliş cəhdi Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin normallaşması prosesində mühüm rol oynadı. Fətullahçı Terror Təşkilatı (FETÖ) tərəfindən həyata keçirilən çevriliş cəhdinin uğursuz olması və ardınca Türkiyənin Əmək və Sosial Müdafiə naziri Süleyman Soylunun "Çevrilişin arxasında Amerika Birləşmiş Ştatları dayanır" açıqlaması Türkiyə-ABŞ münasibətlərində yaranmış gərginliyi daha da artırdı [10].

Nəticə.Türkiyənin Qərblə münasibətlərinin gərginləşməsi Rusiyanın bu prosesə birbaşa qoşulması üçün əlverişli şərait yaratdı və iki ölkə arasında dialoq kanallarının daha sürətli inkişafına şərait yaratdı. Prezident Ərdoğan 15 iyul hadisələrindən sonra ilk xarici səfərini 9 avqust 2016-cı ildə Rusiyaya etdi və Konstantin Sarayında Rusiya Prezidenti Putinlə iki saatlıq görüş keçirdi. Görüşdən sonra Putin, *"Bu gün Türkiyədə daxili siyasətdə çətin vəziyyət yaşanmasına baxmayaraq buraya gəlməyiniz, hər iki tərəfin ikitərəfli münasibətlərin normallaşmasını istəməyinin göstəricisidir. Bu da hər iki ölkə xalqlarının mənafeyinə uyğun olacaqdır"* deyə vurğuladı [11, s.380].

Türkiyə və Rusiya arasındakı münasibətlərin öz əvvəlki statusuna qayıtması, şübhəsiz ki, Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətinə müsbət təsir göstərdi. 2016-cı ildə Azərbaycan təbii qazının Türkiyə vasitəsilə Avropaya nəql edəcək TANAP layihəsi ilə bağlı mühüm addımlar atıldı. Bundan başqa, üçtərəfli görüşlər çərçivəsində regional məsələlərin müzakirə edilməsi məqsədilə Türkiyə-Azərbaycan-Rusiya üçtərəfli görüş mexanizminin yaradılması barədə qərar qəbul edildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyn Hüseynli. Fərhad Aydınlı. Türkiyə-Gürcüstan münasibətlərində Rusiya amili (etnosiyasi proseslər kontekstində) / Geostrategiya beynəlxalq ictimai-siyasi, elmi nəzəri jurnal, Bakı, 2021. - https://geostrategiya.az/news.php?id=126 [13.01.2021].

2. Volkan Bozkır. Türkiyenin Yeni Avrupa Birliği Stratejisi/İktisadi Kalkınma Vakfı Dergisi, İstanbul 2014, 104 s. - https://www.ikv.org.tr/ikv_dergi/ikv_eylul_2014/HTML/files/assets/common/downloads/publication.pdf [22.04.2025].
3. Emre Erşen. Türkiye'nin Rusya ve Güney Kafkasya Politikası 2014/Türk Dış Politikası Yıllığı 2014, SETA Yayınları 50, Ankara, 2015, s.355-382
4. Ali Topuz. "Türkiye'nin Avrasya Ekonomik Birliği ile işbirliği için yol haritası hazırlanıyor" // Sputniknews, 25.12.2014.
5. Rengin Arslan. Türkiye-Rusya uçak krizi: 10 günde neler yaşandı? - https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/12/151204_rusya_krizin_10_gunu? [04.12.2015].
6. Ahmet Davutoğlu. "Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007,"/Insight Turkey, Volume 10, Number 1, 2008, s. 77-96.
7. Raide Oral. "Türkiye, Gürcistan'ın stratejik ortağıdır". - https://www.iha.com.tr/haber-turkiye-gurcistanin-stratejik-ortagidir-246469 10.10.2012 [22.04.2025].
8. Ermenilerden Rusya'ya tepki. - https://www.sabah.com.tr/dunya/ermenilerden-rusyaya-tepki-3329885 [30.11.2015].
9. Özgür Tüfekçi. Türkiye'nin Rusya ve Güney Kafkasya Politikası 2015/Türk Dış Politikası Yıllığı 2015, SETA Yayınları 64, İstanbul, 2016, s.317-340
10. Bakan Soylu: 15 Temmuz'un arkasında bal gibi Amerika var, olmasa adamı orada saklamaz. - https://www.cumhuriyet.com.tr/siyaset/bakan-soylu-15-temmuzun-arkasinda-bal-gibi-amerika-var-olmasa-adami-orada-saklamaz-1981728 16.09.2022 [22.04.2025].
11. Özgür Tüfekçi. Türkiye'nin Rusya ve Kafkasya Politikası 2016/Türk Dış Politikası Yıllığı 2016, SETA Yayınları 83, İstanbul, 2017, s.357-396.

İnternet resursları

12. Türk generaldan Ermenistan'a doğru keskin nişancı eğitimi. - https://t24.com.tr/haber/turk-generaldan-ermenistana-dogru-keskin-nisanci-egitimi,276469#google_vignette [08.11.2014].
13. Ermenistan'ın da Güney Kafkasya Halkasına Katılmasını İstiyoruz. - https://www.haberler.com/guncel/bakan-cavusoglu-ermenistan-in-da-guney-kafkasya-6763399-haberi/?ysclid=m8jyxs63cc102724297 [10.12.2014].

ГУСЕЙН ГУСЕЙНЛИ
Доцент кафедры Новой и новейшей истории стран Европы и Америки Бакинского государственного университета, доктор философии по истории

РОССИЙСКИЙ ФАКТОР В ПОЛИТИКЕ ТУРЦИИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ (2013-2016)

Статья анализирует политику Турции в Южном Кавказе в 2013–2016 годах, с акцентом на отношения с Россией, особенно в политическом и дипломатическом контексте. Рассматриваются события 2014 года, включая столкновения в Нагорном Карабахе, позиция Грузии в отношениях между Россией и Турцией, а также подход Турции к "новой географии" в Южном Кавказе, напряженность в отношениях с Россией, вступление Армении в Евразийский экономический союз и его влияние на политику Турции. В статье также освещаются отношения Турции и Грузии, особенно в контексте региональной безопасности и экономического сотрудничества. Все эти факторы привели к формированию новой политической линии Турции в Южном Кавказе и балансированию ее отношений с Россией.

Ключевые слова: Турция, Россия, Южный Кавказ, Азербайджан, Грузия, Армения.

HUSEYN HUSEYNLI
Associate Professor of Baku State University,
Department of New and Modern History of European and American Countries,
Doctor of Philosophy in History

THE RUSSIAN FACTOR IN TURKEY'S SOUTH CAUCASUS POLICY (2013-2016)

The article analyzes Turkey's South Caucasus policy between 2013 and 2016, focusing on relations with Russia, particularly political and diplomatic processes. It examines the events of 2014, including the clashes in Nagorno-Karabakh, Georgia's position in Russian-Turkish relations, as well as Turkey's "new geography" approach in the South Caucasus, tensions in relations with Russia, and Armenia's accession to the Eurasian Economic Union and its impact on Turkey's policy. The article also highlights the relations between Turkey and Georgia, especially in terms of regional security and economic cooperation. All these factors lead to the formation of a new political line for Turkey in the South Caucasus and the balancing of its relations with Russia.

Keywords: Turkey, Russia, South Caucasus, Azerbaijan, Georgia, Armenia.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 22 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 327

ZÜMRÜD MƏLİKOVA
Bakı Slavyan Universitetinin dosenti,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
ORCİD İD: 0009-0001-1282-888X
zumrud.melik@gmail.com

YENİ DÜNYA DÜZƏNİNDƏ TÜRKİYƏNİN XARİCİ SİYASƏTİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/85-91

Məqalədə beynəlxalq sistemin strukturu ilə dövlətlərin öz xarici siyasətini necə müəyyənləşdirməsi və maraqlarına uyğun hərəkət etməsi arasında sıx əlaqənin olduğu, Türkiyədə Ədalət və İnkişaf partiyasının xarici siyasətinin evolusiyası araşdırılır. 2002-ci ildən bəri Türkiyənin xarici siyasət fəaliyyəti aktivləşərək beynəlxalq və regional səviyyələrdə xarici inkişaflara uyğunlaşmağa istiqamətləndi. Bu dövrdə beynəlxalq sistemin təkqütblü nizamı sona çatdı və posttəkqütblü dünya düzənində Türkiyə daha çoxölçülü və çoxistiqamətli xarici siyasət nümayiş etdirdi. Məqalə dəyişən sistemli faktorların təsiri və Türkiyə xarici siyasətinin yeni istiqamətlərinin dəyişən nəticələrindən asılı olaraq onun xarici mühitə uyğunlaşması, yeni mərhələdə baş verən hadisələrə xarici siyasi reaksiyalarını araşdırır.

Açar sözlər: Türkiyə, xarici siyasət, beynəlxalq sistem, liberal beynəlxalq nizam, Yaxın Şərq regionu, təkqütblü sistem.

Giriş. Beynəlxalq sistemin strukturları ilə dövlətlərin öz xarici siyasət maraqlarını müəyyən edib, ona uyğun hərəkət etməsi arasında əlaqə vardır. 2002-ci ildə Ədalət və İnkişaf partiyasının (ƏİP) hakimiyyətə gəlməsi ilə Türkiyə beynəlxalq və regional səviyyədə xarici siyasətini xarici inkişaflara uyğunlaşdırmaq istiqamətində səylərini qismən artırdı. Bu məqalədə daxili və xarici amillərin təsiri altında xarici siyasətin geniş ölçüdə yürüdülməsi və sonuncunun əhəmiyyəti vurğulanır. Məqsəd xarici mühiti "məhdudiyyətlər və imkanlar məcmuəsi" kimi qiymətləndirmək, dövlətin daxili siyasi gündəliyini yerinə yetirmək üçün hakim elitaya kömək etdiyini, xüsusən də 21-ci əsrin əvvəllərindən etibarən Türkiyənin xarici siyasət prioritetlərinin və davranışının formalaşmasında rolunu göstərməkdir.

2002-ci ildən bəri Türkiyənin xarici siyasət seçimləri eyni zamanda həm sistemli, həm də daxili amillərlə şərtlənmişdi. Bu dövrdə Türkiyənin xarici hadisələrə reaksiyaları Əİ partiyası hökumətlərinin siyasi hesablamalarınının nəticəsi idi və bu struktur realizmin şərh olunması fikrini zəiflədir. Türkiyənin regional və sistem səviyyələrində baş verən hadisələrə cavabı struktur realistlərin gözləntilərinə uyğun idi. Baxmayaraq ki, xarici mühitin reallığı qərar qəbul edən şəxslərin öz siyasi hesablamalarına, dünyagörüşünə və xarici siyasət baxışlarına uyğun formalaşır [1], 21-ci əsrin ilk illərindən başlayaraq Türkiyənin xarici siyasət fəaliyyəti struktur realistlərin gözləntilərini doğrultdu. Türkiyənin xarici siyasət seçimləri sistemli və regional səviyələrdə qütbləşmənin dəyişən dinamikası ilə, eləcə də, ABŞ-ın rəhbərliyi altında liberal beynəlxalq düzənin legitimliyinə dair dəyişən baxışlarla sıx şəkildə dəyişikliyə uğradı.

2008-ci ildəki qlobal maliyyə böhranı öncəsi Türkiyənin xarici siyasət seçimləri demək olar ki, həmişə struktur realistlərin gözləntilərinə uyğun gəlirdi. Türkiyənin, qərbyönlü xarici siyasət yürütməsi (xüsusən də Yaxın Şərqdə) onun hakim elitasının siyasi hesablamalarına uyğundur deyə deyil, həm də ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi liberal beynəlxalq düzümün güclü legitimliyi, həmçinin Qərbin xeyrinə güc disbalansı Türkiyəyə başqa seçim imkanı vermədi. Bu dövrdə Türkiyənin xarici siyasətinin inkişaf yolu Qərb dövlətlərinin strateji siyasətinə, xüsusən də Yaxın Şərqdəki maraqlarına uyğun gəlirdi.

Məqalənin əsas məqsədi Yaxın Şərq regionunda baş verən hadisələrin Türkiyənin xarici siyasət maraqları və davranışlarına ciddi şəkildə təsir etdiyini, onun xarici siyasətinə struktur realizm və neoklassik realizm nəzəriyyəsi kontekstində baxmaqdır. Eləcə də, 21-ci əsrin əvvəllərindən etibarən beynəlxalq düzənin strukturunda baş verən dəyişikliklərin Türkiyənin xarici siyasətinin təkamülündə necə öz əksini tapa bildiyini anlamaqdır.

Məqalədə maddi və normativ ölçülər kontekstində beynəlxalq sistemin strukturunda baş verən dəyişikliklərin qısa təsviri verilmiş, 2002-ci ildən etibarən Türkiyənin xarici siyasət performansındakı dəyişikliklərə diqqət yetiriləcəkdir. Beynəlxalq düzəndə təkqütblülük, ikiqütblülük və ya çoxqütblülük xüsusiyyətlərinin təzahürü dövlətlərin xarici siyasət maraqlarını və davranışlarını necə formalaşdıracağına mütləq təsir göstərdiyi qeyd olunaraq araşdırılan dövr 2 mərhələyə bölünüb: birinci dövr 2002-2008-ci illər, ikincisi 2008-2015-ci illər. Hər bir dövrdə Türkiyənin xarici siyasəti beynəlxalq düzənin strukturunda müşahidə edilən dəyişikliklərlə uzlaşan diqqətəlayiq fərqli davranış nümayiş etdirir.

Dünya düzənində dəyişikliklərin Türkiyənin xarici siyasətinə təsiri. Dünya düzənində dəyişikliklər 21-ci əsrin ilk illərindən hiss olunmağa başlandı və beynəlxalq siyasətin ağırlıq mərkəzi tədricən Transatlantik regiondan Sakit Okean/Hind-Sakit okean regionuna keçdi. Belə ki, qeyri-qərb güclərinin, xüsusən də Çinin artan güc imkanları qarşısında qərb aktorlarının beynəlxalq siyasətdə üstünlüyü güclü problemlərlə üzləşdi. Onlar ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi liberal beynəlxalq düzənin ideya və normativ əsaslarına qarşı çıxdılar. Bir dövrdə dünya transformasiya prosesindən keçdi və "Pax-Americana" tədricən öz yerini beynəlxalq hadisələrin gedişatının formalaşmasında həmişəkindən daha təsirli olan bir qrup qeyri-qərb ölkələrinin post-amerikan dünya düzəninə verdi [4]. Bu transformasiya 2008-ci ildə baş verən maliyyə böhranından sonra sürətlənib, ilk növbədə ABŞ və bir çox Aİ üzvlərinə təsir etdi. 1990-cı illərin əvvəllərindən 2008-ci ilə qədər ABŞ, onun NATO üzrə avropalı müttəfiqləri və Avropa İttifaqı (Aİ) ilə birgə beynəlxalq siyasəti diktə etdi. Bu "liberal beynəlxalq düzənin" çiçəklənməsi dövrü idi. ABŞ təkqütblü dünyada fövqəldövlət statusundan maksimum istifadə etdi. Onun iqtisadiyyatı güclü, hərbi qüdrəti isə müqayisəolunmaz idi [11]. Onun təsiri, nəinki Mərkəzi və Şərqi Avropadakı keçmiş kommunist ölkələrində tədricən genişləndi, həm də ABŞ-ın böyük maddi qüdrəti və güc imkanları ona bütün dünyada güclü strategiyalar həyata keçirməyə imkan verdi. 11 sentyabr (11.09.2001) hücumlarından sonra ABŞ-ın Əfqanıstana hərbi müdaxiləsi və 2003-cü ildə İraqın işğalı, liberal demokratik düzənin təşviqində amerikalıların həddindən artıq özgüvənindən xəbər verirdi [2]. 2008-ci ilə qədər Çinin yüksəlişi ABŞ-ın strateji mülahizələrində mərkəzi yer tutmurdu, Aİ isə öz qüdrətinin zirvəsində idi. Amerikalıların və avropalıların təhlükəsizlik strategiyaları, konsepsiyaları Qərbdə firavanlıq, nikbinlik və özünə inam nümayiş etdirdi. Nə Corc Buş, nə də B. Obama administrasiyalarının qəbul etdiyi milli təhlükəsizlik strategiyalarında, nə də Aİ-nin 2003-cü ildə qəbul edilmiş ilk təhlükəsizlik strategiyasında liberal beynəlxalq dünya düzəninə potensial təhlükələr kimi böyük güc rəqabəti və ideoloji qütbləşmə qeyd olunmamışdı [6; 7]. Qərbdə bir çox dairələr Fukuyamanın Sovet İttifaqının dağılması ilə tarixin sona çatdığı tezisi ilə təsəlli tapdılar. ABŞ-a 11 sentyabr hücumları qüdrətli qlobal hegemon kimi onun imicinə zərbə vurdu. Terrorla qlobal mübarizəyə Amerikanın yanaşmasının tənqid olunması ABŞ-ın İraqı işğalından sonra gücləndi. Məhz 2000-ci illərin sonlarında yaşanan maliyyə böhranından sonra ABŞ-dakı qərb elitalarına və Aİ üzvlərinə tənəzzül hissi nüfuz etməyə başladı. Nikbinlik hissi zəiflədi, Qərb dövlətlərinin üstünlüyünə meydan oxuyan qeyri-qərb güclərinin kabusu bir çox qərblini təqib etməyə başladı. Rusiya və Çinin dirçəlişi, sistemdə rolu artan qeyri-qərb güclərinin liberal beynəlxalq düzənin institusional quruluşunda yer almasına olan çağırışları daha yüksək səslə eşidilməyə başladı.

2008-ci ildən bəri bütün dünyada multikulturalizm dəyərləri, şəffaflıq, tolerantlıq və ümumbəşəri insan hüquqlarına dair mübahisələr gedir. Ümumbəşəri kosmopolitizm əxlaqı tədricən öz yerini nisbi kommunitarizm əxlaqına verdi. Nüfuzunu genişləndirən qeyri-qərb gücləri, ilk növbədə, Çin və Rusiya getdikcə daha çox beynəlxalq siyasi düzənin qeyri-qərb konseptuallaşdırmalarını təklif etməyə başladılar. 21-ci əsrin əvvəllərindən etibarən Rusiya və Çin rəhbərlərinin prioritetlərinə: dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq, dövlət suverenliyinin üstünlüyü, avtoritar idarəçilik, milli kimliklərin güclənməsi, dövlət kapitalizmi, təsir sferalarının mentaliteti, qlobal idarəçilikdə çoxqütblülük, beynəlxalq münasibətlərdə böyük güclərin prioritetliyi, merkantilist ticarət təcrübələri, hərbi potensiala sərmayə qoyulması, güc imkanları, geosiyasi mənfəətlərini təmin etmək üçün iqtisadi güc alətlərindən geniş istifadə etmək kimi məsələləri aid etmək olar [8]. Bu o demək deyil ki, Çin kimi ölkələr liberal beynəlxalq düzəndə, xüsusən də iqtisadi sahədə qazanc əldə etməyiblər. Çin liberal-kapitalist dünya düzənində qərb sponsorluğundan daha çox gəlir əldə etdi. Qərb dövlətləri, xüsusən də ABŞ Çinin liberal-demokratik dövlətə tədricən transformasiya edəcəyini fərz etdikcə onun yüksəlişinə, onlara uyğun olmayan

ticarət təcrübələrinə və qeyri-demokratik siyasi dəyərlərinə dözmək məcburiyyətində qaldı. Bu yolda Qərb dövlətləri bəzi iqtisadi itkiləri də gözə aldılar.

Qərb dövlətləri də belə cərəyanlardan sığortalanmamışdı. Son 20 ildə əsas Qərb ölkələrində populist və qeyri-liberal siyasi hərəkatların yüksəlişinin şahidi olduq. Liberal demokratik təcrübələrin daxili tənqidi liberal dünya düzənin cəlbediciliyinə ciddi təsir göstərdi. Böyük Britaniyada Brexit haqda qərar və Donald Trampın ABŞ prezidenti seçilməsi göstərdi ki, qeyri-liberalist, populist, proteksionist və ksenofobiya qüvvələri əsasən Qərb ölkələrində möhkəmlənib lər.

Bütün dünyada maddi güc imkanlarının dəyişməsinə və liberal beynəlxalq düzənin normativ əsaslarına artmaqda olan çağırışlarla paralel olaraq, xarici siyasətdə realpolitik praktikaları və milli maraqların müəyyənləşdirilməsində praqmatik problemlər daha qabarıq şəkildə ifadə edilməyə başladı. 21-ci əsrin əvvəllərindən güc siyasəti və "təsir dairəsi" mentaliteti canlanmağa başladı. Dövlətlərin xarici siyasətində geoiqtisadi və geosiyasi motivlər daha həlledici oldu, müttəfiqlik əlaqələrinin dinamikası da radikal transformasiya etdi. İdentikliyə əsaslanan uzunmüddətli ittifaq əlaqələri qısamüddətli, strateji tərəfdaşlıqların problemlərinə yönələn və praqmatik siyasətlə əvəz olundu.

Çoxtərəfli və ikitərəfli istiqamətlər çərçivəsində maraq yönümlü əməkdaşlıq təşəbbüslərinin formalaşdırılması təcrübəsi son illərdə geniş vüsət alıb. Müasir dünyada fərqli dəyər təmayüllərinə, coğrafi mövqelərə, güc imkanlarına və təhlükə qavrayışına malik olan ölkələr artıq bir-birilərini düşmən və ya dost kimi qəti şəkildə müəyyənləşdirmək məcburiyyətində deyillər. "Frenemy" anlayışı artıq dövlətlərarası münasibətlərdə identikliyi ifadə edir. ***Missiyaları təyin edən koalisiya praktikası tədricən öz yerini koalisiyaları təyin edən missiyalar praktikasına verdi.*** Soyuq müharibə dövrü iki-qütblülüyündən və soyuq müharibədən sonrakı iki onillikdə təkqütblü düzəndən fərqli olaraq, praqmatik və liberal dövlətlərlə əməkdaşlığın nəticələrinə əsaslanan qeyri-liberal avtoritar dövlətlərin praktikası mümkün görünürdü.

2002-2008-ci illərdə Türkiyənin xarici siyasətində qərbyönlü realizm üstünlük təşkil edirdi. ƏİP hakimiyyətinin ilk onilliyində Türkiyə öz xarici siyasətində strateji səbəblərdən qərbyönlü mövqe tutdu və qeyri-qərb mühitlərdə, xüsusilə də Yaxın Şərqdə daha çox iştirak etdi. Türkiyə nəinki Aİ-yə qoşulmaq niyyətinə sadiq qaldı, həm də qeyri-qərb coğrafiyalarında qərb dəyərlərinin təbliğini dəstəkləmək istəyini getdikcə daha çox nümayiş etdirdi. Türkiyənin Yaxın Şərqdə yeritdiyi qərbyönümlü xarici siyasəti onun hakim siyasi elitasının nəzərində liberal beynəlxalq dünya düzəninin nə qədər cəlbedici olduğunun sübutu idi [9]. ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi Böyük Yaxın Şərq Təşəbbüsündə Türkiyənin iştirak etmək istəyi göstərirdi ki, Yaxın Şərqin liberal demokratik dəyərlərə uyğun yenidən qurulması onun əsas xarici siyasət marağındadır.

ƏİP siyasətçilərinin milli avropalaşma prosesini sürətləndirmək üçün daxili motivasiyalarını bir kənara qoysaq Türkiyə üçün beynəlxalq düzən anlayışı bütün əks çağırışlara rəğmən, beynəlxalq münasibətlərdə Qərbin üstünlüyünün mübahisəsiz olduğu idi. Birqütblü dünya düzənini nəzərə alaraq, Türkiyənin hakim siyasi elitası Qərbin liberal demokratik dəyərlərinin mənimsənilməsini onun iqtisadi, sosial və siyasi problemlərin ən uyğun həllini təmin edəcəyini güman edirdi. Ölkənin daxilində artan avropalaşma və demokratikləşmə səyləri ilə paralel olaraq, qərb dövlətləri tərəfindən Böyük Yaxın Şərq bölgəsindəki ölkələr üçün Türkiyənin model kimi uğurlu rol oynayacağı görünürdü. Yaxın Şərqdə Hobbs təhlükəsizlik mühitinin Kant mühitinə çevrilməsi Türkiyənin iqtisadi inkişaf prosesini uğurla başa çatdırmaq, eləcə də ərazi bütövlüyünü və ictimai birliyini qorumaq səyləri üçün həyati əhəmiyyət kəsb edirdi.

Bu dövr ərzində Türkiyənin Yaxın Şərq siyasəti, şübhəsiz ki, Avropayönümlü xarakter daşıyırdı. Türkiyə Çinin Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyada dinc yüksəlişi və inkişaf siyasətinə oxşar olaraq, öz yaxın xaricinin, yəni yerləşdiyi regionun yenidən şəkillənməsinə kömək etmək istəyirdi. Eyni zamanda regional hadisələrin onun daxili transformasiya prosesinə mane olmamasını təmin etmək istəyirdi. Türkiyənin xarici siyasətinin alətləri, qərar qəbuletmə prosesinin üslubu və regional məsələlərdə qəbul edilən xarici siyasət seçimlərinin məzmunu kifayət qədər Avropayönümlü idi. Türkiyə realist xarici siyasətini liberal alətlərlə yürütdü. Hakim elitanın "strateji dərinlik" doktrinası və "qonşularla sıfır problem" xarici siyasət mantrası bəziləri tərəfindən Türkiyənin imperiya üslubunda neo-Osmançılıq gündəmi kimi qiymətləndirilsə də, bu dövrdə Türkiyənin xarici siyasəti imperiya ambisiyalarından uzaq idi. Türkiyənin Yaxın Şərqlə əlaqəsi, özünün təhlükə hiss etməməsi üçün bölgəni Avropa dəyərləri və

təcrübələri ilə sabit, təhlükəsiz mühitə çevirmək kimi strateji motivasiyadan ilhamlanmışdı. Cənubdakı qonşularla, xüsusilə də Suriya və İranla daimi təhlükəsizlik problemlərinin aradan qaldırılmasına çalışmaq və Aİ nümunəsində regional inteqrasiya prosesinin yaradılmasına yardım etmək Türkiyənin Yaxın Şərqdəki regional siyasətinin əsas sütunlarından biri idi [8]. Türkiyənin Yaxın Şərqdəki qonşularının siyasi rejimlərinin qeyri-demokratik və avtoritar xarakter daşıması türk hakim siyasi elitasının onlarla sıx və funksional əlaqələr qurmasına mane ola bilmədi. Türkiyənin bu dövrdə realist xarici siyasəti yürütdüyü açıq görünürdü.

Uzun müddət Qərb beynəlxalq birliyinin üzvü olan Türkiyənin məqsədi mövcud liberal beynəlxalq düzəni pozmaq deyildi. Türkiyənin bir çox digər yüksələn güclər kimi mövcud düzənin ədalətsiz olduğunu hiss etməsinə və qərb güclərinin hegemonluğuna üstünlük verməsinə baxmayaraq, Türkiyənin liderləri öz xarici siyasətlərində liberal beynəlxalq nizam anlayışını kökündən dəyişdirməmişdilər. Türkiyə mövcud düzənin liberal demokratik dəyərlərindən kifayət qədər razı idi, lakin o, qeyri-qərb güclərinin mövcud beynəlxalq təsisatlarda daha çox səsə malik olmasını və daha yaxşı təmsil olunmasını istəyirdi: o zaman beynəlxalq düzən maddi güc imkanlarının mövcud bölgüsünü daha yaxşı əks etdirə bilərdi.

Türkiyənin siyasi elitası Rusiya ilə münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına və Çinlə yaxınlaşmaya böyük diqqət yetirmələrinə baxmayaraq, Türkiyənin beynəlxalq oriyentasiyasında Avrasiya mərkəzli mövqedən çıxış edənlərin sayı çox deyildi. 2008-ci ilin yayında Rusiyanın Gürcüstana təcavüzünə Türkiyənin reaksiyası ABŞ və Aİ-nin bir çox üzvlərinə nisbətən daha yumşaq olmasına baxmayaraq, Türkiyə Rusiyanın qonşu ölkələrə öz şərtlərini diktə etmək üçün sərt gücdən istifadə etməsindən narahat idi. Türkiyə Rusiyanın Avropa qitəsində post-modern təhlükəsizlik nizamına meydan oxumasını müsbət qarşılamadı [12].

Türkiyənin xarici siyasətində strateji muxtariyyat axtarışı. 2008-2015-ci illərdə Türkiyənin xarici siyasətində strateji muxtariyyat axtarışı meylləri gücləndi [3]. 2007-ci ilin yayında keçirilən parlament seçkilərində ikinci dəfə qələbə qazandıqdan və bütün əks cəhdlərə baxmayaraq, Abdulla Gülün prezident seçilməsindən sonra Əİ partiyasının liderləri ölkə daxilində və xarici aktorlarla münasibətlərdə identikliyə əsaslanan transformasiya prosesini hərəkətə gətirəcək qədər özgüvənli idilər. Bu, Türkiyənin qərb aktorları ilə münasibətlərinin tədricən pisləşməsi və 2008-ci il qlobal maliyyə böhranından sonra qlobal siyasətdə Qərbin üstünlüyünün davamlı şəkildə azalması ilə üst-üstə düşdü. Aİ ilə münasibətlərin soyuması və ABŞ ilə artan fikir ayrılıqları nəticəsində Türkiyə davamlı olaraq strateji muxtariyyət axtarışına başladı. 2005-ci ildə Aİ ilə üzvlük danışıqlarının başlaması uğurlu olmadı. Türkiyənin perspektivli Aİ üzvlüyünə (ideya və normativ faktorlar əsasında) Avropanın artan müxalif mövqeyinə rəsmi Ankara üzvlük meyarlarını yerinə yetirməkdə qətiyyətinin azalması ilə qarşılıq verdi. Avropada iqtisadi böhran Aİ üzvlüyünü daha az cəlbedici etdi [9]. Əsasən də, Yaxın Şərqdəki strateji prioritetlərin fərqli olması səbəbindən ABŞ ilə münasibətlərin pisləşməsi Türkiyənin xarici siyasətində qərb istiqamətini daha da zəiflətdi.

2008-2015-ci illər arasında Türkiyənin xarici siyasətində, xüsusən də Yaxın Şərqdə güclü normativ və mənəvi mülahizələr üstünlük təşkil etdi. Yaxın Şərqdə "ərəb baharı" kontekstində baş verən inqilabi dəyişikliklər fonunda Türkiyə transformasiya xarakterli regional siyasət yürütməyə başladı. Türkiyə liderləri onların saatının nəhayət gəlib çatdığına inanırdılar [8]. Böyük Yaxın Şərqdə inqilabların başlanmasından 2015-ci ilin ortalarına qədər Türkiyənin bir nömrəli xarici siyasət hədəfi yeni regional düzənin yaradılması idi, hansı ki, nümayəndəli demokratiyanın və regionalizmin gücləndirilməsində aparıcı rolu Türkiyə oynayacaqdı. Aparıcı rol oynamaq Türkiyənin bölgədəki xarici aktorların izini silmək və maraqlarını Əİ partiyasının idarə etdiyi Türkiyə ilə uyğunlaşdıracaq yeni güc blokları ilə əvəz etmək əzmi ilə uyğun gəlirdi. Bu müddət ərzində aydın oldu ki, Türkiyənin məqsədləri və vasitələri arasındakı uçurumun qısa müddətdə aradan qaldırılması çox çətindir. Türkiyənin, xüsusən də Suriyada gözləntiləri və imkanları arasındakı boşluqdan müəyyən əziyyət çəksə də, regionda baş verən hadisələrdən ən azından mənəvi faydalanacağına inamı var idi. Türkiyənin strateji muxtariyyət axtarışı əsasən, Obamanın dövründə ABŞ-ın "xərcləri ixtisar siyasəti", eləcə də Aİ-nin daxilində yaşanan struktur problemlərinin fonunda onun Yaxın Şərqdə uğursuzluğu ilə formalaşdı və dəstəkləndi.

Obama administrasiyasının Amerikanın Yaxın Şərqdəki mövcudluğunu azaltmaq (ABŞ əsgərlərini tədricən Əfqanıstan və İraqdan çıxarmaqla) və Suriyadakı vətəndaş müharibəsindən uzaq durmaq

əzmi, Türkiyəni regionda daha iddialı rol oynamağa sövq etdi [8]. 2008-ci il iqtisadi böhrandan sonra həm ABŞ, həm də Aİ üzvləri öz ölkələrində iqtisadi və sosial problemlərə diqqət ayırmağa başlayıb, xaricdə dövlət quruculuğu və demokratiyanın təşviqi sahəsində fəaliyyətlərini məhdudlaşdırdılar. ABŞ prezidenti B.Obamanın Böyük Yaxın Şərqin müharibə zonalarında "arxadan liderlik etmək" strategiyası və onun ikinci prezidentlik müddətinin ilk illərində "Asiyaya dönüş" siyasətini qəbul etməsi, Türkiyə kimi regional ölkələrin xarici əlaqələrdə artıq dərəcədə strateji muxtariyyət nümayiş etdirməsinə şərait yaratdı.

Eyni şəkildə, Obamanın "strateji səbr" və "ixtisar" siyasəti Çin, Rusiya və digər güclənən qeyri-qərb dövlətlərinin xarici siyasətlərində iddialı mövqelərini möhkəmləndirmək üçün yol açdı. Obamanın ABŞ-ın təhlükəsizlik öhdəliklərinin bir qismini başqalarına həvalə etməsi, sülh və sabitliyin yaranma ehtimalının daha yüksək olacağına dair fərziyyəsi, bir çox ölkəni ABŞ-ın son tənəzzül dövrünə qədəm qoyduğu və postamerika dünya nizamının daha tez qurulacağı qənaətinə gəlməsinə səbəb oldu. Türkiyənin strateji muxtariyyət axtarışının Obamanın formalaşmaqda olan postamerika dünyasında ilk ABŞ prezidenti olduğunu etiraf etməsi ilə üst-üstə düşməsi təsadüfi deyildi.

Beynəlxalq düzəndə bir-birinə qarşı olan güc blokları arasında ideoloji qütbləşmə soyuq müharibə dövründə olduğu kimi kəskin və sərt deyildi. Liberal Qərb dövlətləri ilə qeyri-liberal avtoritar güclər arasındakı qarşılıqlı əlaqə soyuq müharibə dövründə Qərbin kapitalist və Şərqin kommunist ölkələri arasında olduğundan daha yüksəkdir. Bu onu göstərir ki, biz indi çox faktorlu dünya düzənində yaşayırıq [8]. Beynəlxalq münasibətlərdə nəinki aktorların sayı daha çoxdur, həm də problemlər o qədər mürəkkəbləşib ki, onları həll etmək getdikcə daha çox qlobal perspektiv tələb edir. Hal-hazırki dünya düzəni xaotik olub müxtəlif güc imkanlarına malik dövlətləri çoxölçülü və çoxistiqamətli xarici siyasət strategiyaları qəbul etməyə məcbur edir. Müəyyən bir qrup ölkələrin uzunmüddətli struktur baxımından digərlərinə qarşı birləşməsi artıq seçim deyil.

Beləliklə, 21-ci əsrin əvvəllərində Türkiyədə iqtidara gələn Əİ partiyası hökumətlərinin xarici siyasəti təkqütblü dünya düzəninin başa çatması, beynəlxalq siyasətdə qeyri-qərb güclərinin nüfuzunun artması şəraitində formalaşıb dəyişikliyə uğradı. 21-ci əsrin ikinci onilliyində yerləşdiyi regionda təhlükəsizlik təhdidlərinin artması və yenilərinin ortaya çıxması fonunda Türkiyənin xarici siyasətinin muxtarlaşması açıq şəkildə görünməyə başladı. Yaxın Şərqdə geosiyasi rəqabətin güclənməsi regionun əsas aktorlarından olan Türkiyənin özünəməxsus xarici siyasət davranışı nümayiş etdirməsini şərtləndirdi.

Nəticə. Bu məqalədə beynəlxalq nizamın quruluşu və təkqütblü və posttəkqütblü dünya düzənində Türkiyə xarici siyasətinin inkişafının bir-biri ilə sıx bağlı olduğu göstərilir. ABŞ-ın avropalı müttəfiqləri ilə əməkdaşlıq edərək öz hegemoniyasını formalaşdırdığı birqütblü beynəlxalq sistem evolusiya edib posttəkqütblü dövrə keçdi. Bu dövrdə Türkiyə daha çoxölçülü və çoxistiqamətli xarici siyasət həyata keçirmək üçün səylərini artırdı. Beynəlxalq siyasətdə Qərb dövlətlərinin nisbi çəkisinin tədricən azalması və buna paralel olaraq qeyri-qərb güclərin təsirinin artması müşahidə olundu. Bu da Türkiyənin xarici siyasətində manevr imkanlarını və beynəlxalq danışıqlarda gücünü və çəkisini artırdı.

Dünya postamerika nizamına daha çox yaxınlaşdıqca Türkiyə gücləndi və daha cəsarətli, daha iddialı xarici siyasi mövqe tutmağa başladı. Türkiyənin qonşu ölkələrə nisbətən iqtisadi gücünün artması müşahidə olundu. Türkiyənin hərbi sənayeyə investisiyaları artırması və müstəqil xarici siyasət kursu yürütməsi onun muxtar siyasətinin göstəricisi idi.Baxmayaraq ki, Türkiyə əvvəlkitək NATO üzvlüyünü və Aİ-yə perspektiv üzvlüyünü dəstəkləyir, son illərdə daha çox Rusiya və Çinə yaxınlaşma meyli artmaqda, Yaxın Şərqdə həmişəkindən daha fəal rol oynamaqdadır. 2018-ci ildən etibarən Türkiyənin xarici siyasət davranışı və xarakteri dünya düzənindəki dəyişikliklərin təsiri altında transformasiya edərək realizmə əsaslanan siyasətə keçdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Brian Rathbun. A Rose by Any Other Name: Neoclassical Realism as the Logical and Necessary Extension of Structural Realism / Security Studies 17, no. 2., 2008. p.294–321. - https://doi.org/10.1080/09636410802098917

2. Constance E. Duncombe, Tim Dunne. After Liberal World Order / International Affairs 94, no. 1 (2018): p.25-42. - https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/images/ia/INTA94_1_3_234_Duncombe_Dunne.pdf [16.04.2025].
3. Ekrem T. Başer. Shift-of-axis in Turkish Foreign Policy: Turkish National Role Conceptions Before and During AKP Rule / Turkish Studies 16, no. 3., 2015, p.291-309.
4. G.John Ikenberry. The Plot against American Foreign Policy: Can the Liberal Order Survive? / Foreign Affairs, May/June 2017. - https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2017-04-17/plot-against-american-foreign-policy [16.04.2025].
5. The National Security Strategy of the United States of America, December 2017, https://www.acq.osd.mil/ncbdp/docs/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf [16.04.2025].
6. National Security Strategy, May 2010. - http://nssarchive.us/national-security-strategy-2010/ [16.04.2025].
7. European Security Strategy. A Secure Europe in a Better World, December 2003/ - https://europa.eu/globalstrategy/en/europeansecurity-strategy-secure-europe-betterworld) [16.04.2025].
8. Oğuzlu Tarık. Turkish Foreign Policy in a Changing World Order /All Azimuth Volume 9, no1., 2020. p.127-139.
9. Oguzlu Tarik. Turkey and the European Union: Europeanization without membership /*Turkish Studies* 13, no 2., 2018. p.229.
10. Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy", June 2016. - https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf [16.04.2025].
11. Ross Dennis (2025). How to Match Ends and Means in the Middle East. America Must Rediscover the Practice of Statecraft. https://www.foreignaffairs.com/united-states/how-match-ends-and-means-middle-east [16.04.2025].
12. Ziya Oniş, Şuhnaz Yılmaz. Turkey and Russia in a Shifting Global Order: Cooperation, conflict and asymmetric interdependence in a turbulent region / Third World Quarterly 37, no 1, 2016. p.71-95.

ЗУМРУД МАЛИКОВА
Доцент Бакинского Славянского университета,
доктор философии по политическим наукам

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ТУРЦИИ В НОВОМ МИРОВОМ ПОРЯДКЕ

В статье исследуется тесная связь между структурой международной системы и тем, как государства определяют свою внешнюю политику и действуют в соответствии со своими интересами, а также эволюция внешней политики Турции во главе с партией Справедливости и Развития. С 2002 года внешнеполитическая деятельность Турции активизировалась и была направлена на адаптацию к внешним событиям на международном и региональном уровнях. В этот период однополярный порядок международной системы подошел к концу, и в условиях постоднополярного мирового порядка Турция продемонстрировала более многомерную и многонаправленную внешнюю политику. В статье рассматривается адаптация Турции к внешней среде в зависимости от меняющихся результатов новых направлений ее внешней политики, с влиянием меняющихся системных факторов.

Ключевые слова: Турция, внешняя политика, международная система, либеральный международный порядок, регион Ближнего Востока, однополярный порядок.

ZUMRUD MALIKOVA
Associate Professor of Baku Slavic University,
Doctor on Philosophy in Political Science

TÜRKİYE'S FOREIGN POLICY IN THE NEW WORLD ORDER

The article explores the development of the foreign policy of the Justice and Development Party in Türkiye, highlighting the intricate connection between the international system's structure and the manner in which states formulate their foreign policy and pursue their interests. Since 2002, Türkiye has engaged in more proactive foreign policy initiatives, focusing on adjusting to international and regional developments. In this timeframe, the unipolar structure of the international system concluded, leading to a post-unipolar world order in which Türkiye adopted a more multifaceted and multi-directional approach to its foreign policy. The article analyzes Türkiye's adjustments to the external environment and its foreign policy reactions to recent developments in this new phase, independent of the shifting systemic factors and influenced by the evolving outcomes of its new foreign policy directions.

Keywords: Türkiye, foreign policy, international system, liberal international order, Middle East region, unipolar order.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 16 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: s.e.d. Ramiz Sevdimalıyev, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 327

ŞAHİSMAYIL İSMAYILOV
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Azərbaycan Universiteti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ismayılovsahismayıl@gmail.com

TÜRK BİRLİYİ TƏŞKİLATLARININ YARADILMASI VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/92-96

Bu məqalə Türk Dövlətləri Təşkilatının tarixi əsaslarını, formalaşma prosesini və gələcək inkişaf perspektivlərini araşdırır. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra türk dövlətlərinin əməkdaşlıq və inteqrasiya cəhdləri sürətlənmiş və 2009-cu ildə Naxçıvan Sazişi əsasında Türk Şurası (indiki Türk Dövlətləri Təşkilatı) yaradılmışdır. Məqalədə təşkilatın əsas məqsədləri, regional və qlobal geosiyasi proseslərdəki rolu və üzv dövlətlər arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın əhəmiyyəti vurğulanır. Gələcək perspektivlər baxımından təşkilatın güclənməsi üçün qarşılıqlı maraqların balanslaşdırılması və ortaq iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsinin vacibliyi qeyd olunur.

Açar sözlər: türk dövlətləri təşkilatı, regional inteqrasiya, geosiyasi əməkdaşlıq, mədəni və iqtisadi əlaqələr, strateji tərəfdaşlıq.

***Giriş*.** Bu gün dünyada gərgin geosiyasi proseslər gedir. Müxtəlif regionlarda güc balansı, eləcə də münaqişənin xarakteri sürətlə dəyişir. Xüsusilə, yeni perspektivli əməkdaşlıq formatları yaranır. Dövlətlər arasında əməkdaşlıq ölkələrin demokratik və siyasi sabitliyinin möhkəmləndirilməsinə, onların iqtisadi, ekoloji, mədəni və sosial inkişafına mühüm töhfə verir. Artan beynəlxalq siyasi və sosial ziddiyyətlərin həllinə kömək edə biləcək konsepsiyalardan biri də dövlətlərarası əməkdaşlıq nəzəriyyəsidir [6, c.170].

Türk dövlətləri arasında birliyin yaradılması tarixi, mədəni və geosiyasi faktorların təsiri altında formalaşan əhəmiyyətli proseslərdən biridir. Bu proseslər, xüsusilə sovet imperiyasının dağılmasından sonra daha da sürətlənmiş və türk dünyasının ortaq maraqlar ətrafında birləşməsi təbii bir addım olaraq qəbul edilmişdir. Tarixən ortaq dil, din mədəniyyət və ənənələrlə bağlı olan türk xalqları, XX əsrin sonlarında müstəqillik qazandıqdan sonra inteqrasiya proseslərini sürətləndirməyə başlamışdır. Türk Birliyi təşkilatları türkdilli dövlətlər və xalqlar arasında siyasi, iqtisadi, mədəni və hərbi əlaqələri möhkəmləndirmək məqsədilə yaradılmışdır. Bu təşkilatlar ortaq tarixi, etnik və dil bağlılığı əsasında təşəkkül tapmış və zamanla daha da inkişaf etməkdədir. Bu məqalədə Türk birliyinin formalaşması tarixi, təşkilatların inkişaf istiqamətləri və gələcək perspektivləri araşdırılacaqdır. Türk dünyasının birləşməsi yalnız iqtisadi və siyasi maraqlarla məhdudlaşmır, eyni zamanda ortaq mədəni irsin qorunması və inkişaf etdirilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

TÜRKSOY qurulduğu gündən bəri türk xalqlarının könül birliyini və qardaşlığını gücləndirmək, ortaq türk mədəniyyətini gələcək nəsillərə ötürmək və dünyaya tanıtmaq üçün müxtəlif fəaliyyətlər həyata keçirir. Türk dünyası ilə qlobal mədəniyyətin mədəniyyət və incəsənət sahələri arasında daimi və qalıcı ənənənin formalaşmasına töhfə verən TÜRKSOY-un fəaliyyəti, quruluşundan bəri üzv dövlətlərin rəhbərlərinin himayəsində davam etdirilmişdir. Hətta İstanbulda keçirilən Türk Dövlətləri Təşkilatının zirvə toplantısında (2001) dövlət başçıları təşkilatın fəaliyyətini hər zaman təşviq edəcəklərini rəsmi olaraq bir daha bəyan etmişdilər. [3, s. 224] TÜRKSOY-un bu fəaliyyəti türk xalqlarının ortaq mədəni irsinin qorunması və inkişaf etdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Türk dövlətləri arasında mədəni inteqrasiyanın güclənməsi, gələcək nəsillərin milli kimliyini qorumasına və zəngin türk mədəniyyətinin dünyada tanınmasına töhfə verir.

Türk dövlətləri arasında əməkdaşlığı gücləndirmək məqsədilə 1992-ci ildən etibarən keçirilən Türk Dövlət Başçılarının Zirvə Toplantıları 2009-cu ildə Türk Şurasının yaradılması ilə institusional

çərçivəyə salınıb. Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyə təşkilatın qurucu üzvləridir. 2019-cu ildə Özbəkistan tamhüquqlu üzv, Macarıstan isə müşahidəçi statusu əldə edib [5, s.22].

Türk Şurası, Türkiyə və Türk dili danışan ölkələr arasındakı çoxşaxəli əlaqələrin ən mühüm təzahürlərindən biridir. Türk Şurasının təsis olunmasına qədər çoxsaylı zirvə görüşləri keçirilmiş və Türk Dünyasında əməkdaşlığın təməli atılmışdır. Türk Şurasından əvvəl Türkiyə, Qazaxıstan, Azərbaycan, Qırğızıstan, Türkmənistan və Özbəkistan arasında münasibətlərin əsasını təşkil edən 10 zirvə görüşü baş tutmuşdur. 1992-ci ildə Turgut Özalın ev sahibliyi etdiyi və Ankara Bəyannaməsinin imzalanması ilə yekunlaşan zirvə görüşü ilə başlayan bu diplomatik proses 2010-cu ilə qədər davam etmişdir. 1992-ci ildə keçirilən ilk zirvə toplantısında Türk Dünyasının dövlət başçıları – Əbülfəz Elçibəy, Nursultan Nazarbayev, Askar Akayev, İslam Kərimov və Saparmurad Niyazov iştirak etmişlər. Yüksək səviyyəli iştirakı olan bu zirvə görüşündə Türk dili danışan ölkələr arasında əməkdaşlıq imkanları müzakirə edilmiş, tərəflər arasında ortaq investisiya və iqtisadi əməkdaşlıq variantları dəyərləndirilmiş, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya məsələləri nəzərdən keçirilmişdir. Bu zirvə görüşü ilə başlayan proses ardıcıl olaraq 1994-İstanbul, 1995-Bişkek, 1996-Daşkənd, 1998-Astana, 2000-Bakı, 2001-İstanbul, 2006-Antalya, 2009-Naxçıvan və 2010-İstanbul zirvə görüşləri ilə davam etmişdir [1, s.477].

2009-cu ilin oktyabrın 2-3-də türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının Naxçıvanda baş tutan IX sammitində imzalanan müqaviləyə əsasən, Türk Şurası adlanan daimi katiblik quruldu. Müqavilə şərtlərinə görə, Türk Şurasının təşkilati mərkəzi İstanbul, akademik mərkəzi Qazaxıstan, parlament mərkəzi (TÜRKPA) isə Bakı oldu və TÜRKSOY birbaşa bu şuraya daxil edildi [2, s.133].

SSRİ-nin dağılmasından sonra keçmiş sovet coğrafiyasında regional əməkdaşlığa yönəlmiş bir çox təşəbbüslər həyata keçirilib. Lakin bu təşəbbüslərin əksəriyyəti uğursuz olmuş və qısaömürlü olduğu üçün həmin coğrafiya bəzən "regional təşkilatlar məzarlığı" kimi xarakterizə edilib. Türk dövlətləri arasında xüsusilə Qazaxıstan və Qırğızıstan regionda aparıcı güclərin təşəbbüsləri ilə formalaşan bütün əməkdaşlıq proseslərinə qoşulublar. Buna baxmayaraq, Türkiyənin təşəbbüsü ilə yaradılmış Türk Dövlətləri Təşkilatı (Türk Şurası) digər regional strukturlardan fərqli olaraq sabit və ardıcıl inkişaf xətti nümayiş etdirir [5, s.15]. SSRİ-nin dağılmasından sonrakı illər ərzində Avrasiya məkanında Türk dövlətlərinin gələcəyini formalaşdıran əsas üç regional əməkdaşlıq təşəbbüsü mövcuddur: Türk Şurası, Avrasiya İqtisadi Birliyi və Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT). Çin Avrasiya üçün hazırladığı "İpək Yolu İqtisadi Kəməri" strategiyası çərçivəsində həm Avrasiya İqtisadi Birliyi, həm də Türk Şurasını öz planlarının tamamlayıcı elementi kimi görür. Rusiyanın Avrasiya İqtisadi Birliyinin əhəmiyyətini izah edərkən əsaslandırdığı əsas məqam Çinlə Avropa arasında vahid gömrük məkanının yaradılmasıdır. Digər tərəfdən, Türk Şurası “Orta Dəhliz” adlandırılan nəqliyyat marşrutu vasitəsilə Pekin və London arasında fasiləsiz dəmir yolu əlaqəsinin qurulmasını təşviq edir. Gömrük birliyinin olmaması dezavantaj sayılsa da, Orta Dəhliz vasitəsilə ticarət əlaqələri tədricən güclənir.

2016-cı ildə Özbəkistanda baş verən hakimiyyət dəyişikliyi regional əməkdaşlıq prosesinin yenidən canlanmasına səbəb olub. 2018-ci ildən etibarən Orta Asiya dövlət başçıları ekoloji problemlərin həlli və sərhəd ticarətinin inkişafı kimi məsələləri müzakirə etmək üçün mütəmadi zirvə toplantıları keçirirlər. Prezident Şövkət Mirziyoyevin daha açıq və çoxtərəfli xarici siyasət yürütməsi Özbəkistanın Türk Şurasına tamhüquqlu üzv kimi qoşulmasına şərait yaradıb. Bununla yanaşı, Özbəkistan Avrasiya İqtisadi Birliyində tam üzvlükdən çəkinərək, əməkdaşlıq çərçivəsində qalmağa üstünlük verib. Bu isə Türk Şurasının cazibədarlığını və regional təsirini daha da artırıb [5, s.16].

Türk Şurasının fəaliyyət istiqamətləri Naxçıvan Sazişinin 2-ci maddəsində geniş şəkildə təsvir edilib. Burada siyasi, iqtisadi, ticarət, mədəniyyət, elm, texnologiya, enerji, nəqliyyat və maliyyə sahələrində əməkdaşlığın təşviq edilməsi əsas məqsədlərdən biri kimi vurğulanır. 2011-ci ildə təşkil olunan ilk zirvə toplantısında iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişafı əsas prioritet kimi müəyyən edilib və Türk İş Şurası yaradılıb. 2019-cu ildə Türk Konseyi Ticarət və Sənaye Palatası təsis edilib ki, bu da Türk dövlətləri arasında iqtisadi inteqrasiyanın sürətlənməsinə xidmət edir [5, s.23].

Türk Şurasının 2009-cu ildə Naxçıvan Anlaşması ilə Türk Dünyasına qatılması öncəsi, bu qurumsal strukturların qurulmasını təmin edən bir sıra inkişaflar yaşanmışdır. Müstəqilliklərini qazandıqdan sonra, Türk Dünyası və Türkiyə arasında çox sayda zirvə toplantısı keçirilmişdir. Bu müsbət irəliləyişlərin nəticəsi olaraq, Türk Şurası təşkilatı yaranmışdır. Soyuq Müharibə illərində, iki qütblü sistemin bir nəticəsi olaraq, Türkiyə ilə Türk Dünyası arasında yaxın əlaqələr qurulmasına Sovetlər

İttifaqı maneə törətməkdə idi. Türkiyə NATO ittifaqının üzvü olarkən, Orta Asiya və Qafqazın Sovet nüfuzu altında olması Türk Dünyası üçün bir dezavantaj yaratmaqdaydı. Türkiyənin Sovetlər İttifaqı daxilində olan Türk Dünyası aktorları ilə birbaşa əlaqə qura bilməməsi, böyük bir potensialın hərəkətə keçməməsinə səbəb olurdu. Sovetlər İttifaqının dağılmasından sonra, Türk Dili danışan ölkələrin müstəqilliklərini elan etməsi ilə Türkiyə bu ölkələrlə birbaşa əlaqə qurma imkanı əldə etmişdir. Bundan əlavə, müstəqillik sonrası bu ölkələrin birlikdə həyata keçirdikləri çoxşaxəli əlaqələrin qurulması mümkün olmuşdur. Dövlət quruculuğu prosesi ilə birlikdə, Türk Dili danışan ölkələr, Türkiyənin də iştirakı ilə çoxşaxəli və çoxistiqamətli əlaqələr inkişaf etdirmişdir [1, s.476]. Bu zirvə görüşləri Türk Dünyasının inteqrasiya prosesində mühüm rol oynamış və qarşılıqlı əməkdaşlığın əsas mexanizmlərini formalaşdırmışdır.

Türk dövlətləri təşkilatının gələcəyi. Türk Dövlətləri Təşkilatının gələcəyinə dair proqnoz verərkən bəzi məqamların diqqətlə dəyərləndirilməsi vacibdir. İlk növbədə, bir çox müstəqil dövləti bir araya gətirən belə bir təşkilatda dövlətlərin maraqları qaçılmaz olaraq gündəmə gələcəkdir. Lakin bu təşkilatın əsas dayaqları olan ortaq dil və ortaq tarix kimi normativ bağlar, üzv dövlətlərin fərdi maraqlarından üstün bir ortaq maraqlar müstəvisinin formalaşmasını zəruri edir. Bununla yanaşı, geosiyasi nəzəriyyələrdə "Kalpgah" və "Rimland" bölgələri kimi xarakterizə edilən coğrafiyanın mərkəzində Türk Dünyasının yerləşməsi, Türk Dövlətləri Təşkilatına əlavə bir strateji əhəmiyyət qazandırır. Bu baxımdan təşkilatın adının dəyişdirilməsi də üzv dövlətlərin bu məsələyə verdiyi önəmi əks etdirir.

Topsakal və Zengin (2021) təşkilatın ad dəyişikliyi ilə bağlı belə bir analiz aparmışdır: "Türk Şurası adının 'Türk Dövlətləri Təşkilatı' olaraq dəyişdirilməsi, təşkilatın daxili siyasi dinamiklərini və birlik anlayışına verdiyi mənanı ortaya qoyur. Belə ki, bu ad dəyişikliyi təşkilatın üzv dövlətlərin vahid bir qurum halına gətirilməsini deyil, onların ayrı-ayrı, bərabər statusda ortaq məqsədlər ətrafında birləşməsini ifadə edir. Hər biri türk xalqına mənsub olan dövlətlərin təşkilatı kimi fəaliyyət göstərir" [1, s.485]. Türk Dövlətləri Təşkilatının gələcək mövqeyi, üzv ölkələrin həmrəyliyindən və qarşılıqlı əməkdaşlıq səviyyəsindən asılıdır. Qlobal miqyasda güc balansının sürətlə dəyişdiyi bir dövrdə, təşkilat regional sabitliyə və iqtisadi inkişafa töhfə verə bilər. Əgər üzv dövlətlər birgə iqtisadi layihələrə və təhlükəsizlik sahəsində dərin inteqrasiyaya üstünlük versələr, təşkilat beynəlxalq arenada daha da güclü mövqe tuta bilər. Bundan əlavə, mədəni və elmi əməkdaşlığın genişləndirilməsi, təşkilatın uzunmüddətli uğuru üçün önəmli rol oynayacaqdır.

"Türkdilli dövlətlərin əməkdaşlıq şurasının yaradılması haqqında" Naxçıvan sazişi. 2009-cu il oktyabrın 3-də, Naxçıvan şəhərində keçirilmiş Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının IX Zirvə toplantısında imzalanan "Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının Yaradılması haqqında" Naxçıvan Sazişi, Türk dövlətləri arasında daha sıx əməkdaşlıq və qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi məqsədini güdür. Bu saziş, Türk dünyasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin dərinləşdirilməsi üçün hüquqi baza təmin etmişdir.

Məqsəd və vəzifələr. TDT-in əsas məqsəd və vəzifələri aşağıdakılardır:

- Tərəflər arasında qarşılıqlı etimad, dostluq və xoş qonşuluğun möhkəmləndirilməsi;
- Regionda və ümumilikdə dünyada sülhün qorunması, təhlükəsizlik və etimadın gücləndirilməsi;
- Qarşılıqlı maraq doğuran xarici siyasət məsələləri, o cümlədən beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində və beynəlxalq forumlardakı məsələlər üzrə ümumi yanaşmanın araşdırılması;
- Beynəlxalq terrorizm, separatçılıq, ekstremizm, insan alveri, narkobiznesə qarşı mübarizədə fəaliyyətin əlaqələndirilməsi, həmçinin narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsinə nəzarət üzrə beynəlxalq siyasətə yardım göstərilməsi;
- Siyasi, ticari-iqtisadi, hüquq mühafizə, təbiətin mühafizəsi, mədəni, elmi-texniki, hərbi-texniki, təhsil, enerji, nəqliyyat, kredit-maliyyə və ümumi maraq kəsb edən digər sahələrdə səmərəli regional və ikitərəfli əməkdaşlığın təşviqi;
- Əmtəələrin, kapitalın, xidmət və texnologiyaların hərəkətinin asanlaşdırılması, maliyyə və bank əməliyyatlarının sadələşdirilməsi məqsədilə ticarət, investisiyalar, gömrük və tranzit prosedurlarının gələcəkdə sadələşdirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

• Tərəflərin xalqlarının həyat səviyyəsinin daim yüksəldilməsi və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə bərabərhüquqlu tərəfdaşlıq əsasında birgə fəaliyyət vasitəsilə regionda hərtərəfli və balanslaşdırılmış iqtisadi yüksəlişə, sosial və mədəni inkişafa səy göstərilməsi;

• Beynəlxalq hüququn ümumi qəbul olunmuş prinsip və normalarına uyğun olaraq qanunun aliliyi, səmərəli idarəçilik və əsas insan hüquq və azadlıqlarının təminatı üzrə məsələlərin müzakirəsi;

• Elm, texnika, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, gənclər, idman və turizm sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi;

• Türk xalqlarının böyük mədəni-tarixi irsinin təbliği, tanınması və yayılmasında kütləvi informasiya vasitələri arasında qarşılıqlı əlaqənin və Tərəflər arasında təmasların təşviqi;

• Qarşılıqlı əlaqənin inkişafı məqsədilə hüquqi məlumatın mübadiləsi, qarşılıqlı hüquqi yardımın göstərilməsi və hüquqi münasibətlərin müxtəlif sahələrində əməkdaşlıq üzrə məsələlərin müzakirəsi [4, maddə 2].

Struktur. Bu Sazişin məqsəd və vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakılar təsis edilir:

• Dövlət Başçıları Şurası

• Xarici İşlər Nazirləri Şurası

• Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsi

• Türk Dövlətlərin Ağsaqqallar Şurası

• Katiblik [4, maddə 3].

Maddələrdə göstərilən məqsəd və vəzifələr əsasında Türk Dövlətləri Təşkilatının yaradılması, həmçinin bu dövlətlər arasında mədəni və iqtisadi əməkdaşlığın inkişafına xidmət edəcək. Təşkilat yalnız regional miqyasda deyil, həm də qlobal səviyyədə Türk dünyasının səsini daha güclü etməyə imkan yaradacaq və bu xalqların ortaq maraqlarına xidmət edən geniş əməkdaşlıq platformasının qurulmasına şərait yaradacaq.

Nəticə. Türk Dövlətləri Təşkilatının yaranması və inkişafı, türk xalqları arasında siyasi, iqtisadi və mədəni inteqrasiyanın möhkəmləndirilməsi baxımından əhəmiyyətli bir mərhələdir. Tarixən bir-biri ilə sıx bağlı olan türk dövlətləri, müstəqilliklərini bərpa etdikdən sonra müxtəlif əməkdaşlıq formatlarında bir araya gəlmiş, lakin məhz Türk Şurasının yaradılması ilə bu əməkdaşlıq daha sistemli çərçivəyə salınmışdır. Təşkilatın əsas məqsədləri olan ortaq mədəniyyətin qorunması, iqtisadi əməkdaşlığın gücləndirilməsi, nəqliyyat, enerji və təhlükəsizlik sahələrində inteqrasiyanın inkişaf etdirilməsi, türk dövlətlərinin qlobal siyasətdəki mövqeyini daha da gücləndirə bilər.

Türk Dövlətləri Təşkilatının gələcək uğuru, üzv dövlətlərin qarşılıqlı maraqları balanslı şəkildə qorumasından, siyasi və iqtisadi əməkdaşlığın dərinləşdirilməsindən və vahid strateji baxışın formalaşdırılmasından asılı olacaqdır. Əgər təşkilat üzvləri birgə iqtisadi layihələr və təhlükəsizlik sahəsində daha sıx əməkdaşlığa üstünlük versələr, bu birlik daha dayanıqlı və təsirli bir aktora çevrilə bilər.

Beləliklə, Türk Dövlətləri Təşkilatı yalnız türk xalqlarının ortaq tarix və mədəniyyət üzərində qurduğu bir birlik deyil, eyni zamanda regional və qlobal səviyyədə geosiyasi və iqtisadi önəm kəsb etdiyi bir platformadır. Qarşıdakı illərdə təşkilatın fəaliyyətinin daha da genişlənməsi, üzv dövlətlər arasında inteqrasiyanın güclənməsi və qlobal sistemdə strateji bir oyunçuya çevrilməsi mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Akçapa, Mevlüt. Türk Devletleri Teşkilatı'nın Tarihsel Gelişimi: Teşkilatın Dünü, Bugünü ve Yarını // Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, vol. 11, no. 34, Mar. 2023, s.476-485.
2. Azərbaycan-Türkiyə İş Adamları Birliyi. "Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri son 20 ildə: uğurlar və imkanlar". Bakı, 2011, s.133.
3. Heydər Əliyev və Şərq (altı cilddə). III kitab. Bakı: Çaşıoğlu, 2003, s.224.
4. Türk Dövlətləri Təşkilatının yaradılması haqqında Naxçıvan Sazişi, maddə 1-2-3.
5. Yaldız, Fırat, redaktor. 30. Yılında Türk Cumhuriyetleri: Bölgesel politika. Nobel Akademik Yayıncılık, 2021, s.15-16, 22-23.

6. Талышинский Эльвин Бахруз Оглы (2021). К истории и текущей практике сотрудничества в треугольнике Россия-Азербайджан-Турция. Современная научная мысль, (4), 169-174. doi: 10.24412/2308-264X-2021-4-169-174.

ШАХИСМАИЛ ИСМАИЛОВ
Азербайджанский Университет Языков,
Азербайджанский Университет,
Доктор философии по истории, доцент

СОЗДАНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ

В данной статье рассматриваются исторические основы, процесс формирования и перспективы развития Организации тюркских государств. После распада Советского Союза усилия тюркских государств по сотрудничеству и интеграции ускорились, что привело к созданию Тюркского совета (ныне Организация тюркских государств) в 2009 году на основе Нахичеванского соглашения. В статье подчеркиваются основные цели организации, её роль в региональных и глобальных геополитических процессах, а также значение политического, экономического и культурного сотрудничества между государствами-членами. С точки зрения будущих перспектив отмечается важность балансирования взаимных интересов и реализации совместных экономических проектов для укрепления организации.

Ключевые слова: Организация тюркских государств, региональная интеграция, геополитическое сотрудничество, культурные и экономические связи, стратегическое партнерство.

SHAHISMAYIL ISMAYILOV
Azerbaijan University of Languages,
Azerbaijan University,
PhD in History, Associate Professor

THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT DIRECTIONS OF THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES

This article examines the historical foundations, formation process, and future development perspectives of the Organization of Turkic States. After the collapse of the Soviet Union, the efforts of Turkic states towards cooperation and integration accelerated, leading to the establishment of the Turkic Council (now the Organization of Turkic States) in 2009 under the Nakhchivan Agreement. The article highlights the main objectives of the organization, its role in regional and global geopolitical processes, and the importance of political, economic, and cultural cooperation among member states. Regarding future perspectives, the article emphasizes the necessity of balancing mutual interests and implementing joint economic projects to strengthen the organization.

Keywords: organization of turkic states, regional integration, geopolitical cooperation, cultural and economic relations, strategic partnership.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 09 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Elvin Talışinski, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 327

ELVİN TALIŞINSKİ
Azərbaycan Universiteti
Siyasi və ictimai elmlər kafedrasının müdiri,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
elvin.talishinsky@au.edu.az

İNFORMASİYA–PSİXOLOJİ MÜHARİBƏNİN APARILMASININ METOD VƏ VASİTƏLƏRİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/97-101

İnformasiya-psixoloji müharibə, müasir dövrdə fərdlərin və cəmiyyətlərin düşüncə və davranışlarının nəzarət altına alınmasında, yönləndirilməsində mühüm təsirə malikdir. İnsanların manipulyasiya edilərək müəyyən düşüncələr istiqamətində yönləndirilməsi, üzərində araşdırma aparılması vacib bir mövzuya çevrilmişdir. İnformasiya-psixoloji müharibə çərçivəsində istifadə olunan müxtəlif təbliğat texnikaları, cəmiyyətləri və kütlələri nəzarət altında saxlamaq və istənilən istiqamətdə yönləndirmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Bu cür strateji müharibə zamanı dövlət tərəfindən alınacaq tədbirlər, insanların təhlükəsiz şəkildə həyatlarını davam etdirməsi baxımından böyük önəm daşıyır. İnformasiya-psixoloji müharibə nəticəsində cəmiyyətlər manipulyasiya edilərək yönləndirilir və nəticədə bir dövlətin və ya cəmiyyətin parçalanmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan, dövlətlər bu sahədə ciddi tədbirlər görməli və cəmiyyətin strukturlarını bu cür hücumlardan qorumağa çalışmalıdır.

Açar sözlər: İnformasiya-psixoloji müharibə, təbliğat, manipulyasiya, dövlət, cəmiyyət.

Giriş. Son onilliklərdə informasiya texnologiyalarında baş verən mühüm inkişaflar rabitə və informasiyanın yayılmasında səmərəliliyin artmasına səbəb olmuşdur. Bu əsasda müxtəlif təsirlərdən istifadə etməklə informasiya müharibəsi fenomeni konsepsiyası təsdiq edilərək geniş dövriyyəyə daxil edilib. Onlar informasiya-psixoloji və informasiya-texniki olaraq bölünür və informasiya aqressiyası zamanı təsir obyektləri müvafiq olaraq təsnif edilir. İnformasiya-psixoloji təsirlərin obyekti, ilk növbədə, insan şüurudur. Buna görə də təsir vasitələri psixologiya və sosial mühəndislik əsasında qurulur. Bu elmlərin inkişafı geniş auditoriyaya çatmağa imkan verən rabitə sahəsində informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə gücləndirilir. İnformasiya və psixoloji təsirlər dərhal deyil, müəyyən müddətdən sonra özünü göstərə bilər. İnsan şüuru yalnız ani nəticələri dərk etməyə hazırdır, lakin onlar zaman baxımından da uzaq ola bilər. Elə hallar ola bilər ki, birinci dərəcəli nəticə kimi müsbət görünən şey gələcəkdə mənfiyə çevrilə və qarşıya qoyulan dağıdıcı məqsədin ən az xərclə həyata keçirilməsinə səbəb ola bilər.

Hazırda ümumi anlayış belədir ki, informasiya müharibəsində kimin ən yaxşı proqramçıları varsa, o qalib gələcək. Bununla belə, cəmiyyətin psixoloji durumu üçün aparılan informasiya müharibəsində texniki vasitələr bütün zahiri gücü ilə hələ də məqsəd deyil, vasitədir. Üstəlik, bir informasiya sistemi bütün dünyaya yayıldıqca, şəbəkələrini səpələsə, bu şəbəkənin istənilən nöqtəsində bir o qədər texniki cəhətdən zəif olur. Lakin texniki məğlubiyyət informasiya müharibələrinin məqsədi deyil, onların məqsədi insanların şüurunu idarə etməklə kosmosa qlobal nəzarətdir; İstənilən gücün, o cümlədən informasiya gücünün legitimliyi bu hakimiyyətin əksəriyyət tərəfindən könüllü qəbul edilməsi problemidir. Odur ki, müəyyən cəmiyyətin, yaxud onun bir hissəsinin şüurunu idarə etməklə onu hakimiyyətdən məhrum etmək və ya inamsızlıq yaratmaq, ölkədə sabitliyi pozmaq, daxili parçalanmaya səbəb olacaq separatçılıq əhval-ruhiyyəsi yaratmaq olar.

Bununla belə, ən əsası odur ki, yeni informasiya texnologiyaları, silah kimi qəbul edilərsə, bəşəriyyət üçün total fəlakətə çevrilməyə qadirdir, çünki informasiya müharibəsi siyasi alət kimi, mədəni dəyərləri və həmin cəmiyyətin üzvlərinin şüurunu məhv etməklə bir cəmiyyətin digərini istisna etmək bahasına yaşaması deməkdir.

İnformasiya inqilablarının inkişaf mərhələləri. Bu gün dünyada aparılan psixoloji müharibənin əsas məqsədi insanların düşüncəsinə tam nəzarət etməkdir. Bu mübarizədə ən çox istifadə edilən

üsullardan biri "ictimai rəyin" manipulyasiyasıdır. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, bu təsir insanın zehni fəaliyyətinə yönəlmişdir və gizli şəkildə həyata keçirilir. Nəticədə insanların fikirləri, motivasiyası və məqsədləri istənilən istiqamətə yönəldilə bilər. Başqa sözlə desək, insan (və ya cəmiyyət) bəzən fərqinə varmadan elə addımlar atır ki, bu, xalqının və millətinin gələcəyinə ciddi zərər yetirə bilər.

İnsan şüuruna təsir edən əsas manipulyasiya vasitəsi, şübhəsiz ki, mediadır (televiziya, radio, mətbuat, saytlar, sosial şəbəkələr və s.). Media vasitəsilə böyük inqilablar təşkil etmək və ya hər hansı ölkədə vətəndaş müharibəsinə təkan vermək mümkündür. Bu baxımdan "Rəngli inqilablar", "Ərəb baharı" kimi hadisələr nümunə kimi göstərilə bilər. Eyni zamanda, media bu günkü gücünə çatmaq üçün bir sıra texnoloji inqilablar yaşamış və nəticədə insanlara təsir etmək imkanları daha da təkmilləşmişdir.

Məlumatın ötürülməsi və kütləvi şəkildə yayılması prosesi əsrlər boyu inkişaf edərək, bu gün bəşəriyyət üçün potensial təhlükəyə çevrilmişdir. İlk texnoloji irəliləyiş alman alimi İohan Quttenberqin XV əsrin ortalarında metal cihaz üzərində kitab çapı üsulunu kəşf etməsi ilə baş verdi. Bu ixtira istənilən mətni çoxaldıb geniş auditoriyaya çatdırmağa imkan yaratdı.

İkinci mühüm texnoloji sıçrayış isə informasiya mübadiləsini sürətləndirən telefonun ixtirası oldu. 1876-cı ildə şotland alimi Qrehem Bell dünyaya ilk telefonu təqdim etdi. Telefonun növbəti inkişaf mərhələsi XX əsrin 80-ci illərində simsiz rabitənin tətbiqi ilə gerçəkləşdi. Mobil telefonun ixtirası isə amerikalı mühəndis Martin Kuperin adı ilə bağlıdır. Günümüzdə milyonlarla insan simli, optik və ya radio rabitə kanalları ilə əlaqə quraraq, fərdi ünsiyyət məkanını formalaşdırır.

Üçüncü texnoloji inqilab radionun ixtirası ilə baş verdi. 1895-ci ildə sovet alimi A.S. Popov radio dalğalarını ötürmə üsulunu icad edərək, informasiya yayımında yeni dövr açdı. Əgər ondan əvvəl informasiyanın təsiri lokal xarakter daşıyırdısa, radionun yaranması ilə bu təsir qlobal səviyyəyə yüksəldi.

Daha sonra, XX əsrin 20-ci illərində televiziya meydana çıxdı. 1923-cü ildə sovet alimi Vladimir Zvorıgin ilk tam elektron televiziya sistemini yaratdı. Televiziya insan şüuruna təsir baxımından güclü və təhlükəli bir vasitəyə çevrildi. O, insanı həm zirvəyə qaldıra, həm də tamamilə nüfuzdan sala bilər. Bu gün də televiziya əsas təbliğat vasitələrindən biri olaraq qalır. Buna görə də yayımlanan proqramlara qarşı son dərəcə diqqətli yanaşmaq lazımdır.

Növbəti informasiya inqilabı 1946-cı ildə ABŞ-da fərdi kompüterlərin və telekommunikasiya şəbəkələrinin təqdim olunması ilə baş verdi. Kompüterlərin qlobal şəbəkələrə qoşulması informasiya texnologiyalarının inkişafına yol açdı. 1969-cu ildə internetin yaranması ilə müasir dünya güclərinin imkanları daha da genişləndi. Bu gün kompüter və telekommunikasiya şəbəkələri təkcə informasiya mübadiləsini asanlaşdırmır, eyni zamanda, siyasi xəritəni və qlobal güc balansını dəyişdirmək potensialına malikdir [6, c.386].

İnformasiya qarşıdurmalarının inkişaf mərhələləri. İnformasiyanın geniş auditoriyaya təsir faktları cəmiyyətin bütün tarixi boyu müəyyən edilə bilər. Aydındır ki, müxtəlif dövrlərdə müəyyən fəaliyyət üsullarının tətbiqinin intensivliyi, eləcə də onun təşkili səviyyəsi dəyişdi. Ona görə də bu fəaliyyəti tarixi inkişafı baxımından öyrənmək məqsədi ilə informasiya müharibəsi tarixini şərti olaraq üç əsas dövrə bölmək olar.

Birinci dövr qədim dövrləri, orta əsrləri və qismən də XVIII əsrə qədər olan Yeni dövrü əhatə edir. daxil olmaqla. Bütün illər ərzində informasiya və təbliğat fəaliyyətinin forma və üsulları ümumiyyətlə dəyişməz qalmış, yalnız kiçik dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Keyfiyyət dəyişiklikləri informasiya müharibəsi tarixinin ikinci dövründə baş verir və ilk növbədə, kapitalist cəmiyyətinin həyatında informasiyanın artan rolu ilə əlaqələndirilir. Bu dövr informasiya müharibəsinin və təbliğatının təşkilində ciddi dəyişikliklər, onun üsul və formalarının inkişafı, əhəmiyyətinin artması ilə xarakterizə olunur ki, bu da artıq Avropada burjua inqilabları zamanı aydın şəkildə özünü göstərirdi. İkinci dövr əvvəlki dövrün aktivlərindən (Qutenberqin mətbəəsi, qəzetlər və s.) səmərəli istifadəsi ilə xarakterizə olunur. Bu dövr XVIII əsrin ortalarında başlayır və İkinci Dünya Müharibəsi ilə başa çatır.

İnformasiya qarşıdurmasının forma və üsullarının inkişafının ikinci dövrü bu qarşıdurmanın hərbi, siyasi və ya iqtisadi problemlərin həllində təsirli köməkçi vasitə kimi əhəmiyyətinin artması ilə

əlamətdardırsa, üçüncü dövrün özəlliyi aşağıdakı mənanın yenilənməsindədir: köməkçi informasiya qarşıdurmasından o, göstərilən nailiyyətlərin əldə edilməsində əsas uğur vasitələrindən birinə çevrilir. Müvafiq olaraq, bu növ qarşıdurma üçün elmi və maddi-texniki təminat dərəcələri də fərqlidir. Üçüncü (müasir) dövrə keçid yeni informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə bağlıdır.

İnformasiya müharibəsi apararkən kütləvi informasiya vasitələri ilə yayılan və təhqiredici xarakter daşıyan müxtəlif informasiya və psixoloji təsir üsullarından istifadə olunur. Bununla belə, informasiya müharibəsində hücum və aqressivlik prinsipinin hələ də öz sərhədləri var. Burada M.Makluhanın tədqiq etdiyi "həddən artıq qızmış" rabitə vasitələrinin onların əksinə çevrilməsi fenomenini qeyd etmək yerinə düşər. İstənilən ünsiyyət vasitəsində ümumi olaraq "sıçrayış sərhədi" adlanan bir şey var ki, sistem birdən dəyişib əks funksiyaları olan başqa bir sistemə çevrilir, yəni cəmiyyət təklifə (əks təklifə) müqavimət mexanizmlərini işə sala bilir. Bu fenomen təkcə kütləvi informasiya vasitələrinə xas deyil.

Kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə etməklə informasiya və psixoloji təsirlərin köməyi ilə təcavüzkarın etdiyi hərəkətlərə ən həssas olan auditoriyanı müəyyən etmək mümkündür. Beləliklə, lazımi psixoloji vəziyyəti yaratmaq üçün sonradan daha aktiv hərəkətlər həyata keçirilən insanlar kateqoriyası formalaşır.

İnformasiya müharibəsi (siyasi sahədə) üç komponentdən ibarətdir:

- ✓ Birincisi, strateji siyasi təhlildir.
- ✓ İkincisi, informasiya təsiridir.
- ✓ Üçüncüsü, informasiyaya qarşı mübarizədir.

Strateji siyasi təhlil düşmən (rəqib) və informasiya müharibəsinin şəraiti haqqında məlumat əldə etmək üçün tədbirlər kompleksidir; müttəfiqləri haqqında məlumat toplamaq; aksiyaların təşkili və keçirilməsi məqsədilə informasiyanın işlənməsi və onların siyasi icmasının üzvləri arasında mübadiləsi. Məlumat aktual, etibarlı və tam olmalıdır.

İnformasiya müharibəsinin ikinci komponenti informasiya təsiridir. O, həmçinin məlumatın çıxarılması, emalı və mübadiləsinin qarşısının alınması, dezinformasiyanın tətbiqi ilə bağlı tədbirləri əhatə edir.

Üçüncü hissə informasiyaya qarşı mübarizə (qorunma) tədbirlərindən, o cümlədən siyasi proseslərin idarə edilməsi problemlərinin həlli üçün zəruri olan məlumatların blokadadan çıxarılması və rəqiblər (opponentlər) tərəfindən yayılan və dünya ictimai rəyinin formalaşdırılması sisteminə daxil edilmiş dezinformasiyanın qarşısının alınması üzrə tədbirlərdən ibarətdir [1, p.76].

İnformasiya və psixoloji müharibənin aparılmasının əhəmiyyətli və təsirli formalarından biri təbliğatdır. Təbliğat, daha doğrusu, informasiya və psixoloji təsir bəşəriyyət tarixi boyu müxtəlif formalarda mövcud olmuşdur. Məsələn, hələ o zaman Çingizxanın qoşunları öz qoşunlarının çoxluğu və toxunulmazlığı, qəddarlığı və hərəkət sürəti mövzularını dəstəkləmək üçün əhali və düşmən qoşunları arasında yayılmış müxtəlif şayiələrdən istifadə edirdilər.

Ən mötəbər ekspertlərdən biri olan D.Lassvel "Dünya müharibəsində təbliğat texnikası" kitabında təbliğatın vəzifələrini belə təsvir edir: "Müharibə zamanı təbliğata bir çox vəzifələr qoyula bilər, məsələn: ərzaq, tekstil, yanacağa və digər əşyalara qənaət etmək; kredit almağa həvəsləndirmək, könüllü kimi xidmət etmək, yaralılara qulluqda iştirak etmək, hərbi sənayedə xidmətə girmək və s. Amma daha mühüm təbliğat öz ölkəsinin vətəndaşlarında düşmənə nifrət oyatmaqdan, bitərəf dövlətlərlə dostluq münasibətində olmaqdan, neytral dövlətləri düşmənə çevirməkdən və nəhayət, düşməni parçalamaqdan və düşmən müqavimət gücünü zəiflətməkdən ibarətdir" [4, p.102]. Başqa bir nəzəriyyəçi olan Jean M. Domenach, yazdığı "Politika və Propaqanda" kitabında, təbliğatı cəmiyyət daxilində fərdlərin düşüncə və davranışlarına təsir edən, onların müəyyən bir perspektiv qazanmalarına kömək edən bir təşəbbüs olduğunu bildirmişdir [3, s.17]. Məsələn, İkinci Dünya Müharibəsi illərində Almaniyada Cozef Gebbelsin rəhbərliyi ilə Üçüncü Reyxin xüsusi təbliğat nazirliyi yaradıldı ki, bu nazirlik həm Almaniya daxilində, həm də xaricdə ictimai rəyi fəal şəkildə formalaşdırıb korrektə edirdi.

Cəmiyyəti müsbət və ya mənfi yöndə manipulyasiya etmək üçün istifadə olunan təbliğat ağ, boz və qara olmaqla üçə ayrılır. Ağ təbliğat, mənbəyi rəsmi olaraq məlum olan və həqiqi xəbərləri is-

tifadə edərək hədəf kütləsini düzgün şəkildə məlumatlandıran bir növdür. Bu təbliğat növündə həqiqi xəbərlər təhrif edilmədən verilir. Əgər hər hansı bir yalan istifadə edilməsi halı baş verərsə, mənbəyə olan etibar zədələnir. Həqiqi məlumatın verilməsinin bir çox üstünlüyü vardır. Belə ki, bu halda hədəf kütləsində etibar yaradılır və qarşı tərəfin mesajlarının çürüdülməsində uğur əldə edilir [2, s.37].

Mövzu ilə bağlı əhəmiyyətli araşdırmalar aparmış professor Nevzad Tarhan, "Psixoloji Müharibə" adlı kitabında boz və qara təbliğat üçün belə bir tərif verir: "Boz propqandanın məqsədi, nöqsanlı, çatışmaz və qeyri-müəyyən bir şeyi tam və kifayət qədər göstərmək ola bilər. Yaxud, tam, kifayət qədər və açıq olan bir şeyi şübhəli göstərərək kölgələmək, dəyərini azaltmaq məqsədi güdür. Hər cür ziddiyyət bu metodda ustalıqla istifadə olunur. Ziddiyyət olmasa belə, varmış kimi davranılır. Beləliklə, ağıllarda, arzu olunan sual işarəsi yaradılır".

"Gerçəkləri dəyişdirməyi, inancıları sarsmağı və ictimai rəyi qarışdırmağı məqsəd qoyur. Mənbəyi anlaşıldığı zaman təsiri olmaz, geri dönər. Düşmanlıq hisslərinin artmasına səbəb olur" [5, s.37].

İnformasiya müharibəsinin hazırkı inkişaf mərhələsi artıq ikinci nəsil kimi səciyyələndirilir və məhz onun əsasında informasiya-psixoloji təsirlər durur. Beləliklə, aşağıdakı hərəkətlər həyata keçirilir:

- mənəviyyat və əxlaqsızlıq mühitinin yaradılması, düşmənin mədəni irsinə mənfi münasibət;
- siyasi gərginlik yaratmaq məqsədi ilə ölkə əhalisinin sosial qruplarının ictimai şüurunun manipulyasiyası;
- konfliktlər, etimadsızlıq, şübhə, siyasi mübarizənin qızışdırılması, müxalifətə qarşı repressiyaların və hətta vətəndaş müharibəsinin qızışdırılması məqsədi ilə partiyalar, birliklər və hərəkatlar arasında siyasi münasibətlərin sabitliyinin pozulması;
- dövlət və inzibati orqanların informasiya təminatı səviyyəsinin aşağı düşməsi, səhv idarəetmə qərarlarının ilhamlanması;
- dövlət orqanlarının işi haqqında əhalinin yanlış məlumatlandırılması, onların nüfuzuna xələl gətirilməsi, idarəetmə orqanlarının nüfuzdan salınması;
– dövlətin beynəlxalq nüfuzuna və onun digər ölkələrlə əməkdaşlığına zərbə vurmaq;
- dövlətin siyasi, iqtisadi, müdafiə və digər sahələrdə həyati mənafelərinə zərər vurmaqla.

Beləliklə, müasir qarşıdurmalarda informasiya müharibəsi zamanı informasiya psixoloji təsirlərinin rolu mühüm rol oynayır. Müəyyən edilib ki, informasiya və psixoloji silahlar insanların şüuruna birbaşa təsir göstərdiyinə və daha geniş auditoriyanı əhatə etdiyinə görə informasiya və texniki təsirlərdən daha təhlükəlidir. Bundan əlavə, dağıdıcı informasiya əməliyyatlarının nəticələrinin təzahürünün çoxsəviyyəli formatını nəzərə alaraq, onların son səviyyələrdə istifadəsinin nəticəsini qabaqcadan görmək praktiki olaraq mümkün deyil ki, bu da onlara reaksiya və nəticələrə nəzarəti xeyli çətinləşdirir. Gələcəkdə əsas müddəalardan istifadə etməklə informasiya müharibəsinin aktiv mərhələsində üstünlük əldə etmək baxımından daha həssas olan sahələrdə informasiya-psixoloji təsir modeli hazırlanacaqdır.

Nəticə. İnformasiya-psixoloji müharibə müasir dünyada, dövlətlərin, cəmiyyətlərin idarə olunmasında, siyasi və sosial hadisələrin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu müharibə modelində informasiya və psixoloji üsullarla fərdlər və cəmiyyətlər manipulyasiya edilir. Bu kontekstdə, boz və qara propqanda üsulları istifadə olunur. Sözügedən üsullar istifadə edilərək, fərdlərin inanc və düşüncələrinə təsir edilərək ictimai rəy yönləndirilir. Bir çox müxtəlif metodlardan istifadə edilsə də, məqsəd hər zaman eynidir. Fərdləri, cəmiyyətləri və kütlələri idarə etmək və yönləndirmək məqsədi güdülür. İnformasiya-psixoloji müharibə çərçivəsində aparılan bu cür siyasi və sosial yönləndirmə, fərd və cəmiyyəti mənfi şəkildə təsirləndirir. Bu baxımdan, informasiya-psixoloji müharibədəki manipulyasiya taktikalarının nə olduğunun bilinməsi və buna qarşı tədbirlər görülməsi, dövlətin və cəmiyyətin inkişafı, insanların təhlükəsiz şəkildə həyatlarını davam etdirməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Andrew Jones, Gerald L. Kovacich. Global information warfare: the new digital battlefield, Second edition. CRC Press/ Page 363/ 2015.
2. Deneçli S, Deneçli C. Propagandada İknanın Yeri / The Place of Persuasion in Propaganda // Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Ocak 2015;11(28):35-48.

3. Domenach, J. Marie, Politika ve Propaganda. İstanbul, Varlık Yayınları, 2003, s.17.
4. Harold D.Lasswell. Propaganda technique in the world war. London. Lid New York: Alfred A.Knopf 1927, p.233.
5. Tarhan, N. Psikolojik Savaş. İstanbul, Timaş Yayınları. 1996, s.37-38.
6. Талышинский, Э. Б. (2012). Сущность информационной войны в процессах глобализации. Університетські наукові записки, (2), 385-389.

ЭЛВИН ТАЛЫШИНСКИЙ
Заведующий кафедрой политических и социальных наук Азербайджанского университета, доктор философии по политическим наукам, доцент

МЕТОДЫ И СРЕДСТВА ВЕДЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ВОЙНЫ

Информационно-психологическая война оказывает значительное влияние на контроль и направление мыслей и поведения индивидов и обществ в современную эпоху. Манипуляция людьми и их направление в определённые мысли стали важной темой для исследований. Разнообразные пропагандистские техники, используемые в рамках информационно-психологической войны, имеют огромное значение для поддержания контроля над обществами и массами и направления их в нужном направлении. Во время такой стратегической войны меры, предпринимаемые государством, имеют большое значение для обеспечения безопасного продолжения жизни людей. В результате информационно-психологической войны общества манипулируются и направляются, что может привести к фрагментации государства или общества. В этом контексте государства должны принимать серьёзные меры и пытаться защищать структуры общества от таких атак.

Ключевые слова: Информационно-психологическая война, пропаганда, манипуляция, государство, общество.

ELVIN TALISHINSKY
Head of the Department of Political and Social Sciences of Azerbaijan University, PhD in Political Sciences, Associate Professor

METHODS AND MEANS OF CONDUCTING INFORMATION-PSYCHOLOGICAL WARFARE

Information-psychological warfare has a significant impact on controlling and directing the thoughts and behaviors of individuals and societies in the modern era. The manipulation of individuals and directing them towards certain thoughts has become an important topic for research. The various propaganda techniques used within the framework of information-psychological warfare are crucial for maintaining control over societies and masses and directing them in the desired direction. During such strategic warfare, measures to be taken by the state are of great importance for ensuring that people continue their lives safely. As a result of information-psychological warfare, societies are manipulated and directed, which can lead to the fragmentation of a state or society. In this regard, states must take serious measures and try to protect the structures of society from such attacks.

Keywords: Information-psychological warfare, propaganda, manipulation, state, society.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 09 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Şahismayıl İsmayılov, t.ü.f.d. Məmmədağa Bəxşov.

UOT 327

ELŞAD HƏSƏNLİ
AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
elshadhasanli1968@mail.ru

KİBERTƏHDİD: DÖVRÜN AKTUAL PROBLEMİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/102-106

Texnoloji yeniliklərin hər bir fəaliyyət sahəsinə tətbiq olunduğu indiki dövrdə kibertəhdidlərin artması ciddi problem kimi aktualdır. Bununla bağlı tədbirlərin görülməsi, təhlükənin neytrallaşdırılması və qabaqlayıcı addımların atılması həm dövlət qurumları, həm də tədqiqat mərkəzlərinin qarşısında bir vəzifə kimi durur. Araşdırmada kibertəhdid üsulları, kibercinayətkarların əməllərinin ifşası, onlarla mübarizə yolları,bu yolda əldə olunmuş təcrübənin mübadiləsi, dövlətlərarası və qurumlararası əməkdaşlıq məsələləri, hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyəti, eləcə də qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı işlər təhlil olunub, dəyərləndirilib.

Açar sözlər: Təhlükəsizlik, kibercinayət, kibertəhlükəsizlik, kompüter sistemləri, dövlət, münaqişə, sülh, siyasət.

Giriş. Dövrün ayrı-ayrı mərhələlərində dövlətlər və cəmiyyətlər müxtəlif təhdid və çağırışlarla üzləşiblər. Yeni texnologiyaların yaranması ilə müasir dövr həm də yeni təhlükə ilə üzləşib. Kiberterror, kibercinayət, kiberhücum kimi xarakterizə olunan bu təhdidlər dövlət qurumlarının ahəngdar fəaliyyətinə, cəmiyyətin və ayrı-ayrı fərdlərin yaşam tərzinə yeni-yeni maneələr, pozuntu, çökmə və digər mənfi çalarlar qatır. əm maddi, həm də mənəvi cəhətdən cəmiyyətə zərər vuran bu amillər onlara qarşı ciddi tədbirlər görülməsini zəruri edir. Artan təhlükə və təhdidlərin qarşısını almaq və yaxud da onların təsirini minimuma endirmək üçün həm elmi-texniki, təşkilati, həm də hüquqi müstəvidə tədbirlər görülməsi zərurəti yaranır. Təhlükə mənbələri və üsullarını müəyyənləşdirmək, təhlil etmək və qabaqlayıcı addımlar atmaq üçün həm ölkədaxili, qurumlararası, həm də beynəlxalq səviyyədə, dövlətlərarası mexanizmlərin işlək vəziyyətə gətirilməsi, yenilənməsi, hüquqi sahədə əməkdaşlıq məsələləri günün tələbi kimi qarşıda duran əsas məsələlərdir. Kibertəhdidlərin əsasən xarici ölkələrdən gəlməsi, bu işlərin icraçılarının çoxunun xarici dövlətlərdə olması beynəlxalq əməkdaşlığı da ön plana çıxarır.

Əsas hissə. Dövrümüzdə informasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə əldə olunan yeni imkanlardan fürsətcil istifadə etmək istəyənlərin sayı da artır. Bu qeyri-obyektiv mövqe, həm də qrup şəklində olan insanlar, eləcə də təşkilatlar tərəfindən özünü biruzə verir, təxribat, casusluq, mənimsəmə, pozuculuq məqsədi güdür. Başqa sözlə desək, kibertəhdid 21-ci əsrin yeni bəlasına çevrilib. Şəxsi məlumatların ələ keçirilməsi, kəşfiyyat, iş ahənginin pozulması, nazirlik, idarə və müəssisələrin proqram təminatının sındırılması və maliyyə vasitələrinin mənimsənilməsinə qədər geniş əhatəli bu fəaliyyətə qarşı mübarizə tədbirləri gücləndirilsə də mütəmadi olaraq yeni təxribat əməlləri ilə üzləşmək faktı meydana çıxır və bu da özlüyündə yeni əks tədbirlərin görülməsinə ehtiyac yaradır. Kibertəhlükəsizliklə mübarizə məqsədilə Azərbaycanda bu sahədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, hüquq mühafizə, təhlükəsizlik orqanları, eləcə də Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin müvafiq strukturlarında mühüm işlər görülür. "İnformasiya təhlükəsizliyinin milli təhlükəsizliyin ayrılmaz hissəsi kimi qiymətləndirildiyi ölkələrdə kibertəhlükəsizlik sahəsində yaranmış insidentləri araşdırmaqla məşğul olan və bu sahədə ən yaxşı mütəxəssislərdən ibarət olan xüsusi təşkilat və qruplar yaradılır. Belə ekspert qruplarının qarşısında duran əsas vəzifə həm ayrı-ayrı təşkilatlar, həm də dövlət miqyasında kibermühitdə təhlükəsizliyin təmin edilməsidir" [3, s.246-247].

Bu sahədə Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidmətinin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Xidmətin tabeliyində olan Kompüter İnsidentlərinə qarşı Mübarizə Mərkəzi CERT dövlət orqanlarına məxsus şəbəkələrdə kompüter insidentlərinin idarə olunması və onların qarşısının alınması üçün əlaqələndirmə funksiyasını icra edir, insdentlərin aradan qaldırılması yönündə xidmət

göstərir. Mərkəzin vəzifə və funksiyalarına istifadəçilərdən kompüter təhlükəsizliyinə müasir təhdidlər barədə məlumatların alınması, kompüter texnikası və proqram təminatı istehsalçılarından, xarici dövlətlərdəki anoloji qurumlardan informasiyaların toplanılması, eləcə də kompüter insidentlərinə reaksiyaların verilməsi, kompüter sistemlərinin qorunması üçün tətbiq edilən proqramların səmərəsinə dair materialların əldə olunması, təhlili və onların məlumat bazasında yığılması daxildir. İnsidentlərə qarşı mübarizə ilə bağlı beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, bu yöndə yeniliklərin əxz olunması və tətbiqi, haker hücumlarının qarşısının alınması, beynəlxalq əməkdaşlıq, kompüter cinayətləri və ümumilikdə informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi, xarici ölkələrin "CERT" mərkəzləri və şöbələri ilə qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlıq, kompüter viruslarının tətbiqi zamanı əks tədbirlərin görülməsi və yeni dayanıqlı proqram təminatı kimi məsələlər də Kompüter İnsdentlərinə qarşı Mübarizə Mərkəzinin funksiya və vəzifələrinə aiddir. Bu mərkəz şəbəkə və iri server resurslarının iş qabiliyyətinin pozulması, sistemə edilmiş müdaxilə hallarına qarşı tədbirlər görür, ayrı-ayrı hostlara DOS və DDOS hücumlarını təhlil və emal edir, lazımi addımlar atır, parolların sındırılması, məqsədyönlü şəkildə göndərilmiş virusların zərərsizləşdirilməsi, zərərli proqramların qarşısının alınması ilə bağlı addımlar atır. Kompüter İnsidentlərinə qarşı Mübarizə Mərkəzinin nəzdində fəaiyyət göstərən Zərərvericilərin Tədqiqi Laboratoriyası zərərverici vasitələri analiz edir və araşdırır. Mərkəzin saytı isə istifadəçilərlə qarşılıqlı informasiya mübadiləsini təmin edir, kompüter sistemlərinin mühafizəsi və qorunması, təhlükəsizliyinə dair tövsiyə olunan sistem və proqramların siyahısını, bununla əlaqədar yenilikləri təqdim edir, lazımi informasiya və sorğuları öz səhifələrində yerləşdirir.

Mövcud olan təhdid və təhlükələrin qarşısını almaq, onlara qarşı hazır olmaq məqsədilə Kompüter İnsidentlərinə qarşı Mübarizə Mərkəzi öz işini yeniləyir, daha çevik mexanizmlərin yaradılmasına səy göstərir. Bu baxımdan Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidməti tərəfindən yaradılan "Blacklist.gov.az" layihəsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu layihə özündə "Qara siyahı" saytını ehtiva edir. Bu saytın əsas funksiyası isə internet istifadəçilərinin işini əngəlləyən, problem yaradan hallar barədə məlumat vermək, haker hücumları ilə bağlı xəbərdarlıq etmək, haker səhifələrinin adlarını açıqlamaqdır. Beləki, hər bir istifadəçi qurum və yaxud fərd həmin sayta daxil olaraq qara siyahı barədə məlumat əldə edə və öz faəliyyətini daha təhlükəsiz şəkildə qura bilər. Həmin siyahıda olan zərərverici saytların adı göstərilir və bildirilir ki, onlara daxil olmaq problem yaradacaq. Bununla yanaşı, istifadəçilər şübhəli hesab etdikləri saytlar barədə Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidmətinin kompüter insidentlərinə qarşı Mübarizə Mərkəzinə məlumat verə bilərlər ki, bu qurum zərərli saytları analiz edib siyahıya əlavə etsin. Zərərli məzmun daşıyıcısının skrinşot görüntüsü, zərərli məzmunun növü, digər əlamətlər və xarakteristikası da siyahıda öz əksini tapır. Bu məlumatları əldə edən mütəxəssislər müxtəlif sistem və şəbəkə qurğuları üçün funksiyaları tətbiq etməklə zərərli saytın faəliyyətini bloklamaq imkanı qazanırlar.

Aparılmış statistikaya əsasən, 2022-ci ildə kiberhücumlar nəticəsində dünya iqtisadiyyatına ümumilikdə 8 trilyon dollarlıq ziyan vurulub. Bu, dünya üzrə Ümumi Daxili Məhsulun 8 faizi qədərdir. Ölkəmizdə 2023-cü ildə 120 mindən çox insanın fərdi məlumatlarının haker və digər zərərli istifadəçilər tərəfindən oğurlanması halları aşkarlanıb. 2022-ci ildə ölkəmizin milli resurslarına 1300-dən çox kiberhücum qeydə alınıb. Bu cür halların qarşısının alınması və onların minimum həddə endirilməsi üçün ölkə prezidenti Cənab İlham Əliyev "Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizliyinə dair 2023-2027-ci illər üçün strategiya"nı təsdiq edib. Həmin strategiya bu sahədə işlərin planlı və mərhələli surətdə həyata keçirilməsi məqsədi daşıyır. "Təbii ki, İnternet üzərindən hücumların qarşısının alınması üçün mütəmadi olaraq təhlükəsizlik məqsədilə nəzərdə tutulmuş protokolların üzərində təkmilləşdirmə işləri aparılır. Lakin bu dəyişikliklər ondan xəbər verir ki, hakerlər dayanmadan protokolları analiz edir və sonda yenə də hücum üçün yol tapırlar. Deməli, nə qədər dəyişiklik olsa da təhlükəsizliyi ideal səviyyədə təmin etmək mümkün deyil. Nəticə etibarı ilə qeyd etmək olar ki, müasir sənaye idarəetmə sistemlərinin təhlükəsizliyini İnternet üzərindən cloud ilə əlaqələndirilməsində müxtəlif şifrələmə metodları kifayət etmir [1, s.9-12].

İnformasiya təhlükəsizliyinə xələl gətirən hallardan biri də ayrı-ayrı fərdlərin sosial şəbəkələrdəki qanunazidd, həqiqətə əsaslanmayan informasiya və videogörüntülər yaymasıdır. Vaxtilə baş vermiş hadisəni yeni kimi təqdim etmək, onu yeni tarixlə vermək hallarına tez-tez rast gəlinir. Cə-

miyyətimiz üçün çox həssas məsələ olan müharibə mövzusunda görüntüləri paylaşmaq, guya Ermənistan-Azərbaycan sərhəddində silahlı toqquşmaların olması və ordumuzun itkilər verməsi barədə informasiya, xəbər, məlumatlar təqdim olunması ictimaiyyətdə çaşqınlığa və əhali arasında xof yaratmağa xidmət edir. Bu cür hallara "Teleqram", "Tik-tok" və "Yutobe" şəbəkələrində rastlaşırıq. Baxmayaraq ki, müvafiq dövlət qurumları, Müdafiə və Daxili işlər nazirlikləri, Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti, Medianın İnkişafı Agentliyi və Mətbuat Şurası bununla bağlı müraciətlər edir və bu cür feyk xəbər, eləcə də görüntülər yayan şəxslərə xəbərdarlıq edir, bununla belə onlar bu çirkin əməllərindən əl çəkmir, baxış sayını artırmaq üçün bu fəaliyyəti davam etdirirlər. Ölkəmizin hüquq-mühafizə orqanları bu cür "vətənpərvərlərə" qarşı tədbirlər görüb, onları məsuliyyətə cəlb etsələr də belə hallara son qoyulmur.

Kiberhücumlar ölkələrin maliyyə və bank sahələri üçün də ciddi problemlər yaradır. Kiberdələduzlar tərəfindən hazırlanan bu hücumlar tərtib edilən saxta sayt və digər platformaların tətbiqi ilə maliyyə və bank qurumlarının işini pozmaqla bərabər, vətəndaşları da öz torlarına sala bilirlər. Məsələn, kibercinayətkarlar "Teleqram" tətbiqində ölkənin ən iri banklarından olan "Kapitalbank"ın adından saxta səhifə yaradıb və öz çirkin əməllərini həyata keçirməyə nail olublar. Onlar müxtəlif elektron səhifələrdə saxta kampaniyalar barədə məlumatlar paylaşır, insanları çaşdırırlar. Həmin keçidlər bankın rəsmi domen ünvanı ilə oxşar olduğundan linki klik etdikdə vətəndaşların bank kartı və digər fərdi məlumatları oğurlanır, saxta veb-sayta yönəldilir. Belə hallarla dünyanın hər bir ölkəsində üzləşilir. 2022-ci ildə Böyük Britaniyada kiber fırıldaqçılar tərəfindən vurulan ziyanın məbləği 1 milyard 200 milyon funt sterlinq olub. Ölkəmizdə bu cür halları minumuma endirmək üçün müəyyən tədbirlər görülür. Azərbaycan Mərkəzi Bankının hazırladığı strategiya müvafiq təhlükəsizlik tədbirlərinin icrası üçün nəzərdə tutulub. Bu strategiya 2023-2026-cı illəri əhatə edir. Bu planın məqsədi maliyyə bazarlarında kibersabitliyi, dayanıqlığı təmin etməkdir. Strategiyanın digər istiqaməti bu sektorda informasiya təhlükəsizliyinin gücləndirilməsidir. Bu strategiyaya əsaslanan başqa bir vəzifə isə kibernetika sahəsində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması ilə kadr potensialının artırılmasıdır. "Kibertəhlükəsizliyin etibarlı təmin edilməsi dövlətin təkbaşına imkanları xaricindədir, bu problemin həlli bütün maraqlı tərəflərin-dövlətin, özəl sektorun və vətəndaşların tərəfdaşlığını və əməkdaşlığını tələb edir. Kibertəhdidlərin transsərhəd xarakteri ölkələri kibertəhlükəsizlik sahəsində sıx əməkdaşlığa sövq edir" [4].

Kibertəhlükələrlə mübarizə məqsədilə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq və müvafiq konvensiyalara qoşulmaq da zəruri məsələlərdən biridir. Ölkəmiz 2008-ci il 30 iyun tarixində Budapeşt Konvensiyasına qoşulub. "Kibercinayət haqqında" Konvensiyaya qoşulan ölkələrin əksəriyyəti Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərdir. 2001-ci il noyabrın 23-də qəbul edilən bu konvensiya kibercinayətkarlıqla mübarizə üçün çox vacib sənəd olsa da, onun bəzi maddələrinin tələbləri bir çox ölkələr tərəfindən bəyənilmir. Belə ki, konvensiyanın 32 b bəndinin dövlətlərin milli suverenlik prinsipinə zidd olduğu bildirilir. Çünki, konvensiyaya qoşulan ölkə digər dövlətlərə öz ərazisində təhqiqat aparmağa icazə verməklə öz suverenlik hüququnu qismən itirmiş hesab olunur. Bununla belə, konvensiyaya üzv ölkələr öz qanunlarını bu sənədin tələblərinə uyğunlaşdırır, əməkdaşlıq üçün hüquqi zəmin yaradırlar. Qeyd edək ki, kibertəhdidlərlə səmərəli mübarizə üçün cinayət hüququ ilə bərabər, cinayət-prosessual hüquqi mexanizmlərin və müvafiq araşdırma texnikalarının inkişaf etdirilməsi zərurəti də həmin konvensiyanın izahedici mətnində yer alıb. "Həcmindən və hədəf obyektlərinin sayından asılı olmayaraq yalnız bir və ya eyni anda bir neçə mənbədən, avtomatlaşdırılmış formada idarə oluna bilən transmilli xarakterli kibercinayətkarlıqla mübarizə daha intensiv və adekvat mübarizə tədbirlərinin və mexanizmlərinin tətbiqini zəruriləşdirir. Buna görə də informasiyalaşdırmaya yatırılmış investisiya ilə informasiya infrastrukturunun və vətəndaşların mühafizəsinə ayrılmış resurslar arasındakı mütənasibliyin asılılıqla risk arasındakı mütənasibliyə əsasən müəyyən olunması vacibdir" [2].

Zamanın tələbi ilə ayrı-ayrı dövlətlərdə kibertəhlükələrlə mübarizə üçün yeni qoşun növləri də formalaşdırılıb. ABŞ ordusunda müstəqil qoşun növü kimi yaradılan Kiber Qüvvələrin 20 mindən çox heyəti var. Onu da qeyd edək ki, kiber müharibənin əsas taktika və strateji istiqamətləri ABŞ-ın Hərbi Doktrinasında öz əksini tapıb. "Artıq dünyanın bir çox orduları kiber hücumlara qarşı praktiki döyüş təlimlərini döyüş hazırlığı proqramlarına daxil edirlər. 2008-ci ildə yaradılan NATO-nun Kiber Təhlükələrə Qarşı Mübarizə üzrə Təcrübə Mərkəzinin (CCDCOE) təşkil etdiyi təlimlərdə o za-

man üçün yenilik sayılan, hərəkətdə olan sürət qatarını dayandırmağa nail olublar". Bu, təlimlərdə iştirak edən hakerlərdən bir qrupu tərəfindən həyata keçirilib. Hazırda isə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları o dərəcədə inkişaf edib ki, indi hətta nüvə sənayesi və istənilən kritik informasiya sistemlərinə müdaxilə etmək, onların işini pozmaq, hətta əks məqsədlər üçün istifadə etmək mümkündür" [6].

Dünyanın yüksək reytinqli şirkətlərinin hazırladıqları hesabata əsasən, 2023-cü ildə təhsil və səhiyyə sektoru kiberhücumlara daha çox məruz qalıb. "Checkpoint (Çekpaynt) şirkətinin hesabatına əsasən, 2023-cü ildə təhsil və tədqiqat müəssisələri(institutlar) ən çox hədəflənən sektor olaraq qalıblar, bununla yanaşı Səhiyyə sektoruna hücumlar əvvəlki illə müqayisədə 74% artıb"[5]. Bununla belə, son vaxtlar qarşıdurmalar nəticəsində müəyyən olunub ki, "AzStateNet" şəbəkəsi istifadəçiləri də tətbiq edilən antivirus sistemi və "Candbox" mühafizə sistemi sayəsində sayı milyonlarla ölçülən zərərverici tərkibli elektron sənəd bloklanıb və zərərsizləşdirilib.

Nəticə. Kibertəhlükələrin qarşısını almaq, onların təsirini azaltmaq və nəticələrini aradan qaldırmaq üçün həm dövlətin, həm də elmi ictimaiyyətin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Bu məsələdə hakimiyyət orqanları idarəedici və hüquqi zəmin əsasında fəaliyyət göstərirsə, elmi qurumlar, tədqiqatçı və texnoloqlar dövrün tələblərinə uyğun araşdırma aparırır, hakerlər və kibercinayətkarlığa qarşı əks tədbirlər görürlər. 21-ci əsrin bəlası səviyyəsinə gələn kibertəhdidlərin neytrallaşdırılması, kiberfırıldaqçıların şəbəkəsini ifşa etmək, dövlət və fərdlərin maddi və mənəvi sıxıntılarının aradan qaldırılması yollarını tapmaq ən ümdə məsələlər sırasındadır. Bu məsələdə koordinasiyalı fəaliyyət, təcrübə mübadiləsi, beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq ümumi işin uğurla nəticələnməsinə mühüm töhvələr verir. Bu baxımdan "Kibertəhdid müasir problem kimi" mövzusunda araşdırma xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, elmi-texnoloji yeniliklər fonunda cinayətkar ünsürlərin cəmiyyətə meydan oxuması, həyat ahənginə maneə yaratmalarına imkan verilə bilməz və onları zərərsizləşdirmək üçün səmərəli iş aparılması gündəlikdə duran prioritet mövzudur. Tədqiqat işində müasir problemə çevrilən kibertəhdidlə bağlı məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılıb, ona qarşı atılan və atılacaq addımlarla əlaqədar elmi təhlil aparılıb, bu yöndə birgə əməkdaşlığa dair elmi mülahizələr irəli sürülüb. Elmi-texnoloji inkişaf fonunda yaranmış vəziyyətdən cinayətkarlıq məqsədilə istifadənin yolverilməzliyi vurğulanıb, əks tədbirlərin görülməsi üçün zəruri amillər ön plana çıxarılıb, vəziyyətdən çıxış yolları təhlil edilib, statistik məlumatlar əsasında faktlar analiz edilib, nəticələri dəyərləndirilib. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan fəaliyyətin zəruriliyi haqqında fikirlər əsaslandırılıb, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinə dair fikirlər irəli sürülüb.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə. Süni intellektin informasiya təhlükəsizliyində tətbiqi:problemlər və perspektivlər / "İnformasiay təhlükəsizliyi: problemlər və perspektivlər" mövzusunda II Beynəlxalq Konfransın materialları. Bakı, 2022, s.9-12.
2. Balacanov E. Kibercinayətlərlə mübarizə: çətinliklər və imkanlar. İnformasiya təhlükəsizliyinin multidissiplinar problemləri üzrə II respublika elmi-praktiki konfransı, 14 may 2015-ci il. - https://ict.az/uploads/konfrans/2_konfrans/13.pdf [25.04.2025].
3. Əliyeva L. Kibertəhlükəsizlik sahəsində əhalinin maarifləndirilməsi və məlumatlandırılması məsələsinə bir yanaşma / İnformasiya təhlükəsizliyinin multidissiplinar problemləri üzrə II respublika elmi-praktiki konfransı, 14 may 2015-ci il.
4. İmamverdiyev Y. Milli kibertəhlükəsizlik strategiyalarının analizi / Ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş "İnformasiya təhlükəsizliyi problemləri üzrə I respublika elmi-praktiki konfransı", 17-18 may, 2013, s.14-17.
5. İsmayilov A. Haker qurbanı olmuş vətəndaşların sayı ötən dövr ərzində 7000-dən çox olub. - https://oxu.az/cemiyyet/ [25.04.2025].
6. Kibertəhlükəsizliyin əsasları, texnologiya və vacib olan nüanslar. https://ordu.az/az/news/135746 [25.04.2025].

ЭЛЬШАД ГАСАНЛИ
Ведущий научный сотрудник Института философии и социологии НАНА,
Доктор философии по политическим наукам, доцент

КИБЕРУГРОЗА: АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРЕМННОСТИ

В нынешнее время, когда технологические новшества проникают во все сферы деятельности, рост киберугроз становится серьезной проблемой. В связи с этим принятие мер, нейтрализация опасности и применение превентивных шагов – задача, стоящая как перед государственными органами, так и перед исследовательскими центрами. В исследовании анализируются и оцениваются способы киберугрозы, разоблачение деяний киберпреступников, пути борьбы с ними, обмен опытом, полученном на этом пути, вопросы межгосударственного и межструктурного сотрудничества, деятельности правоохранительных органов, а также работа, связанная с совершенствованием законодательной базы.

Ключевые слова: Безопасность, киберпреступление, кибербезопасность, компьютерные системы, государство, конфликт, мир, политика.

ELSHAD HASANLI
Leading Researcher at the Institute of Philosophy and Sociology of ANAS,
PhD in Political Science, Associate Professor

A CYBER THREAT: THE ACTUAL PROBLEM OF THE TIME

The growth of cyber threats in nowadays, when the technological innovations apply to per activity scope of activity, is actual as a serious problem. Both state authorities and research centers bear duty to take measures regarding it, to neutralize the security and to make preventive steps. Cases such as cyber threat method, exposing of cybercriminals' actions, the method of struggle with them, exchange of experience acquired in this way, intergovernmental and inter-agency cooperation issues, activity of law enforcement authorities and as well as improvement of legislative basis have been analyzed and evaluated in the study.

Keywords: Security, cybercrime, cybersecurity, computer systems, state, conflict, peace, politics.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: s.e.ü.f.d. Kərəm Məmmədov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 32:93/94

KƏMALƏ HƏSƏNOVA
Azərbaycan Dillər Universitetinin
Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının müəllimi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
kamala.hasanova.02@mail.ru

AVROPA İTTİFAQI – AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ENERJİ AMİLİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/107-112

Məqalədə Azərbaycanın Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rolu, bu istiqamətdə yaranan strateji tərəfdaşlıq münasibətləri araşdırılmışdır. Müəllif Avropa İttifaqı ilə Azərbaycanın enerji sahəsində əlaqələrini zəruri edən şərtləri təhlil etmiş, regional enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində Cənub Qaz Dəhlizinin həyata keçirilməsinin əhəmiyyəti və bərpa olunan enerji, yaşıl enerji sahəsində tərəflərarası münasibətlərin perspektivləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Avropa İttifaqı, Azərbaycan, enerji təhlükəsizlyi, bərpa olunan enerji, Cənub Qaz Dəhlizi, strateji tərəfdaşlıq.

Giriş. Müasir dövlətlərarası münasibətlərdə iqtisadi maraqlar, enerji təhlükəsizliyi məsələləri beynəlxalq əlaqələrə mühüm təsir göstərir. Enerji təhlükəsizliyi hasilatçı və istehlakçı ölkələr üçün fərqli komponentləri ehtiva edir. Hasilatçı ölkələr üçün bu davamlı və fasiləsiz olaraq enerji təchizatıdırsa, istehlakçılar üçün sabit enerji qiymətlərinin təmin olunmasıdır. Dünyada geosiyasi proseslərə təsir edən əsas faktorlardan biri enerji və karbohidrogen ehtiyatlarının təhlükəsiz yollarla dünya bazarlarına çatdırılmasıdır. Dünyada enerji böhranlarının baş verməsi həm beynəlxalq münasibətlərə, həm də enerji qiymətlərinə təsir göstərmiş, böyük karbohidrogen resurslara malik olan dövlətlər enerjidən bir növ siyasi təzyiq və güc vasitəsi olaraq istifadə etmişdir. Müasir mərhələdə dünyada iqlim dəyişmələrinin baş verməsi və Rusiyadan enerji asılılığının aradan qaldırılması zərurəti ekoloji baxımdan daha təmiz bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəni şərtləndirmişdir. Bu baxımdan böhranların, müharibələrin baş verdiyi bir şəraitdə Azərbaycanın Avropa İttifaqının (Aİ) enerji təhlükəsizliyində artan rolunun tədqiq edilməsi aktualdır.

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanın zəngin neft ehtiyatlarına malik olması Avropa dövlətlərini bu regiona cəlb etmiş və Avropa enerji şirkətləri neft sənayesinə böyük sərmayələr yatırmışdır. Azərbaycanın neft strategiyasının ən böyük uğuru Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən Azərbaycanın enerji daşıyıcılarını dünya bazarına çıxaran əsas ixrac boru kəmərinin – Bakı–Tbilisi–Ceyhan layihəsinin reallaşması idi. Bu layihədən sonra Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında enerji sahəsində münasibətlərin hüquqi bazası yaradıldı və əlaqələr strateji tərəfdaşlıq müstəvisinə keçdi.

Regional qaz ixracatçısına çevrilən Azərbaycanın təşəbbüsü ilə Cənub Qaz Dəhlizinin həyata keçirilməsi Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyində mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə münasibətlərində enerji amili istiqamətində bir sıra yeni prioritetlər formalaşmış, Azərbaycanın bərpa olunan enerji sahəsində mühüm imkanlara malik olması müəyyənləşdirilmişdir. Bu prioritetlərin tədqiqi, münasibətlərin tarixi və siyasi yanaşma baxımından öyrənilməsi elmi yenilik səciyyəsi daşıyır.

Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında enerji sahəsində münasibətləri zəruri edən amillər. Avropa İttifaqı enerji sahəsində Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşı hesab olunur. Tərəfdaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi üçün qarşılıqlı diplomatik səylər göstərilib. Azərbaycan Avropa İttifaqının 9 üzv ölkəsi ilə strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinə malikdir. Bu münasibətləri zəruri edən bir sıra amillər mövcuddur. Avropa İttifaqına üzv olan dövlətlərin üçdəbir hissəsinin Azərbaycanla strateji əməkdaşlıq əlaqələrində olması İttifaqın Azərbaycana olan marağından və verdiyi əhəmiyyətdən irəli gəlir. Belə ki, Azərbaycanın əlverişli geostrateji mövqeyi və zəngin enerji potensialına malik olması bu münasibətləri şərtləndirən amillər sırasındadır. Eyni zamanda, Avropa İttifaqı ilə münasibətlərin

tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlməsi Azərbaycanın da xarici siyasi kursunda üstünlük verdiyi məsələlərdəndir. Buna görə də Avropa İttifaqı və Azərbaycan arasında münasibətlər bərabərhüquqlu tərəfdaşlıq əsasında inkişaf edir və Aİ Azərbaycanın əsas ticarət, o cümlədən ən böyük ixrac tərəfdaşıdır.

Rusiya ilə Ukrayna arasında baş verən müharibədən sonra Avropa İttifaqı öz enerji mənbələrinin şaxələndirilməsini və yanacaq məhsullarında Rusiyadan asılılığına son qoymaq qərarına gəlmişdir. Belə bir şəraitdə də Azərbaycanın regional ticarət ortağı kimi əhəmiyyəti artmışdır. Regionda yaranan yeni vəziyyətə görə Avropa İttifaqı Azərbaycanla əməkdaşlığın istiqamətlərini artırmağa strateji hədəf kimi baxır. Təsadüfi deyil ki, Rusiya – Ukrayna müharibəsi başlayandan etibarən qaz ixracının həcminin artırılması və ya ixraca başlanılması ilə bağlı Azərbaycana 10-dan artıq ölkədən rəsmi müraciətlər olunub [1].

Yeni mərhələdə Avropa İttifaqı və Azərbaycan arasında enerji ilə bağlı dialoqun əsas mövzusu yalnız təbii qaz deyil, həmçinin enerji bazarının digər seqmentləri xüsusilə elektrik enerjisi, hidrogen və yaşıl hidrogendir. Avropada elektrik enerjisinə böyük ehtiyac var. Azərbaycan isə xam neft, təbii qaz, neft məhsulları və elektrik enerjisini ixrac edən ölkədir və elektrik enerjisini yalnız ekoloji cəhətdən təmiz mənbələrdən istehsal edir. Azərbaycan bərpa olunan enerji mənbələri üzrə yüksək potensiala malik olan ölkələrdəndir. Belə ki, Azərbaycanın bərpa olunan enerji mənbələrinin texniki potensialı quruda 135 QVt, dənizdə 157 QVt-dır. Bərpa olunan enerji mənbələrinin iqtisadi potensialı 27 QVt, o cümlədən, külək enerjisi üzrə 3 000 MVt, günəş enerjisi üzrə 23 000 MVt, bioenerji potensialı 380 MVt, dağ çaylarının potensialı 520 MVt, Qarabağ və Zəngəzurda külək, günəş və hidroenerji stansiyalarının potensialı 10 QVt-dan çoxdur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə günəş enerjisi layihələri həyata keçirmək üçün əlverişli potensial var. Zəngilan, Cəbrayıl, Qubadlı və Füzuli ərazisində müşahidə edilən günəş radiasiyası Naxçıvan MR-da müşahidə edilən günəş radiasiyasından sonra ölkə üzrə ən əlverişli ikinci regiondur [6].

Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində Azərbaycan strateji tərəfdaşdır. Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə münasibətlərinin genişləndirilməsi və təbii qaz ixracının artırılması qitənin Rusiyadan enerji asılılığının azalmasına gətirib çıxara bilər. Eyni zamanda, Rusiya – Ukrayna müharibəsindən sonra Xəzəryanı dövlətlərin Avropa enerji siyasətində rolu artdı. Alternativ təbii qaz tədarükçüsü olaraq Azərbaycan Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyinin dayanıqlığının təmin edilməsində əsas tərəfdaşa çevrildi və nəticədə Avropa İttifaqına üzv ölkələrin milli təhlükəsizliyində enerji təhlükəsizliyini qorumaq baxımından mühüm rol oynadı.

Azərbaycanın Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyində strateji tərəfdaşa çevrilməsi 2006-cı ilin iyul ayında Bakı – Tbilisi – Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin istismara verilməsi ilə baş verdi [10]. Bu çərçivədə 2006-cı il noyabrın 7-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Brüsselə səfəri zamanı imzalanmış "Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikası arasında enerji sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu" tərəflər arasında enerji dialoqunun genişləndirilməsi istiqamətində yeni imkanlar yaratdı [3]. Sənəddə enerji sahəsində milli qanunvericiliyin Aİ qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması, Azərbaycan və Xəzər dənizi hövzəsindən enerji tədarükü və tranzit sistemlərinin fiziki və texniki təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, enerjiyə qənaət və iqlim dəyişikliyi hədəfləri ilə əlaqədar enerji tələbatının müfəssəl idarəçilik siyasətinin hazırlanması, texniki əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsinin aparılması öz əksini tapmışdı [3].

Enerji təhlükəsizliyi Avropa İttifaqının əsas və uzunmüddətli strategiyasıdır. Aİ istehlak etdiyi enerjinin 50%-dən çoxunu idxal edir. Enerji idxalından asılılıq xam neft üzrə 90%, təbii qaz üzrə 66% və bərk yanacaq üzrə 42%, həmçinin nüvə yanacağı üzrə 40% təşkil edir [10]. Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində Cənub Qaz Dəhlizi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin əsas məqsədi "Şahdəniz" qaz-kondensat yatağının istismarının ikinci mərhələsi zamanı hasil edilən təbii qazın genişləndirilmiş Cənubi Qafqaz Boru Kəməri, TANAP və TAP vasitəsilə Türkiyəyə və Cənubi Avropaya ixracını təmin etməkdir. "Şahdəniz" layihəsinin tammiqyaslı işlənilməsinin 2-ci mərhələsi olan "Şahdəniz Mərhələ 2" layihəsi Azərbaycan qazını Avropa və Türkiyəyə çatdıran nəhəng bir layihə olmaqla, Cənub Qaz Dəhlizi vasitəsilə Avropa bazarlarını qazla təchiz etməklə, həmin region və ölkələrin enerji təhlükəsizliyini artırır.

2011-ci ildə Avropa Komissiyası və Azərbaycan Xəzərdən Avropaya birbaşa qaz nəql edən marşrutların yaradılmasını dəstəkləyən Birgə Bəyanat imzaladı. Birgə Bəyanat uzunmüddətli qaz

satış müqavilələri üçün zəmin yaratdı. 2012-ci il iyunun 27-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevlə Türkiyənin Baş naziri Rəcəp Tayyip Ərdoğan arasında TANAP-la bağlı müqavilə imzalandı. Cənub Qaz Dəhlizinin təməli 2014-cü il sentyabrın 20-də qoyuldu. Trans-Anadolu (TANAP) boru kəməri ilə ilk kommersiya qazının Türkiyəyə nəqlinə 2018-ci il iyunun 30-da başlanıldı. 2019-cu il noyabrın 30-da TANAP-ın Avropa ilə birləşən hissəsinin açılış mərasimi keçirildi. Azərbaycan təbii qazının TAP vasitəsilə Avropa bazarına tədarükünə 2020-ci il dekabrın 31-də başlanıldı [9].

Cənub Qaz Dəhlizi Gürcüstan və Türkiyə vasitəsilə Azərbaycan qazının Avropaya ötürülməsini hədəfləyən və 3500 kilometr uzunluğunda qaz boru kəməri olan qlobal enerji infrastrukturu layihəsidir. Bu layihə bir-birinə bağlı dörd fərqli seqmentdən ibarət 38 milyard dollara başa gələn böyük bir infrastrukturdur. Bu mənada Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi Mərkəzi Asiya və Xəzər bölgəsindən Avropaya təbii qazın nəql edilməsi üçün enerji təhlükəsizliyinin alternativ və etibarlı yollarındandır. Bütün bu amilləri nəzərə alaraq Avropa İttifaqı Azərbaycanla münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirir.

Avropa İttifaqı Şurasının prezidenti Donald Tuskun 2019-cu il iyulun 9-da Azərbaycana səfəri bu münasibətin əsas göstəricilərindən biri idi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Donald Tuskla görüşdən sonra dedi: "*Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi uğurla icra olunur. Şərq-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizləri ölkəmizin ərazisindən keçməkdədir*". Donald Tusk da öz növbəsində bəyan etdi: "*Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan hər il bir-birinə daha da yaxınlaşır. Münasibətlərimiz daha da güclənir və Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi bizi birləşdirir. Bu müsbət məqam tərəfdaşlığımızı daha yüksək səviyyəyə qaldırmalı, xalqlarımıza fayda gətirməli və Azərbaycanın öz islahat proseslərini və iqtisadi şaxələndirilməsini müşayiət etməlidir*" [10]. Beləliklə, Azərbaycan – Avropa İttifaqı münasibətlərində Cənub Qaz Dəhlizinin genişləndilməsi strateji prioritet kimi müəyyənləşdirilmişdir. 2022-ci il iyulun 18-də "Avropa Komissiyası tərəfindən təmsil olunan Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikası arasında enerji sahəsində Strateji Tərəfdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu" imzalandı [4; 13]. Bu sənəd Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında enerji sahəsində strateji münasibətlərə dair yol xəritəsi idi.

Aİ ilə Azərbaycan arasında enerji sahəsində strateji tərəfdaşlıq sənədinin icrası 2027-ci ilədək Azərbaycandan Avropaya təbii qaz ixracının 8 mlrd. kub metrdən 20 milyard kubmetrədək artırılması ilə bağlı birgə səylərin gücləndirilməsini zəruri edir [8]. Sənədə əsasən 2023-cü ildən etibarən Azərbaycan 12 mlrd kub metr Avropa İttifaqına qaz ixrac edəcəkdi. Beləliklə, Avropa İttifaqının Rusiyadan enerji asılılığının azaldılmasına Azərbaycan ciddi töhfə verəcəkdi. Sənədə əsasən bərpa olunan enerji sahəsində mühüm potensiala malik olan Azərbaycan bu sahədə də Avropa İttifaqının etibarlı tərəfdaşına çevrilirdi. Memorandum bütün qaz təchizatı zənciri boyu metan qazının tullantılarının azaldılması ilə bağlı öhdəliyi nəzərdə tutur, Azərbaycan da qlobal metan öhdəliyinə qoşulmağa dəvət edilirdi [7; 13].

Azərbaycan – Avropa İttifaqı münasibətlərdə yeni prioritetlər: bərpa olunan enerji. Qloballaşan dünyada getdikcə dünya əhalisinin sayının artması, bərpa olunmayan enerji ehtiyatlarının tükənməsi və onların istismarının ekoloji mühitə ciddi ziyan vurmasını nəzərə alaraq bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə Avropa İttifaqının enerji strategiyasında əsas yerlərdən birini tutur. Avropa İttifaqı 2030-cu ilədək külək və günəş kimi müxtəlif bərpa olunan enerji mənbələrinin Aİ-nin ümumi enerji istehlakında payını 42,5 faizə çatdıracağını planlaşdırır. Aİ ölkələrinin ümumi enerji istehlakında bərpa olunan mənbələrin payı 22 faiz təşkil edir [2]. 2019-cu ilin sonunda Aİ bütün avropalılar üçün təmiz enerji paketini qəbul etdi. 2019-cu ildə qəbul edilmiş tədbirlər paketi Avropa Yaşıl Sövdələşmə proqramının məqsədlərinə uyğun olaraq Aİ enerji sisteminin dekarbonizasiyasına töhfə verməyi nəzərdə tutur. Bu paket təmiz iqtisadiyyata keçid və iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma, biomüxtəlifliyin itkisini geri qaytarmaq və çirklənməni azaltmaq üçün yol xəritəsidir [11].

"Həmrəylik halqası" marşrutu, eləcə də Xəzər – Avropa İttifaqı "yaşıl enerji" dəhlizi kimi Avropaya təhlükəsiz və etibarlı mənbədən enerji resurslarını gətirən və şaxələndirən infrastrukturların inkişafı əhatəli enerji təhlükəsizliyi üçün önəmlidir. Avropa İttifaqının REPowerEU planına əsasən, qurum Cənubi Qafqaz qonşuları və tərəfdaşlarının bərpa olunan enerji istehsalının artırılması sahəsində fəaliyyətini dəstəkləyir [12]. Məsələn, Avropa İttifaqının enerji məsələləri üzrə komissarı Kadri Simsonun fikrincə, "Xəzər regionunda Azərbaycanda metan emissiyalarının aşağı olması metan fəaliyyəti ilə bağlı ölkənin lider mövqeyini birgə müdafiə etmək imkanları yaradacaq" [8].

Azərbaycan – Avropa İttifaqı münasibətlərinin inkişafında enerji dialoqunun yaradılması əhəmiyyətli olmuşdur. 2022-ci il fevralın 4-də Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurasının Nazirlər Toplantısı çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ilə Avropanın enerji məsələləri üzrə komissarı Kadri Simson arasında keçirilən görüşdə Aİ ilə Azərbaycan arasında enerji dialoqunun yaradılması haqqında razılıq əldə olundu. Müxtəlif proqramlar çərçivəsində yaşıl enerji, o cümlədən yaşıl hidrogen və ammonyak, enerji səmərəliliyi, enerji sektorunda CCUS texnologiyalarının tətbiqi və metan tullantılarının azaldılması sahələrində Aİ ilə texniki, maliyyə dəstəyi və digər yardımlar üzrə əməkdaşlıq enerji dialoqunun əsas müzakirə mövzuları olmuşdur [8].

2022-ci il dekabrın 17-də Buxarestdə "Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Rumıniya və Macarıstan Hökumətləri arasında yaşıl enerjinin inkişafı və ötürülməsi sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında Saziş" imzalandı. 2023-cü il fevralın 7-də Prezident İlham Əliyev Sazişin təsdiq edilməsi barədə Fərman imzaladı [5]. 2023-cü il iyunun 1-də Bakı Enerji Həftəsi çərçivəsində "Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Macarıstan və Rumıniya Hökumətləri arasında yaşıl enerjinin inkişafı və ötürülməsi sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında Saziş"in icrası məqsədilə nazirlərin üçüncü iclası keçirildi [6]. Tərəflər qlobal istiləşmə ilə mübarizədə və iqlim dəyişikliklərinin qarşısının alınmasında yaşıl və təmiz enerjinin əhəmiyyətini vurğulayaraq, enerji sistemlərinin təhlükəsizliyinin və təchizatın sabitliyinin artırılması məqsədilə bərpa olunan enerji, enerji səmərəliliyi və yaşıl hidrogen sahələrində qarşılıqlı əməkdaşlığı təşviq edirdi. Eyni zamanda Azərbaycanın və Gürcüstanın bərpa olunan enerji mənbələrindən istehsal olunan elektrik enerjisinin Avropaya tranzit ötürülməsi və təchizatında, enerji səmərəliliyi və enerjiyə qənaət məsələləri üzrə yeni texnologiyaların tətbiqi və xidmətlərin formalaşdırılması istiqamətində əməkdaşlıq dəstəklənirdi. Tərəflər bərpa olunan enerji və yaşıl hidrogenin istehsalı, nəqli və ticarəti sahələrində fəaliyyət imkanlarını müəyyən edir, səlahiyyətli orqanlarını və investorlarını bu sahələrdə layihələrin dəstəklənməsi və inkişafı üçün birlikdə fəaliyyət göstərməyə təşviq edirdilər [5]. Qeyd edək ki, Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun azad olunmuş ərazilərində günəş və külək enerjisinin potensialı 9200 meqavatdır [6].

Nəticə. Tədqiqatdan aydın olur ki, enerji təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin əsas tərkib hissələrindən biridir. Avropa İttifaqı üçün enerji təhlükəsizliyi ilk növbədə davamlı və sabit enerji ilə təmin olunmaq, enerji kəmərlərinin şaxələndirilməsi və Rusiyadan enerji asılılığının aradan qaldırılmasıdır. Bu baxımdan Avropa İttifaqı Xəzər regionu, xüsusilə Azərbaycanla enerji sahəsində tərəfdaşlıq münasibətlərinə önəm verir.

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilmiş Cənub Qaz Dəhlizi Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyinə mühüm töhfə verir. Bu layihə ilə gələcəkdə Azərbaycan qazının Avropaya ixrac həcminin artırılmasının mühüm perspektivləri vardır.

Bərpa olunan enerji sahəsində əlaqələrin inkişafı Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında enerji sahəsində strateji əməkdaşlığın mahiyyətini təşkil edir. Azərbaycanın Xəzər dənizində və quruda külək və günəş enerjisi sahəsində mühüm potensiala malik olması Avropa İttifaqı ilə bərpa olunan enerji sahəsində əməkdaşlığın müsbət perspektivlərindən xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Avropa İttifaqı Azərbaycanla enerji əməkdaşlığının gücləndirilməsini strateji məqsəd hesab edir: [Elektron resurs] / – URL: https://azertag.az/xeber/avropa_ittifaqi_azerbaycanla_enerji_emekdasliginin_guclendirilmesini_strateji_meqsed_hesab_edir-2279213 [09.04.2025].
2. Avropa İttifaqı 2030-cu il üçün bərpa olunan enerjinin payı 42,5 faizə çatdırılacaq: [Elektron resurs] / – URL: https://renewables.az/news/avropa-ittifaqi-2030-cu-il-ucun-berpa-olunan-enerjinin-payi-425-faize-catdirilacaq-2023-03-31-124841 [09.04.2025].
3. Azərbaycan – Avropa İttifaqı: [Elektron resurs] / – URL: https://brussels.mfa.gov.az/az/content/38/azerbaycan-avropa-ittifaqi [09.04.2025].
4. Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında enerji sahəsində Strateji Tərəfdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu imzalanıb: [Elektron resurs] / – URL: https://president.az/az/articles/view/56689 [09.04.2025].

5. Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Rumıniya və Macarıstan Hökumətləri arasında yaşıl enerjinin inkişafı və ötürülməsi sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında saziş: [Elektron resurs] / – URL: https://e-qanun.az/framework/53431 [09.04.2025].
6. Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə: [Elektron resurs] / – URL: https://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/ azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade [09.04.2025].
7. Bayramov, V. Azərbaycan–Avropa İttifaqı əməkdaşlığı uğurla inkişaf edir: [Elektron resurs] / – URL: http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2022/ iyul/806991(meqale).pdf [09.04.2025].
8. Brüsseldə Azərbaycan-Avropa İttifaqı Enerji Dialoqunun növbəti görüşü keçirilib: [Elektron resurs] / – URL: https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/ brusselde-azerbaycan-avropa-ittifaqi-enerji-dialoqunun-novbeti-gorusu-kecirilib [09.04.2025].
9. Cənub Qaz Dəhlizi: [Elektron resurs] / – URL: https://minenergy.gov.az/ az/layiheler/cenub-qaz-dehlizi_2196. [09.04.2025].
10. Həsənova, Ş. Avropa İttifaqı və Azərbaycan Respublikası münasibətlərində enerji amilinin yeri və rolu: [Elektron resurs] / – URL: https://geostrategiya.az/ news.php?id=106 [09.04.2025].
11. Clean energy for all Europeans package: [Electronic resource] / – URL: https://energy.ec.europa.eu/topics/energy-strategy/clean-energy-all-europeans-package_en [09.04.2025].
12. EU strategy: [Electronic resource] / – URL: https://www.eera-set.eu/about-us/eera-in-context/eu-2050-strategy.html [09.04.2025].
13. Memorandum of understanding on a strategic partnership between the European Union and The Republic of Azerbaijan in the field of energy: [Electronic resource] / – URL: https://energy.ec.europa.eu/topics/energy-strategy/clean-energy-all-europeans-package_en [09.04.2025].

КАМАЛА ГАСАНОВА
Преподаватель кафедры международных отношений Азербайджанского университета языков, Доктор исторических наук

ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ФАКТОР В ОТНОШЕНИЯХ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА И АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье рассмотрена роль Азербайджана в обеспечении энергетической безопасности Европейского Союза, сложившиеся в этом направлении отношения стратегического партнерства. Автор проанализировал условия, необходимые для отношений между Европейским Союзом и Азербайджаном в сфере энергетики, рассмотрел важность реализации Южного газового коридора в обеспечении региональной энергетической безопасности, а также перспективы двусторонних отношений в сфере возобновляемой энергетики и зеленой энергии.

Ключевые слова: Европейский Союз, Азербайджан, энергетическая безопасность, возобновляемая энергетика, Южный газовый коридор, стратегическое партнерство.

KAMALA HASANOVA
Lecturer at the Department of International Relations, Azerbaijan University of Languages, PhD in History

THE ENERGY FACTOR IN THE EUROPEAN UNION – AZERBAIJAN RELATIONS

In the article, the role of Azerbaijan in ensuring the energy security of the European Union, and the strategic partnership relations emerging in this direction are examined. The author analyzed the conditions necessary for relations between the European Union and Azerbaijan in the field of energy,

the importance of the implementation of the Southern Gas Corridor in ensuring regional energy security, and the perspectives of bilateral relations in the field of renewable energy and green energy were examined.

Keywords: European Union, Azerbaijan, energy security, renewable energy, Southern Gas Corridor, strategic partnership.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 09 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Emil Qasımov, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94(479.24)

XANIM ƏSƏDOVA
ADAU-nun İctimai fənlər kafedrasının baş müəllimi,
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Orcid: 0000-0009-7476-3354
xanim.as@mail.ru

GƏNCƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ İSTİQLALININ ƏRK QALASIDIR: TARİX VƏ MÜASİRLİK

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/113-117

Azərbaycan xalqının milli tarixinin yazılmasında Gəncə şəhərinin özünəməxsus dəsti-xətti var. Müxtəlif tarixi dönəmlərdə qeyrət qalası, müqavimət mərkəzi və paytaxt kimi ad və statusların sahibi olmuş, çox böyük şairlər, yazıçılar, alimlər, filosoflar və qəhrəmanlar yetişdirmiş məkan kimi yaddaşlarda qalan Gəncə, həm də milli istiqlalımızın təntənəsinə, xalqımızın azadlıq və müstəqillik ruhunun yüksəlişinə misilsiz töhfələr vermişdir. Gəncədə tarixən mövcud olan kreativ atmosfer Azərbaycan intellektual elitasının ərsəyə gələməsinə olduqca güclü təkan vermiş, intellektual-mədəni dəyərlərimizi və əvvəlki nəsillərdən miras qalmış ənənələrimizi ali kürsüyə qaldırmış şəxsiyyətlər yetişdirmişdir. Bu gün suveren Azərbaycanın "2-ci böyük şəhəri" statusuna sahib olan Gəncə xalqımızın və milli dövlətimizin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və ruhani-mədəni həyatında çox mühüm rol oynayır. Təqdim olunan məqalədə, məhz Gəncə şəhərinin Azərbaycan xalıqının dövlətçilik tarixində oynadığı böyük roldan bəhs olunur, onun milli tariximizə bəxş etdiyi şanlı salnamə təhlil edilir və qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Gəncə, tarix, milli istiqlal, milli dövlətçilik, qəhrəman şəhər.

Giriş. Cənubda Zəncandan, Qəzvindən və Həmədandan başlayaraq şimalda Gəncəyə, Zaqatalaya, Şəkiyə, Qəbələyə və Dərbəndə qədər Azərbaycanın tarixi ərazilərində taleyin ağır sınaqlarına sinə gərmiş və dünyanın gərdişini dəyişən möhtəşəm hadisələrin şahidi olmuş yurdlarımızın - şəhər və kəndlərimizin hər biri milli tariximizdə özünəməxsus iz qoymuş və "Azərbaycan" adlanan çoxəsrlik şanlı salnamənin yazılmasına öz töhfəsini vermişdir. Öz adını Azərbaycanın qəhrəmanlıq tarixinə qızıl hərflərlə yazdırmış şəhərlərimiz içərisində Gəncəninin xüsusi yeri, rolu və əhəmiyyəti var.

Ərəb istilası dövtündə Gəncənin yüksəliş dövrü başlanmış və bu Məhəmməd ib Xaliddən (844-861) başlayaraq, Aranda, Şirvanda və Ərməniyyədə [8, s.234] (Əməvilər sülaləsinin - 661-750, dövründə müəyyən edilən inzibati bölgüyə görə, IV əmirlik və yaxud canişinlik) hakimlik edən ərəb-Məzyədi sülaləsinin nümayəndələrinin mühüm strateji məntəqə kimi Gəncəyə göstərdikləri böyük diqqət və qayğının nəticəsi olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq, Gəncə "Böyük ipək yolunun" üzərində ən mühüm məntəqələrdən birinə çevrildi. "Böyük ipək yolunun" əsas marşrutlarını təsvir edən bütün xəritələrdə Cənubi Azərbaycandan Qara dəniz sahillərinə aparan ticarət xəttinin məhz Gəncədən keçdiyi göstərilir. 1993-cü ildə isə keçmiş SSRİ məkanında təmsil olunan dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının iştirakı ilə yaradılmış TRACECA (ing. ***Tra**nsport **C**orridor **E**urope-**C**aucasus-**A**sia*) proqramı üzrə marşrutun mühüm məntəqələrindən biri də Gəncə şəhəridir [5, s.35]. Tarixən ticari, iqtisadi, siyasi və mədəni aktivliyin mərkəzində yerləşən Gəncə, bütün varlığı ilə daim ilahi haqqın və ədalətin yanında olmuş, özünün inqilabçı ruhu və üsyankar xarakteri ilə milli dövlətçiliyimizin və suverenlyimizin təntənəsi naminə saysız-hesabsız qurbanlar vermişdir.

Gəncənin milli dövlətçilik və suverenlik tariximizdə ilk addımları. Azərbaycanın orta əsrlər tarixində mərkəzi Gəncə şəhəri olan Şəddadilər dövlətindən bəhs olunur. Mənbələrdə qeyd edilir ki, Dəbil (indiki İrəvan rayonunda qədim şəhər, yalnız xarabalıqları mövcuddur) şəhərində məskunlaşan Şəddadilər sülaləsinin nümayəndələri IX əsrin sonu, XI əsrin əvvəllərində Şimali Mesopotamiyada və Suriyada mövcud olmuş Həmdanilər dövlətinin (890-1004, Şimali Mesopotamiyada - Bədiyyət əl-Cəzirədə və Suriyada isavilik ideyalarına sitayiş edən qədim ərəb-tağlibilər qəbiləsinin davamçıları,

İraq şiələrinin ən radikal qollarından birinə xidmət edirdilər) hökmdarlarına xidmət edirdilər. Azərbaycanın şimalında, xüsusilə də Gəncədə yaranmış mürəkkəb hərbi-siyasi vəziyyətlə əlaqədar Həmdanilər dövlətinin başçısı Həmdan ibn Həmdun ibn əl-Hariz ət-Tağlibinin (868-874, - Həmdanilər sülaləsinin yardıcısı və eponimi) göstərişi ilə Məhəmməd ibn Şəddadın oğlu Fəzl ibn Məhəmməd İraqın şimalında yaşayan kürd klanlarının dəstəyi ilə Gəncəyə gəldi. Tezliklə doğma qardaşı Ləşkəri ibn Məhəmməd də ona qoşuldu. Şəddadilər Gəncə əhalisini gürcülərin və Şimali Qafqaz dağlılarının dağıdıcı hərbi yürüşlərindən xilas etdikləri üçün Gəncənin qədirbilən türk əhalisi onlara (Fəzl, Ləşkəri və Mərzuban) minnətdarlıq rəmzi kimi hakimlik statusu verilməsini qərara aldı. Beləliklə, Gəncə şəhəri mərkəz olmaqla Azərbaycanda yeni müstəqil feodal dövləti yarandı. Tarixdə Şəddadilər dövləti (871-1888-ci illər) kimi qalmış bu dövlət Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm rol oynadı. Məhz Şəddadilərin hakimiyyəti dövründə Gəncənin orta əsrlər şəhərinə xas olan nümunəvi obrazı da formalaşdı. Bərdəyə və Beyləqana qədər Azərbaycanın Aran bölgəsini və Qarabağın Dağlıq hissəsini nəzarət altına alan Şəddadilər Azərbaycanın cənub hissəsi ilə və İranla kommunikasiyaların yaradılmasına xüsusi diqqət ayırdılar. Nəticədə, Araz çayı üzərində bugünədək gəlib çatmış Xudafərin körpüləri (1027-ci il) inşa olundu. Orta əsr mənbələri Şəddadilər sülaləsinin islamın fədakar müdafiəçiləri olması, inanclarımıza təcavüz edən gürcülərə, ermənilərə, bizanslara, alanlara və ruslara qarşı silahlı mübarizə aparması haqqında məlmatlar verir. Səlcuq yürüşlərilə əlaqədar Şəddadilər Səlcuq sultanı Toğrulun (Rüknəddövlə Vəddin əs-Sultan əl-Müəzzəm Əbu Talib Toğrul bəy Yamin Əmir əl-Möminin - 990-1063, 1038-1063-cü illərdə Səlcuqi səltənətinin ilk sultanı) süzerenitetini qəbul etməyə məcbur oldular. Şəddadilərin sonuncu hökmdarı III Fəzlun ibn Fəzlin (1073-1075) hakimiyyəti dövründə Səlcuq hökmdarı Məlik-şah (Məlik-şah Əbülfət Cəlaləddin ibn Alp-Arslan - 1055-1092, 1072-1092-ci illərdə Səlcuqlar səltənətinin üçüncü sultanı) Gəncəni və ətraf rayonları nökəri Sav Təkinə hədiyyə (peşkəş) etdi. [6, s.89]. Beləliklə, Şəddadi suverenliyinə son qoyuldu və Azərbaycanda yeni tarixi dövr başlandı. Tədqiqatçılar, yanlış olaraq, XII əsrədək Gəncədə yaşayan əhalinin İran mənşəli olması haqqında iddialar irəli sürür [9,s.245].

Gəncə xanlığı - Azərbaycanda suverenlik tarixinin ən parlaq nümunəsi kimi. Rusiyanın hərbi təcavüzü dövründə işğalçılara qarşı göstərilən ciddi müqavimət Azərbaycan xanlarının və xanlıqların ərazisində yaşayan əhalinin azadlığa və istiqlala bəslədiyi sevgisinin parlaq təcəssümü idi. Sözügedən dövrdə xalqa, vətənə və istiqlala olan sonsuz məhəbbətin ən parlaq ifadəsindən biri də Gəncə hökmdarı Cavad xanın rəhbərliyi altında Gəncənin qəhrəman müdafiəsi idi. XIX yüzilliyin əvvəllərində imperiya xislətinin yeni partlayışını yaşayan Rusiya Cənubi Qafqazda mövcud olan çox həssas və qeyri-ordinar situasiyadan öz xeyirinə istifadə etməyi və Azərbaycana məxsus tarixi əraziləri işğal etməyi qərara aldı. Bu minvalla Cənubi Qafqaz xalqlarının milli tarixinə və taleyinə üzdəniraq Rusiya fakroru daxil oldu. O, zorakı üsullarla Cənubi Qafqaz xalqlarının tarixi ənənələrini və bütün qırmızı xətlərini tapdaladı, onları 150 il davam edən əsarətə məhkum etdi. Azərbaycan xanları hər hansı kuralları tanımaq istəməyən nataraz və eybəcər monstrın dağıdıcı həmlələri qarşısında nə edəcəklərini bilmədilər. Bəzi xanlar "əməkdaşlıq etməyi", bəziləri isə dağlara, yaxud İrana qaçmağı qərara aldı. Ölüm və dəhşət saçan Rusiya hərb maşınının qarşısına dəyanətlə çıxan Gəncə və Gəncə əhalisi isə Cavad xanın komandanlığı altında Azərbaycan tarixinə şücaətin və rəşadətin parlaq nümunəsini öz müqəddəs qanı ilə yazdı. Rus ordusunun gürcü əsilli hərbi komandanı, Cavad xana və gəncəlilərə qarşı xüsusi nifrəti ilə seçilən Pavel Dmitrieviç Sisianov (orij. *Pavle Dimitris Sisişvili* -1754-1804) özünün sərəncamında olan hərb maşınının bütün dağıdıcı gücünü Rusiya ağalığına qəti şəkildə "yox" deyən Gəncə müdafiəçilərinin üzərinə yeritdi.

Cavad xan Sisinaovun Gəncənin təslim olması haqqında məktublarına verdiyi sərt və qəti cavabların necə çox ağır nəticələr verəcəyini yaxşı bilirdi. Lakin türk-Qacar nəslinin [2,s.347] qəhrəman ruhundan tükənməz güc alan, azadlığa və istiqlala sonsüz məhəbbət bəsləyən Cavad xan Ziyadoğlu Gəncə qalasının divarları üzərində, əlində polad qılınc, son damla qanına qədər vuruşaraq şəhidliyə qovuşmağı, ona "əff ediləcəyini" vəd edən yağıların qılıncının altından keçməkdən üstün tutdu və Sisinaova cavab verdiyi kimi ("Sən yalnız mənim cəsədimin üzərindən Gəncəyə daxil ola bilərsən") qala divarları üzərində oğlu Hüseynqulu ilə birlikdə şəhid oldu [7,49]. Cavad xanın öz doğma övladı ilə birgə qəhrəman kimi həlak olması Azərbaycanda əsrlər ərzində formalşamış şəhidlik ideyasına yeni məzmun qatdı. Artıq 221 ildir ki, Cavad xanın və oğlu Hüseynqulunun qəhrəmanlıq nü-

munəsi Azərbaycan və türk kişisində böyük fədakarlıq motivasiyası yaradan, onda vətənə, yurda, xalqa sonsuz məhəbbət, düşmənə dərin nifrət aşılayan dəyər kimi çıxış edir, milli ideyaların formalaşmasında fəal iştirak edən tarixi narrativ kimi həlledici əhəmiyyət daşıyır.

1920-ci il Gəncə üsyanının suverenlik tariximizdə rolu və əhəmiyyəti. XX yüzilliyin əvvəllərində Cavad xanın və minlərlə Azərbaycan qəhrəmanlarının müqəddəs savaşını maarifçilik və demokratizm ideyalarından güc almış yeni bir nəsil davam etdirdi [3,s.178]. Lakin həmişə olduğu kimi Azərbaycanda milli dirçəliş hərəkatı və istiqlal mücadiləsi erməni-rus irticası ilə üz-üzə qaldı. Bu şəraitdə isə 1906-cı ildə Gəncədə erməni-rus təcavüzünə qarşı sipər yaratmaq üçün "Difai" ("Müdafiə") gizli əksinqilabçı təşkilat yarandı. "Difai" antiterror təşkilatının yaradıcıları və rəhbərləri sırasında dövrün görkəmli siyasət xadimləri və Azərbaycanı canları qədər sevən böyük şəxsiyyətlər var idi: Xudadat bəy Ələkbər bəy oğlu Rəfibəyli (1878 - 01.06.1920, ADR-in Səhiyyə və Sosial Təminat Naziri, 06 may 1919-cu ildən AXC-in süqutuna qədər Gəncə qubernatoru), Şəfi bəy Mustafa bəy oğlu Rüstəmbəyov (1893-1960, görkəmli dövlət və siyasət xadimi, Azərbaycan Xalq Cünhuriyyəti parlamentinin deputatı və AXC-nin Daxili işlər nazirinin müavini), Xəlil bəy Hacıbaba oğlu Xasməmmədov (1873-1945, AXC-nin görkəmli dövlət və siyasət xadimi), İsmayıl Xan Əbülfət Xan oğlu Ziyadxanov (15.08.1867 - 06.06.1920, AXC ordusunun podpolkovniki), Nəsib bəy Yusif bəy oğlu Yusifbəyli (05.07.1881 - 31.05.1920, 14.03.1919 - 30.03.1920-ci illərdə ADR hökumətinin başçısı), Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939), Həsən bəy Məşədi Hüseyn oğlu Ağayev (1875 - 19.07.1920), Qara bəy İsmayıl oğlu Qarabəyov (1874-1953, Azərbaycanın dövlət və siyasət xadimi), Behbud xan Azad xan oğlu Cavanşir (1878-18.07.1921), Məhəmmədhəsən Cəfərqulu oğlu Hacınski (1875-1931) və İsa bəy Aşurbəyov (1878-1938). Qeyd edilən şəxslərdən, Məmmədhəsən Hacınski, Əhməd bəy Ağaoğlu, İsa bəy Aşurbəyov və Şəfi bəy Rüstəmbəyov istisna olmaqla hər biri Gəncədə və Gəncə ətrafında yerləşən bölgələrdə (o vaxt Yelizavetpol quberniyası) doğulub, böyüyüb, boya-başa çatmış vətənpərvər insanlar idi [1]. Soğma Vətənin təhlükəsiliyinin müdafiəçiləri və xalqın namusunun mühafizəkarları kimi milli tariximizə öz adlarını qızıl hərflərlə yazmış bu şəxsiyyətlər sona qədər milli istiqlalımız uğrunda qəti mübarizə apardılar və çoxları bu müqəddəs mübarizədə şəhid oldu. 1918-ci il may ayının 28-də müsəlman Şərqində ilk demokratik cümhuriyyət yarananda bu cəsur insanlar millətin qurduğu istiqlal binasına durmadan və usanmadan möhkəm kərpiclər qoymağa başladı. Bu dövrdə Gəncə milli istiqalımızın ərk qalasına, müqavimət mərkəzinə çevrildi. Məhz Gəncədən özünün Zəfər yürüşünə başlayan AXC hökuməti Azərbaycan istiqlalını və suverenliyini 3 ay ərzində Bakı, Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan da daxil olmaqla 115 km^2 ərazidə bərqərar etdi.

Müxtəlif cəbhələrdə xüsusi qəddarlığı, soyğunçu və vandal xisləti ilə ad çıxarmış acgöz bolşevik ordusu Gəncəni barbar üslubunda yağmaladı (qeyd edək ki, bolşevik komandirləri əvvəlcədən zorakı rus əsgərinə, qalib gələcəkləri halda Gəncəni qənimət alacaqları vədini vermişdi). Azərbaycan generallarının bir qismi qətlə yetirildi [4,95]. Mühasirədən çıxa bilənlər isə Gürcüstana, İrana və Türkiyəyə mühacirət etməyə məcbur oldular. Gəncə üsyanı dəhşətlərilə gəncəlilərin və bütün azərbaycanlıların genetik kodunda düşmənə əbədi nifrət hissi yaratdı və bu hisslər onilliklər sonra yenidən aktiv fazaya keçərək əsarət boyunduruğunu üzərindən həmişəlik atdı.

Gəncə və gəncəlilər suveren Azərbaycan Respublikasında. Bu gün Gəncə şəhəri və gəncəlilər müstəqil Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında, ölkəmizin müdafiəsində, beynəlxalq aləmdə müsbət imicinin və yüksək adının formalaşmasında müstəsna rol oynayır. Cavad xanın qəhrəmanlıq məktəbindən tükənməz güc alan çağdaş Gəncə şəhəri və yeni nəsil gəncəlilər Azərbaycanın azadlığı istiqlaliyyəti və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizədə - Birinci və İkinci Qarabağ müharibəsində misli görünməmiş igidlik nümayiş etdirərək yüzlərlə şəhid vermişdir. Bu gün Cavad xandan miras qalmış igid və qəhrəman Gəncənin giriş hissəsində yolboyu 44 günlük Vətən müharibəsinə öz adlarını qızıl hərflərə yazmış 112 şəhidin müqəddəs təsvirləri yerləşir. Əməlləri yerdə ruhları isə Cənnətdə olan həmin insanlar Vətənin dar günlərində bir daha sübut etdilər ki, Cavad xanın fədailik məktəbi yaşayır və vətənsevər gəncəlilər həmişə Azərbaycan naminə canlarını qurban verməyə hazırdırlar.

Nəticə. Hazırda milli tariximizə qızıl hərflərlə şanlı səhifələr yazmış, Azərbaycan mədəniyyətinə və dünya sivilizasiyasına böyük şəxsiyyətlər bəxş etmiş Gəncə ölkə iqtisadiyyatının, elminin, təhsilinin və mədəniyyətinin avanqardlarından biri kimi Azərbaycanın dövlət suverenliyinin möhkəm-

lənməsi işinə böyük töhfələr verməkdə davam edir. Gəncə Cənubi Qafqazda və Azərbaycanda ən vacib və əlverişli strateji məntəqlərdən biri kimi müxtəlif sivilizasiyaların kəsişdiyi, Şərqlə Qərbin, Avropa ilə Asiyanın qovuşduğu, mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərdiyi bir məkanda yerləşir. Müasir Gəncə yeniliklə ənənələrin, dünyəviliklə dini ideologiyanın, müasirliklə patriarxallığın sintezindən ərsəyə gəlmiş yeni və xüsusi fenomendir. Azərbaycanın milli tarixində xüsusi rolu, çəkisi və misilsiz əhəmiyyəti olan bu fenomen "Azərbaycan" ideyasının şanlı tarixdən tükənməz güc alan ən vacib elementlərindən biri kimi dövlətimiz və milli taleyimiz üçün yüksək dəyər kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə quberniyasından olan dövlət xadimləri (PDF). Gəncə: Elm nəşriyyatı. 2018. - S. 309.
2. Qacar M.B. "Cavad xan Ziyadoğlu-Qacarın əcdadları və sələflər" Gəncə hökmdarı Cavad xan və Ziyadoğlu-Qacar nəsli. Gəncə: Elm. Fuad Əliyev. 2020. – S. 27.
3. Mərdanov M.C., Tahirzadə A.Ş. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar / - Баку: Тахсил, 2020. - Т. 4. - С. 65. - 535 с.
4. Nəzirli, Şəmistan. Güllələnmiş Azərbaycan generalları. Bakı. 2016. - S. 416. - 704 s.
5. Тураева М.О. Транспортно-инфраструктурные проекты в Евразии // Мир перемен: журнал. - М., 2016. - № 1. - С. 127.
6. Прудников В.В., Тимохин Д.М., Тишин В.В. Сельджуки между Востоком и Западом: очерки истории и историографии / отв. ред. А.Ш. Кадырбаев; Институт востоковедения РАН. - М.: ИВ РАН, 2024. - 422 с.
7. Урушадзе А.Т. Кавказская война. Семь историй. Москва: Новое литературное обозрение, 2018. 336 с.
8. Ochsenwald, William. The Middle East, A History.- McGraw-Hill Education, 2004,- P. 55
9. François De Blois. Persian Literature - A Biobibliographical Survey / François De Blois. – Routledge, 2004. - Vol. V Poetry of the Pre-Mongol Period. - C. 363. - 544 c.

ХАНЫМ АСАДОВА
Старший преподаватель кафедры Общественных наук АГАУ,
доктор философии по истории

ГЯНДЖА – КРЕПОСТЬ ЧЕСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО СУВЕРЕНИТЕТА: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

В формировании национальной истории азербайджанского народа город Гянджа имеет уникальный и неповторимый почерк. Городу, который дал Азербайджану и миру великих ученых, поэтов, писателей, мыслителей и героев, в разные периоды истории были присвоены такие названия и статусы, как «крепость чести», "центр сопротивления", «вторая столица», отдавал огромный и несравнимый вклад в торжество общенационального суверенитета и возвышению духа свободы и независимости азербайджанского народа. ь. Высочайшая креативная атмосфера, исторически существовавшая в Гяндже, дала существенный толчок к славному делу формирования интеллектуальной элиты Азербайджана, производя великих личностей, возводившие богатые духовно ценности, заимствованные из прошлых поколений традиции, на высшие ступени почета. В нынешнее время, Гянджа, имеющая статус «второго города» Азербайджана, достойно играет важнейшую роль в социально-экономической, общественно-политической и духовно-культурной жизни государства и народа. Представленной статья повествует о исключительной роли Гянджи в истории государственности Азербайджанского народа. Ее славная летопись, золотыми буквами запечатленная в национальной истории Азербайджана в статье подвергается научному анализу и получает адекватную оценку.

Ключевые слова: Азербайджан, история, Гянджа, национальная государственность, национальная независимость, город-герой.

KHANYM ASADOVA
Senior Lecturer of the Department Social Sciences, ASAU, PhD in History

GANJA – FORTRESS OF HONOR OF AZERBAIJAN NATIONAL SOVEREIGNTY: HISTORY AND MODERNITY

In the formation of the national history of the Azerbaijani people, the city of Ganja has a unique and inimitable style. The city, which gave Azerbaijan and the world great scientists, poets, writers, thinkers and heroes, in different periods of history was given such names and statuses as "fortress of honor", "center of resistance" and "second capital", made a huge and incomparable contribution to the triumph of national sovereignty and the elevation of the spirit of freedom and independence of the Azerbaijani people.

The high creative atmosphere that historically existed in Ganja gave a significant impetus to the formation of the national intellectual elite of Azerbaijan, and produced great personalities who elevated spiritual and cultural values and traditions borrowed from past generations to the highest levels of honor. At the present time, Ganja, which has the status of the "second city" of Azerbaijan, plays a vital role in the socio-economic, socio-political and spiritual-cultural life of the state and people. At the present time, Ganja, which has the status of the "second city" of Azerbaijan, plays a vital role in the socio-economic, socio-political and spiritual-cultural life of the state and people.

The presented article talks about the exceptional role of the city of Ganja in the history of statehood of the Azerbaijani people. Its glorious chronicle, embodied in golden letters in the national history of Azerbaijan, is subjected to scientific analysis and receives an adequate assessment.

Keywords: Azerbaijan, Ganja, history, national independence, national statehood, hero city.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 11 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Zümrüd Qəhrəmanova, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 32:93/94

GÜLGÜN QULİYEVA
Bakı Dövlət Universitetinin
Diplomatiya və müasir inteqrasiya prosesləri kafedrası, s.e.f.d.
gulgun2004@mail.ru

AVROPA İTTİFAQININ BÖYÜK DÖVLƏTLƏRLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/118-126

Avropa İttifaqının qlobal aktor kimi mövqeyi və strateji prioritetləri nəzərə alınaraq, transatlantik tərəfdaşlıq, iqtisadi və texnoloji rəqabət, eləcə də təhlükəsizlik siyasəti kontekstində əsas əməkdaşlıq və qarşıdurma nöqtələri araşdırılır. Məqalədə Aİ-nin ABŞ ilə əlaqələrinin NATO və ticarət siyasəti çərçivəsində inkişafı, Çinin "Bir kəmər, bir yol" təşəbbüsü və iqtisadi təsiri fonunda formalaşan münasibətləri, habelə Rusiya ilə enerji asılılığı və geosiyasi münaqişələr çərçivəsində qarşılıqlı münasibətləri qiymətləndirilir. Böyük dövlətlərin Aİ-dəki rolu təkcə daxili siyasətlə məhdudlaşmır, eyni zamanda beynəlxalq güc mərkəzləri – ABŞ və Rusiya – bu inteqrasiya proseslərinə müxtəlif formalarda təsir göstərirlər. Avropa inteqrasiyası böyük dövlətlərin maraqlarının toqquşduğu və əməkdaşlıq etdiyi bir platformaya çevrilmişdir.

Açar sözlər: tərəfdaşlıq, əməkdaşlıq, strategiya, müttəfiqlik. enerji amili, texnoloji rəqabət, geosiyasistrategiya, spesifik mövqe.

Giriş. Avropa inteqrasiyası XX əsrin ikinci yarısından etibarən qitənin siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik arxitekturasının formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Avropa İttifaqının (Aİ) inkişafı və genişlənməsi prosesində böyük dövlətlər – xüsusilə Almaniya və Fransa – mühüm strateji mövqe tutmuş, bu dövlətlərin qərarları Avropa siyasətinin istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Böyük Britaniya isə uzun müddət Aİ-nin üzvü kimi spesifik mövqe sərgiləmiş, lakin 2016-cı il Brexit referendumu ilə təşkilatdan çıxaraq Avropa inteqrasiyası üçün yeni siyasi və iqtisadi çağırışlar yaratmışdır. Aİ-nin xarici siyasəti onun dəyərləri, iqtisadi maraqları, təhlükəsizlik strategiyaları və qlobal idarəçilikdəki rolu ilə formalaşır. Bu kontekstdə Aİ-nin böyük dövlətlərlə – ABŞ, Çin, Rusiya, Hindistan və Yaponiya kimi güc mərkəzləri ilə münasibətləri həm əməkdaşlıq, həm də rəqabət elementlərini özündə birləşdirir. Aİ və böyük dövlətlər arasındakı münasibətlər ticarət, investisiya, təhlükəsizlik, texnologiya, iqlim dəyişikliyi, insan haqları və geosiyasi maraqlar çərçivəsində qurulur.

Avropa İttifaqı–ABŞ münasibətlərinin əsas xüsusiyyətləri. Avropa İttifaqı ilə ABŞ arasındakı münasibətlər həm tarixi, həm də strateji baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu münasibətlər illər ərzində dəyişikliklərə məruz qalsa da, ümumən transatlantik ittifaq çərçivəsində siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik sahələrində dərin əməkdaşlıqla səciyyələnir.

Transatlantik tərəfdaşlıq və ortaq dəyərlər. Aİ və ABŞ demokratiya, insan hüquqları və hüququn aliliyi kimi ortaq dəyərlərə əsaslanaraq əməkdaşlıq edir. Bu ideoloji yaxınlıq onların beynəlxalq münasibətlər sistemində oxşar mövqelər tutmasına şərait yaradır.

Təhlükəsizlik və NATO çərçivəsində əməkdaşlıq. ABŞ və bir çox Aİ üzv dövləti NATO-nun əsas dayaqlarıdır. Rusiya təhdidinin artdığı şəraitdə NATO vasitəsilə kollektiv müdafiə prinsipi daha da aktuallaşmışdır. ABŞ-ın Avropadakı hərbi mövcudluğu Aİ üçün təhlükəsizlik təminatıdır.

Ticarət və iqtisadi əlaqələr. ABŞ və Aİ dünyanın ən böyük iqtisadi tərəfdaşlarındandır. Transatlantik ticarət gündəlik milyardlarla avro dəyərindədir (1, s.130).

Rəqəmsal texnologiyalar və normativ çərçivə fərqləri. Aİ və ABŞ rəqəmsal texnologiyaların tənzimlənməsi məsələsində fərqli yanaşmalara sahibdir. Aİ rəqəmsal bazarda daha sərt qaydalar və istifadəçi hüquqlarının müdafiəsini ön plana çıxarır (məsələn, GDPR), ABŞ isə daha liberal yanaşma sərgiləyir.

İqlim dəyişikliyi və beynəlxalq təşəbbüslər. Paris İqlim Sazişi çərçivəsində Aİ və ABŞ yenidən yaxınlaşmışdır. Xüsusilə Bayden administrasiyası dövründə iqlim siyasəti, yaşıl keçid və alternativ enerji sahələrində koordinasiya güclənmişdir.

Geosiyasi çağırışlara qarşı birgə mövqe. Çin, Rusiya, Yaxın Şərq və qlobal təhlükəsizlik kimi məsələlərdə Aİ və ABŞ çox vaxt koordinasiyalı və bəzən birgə mövqe nümayiş etdirir. Xüsusilə Rusiya-Ukrayna müharibəsində bu əməkdaşlıq daha da dərinləşir. Avropa İttifaqı ilə ABŞ arasındakı münasibətlər bəzən iqtisadi və texnoloji mübahisələrlə müşayiət olunsa da, ümumi mənzərədə bu əməkdaşlıq **strateji müttəfiqlik**, **beynəlxalq nizamın** qorunması və transatlantik həmrəylik üzərində qurulub.

Ticarət və iqtisadi əlaqələr. Aİ və ABŞ dünyada ən böyük iqtisadiyyatlara malikdir və bir-birilərinin əsas ticarət tərəfdaşıdır. 2023-cü ildə Aİ və ABŞ arasındakı ticarət dövriyyəsi 1,5 trilyon dollardan çox olub. Aİ-dən ABŞ-a əsas ixrac malları: maşınqayırma avadanlıqları, əczaçılıq məhsulları, avtomobillər, kimyəvi maddələr. ABŞ-dan Aİ-yə əsas ixrac malları: enerji məhsulları (LNG – maye qaz), texnologiya məhsulları, təbii resurslar, kənd təsərrüfatı məhsulları.

Təhlükəsizlik və müdafiə əməkdaşlığı. Aİ ölkələrinin əksəriyyəti NATO üzvüdür və ABŞ-la hərbi-strateji əməkdaşlıq edirlər.Ukrayna müharibəsi çərçivəsində ABŞ və Aİ Rusiyaya qarşı geniş-miqyaslı sanksiyalar tətbiq edib və Kiyevə hərbi, maliyyə və humanitar dəstək göstərir. ABŞ, Aİ-nin müdafiə gücünü artırmasını dəstəkləyir, lakin NATO-nun əhəmiyyətinin qorunmasını istəyir. AUKUS alyansı (ABŞ, Böyük Britaniya, Avstraliya) və Fransa arasında 2021-ci ildə yaranan gərginlik Aİ-ABŞ münasibətlərində müvəqqəti narazılığa səbəb olub (2, s143).

Geosiyasi məsələlər və diplomatiya. Çin siyasəti: Aİ və ABŞ Çinə qarşı fərqli yanaşmalara malikdir. ABŞ Çini əsas strateji rəqib kimi görür, Aİ isə həm rəqib, həm də ticarət tərəfdaşı hesab edir. Orta Şərq siyasəti: ABŞ və Aİ İranın nüvə proqramı və İsrail-Fələstin münaqişəsi kimi məsələlərdə fərqli mövqelər tuta bilir.

Enerji və texnologiya əməkdaşlığı. Rusiya-Ukrayna müharibəsi fonunda ABŞ, Aİ-yə maye qaz (LNG) ixracını artıraraq Avropanın enerji təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışır. Texnologiya sektorunda əməkdaşlıq: Aİ və ABŞ süni intellekt, yarımkeçiricilər, kibertəhlükəsizlik və rəqəmsal tənzimləmə sahələrində əməkdaşlıq edir. Aİ, ABŞ-ın texnologiya nəhəngləri (Google, Meta, Apple, Microsoft, Amazon) üzərində daha sərt nəzarət tətbiq etməyə çalışır.

Mədəni və sosial əlaqələr. Aİ və ABŞ arasında geniş tələbə mübadilə proqramları və akademik əməkdaşlıq mövcuddur. Erasmus+ və Fulbright proqramları çərçivəsində minlərlə Avropa və ABŞ tələbəsi qarşılıqlı təhsil imkanlarından istifadə edir.

Aİ və ABŞ münasibətləri ticarət, təhlükəsizlik və geosiyasi maraqlar üzərində qurulmuş strateji tərəfdaşlıqdır. Hər iki tərəf Ukrayna müharibəsi, Çin siyasəti və qlobal enerji təhlükəsizliyi kimi məsələlərdə sıx əməkdaşlıq edir. Lakin ticarət mübahisələri, texnologiya nəhəngləri üzərində nəzarət və fərqli geosiyasi prioritetlər zaman-zaman fikir ayrılıqlarına səbəb olur. Bununla belə, Aİ və ABŞ transatlantik əlaqələri gücləndirməkdə maraqlıdır və gələcəkdə bu tərəfdaşlığın daha da dərinləşməsi gözlənilir.

Tarix. ABŞ-a tədricən genişlənən sovet təhlükəsinin qarşısını almaq üçün Qərbi Avropa lazım idi. Birləşmiş Ştatlar administrasiyasında bir çoxları inanırdılar ki, nasizm ilə “azad dünya” arasındakı müharibə kommunizm və kapitalizm, digər sözlə, Şərqlə Qərb arasında ideoloji mübarizə ilə əvəzlənəcəkdir. Tezliklə bu konflikt soyuq müharibə və simvolik Berlin divarının tikilməsi ilə nəticələnəcəkdir. Dünya birliyinin üzvü olan digər dövlətlər isə bu amansız mübarizədə qarşı-qarşıya durmuş iki tərəfdən birini - Sovet İttifaqı və ya Amerika Birləşmiş Ştatlarını seçməli idi. Amerikanın Avropa inteqrasiyasına hərbi və siyasi stimulları həm də iqtisadi və siyasi amillərlə bağlı idi. Dünya müharibəsi Birləşmiş Ştatları dünya bazarlarında istənilən rəqibindən üstün olmaq imkanı verən sənaye və texnoloji üstünlüklərə malik iqtisadi və siyasi nəhəngə çevirmişdi. Amerikanın maliyyəsi indi müharibə nəticəsində dağılmış Avropanı bərpa etməyə yönəlməli idi; məşhur Marşall planı məhz bu məqsədə xidmət etmək üçün nəzərdə tutulmuşdu.

«Transatlantik siyasət». Aİ və ABŞ sabitliyin qorunmasında cavabdehliyi bölüşdürürlər, bu məqsədlə onlar «öz beynəlxalq əlaqələrini» yaratmaq üçün birləşiblər. Avropa institutları beynəlxalq hüquqa qaçırlar və beynəlxalq institutların dəstəyinə arxalanırlar Təhlükəsizlik Şurasında olan dəyişikliklər də buraya daxildir.

Öz növbəsində «Transatlantik İqtisadi Şurası» və «Transatlantik Parlament Şurası» (CPT) müasir «transatlantik qanunvericiliyi dialoqu» transtlantik assambleyası yaratmaq məqsədi üçün tək-

lif edir. Bu assambleya Avropa parlamenti ilə ABŞ konqresinin eyni sayda şatlarından ibarət olacaq və «çərçivə qanunun» bütün suallar üzrə yazılması üçün işləyəcək, hansı ki, transatlantik bazarın inteqrasiyasının dəqiqləşməsinə də toxunur.

Avropa İttifaqı–Rusiya münasibətlərinin əsas xüsusiyyətləri. Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrlə Rusiya Federasiyasının əlaqələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunun da bir neçə xüsusi diqqət yetiriləsi səbəbləri var. Əvvəla, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra yaradılmış Rusiya Federasiyası, çoxmərkəzli dünyada hələ də öz sözünün müxtəlif sahələrdə demək imkanını qoruyub saxlayır. İkincisi, onun iqtisadi potensialıdır ki, Rusiya məhz bu amildən düzgün şəkildə yararlanarsa, təbiidir ki, çox şeyə nail ola bilər, əlavə olaraq, Avropa ölkələrinin belə bir potensial sahibinə böyük ehtiyacı var. Çünki, qeyd olunan ölkələr öz ehtiyaclarını öz ehtiyatları hesabına tamamilə ödəmək gücündə deyillər. Üçüncüsü, hərbi sahədə Rusiyanın əldə etdikləri, sahib olduğu imkanlar hamıya məlumdur. Rusiya, həm də dünyanın ən böyük iki nüvə dövlətindən biridir.

Statistikaya görə, Rusiya xarici ticarət dövriyyəsinin yarısı Avropa Birliyi ölkələrinin payına düşür, bu təşkilatın iştirakçı dövlətləri isə rus iqtisadiyyatının ən böyük birbaşa investorları hesab olunur.

Enerji asılılığı və iqtisadi əlaqələr. Uzun illər Aİ-nin Rusiya ilə münasibətlərində əsas mövzulardan biri enerji əməkdaşlığı olub. Aİ-nin bəzi üzv ölkələri təbii qaz və neft baxımından Rusiyadan yüksək asılı vəziyyətdə idi (xüsusilə Şimal Axını layihələri çərçivəsində). Lakin 2022-ci ildə Rusiya–Ukrayna müharibəsindən sonra Aİ bu asılılığı sürətlə azaltmaq üçün alternativ mənbələrə yönəldi.

Ukrayna məsələsi və Krımın ilhaqı. 2014-cü ildə Krımın ilhaqı və Donbasda separatçılara dəstək Aİ ilə Rusiya arasında ciddi diplomatik böhrana səbəb oldu. Aİ Rusiyaya qarşı sanksiyalar tətbiq etdi və bu gərginlik 2022-ci ildən başlayaraq daha da kəskinləşdi.

2022-ci ildən etibarən münasibətlərin qopması. Rusiya-Ukrayna müharibəsi Aİ–Rusiya münasibətlərini faktiki olaraq qırılma nöqtəsinə gətirib çıxardı. Aİ Rusiyaya qarşı genişmiqyaslı iqtisadi və siyasi sanksiyalar tətbiq etdi, Rusiya isə buna cavab olaraq bir sıra Avropa ölkələrinə qarşı iqtisadi və enerji təzyiqləri göstərdi. Diplomatic təmaslar minimuma endi.

Təhlükəsizlik və hərbi baxışların ziddiyyəti. Rusiya Aİ və NATO-nun Şərqi Avropada genişlənməsini öz milli təhlükəsizliyinə təhdid kimi qiymətləndirir. Aİ isə Rusiya tərəfindən postsovet məkanına yönəlmiş təzyiqləri və müdaxilələri beynəlxalq hüququn pozulması kimi görür.

İdeoloji qarşıdurma. Aİ hüququn aliliyi, insan hüquqları və demokratik idarəçilik kimi dəyərlərə əsaslanan beynəlxalq nizamın tərəfdarıdır. Rusiya isə son illərdə daha avtoritar və öz maraqlarını əsas götürən bir xarici siyasət xətti yürüdür. Bu, tərəflər arasında normativ səviyyədə də ciddi fikir ayrılığı yaradır.

Regional təsir uğrunda rəqabət. Şərq Tərəfdaşlığı (Ukrayna, Gürcüstan, Moldova və s.) vasitəsilə Aİ-nin postsovet məkanında təsirini artırmaq cəhdləri Rusiya tərəfindən geosiyasi müdaxilə kimi qiymətləndirilir. Cənubi Qafqaz və Qara dəniz hövzəsi kimi regionlarda bu rəqabət daha da kəskin xarakter alır. Aİ–Rusiya münasibətləri hazırda minimum təmas və maksimum qarşıdurma şəraitində davam edir. Geosiyasi maraqların toqquşması, dəyərlər üzərində fikir ayrılığı və enerji siyasətindəki dəyişikliklər bu münasibətlərin yaxın perspektivdə normallaşma ehtimalını zəiflədir (4, s.56).

Tarixi və strateji əsaslar. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Aİ və Rusiya arasında münasibətlər qarşılıqlı əməkdaşlıq və siyasi dialoq üzərində qurulmuşdur. 1994-cü ildə Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi imzalanmış və 1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Bununla yanaşı, 2000-ci illərdə Rusiya ilə Aİ arasında "Dörd Ümumi Məkan" konsepsiyası hazırlanmışdı ki, bu da iqtisadiyyat, azadlıq və təhlükəsizlik, xarici siyasət və elm sahələrində əməkdaşlığı nəzərdə tuturdu.

Əsas gərginlik nöqtələri. Krımın ilhaqı və sanksiyalar (2014) – Aİ Krımın ilhaqını tanımadı və Rusiyaya qarşı sanksiyalar tətbiq etdi. Bu tədbirlər maliyyə, enerji və texnologiya sahələrini əhatə edirdi.Ukrayna müharibəsi və yeni sanksiyalar (2022-2025) – Rusiya-Ukrayna müharibəsi Aİ-Rusiya münasibətlərində ən ciddi böhranlardan biri oldu. Aİ Rusiyaya qarşı genişmiqyaslı iqtisadi və diplomatik sanksiyalar tətbiq etdi, enerji asılılığını azaltmağa çalışdı və Ukraynaya hərbi və iqtisadi dəstək göstərdi.

Enerji təhlükəsizliyi – Rusiya uzun müddət Aİ-nin əsas enerji tədarükçüsü olub. 2022-ci ildən sonra Avropa qaz və neft idxalını diversifikasiya etməyə başlayıb və Rusiyadan enerji idxalını mini-

muma endirib.

İqtisadi və siyasi əməkdaşlıq. Sanksiyalara baxmayaraq, Rusiya və Aİ arasında ticarət tamamilə dayanmayıb. Aİ Rusiyadan bəzi strateji materialları idxal etməyə davam edir, Rusiya isə Avropa texnologiyalarına alternativ mənbələr axtarır. Bununla belə, Rusiya əsasən Çin və digər Asiya bazarlarına yönəlməyə başlayıb.

Perspektivlər. Uzunmüddətli iqtisadi və diplomatik təzyiq – Aİ-nin sanksiyaları uzun müddət qüvvədə qala bilər, bu da Rusiya iqtisadiyyatını zəiflədə bilər (4, s.145). Enerji siyasətində diversifikasiya – Aİ Rusiyadan tamamilə enerji asılılığını bitirməyə çalışır və bərpa olunan enerji mənbələrinə investisiya qoyur. Yeni geosiyasi dinamikalar – Aİ Ukraynanı və digər Şərqi Avropa ölkələrini dəstəkləyərək Rusiya ilə strateji qarşıdurmada mövqeyini gücləndir.

Avropa İttifaqı və Çin münasibətlərinin əsas xüsusiyyətləri. Avropa İttifaqı (Aİ) ilə Çin arasındakı münasibətlər son illərdə mürəkkəb və çoxtərəfli xarakter alıb. Bu münasibətlər ticarət, investisiya, texnologiya, insan haqları, geosiyasi maraqlar və qlobal idarəçilik məsələlərini əhatə edir.

İqtisadi əməkdaşlıq və qarşılıqlı asılılıq. Çin Aİ-nin ikinci ən böyük ticarət tərəfdaşıdır (ABŞ-dan sonra), Aİ isə Çin üçün əsas ixrac bazarlarından biridir. İllik ticarət dövriyyəsi yüz milyardlarla avro ilə ölçülür. Lakin bu ticarət münasibətlərində **balanssızlıq** mövcuddur: Aİ-nin Çindən idxalı ixracı üstələyir (5, s.230).

Çinlə Hərtərəfli investisiya sazişi (CAI). 2020-ci ildə ilkin razılıq əldə edilsə də, Çinlə Aİ arasında imzalanmalı olan *Hərtərəfli İnvestisiya Sazişi* (CAI) Avropa Parlamentində insan hüquqları və əmək azadlıqları ilə bağlı narahatlıqlar səbəbindən ratifikasiya olunmayıb. Bu, tərəflər arasındakı gərginliyi artıran amillərdən biridir.

İnsan hüquqları və siyasi ziddiyyətlər. Aİ, Sincan bölgəsində uyğurlara qarşı münasibət, Honq-Konqdakı azadlıqların məhdudlaşdırılması və Tayvan məsələsində Pekinin mövqeyi kimi mövzularda ciddi tənqidlər irəli sürür. Bu da münasibətləri sırf iqtisadi çərçivədən çıxarıb geosiyasi müstəviyə keçirir.

Texnoloji və strateji rəqabət. Aİ, Çin texnologiya şirkətlərinin (xüsusilə Huawei və digər 5G texnologiyaları sahəsində) Avropa bazarında rolunu təhlükəsizlik prizmasından da qiymətləndirir. Bu sahədə ABŞ-la uyğun mövqe sərgiləməyə çalışır.

Çinin "Bir kəmər, bir yol" təşəbbüsünə münasibət. Aİ, Çinin Avrasiyada təsir dairəsini artırmaq üçün irəli sürdüyü "Bir kəmər, bir yol" layihəsinə ehtiyatla yanaşır. Bəzi Aİ ölkələri bu təşəbbüsə qoşulsa da, İttifaq səviyyəsində narahatlıqlar mövcuddur – xüsusilə borc asılılığı, şəffaflıq və davamlılıq baxımından.

Qlobal idarəçilik və çoxtərəfli diplomatiya. Aİ Çinlə BMT, iqlim dəyişikliyi, qlobal səhiyyə və enerji təhlükəsizliyi sahəsində əməkdaşlıq etməyə çalışır. Lakin bu sahələrdə də dəyərlər və metodoloji fərqlər tez-tez ortaya çıxır.

Aİ–Çin münasibətləri **"**strateji tərəfdaşlıq və sistemli rəqabət**"** dilemması üzərində qurulub. Aİ, bir tərəfdən Çinlə iqtisadi əməkdaşlığı qorumağa çalışır, digər tərəfdən isə insan hüquqları, texnoloji təhlükəsizlik və geosiyasi maraqlar baxımından sərt və prinsipial mövqe tutmağa meyllidir.

"Çinlə münasibətlər Avropa İttifaqı üçün həm imkanlar, həm də risklər mənbəyidir. İqtisadi baxımdan əhəmiyyətli tərəfdaş olan Çin, eyni zamanda texnoloji və geosiyasi baxımdan rəqib kimi qiymətləndirilir. Aİ bu münasibətlərdə dəyərlər, təhlükəsizlik və strateji maraqlar arasında tarazlıq yaratmağa çalışır".

Ticarət və iqtisadi əlaqələr. Aİ və Çin dünyanın ən iri ticarət tərəfdaşlarından biridir. 2023-cü ildə Çin Aİ-nin ikinci ən böyük ticarət tərəfdaşı olub.. Aİ-dən Çinə əsas ixrac məhsulları maşın və avadanlıqlar, avtomobil sənayesi məhsulları, kimyəvi maddələrdir.Çin isə Aİ-yə elektronika, maşınqayırma avadanlıqları, tekstil və digər sənaye məhsulları ixrac edir.2020-ci ildə Aİ və Çin Hərtərəfli İnvestisiya Sazişi (CAI) ilə bağlı ilkin razılığa gəlsələr də, insan haqları və geosiyasi gərginlik səbəbindən bu saziş təsdiqlənməyib.

Geosiyasi məsələlər və təhlükəsizlik. Aİ Çinlə münasibətlərini "sistem rəqibi, iqtisadi tərəfdaş və strateji rəqib**"** konsepsiyası çərçivəsində müəyyənləşdirir.Çin "Bir Kəmər, Bir Yol" təşəbbüsü çərçivəsində Aİ ölkələrinə investisiyalar yatırır, lakin bu, Avropa daxilində fikir ayrılıqlarına səbəb olur. Aİ, Çin-Rusiya yaxınlaşmasından narahatdır və Pekinin Ukrayna müharibəsindəki mövqeyini

diqqətlə izləyir. Hind-Sakit Okean regionundakı vəziyyət, Tayvan məsələsi və Çin şirkətlərinin texnoloji sahədə dominantlığı da Aİ üçün strateji maraq kəsb edir.

İnsan haqları və dəyərlər. Aİ, Çini insan haqları və azadlıqları, xüsusilə də Uyğurlar və Honq-Konqla bağlı siyasətlərinə görə tənqid edir.2021-ci ildə Aİ Çin rəsmilərinə qarşı sanksiyalar tətbiq edib və Çin də eyni addımı atıb.

Texnologiya və rəqəmsal transformasiya. Aİ, Çin texnologiya şirkətlərinin, xüsusilə Huawei və TikTok kimi platformaların təhlükəsizlik risqlərini araşdırır. Avropa ölkələri Çin şirkətlərinin 5G infrastrukturunda iştirakına məhdudiyyətlər qoyub.

İqlim dəyişikliyi və ətraf mühit. Aİ və Çin Paris İqlim Sazişi çərçivəsində əməkdaşlıq edir. Avropa, Çindən daha çox yaşıl enerji və dayanıqlı inkişafla bağlı addımlar atmasını gözləyir. Aİ ilə Çin münasibətləri həm əməkdaşlıq, həm də rəqabət elementlərini ehtiva edir. Gələcəkdə bu münasibətlərin hansı istiqamətdə inkişaf edəcəyi bir sıra geosiyasi və iqtisadi faktorlarla müəyyənləşəcək. Aİ üçün əsas çağırışlar Çinlə iqtisadi əlaqələri qorumaqla, insan haqları, təhlükəsizlik və texnologiya məsələlərində balansı saxlamaqdır.

Avropa İttifaqının Çinlə bağlı siyasətinin dörd əsas məqsədi var:

1. Avropa İttifaqı barədə Çində dolğun fikir formalaşdırmaq:
2. Çin ilə siyasi dialoqu inkişaf etdirmək;
3. Çinin demokratik cəmiyyət qurmasına və insan haqlarına hörmətlə yanaşmasına dəstək verməyə;
4. Çini dünya ticarət sistemində mühüm və fəal üzv olmağa cəlb etmək.

Aİ üç əsas istiqamətdə fəaliyyətini qurdu:

1. Siyasi, dialoq, 2. İqtisadi və ticarət əlaqələri, 3. Aİ-Çin əməkdaşlığı.

Siyasi dialoq çərçivəsində əsas diqqət insan haqlarına hörmətlə yanaşmağa və Çində əsaslı islahatlar aparmağa yönəldilmişdi. İndi daha çox diplomatik və daha çox balanslaşdırılmış siyasət yürütməyi qərara aldılar.

AI, Çin ilə münasibətdə ciddi açıqlamalar edir. Çin isə daha da Aİ-yə daha çox yaxınlaşmaq istəyir. Pekin eyni zamanda Aİ ilə məşğul olur ki, onun siyasi gücünü, daha yaxşı başa düşsün (5, s135). Eyni zamanda hər iki tərəf çətinlik zamanı danışıqlar vasitəsi ilə aktiv diskussiya aparır və məsələni birgə həll edirlər.

Aİ-nin liderləri Aİ ilə Çin münasibətlərinə strateji müttəfiq kimi yanaşırlar. Brüsseldə və Pekində onlar əsasən strateji silahları, yəni kütləvi-qırğın silahlarının yayılmasının ləğv edilməsini, beynəlxalq terrorizm, qlobal enerji təhlükəsizliyi, ətraf mühitdə və zonalardakı böhranı müzakirə edirlər.

Brüssel və Pekin hər ikisi öz istəklərini rəsmi sənədlərdə dəqiqləşdiriblər və Romano Predinin sözləri ilə desək çox ciddi iştirakla yerinə yetirirlər. Başqa bir yerdə Latın Amerikası ölkələrində az diqqət yetirirlər. Almaniya Brıtaniya və Fransada isə orta səviyyəyə düşüb. Bunlara baxmayaraq insan hüquqları barədə sual Aİ-da Çin münasibətlərinə ziyan gətirə bilər (8, s.34).

Avropa axtarışlarının inkişafı Çinin tədricən yüksəlişində mühüm rol oynayır. Devid Şembo qeyd edib ki, Avropada Çin təcrübəsi və axtarışları ABŞ-a nisbətən zəif aparılır. Aİ Çin aləmini daha yaxşı bilmək üçün lazımi proqramı tətbiq edə bilmir.

Bunun üçün uzun müddət Çin-ə baxmaq, onu öyrənmək və beləliklə birdəfəlik qaçmaq çox zərərlidir. Vahid Avropanın tikilməsi və Çini daha da açıq tanımaq üçün böyük proseslər lazımdır.

Qarşılıqlı-konstruktiv hadisələri davam etdirmək üçün vaxt lazımdır. Avropa siyasəti Çinlə münasibətdə üst-üstə düşməlidir və ağıllı idarəetmə prosesləri ilə tənzimlənməlidir.

Avropa İttifaqı və Yaponiya münasibətləri. Müasir dövrümüzdə Yaponiya təkqütblü çoxmərkəzli dünyanın əsas mərkəzlərindən birini təşkil edir. İkinci dünya müharibəsinin başa çatması ilə Yaponiya tarixində yeni bir mərhələ başladı. Bu ölkədə - onun sənaye sahələrində, elmdə, texnologiyada əldə olunmuş nailiyyətlər tezliklə onun güclü ölkələr sırasına çıxmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, dünyanın aparıcı ölkələrinin, o cümlədən, regionlarının «gündoğar ölkə» ilə bağlı münasibətlərində də çox əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi.

Avropa Birliyi ilə Yaponiya arasındakı əlaqələrin əsasını iqtisadi münasibətlər təşkil edir. Bu münasibətlərin yaranmasında da, qeyd yapon elminin, texnologiyasının çox böyük rolu var, lakin

Avropa bazarlarında birdən-birə yapon mallarının görünməmiş sürətlə artımı region ölkələrini düşündürməyə bilməzdi.

Yaponiyaya artıq o qədər də rəqib kimi baxılmır, əksinə, Şimali Amerika rəqabətinə davam gətirməkdə ən güclü, ən əhəmiyyətli əməkdaş hesab olunur. Bu konsepsiyadan yanaşsaq, əsas səylər ticarət mallarına edilən güzəştlərin əldə olunmasına deyil, Yaponiya ilə hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafına, xüsusilə, Avropa Birliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən elmi və texniki sferalarda nailiyyətlərin əldə olunmasına yönəldilir. Yaponiya ilə əlaqələrin bu şəkildə inkişaf etdirilməsi Avropada elmi-texnoloji yüksəlişə və bu sahədə Amerika Birləşmiş Ştatlarından asılılığın azalmasına səbəb olur.

Avropa ölkələri coğrafi baxımdan Yaponiyadan bir xeyli uzaqda yerləşirlər, onların arasında mədəni fərqlər də kifayət qədər böyükdür. Hər hansısa malın daşınması çox vaxt aparır və nəqliyyat xərcləri çox olduğundan daşınan malların rəqabət qabiliyyəti də aşağı düşür, bundan başqa Avropa filialları əlavə ehtiyat saxlamalıdırlar.

Avropa İttifaqı–Yaponiya münasibətlərinin əsas xüsusiyyətləri.

Sərbəst Ticarət Sazişi (JEFTA). 2019-cu ildə qüvvəyə minmiş *Avropa İttifaqı–Yaponiya İqtisadi Tərəfdaşlıq Sazişi (JEFTA),* dünyanın ən böyük sərbəst ticarət zonalarından birini yaradıb. Bu saziş gömrük rüsumlarının azaldılması, qeyri-tarif maneələrinin aradan qaldırılması və qarşılıqlı investisiyaların təşviqini hədəfləyir.

Ortaq demokratik dəyərlər və beynəlxalq hüquqa sadiqlik. Hər iki tərəf demokratik idarəçilik, hüququn aliliyi və insan hüquqları kimi ortaq dəyərləri paylaşır. Bu amillər siyasi dialoqun möhkəm əsaslarını təşkil edir.

Strateji tərəfdaşlıq sazişi. 2018-ci ildə imzalanmış *Strateji Tərəfdaşlıq Sazişi* yalnız iqtisadi deyil, həm də təhlükəsizlik, kibertəhlükəsizlik, enerji və iqlim dəyişikliyi kimi sahələrdə əməkdaşlığı nəzərdə tutur.

Çin və qlobal təhlükəsizlik kontekstində əməkdaşlıq. Avropa İttifaqı və Yaponiya Çinlə münasibətlərdə oxşar narahatlıqlara malikdirlər – xüsusilə texnoloji təhlükəsizlik, Şərqi Asiyada status-kvonun dəyişdirilməsi cəhdləri və dəniz hüququ məsələləri. Bu, onların siyasi əməkdaşlığını dərinləşdirən bir faktordur.

Ukrayna müharibəsinə münasibət. Yaponiya, Aİ ilə həmrəylik nümayiş etdirərək Rusiyanın Ukraynaya qarşı təcavüzünü qınamış və sanksiyalara qoşulmuşdur. Bu, iki tərəf arasında təhlükəsizlik məsələlərində yaxınlaşmanı daha da gücləndirmişdir.

"Yaponiya ilə münasibətlər Aİ-nin Asiya regionunda ən sabit və dəyərlərə əsaslanan tərəfdaşlığı olaraq qalır. Ticarət, texnologiya və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq hər iki tərəfin ortaq maraqlarını əks etdirir və qlobal çağırışlara birgə cavab vermə potensialını gücləndirir.

Ticarət və iqtisadi əlaqələr. Aİ və Yaponiya dünyanın ən iri iqtisadiyyatlarından biridir və onların ümumi iqtisadi gücü qlobal ticarətə ciddi təsir göstərir. 2019-cu ildə qüvvəyə minən İqtisadi Tərəfdaşlıq Sazişi (EPA) iki tərəf arasında ticarət maneələrini azaldıb. 2022-ci ildə Aİ və Yaponiya arasında ticarət dövriyyəsi təxminən 140 milyard avro təşkil edib. Aİ Yaponiya üçün üçüncü ən böyük ticarət tərəfdaşıdır.

Təhlükəsizlik və geosiyasi məsələlər. 2019-cu ildə Aİ və Yaponiya Strateji Tərəfdaşlıq Sazişi (SPA) imzalayıb və bu, iki tərəf arasında siyasi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığı dərinləşdirib.Yaponiya Aİ-nin Hind-Sakit Okean strategiyasını dəstəkləyir və Avropanın regionda daha aktiv rol oynamasını təşviq edir. Aİ və Yaponiya Çinin artan təsirinə qarşı strateji əməkdaşlıq edirlər. Xüsusilə, Cənubi Çin dənizindəki mübahisəli ərazilər və Tayvan məsələsi onların gündəliyindədir.

Texnologiya və rəqəmsal inkişaf. Aİ və Yaponiya texnologiya və innovasiya sahəsində əməkdaşlıq edir, xüsusilə süni intellekt, kiber təhlükəsizlik və yarımkeçiricilər sahəsində.2022-ci ildə tərəflər Yüksək Texnologiyalar üzrə Tərəfdaşlıq təşəbbüsünü elan ediblər. Aİ və Yaponiya 5G texnologiyası və kiber təhlükəsizlik sahəsində Çinin təsirinə qarşı alternativ yollar axtarır.

İqlim dəyişikliyi və enerji əməkdaşlığı. Yaponiya və Aİ yaşıl enerji və bərpa olunan enerji mənbələri sahəsində əməkdaşlığı gücləndirir. Aİ, Yaponiyanı karbon neytrallığı hədəflərinə daha sürətli çatmağa təşviq edir. İki tərəf hidrogen enerjisi və innovativ texnologiyalar sahəsində əməkdaşlıq edir.

Mədəni və akademik əlaqələr. Aİ və Yaponiya arasında tələbə mübadiləsi və elmi tədqiqat layi-

hələri genişlənir. Erasmus+ və Horizon Europe proqramları çərçivəsində Yaponiyalı tələbə və tədqiqatçılar Avropada təhsil və araşdırma imkanları əldə edirlər. Avropa İttifaqı və Yaponiya münasibətləri sabit və strateji tərəfdaşlığa əsaslanır. Hər iki tərəf Çinin artan gücünə qarşı iqtisadi və siyasi balans yaratmağa, texnologiya sahəsində əməkdaşlıq etməyə və qlobal problemləri birgə həll etməyə çalışır. Gələcəkdə bu əməkdaşlığın daha da dərinləşməsi gözlənilir.

Nəticə. Avropa İttifaqının böyük dövlətlərlə münasibətləri onun beynəlxalq aktor kimi mövqeyini və qlobal siyasətdə tutduğu rolu müəyyənləşdirən əsas istiqamətlərdən biridir. İttifaq həm transatlantik tərəfdaşlıq çərçivəsində ABŞ ilə strateji əməkdaşlığını qorumağa, həm də Çin və Hindistan kimi yüksələn güclərlə balanslı və iqtisadi baxımdan faydalı münasibətlər qurmağa çalışır. Eyni zamanda Rusiya ilə münasibətlərdə enerji asılılığı, təhlükəsizlik çağırışları və geosiyasi ziddiyyətlər fonunda gərginliklər davam edir.

Gələcəkdə Aİ-nin böyük dövlətlərlə münasibətlərinin formalaşmasında qlobal çağırışlara necə reaksiya verəcəyi həlledici rol oynayacaq. Bu baxımdan, İttifaqın strateji muxtariyyətə doğru atdığı addımlar, qlobal rolunu yenidən nəzərdən keçirməsi və dəyərlər əsasında qurulan xarici siyasətinin davamlılığı onun gələcək mövqeyini müəyyənləşdirəcək əsas amillərdir. Avropa İttifaqının ABŞ, Rusiya, Çin və Yaponiya kimi aparıcı dünya dövlətləri ilə münasibətləri onun qlobal siyasətdəki rolu və strateji prioritetlərini aydın şəkildə göstərir. ABŞ ilə münasibətlər ənənəvi transatlantik ittifaqa əsaslansa da, son illərdə bir sıra məsələlərdə fikir ayrılıqları və qarşılıqlı asılılıq yeni balans nöqtələri axtarışını zəruri edib. Bununla belə, təhlükəsizlik, enerji və texnologiya sahələrində əməkdaşlıq hələ də bu münasibətlərin əsasını təşkil edir.

Rusiya ilə münasibətlər isə əsasən gərgin və ziddiyyətli xarakter daşıyır. Krımın ilhaqı, Ukrayna müharibəsi və enerji asılılığı kimi məsələlər Aİ-nin Rusiya ilə əlaqələrinə ciddi mənfi təsir göstərmiş, İttifaqı həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan alternativ yollar axtarmağa sövq etmişdir. Bu kontekstdə Aİ-nin Rusiya ilə münasibətlərində qarşılıqlı etimadın minimum səviyyədə olduğu görünür.

Çinlə münasibətlər isə həm əməkdaşlıq, həm də rəqabət elementlərini özündə birləşdirir. Aİ Çinlə iqtisadi əməkdaşlığı genişləndirmək istəyərkən, insan hüquqları, texnoloji təhlükəsizlik və ticarət balanssızlığı kimi məsələlər bu əlaqələrin kompleksliyini artırır. Çin həm strateji tərəfdaş, həm də sistemli rəqib kimi qiymətləndirilir.

Yaponiya ilə münasibətlər isə Aİ-nin Asiya-Sakit okean bölgəsindəki ən sabit və qarşılıqlı maraqlara əsaslanan tərəfdaşlığı kimi xarakterizə olunur. İqtisadi əməkdaşlıq, sərbəst ticarət sazişləri və ortaq demokratik dəyərlər bu münasibətlərin əsas sütunlarını təşkil edir.

Ümumilikdə, Avropa İttifaqı böyük dövlətlərlə münasibətlərində həm dəyərlərə əsaslanan xarici siyasət aparmağa, həm də qlobal çağırışlar qarşısında praqmatik mövqe tutmağa çalışır. Gələcəkdə bu münasibətlərin inkişafı qlobal güc balansındakı dəyişikliklərdən və Aİ-nin öz daxilində birliyi və strateji muxtariyyət səviyyəsindən asılı olacaq.

Avropa İttifaqının böyük dövlətlərlə münasibətlərinin müqayisəli təhlili

Dövlət	*Əməkdaşlıq sahələri*	*Əsas gərginlik mənbələri*	*Münasibətlərin xarakteri*	*Strateji əhəmiyyəti*
ABŞ	Təhlükəsizlik (NATO), ticarət, texnologiya, iqlim siyasəti	Ticarət siyasətində fərqlər, rəqəmsal tənzimləmələr	Strateji müttəfiqlik və transatlantik tərəfdaşlıq	Qlobal təhlükəsizlik, demokratik nizamın qorunması
Rusiya	Keçmişdə enerji, diplomatik kanallar	Ukrayna müharibəsi, insan hüquqları, enerji alətinə çevrilməsi	Qarşıdurmalı və dərin böhran içindədir	Avropanın təhlükəsizliyi və geosiyasi sabitlik
Çin	Ticarət, iqlim dəyişikliyi, qlobal idarəçilik	İnsan hüquqları, texnoloji təhlükəsizlik, normativ fərqlər	Eyni anda tərəfdaş, rəqib və sistemli rəqib	İqtisadi güc və Asiyada güc balansı
Yaponiya	Ticarət, texnologiya, iqlim, çoxtərəfli diplomatiya	Yüksək deyil – fərqli geosiyasi maraqlar	Sakit və sabit strateji tərəfdaşlıq	Asiyada dəyər əsaslı əməkdaşlıq və texnoloji innovasiya

“Avropa İttifaqının böyük dövlətlərlə münasibətləri qlobal nizamın təkamülü fonunda çoxşaxəli və dəyişkən xarakter daşıyır. ABŞ ilə münasibətlər strateji müttəfiqlik əsasında davam edir, Çinlə əməkdaşlıq və rəqabət paralel mövcuddur, Rusiya ilə münasibətlər isə açıq qarşıdurma mərhələsinə keçmişdir. Yaponiya ilə əlaqələr isə texnologiya və diplomatik sahədə sabit tərəfdaşlıq modelidir. Aİ bu dövlətlərlə münasibətlərdə həm öz normativ prinsiplərini qorumağa, həm də qlobal çağırışlara uyğun çevik mövqe sərgiləməyə çalışır”.

ƏDƏBİYYAT

1. "The European Union: A Very Short Introduction" – John Pinder və Simon Usherwood, 2021, p.160.
2. "The European Union and the World: The External Relations of the EU" – John Peterson və Michael Shackleton. 2022, p.288.
3. "The United States and the European Union: A Handbook of Evolving Relationship" – Ernst B. Haas. 2004, p.500.
4. "The EU and Russia: A Shared Neighbourhood" – James Hughes və Gwendolyn Sasse. 2024, p.320.
5. "China and the European Union: The Political Economy of a Partnership" – M.M.C.H.F. Oppenheim. 2023, p.250.
6. "Europe’s Last Chance: Why the European States Must Form a More Perfect Union" – Guy Verhofstadt, 2006, p.320.
7. "The European Union: A Political Union?" – David M. Woodru. 2017, p.224.
8. "EU Foreign Policy in a Globalized World: Normative Power and Social Preferences" – Jan Zielonka. 2026, p.250.

ГЮЛЬГЮН ГУЛИЕВА
Кафедра «Дипломатия и процессы современной интеграции»
Бакинского Государственного Университета, д.ф.по п.н.

ОТНОШЕНИЯ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА С КРУПНЫМИ ДЕРЖАВАМИ

Учитывая позицию и стратегические приоритеты Европейского Союза как глобального игрока, основные моменты сотрудничества и противостояния рассматриваются в контексте трансатлантического партнерства, экономической и технологической конкуренции, а также политики безопасности. В статье дается оценка развития отношений ЕС с США в рамках НАТО и торговой политики, отношений, складывающихся на фоне инициативы Китая «Один пояс, один путь» и экономического влияния, а также взаимоотношений с Россией в рамках энергетической зависимости и геополитических конфликтов... Европейская интеграция стала площадкой, на которой сталкиваются и взаимодействуют интересы крупнейших держав.

Ключевые слова: партнерство, сотрудничество, стратегия, альянс. энергетический фактор, технологическая конкуренция, геополитическая стратегия, специфическое положение.

GULGUN GULIYEVA
Department of "Diplomacy and Processes modern integration" of
Baku State University

THE EUROPEAN UNION'S RELATIONS WITH MAJOR POWERS

Taking into account the position and strategic priorities of the European Union as a global actor, the main points of cooperation and confrontation are examined in the context of transatlantic partnership, economic and technological competition, as well as security policy. The article assesses

the development of EU relations with the US within the framework of NATO and trade policy, relations formed against the backdrop of China's "One Belt, One Road" initiative and economic influence, as well as mutual relations with Russia within the framework of energy dependence and geopolitical conflicts. European integration has become a platform where the interests of major powers collide and cooperate.

Keywords: partnership, cooperation, strategy, alliance. energy factor, technological competition, geopolitical strategy, specific position, etc.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: s.e.d. İsmayıl Musa, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94(479.24)

CƏMİLƏ İSAQOVA
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
https://orcid.org/0009-0005-7254-0676
isaqova.cemile707@gmail.com

ZƏMANƏMİZİN LAYİHƏ MEMARI: İLHAM ƏLİYEVİN REGİONAL VƏ QLOBAL İNTEQRASİYA SİYASƏTİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/127-132

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra qarşılaşdığı çətinliklər - iqtisadi tənəzzül, regional qarşıdurmalar və daxili sabitlik problemləri - ölkənin gələcək inkişaf strategiyasını düzgün müəyyənləşdirməyi tələb edirdi. Bu mərhələdə siyasi liderliyin rolu xüsusilə önə çıxdı. 2003-cü ildən Prezident seçilən İlham Əliyev ölkənin xarici siyasətində yeni yanaşmalar ortaya qoyaraq, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə daha fəal və təşəbbüskar mövqeyini formalaşdırdı.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkənin inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri beynəlxalq layihələrə inteqrasiya və yeni əməkdaşlıq formatlarının qurulması oldu. O, müxtəlif sahələri - enerji, nəqliyyat, mədəniyyət və humanitar diplomatiyanı əhatə edən layihələrin əsas təşəbbüskarlarından biri kimi çıxış etdi. Bu yanaşma nəticəsində Azərbaycan nəinki regional proseslərin iştirakçısı, həm də bir çox qlobal təşəbbüslərin mühüm tərəfdaşı kimi tanındı.

Açar sözlər: İlham Əliyev, Beynəlxalq layihələr, Regional layihələr, multivektor yanaşma.

Giriş. Xüsusilə İlham Əliyevin enerji sahəsində atdığı addımlar ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin gücləndirilməsində və siyasi təsir imkanlarının artmasında mühüm rol oynadı. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Cənub Qaz Dəhlizi kimi beynəlxalq əhəmiyyətə malik enerji layihələri Azərbaycanın enerji resurslarını dünya bazarına təhlükəsiz və müstəqil şəkildə çıxarmağa imkan verdi. Bu layihələrin həyata keçirilməsi Azərbaycanın beynəlxalq enerji bazarında etibarlı tərəfdaş kimi mövqeyini gücləndirdi və ölkənin geosiyasi əhəmiyyətini artırdı. Bununla yanaşı, bu layihələr sayəsində Azərbaycan yalnız bir ixracatçı ölkə kimi deyil, həm də Avropa üçün strateji enerji təminatçısı statusu qazandı.

Digər tərəfdən, İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə reallaşan nəqliyyat və logistika layihələri, məsələn Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və Ələt Beynəlxalq Dəniz Limanı, Azərbaycanın qlobal nəqliyyat şəbəkələrinə inteqrasiyasını təmin etdi. Bu infrastruktur layihələri sayəsində ölkə Şərqlə Qərb arasında mühüm körpü rolunu oynamağa başladı. Bu həm iqtisadi qazanc, həm də regionda söz sahibi olmaq baxımından önəmlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, XXI əsrdə nəqliyyat və enerji yalnız iqtisadi kateqoriyalar deyil, eyni zamanda siyasi və strateji alətlərə çevrilib. İlham Əliyevin də bu sahələrə xüsusi önəm verməsi Azərbaycanı regional əməkdaşlığın aparıcı oyunçusuna çevirib.

Bundan əlavə, Prezident İlham Əliyev beynəlxalq humanitar platformalarda da ölkənin mövqeyini gücləndirməyə çalışıb. Xüsusilə Qoşulmama Hərəkatına sədrliyi dövründə Azərbaycanın sülh, bərabərlik və beynəlxalq əməkdaşlıq prinsiplərini dəstəkləyən aktiv siyasəti bu təşkilatın nüfuzunu artırmaqla yanaşı, Azərbaycanın da beynəlxalq nüfuzuna töhfə verib. Həmçinin Bakı Humanitar Forumu, Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumları kimi təşəbbüslər də Azərbaycanın dünyada mədəniyyətlərarası əməkdaşlığa verdiyi önəmi göstərir. Bu sahədə görülən işlər ölkənin "yumşaq güc"(soft poüer) vasitəsilə beynəlxalq münasibətlərə təsir etmək imkanlarını genişləndirmişdir.

Qlobal çağırışların artdığı dövrdə İlham Əliyevin liderliyi ilə həyata keçirilən layihələr, həm də Azərbaycanın təhlükəsizlik strategiyasının mühüm hissəsinə çevrilmişdir. Enerji təhlükəsizliyi, nəqliyyat marşrutlarının şaxələndirilməsi və diplomatik əlaqələrin genişləndirilməsi nəticəsində ölkə bir sıra siyasi təzyiqlərdən özünü qorumağı bacarmışdır. Beynəlxalq təcrübədə bu kimi layihələr həm iqtisadi inkişafın, həm də siyasi sabitliyin əsas dayaqları kimi qəbul olunur.

Nəticə etibarilə, Prezident İlham Əliyevin beynəlxalq layihələrdəki rolu yalnız ölkədaxili inkişafla məhdudlaşmır. Onun bu sahədəki fəaliyyəti Azərbaycanın beynəlxalq mövqeyinin gücləndirilməsinə, iqtisadi dayanıqlığının artırılmasına və strateji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına xidmət edir.

Bu layihələr eyni zamanda Azərbaycanın müasir dövrün çağırışlarına uyğun şəkildə cavab verməyə və müstəqilliyini daha da möhkəmləndirməyə imkan yaradır. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra qarşılaşdığı mürəkkəb geosiyasi və iqtisadi şərait, ölkənin regional və qlobal sistemə inteqrasiyasını zəruri etdi. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan yalnız enerji resursları ilə deyil, eyni zamanda strateji tərəfdaşlıqlar və transmilli layihələrlə də fərqlənməyə başladı. Bu məqalədə onun liderliyi ilə reallaşan layihələr və onların milli maraqlara təsiri təhlil olunur.

Enerji layihələri və Azərbaycanın qlobal enerji təhlükəsizliyində rolu. Prezident İlham Əliyevin enerji siyasətində əsas strateji istiqamətlərdən biri güclü və balanslı tərəfdaşlıqların formalaşdırılması olmuşdur. Azərbaycan enerji sektorunda transmilli şirkətlərlə, o cümlədən BP, Total, Equinor kimi nəhənglərlə uzunmüddətli və etibarlı əməkdaşlıq platformaları qurmuşdur. Bu əməkdaşlıqlar Azərbaycanın enerji resurslarının hasilatı və ixracında dayanıqlılığını təmin etmişdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) və Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE) kimi layihələrin reallaşması da məhz bu strateji tərəfdaşlıq modelinə əsaslanır. Strateji tərəfdaşlıqlar yalnız iqtisadi deyil, eyni zamanda siyasi sabitliyi və qarşılıqlı etimadı da gücləndirmişdir [4].

İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan xarici siyasətdə multivektor yanaşmanı əsas prinsip kimi qəbul etmişdir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan yalnız bir güc mərkəzinə deyil, müxtəlif regional və qlobal aktorlarla əməkdaşlıq etməyi hədəfləyir. Enerji sahəsində bu yanaşma xüsusilə özünü göstərmişdir. Avropa İttifaqı ilə enerji əməkdaşlığı genişləndirilmiş, eyni zamanda Rusiya, Türkiyə, Çin və İranla da dialoq və layihələr inkişaf etdirilmişdir. Bu siyasət Azərbaycanın enerji sektorunda manevr imkanlarını genişləndirmiş, onun suveren mövqeyini qorumağa kömək etmişdir. Multivektor yanaşma çərçivəsində Azərbaycanın enerji siyasəti balanslı və müstəqil xarici siyasətin vacib alətinə çevrilmişdir [7].

Azərbaycanın həyata keçirdiyi enerji layihələri qlobal enerji təhlükəsizliyi kontekstində də əhəmiyyətli rol oynayır. Cənub Qaz Dəhlizi bu baxımdan Avropa ölkələrinin qaz təminatında alternativ mənbəyə çıxışını təmin edən strateji marşrut kimi çıxış edir. Bu layihə təkcə regional deyil, qlobal enerji təhlükəsizliyi məsələsində də vacib addım hesab olunur. Avropa İttifaqı rəsmiləri bu dəhlizi enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi üçün mühüm layihə kimi qiymətləndirirlər. Bununla yanaşı, Azərbaycan yeni qaz yataqlarının kəşfi və istismarı istiqamətində də işləri davam etdirərək enerji bazarında dayanıqlı tərəfdaş statusunu qoruyur [5].

Prezident İlham Əliyevin siyasi liderliyi sayəsində Azərbaycan enerji sahəsində həyata keçirilən transmilli layihələrin mühüm iştirakçısına çevrilmişdir. BTC (Bakı-Tbilisi-Ceyhan) neft boru kəməri, BTE (Bakı-Tbilisi-Ərzurum) qaz kəməri, TANAP (Trans-Anadolu qaz kəməri) və TAP (Trans-Adriatik qaz kəməri) kimi layihələr Azərbaycanın beynəlxalq enerji bazarında strateji rolunu təsdiqləyən əsas nümunələrdir. Bu layihələrin hər birində İlham Əliyevin şəxsi təşəbbüsü, diplomatik fəaliyyəti və siyasi iradəsi həlledici olmuşdur [6, 15-16].

BTC layihəsi XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın neft ixracında yeni mərhələ açdı. İlham Əliyev bu layihənin icrasında Prezident kimi deyil, artıq 1994-cü ildən başlayaraq ARDNŞ-in vitse-prezidenti kimi də yaxından iştirak etmişdir. 2006-cı ildə boru kəmərinin istismara verilməsi nəticəsində Azərbaycan öz neftini dünya bazarlarına daha təhlükəsiz və müstəqil marşrutla çıxarmağa başladı. İlham Əliyev bu layihəni təkcə iqtisadi deyil, eyni zamanda siyasi müstəqilliyin təzahürü kimi qiymətləndirmişdir [4].

BTE qaz kəməri Azərbaycanın təbii qaz ehtiyatlarını Avropaya çıxaran ilk layihə kimi əhəmiyyətlidir. 2007-ci ildə istismara verilən bu kəmər, Şahdəniz qaz yatağının istismarının mühüm hissəsini təşkil edirdi. İlham Əliyev bu layihəni enerji təhlükəsizliyi və strateji əməkdaşlıq baxımından quruluşlandıraraq regional inteqrasiyaya töhfə vermişdir. Onun çıxışlarında bu layihənin həm iqtisadi, həm də siyasi əhəmiyyəti xüsusi vurğulanırdı [10].

İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə reallaşan ən əhəmiyyətli enerji layihələrindən biri də Cənub Qaz Dəhlizi çərçivəsində TANAP və TAP layihələri olmuşdur. TANAP layihəsi Türkiyə ərazisindən keçərək Avropaya Azərbaycan qazını daşımaqla enerji diplomatiyasında mühüm nailiyyət hesab olunur. 2018-ci ildə TANAP istifadəyə verildi və TAP layihəsi ilə inteqrasiya olunaraq Azərbaycanın qazını Avropaya çatdırmağa başladı. İlham Əliyev bu layihələrin açılışlarında şəxsi iştirak etmiş, həm

Türkiyədə, həm də Avropada beynəlxalq enerji sammitlərində çıxışlar edərək Azərbaycanın etibarlı tərəfdaş olduğunu dəfələrlə vurğulamışdır [11].

İlham Əliyev Davos İqtisadi Forumu, Münhen Təhlükəsizlik Konfransı, BMT və Avropa İttifaqı tədbirlərində çıxışlarında Azərbaycanın enerji siyasətini nümunə göstərmişdir. O, dəfələrlə Azərbaycanın enerji layihələrinin yalnız iqtisadi maraqları deyil, eyni zamanda regional sabitlik və əməkdaşlıq üçün vacib mexanizm olduğunu qeyd etmişdir. Bu çıxışlar həm beynəlxalq medianın, həm də tərəfdaş dövlətlərin diqqətini cəlb etmiş və Azərbaycanın imicini möhkəmləndirmişdir [12].

Nəqliyyat və logistika layihələrində inkişaf və regional əlaqələrin gücləndirilməsi. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan regional nəqliyyat mərkəzinə çevrilməkdədir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Ələt Beynəlxalq Dəniz Limanı və Zəngəzur dəhlizi layihələri ölkənin tranzit potensialını artırmışdır. BTQ xətti Asiyanı Avropa ilə birləşdirən vacib infrastruktur layihəsidir. Zəngəzur dəhlizi isə Azərbaycanın strateji üstünlüyünü daha da gücləndirəcək və inkişafa doğru aparacaq. Bu layihə Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində də böyük maraq doğurur və təkcə iqtisadi deyil, həm də mədəni əlaqələrin inkişafına səbəb olur.

Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu layihəsi Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında strateji nəqliyyat layihəsidir və Avropa ilə Asiyanı birləşdirən önəmli dəhlizlərdən biridir. Prezident İlham Əliyev bu layihənin təşəbbüskarlarından biri olmuş və onun reallaşmasında diplomatik, maliyyə və siyasi dəstəyi təmin etmişdir. 2017-ci ildə istifadəyə verilmiş bu xətt Azərbaycanı Çin və Avropa arasında önəmli logistik qovşağa çevirmişdir. İlham Əliyev layihənin açılışında bildirmişdir ki, BTQ yalnız nəqliyyat layihəsi deyil, həm də sülh və əməkdaşlıq simvoludur [3].

Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi mövqe ölkəni Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizləri üçün təbii körpüyə çevirir. Prezident İlham Əliyev bu imkanlardan istifadə edərək Azərbaycanın logistik potensialını inkişaf etdirmək üçün ardıcıl siyasət həyata keçirmişdir. Şimal-Cənub dəhlizi Rusiya, İran və Hindistan arasında mal dövriyyəsini sürətləndirərək Azərbaycan vasitəsilə qlobal ticarət axınını təşkil edir. Şərq-Qərb dəhlizi isə Çindən Avropaya qədər uzanan marşrutda Azərbaycanın tranzit imkanlarını genişləndirir. İlham Əliyev bu layihələrin Azərbaycanın geosiyasi əhəmiyyətini artırdığını vurğulamışdır [1].

44 günlük Vətən müharibəsindən sonra formalaşan yeni geosiyasi vəziyyətdə Zəngəzur dəhlizi Azərbaycan üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. İlham Əliyev bu dəhlizin açılmasını Cənubi Qafqazda yeni nəqliyyat xəritəsinin əsas elementi kimi qiymətləndirmişdir. Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Naxçıvanla birbaşa quru əlaqəsinin bərpası planlaşdırılır ki, bu da nəinki Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, həmçinin iqtisadi və nəqliyyat baxımından da ciddi üstünlüklər yaradır. Bu dəhliz həm də Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində inteqrasiya proseslərini sürətləndirəcək [8].

Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun möhkəmləndirilməsi və diplomatik təşəbbüslər. Prezident İlham Əliyev humanitar və mədəni diplomatiyanı da beynəlxalq siyasətin əsas istiqamətinə çevirmişdir. Qoşulmama Hərəkatına sədrlik, Bakı Humanitar Forumu və Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu kimi tədbirlər Azərbaycanın yumşaq güc vasitəsilə regiona təsirini gücləndirmişdir.

2020-ci ildə COVID-19 pandemiyası zamanı Azərbaycanın təşəbbüsü ilə BMT Baş Assambleyasının xüsusi sessiyasının çağırılması beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən müsbət qarşılanmışdır. Bu addım, Azərbaycanın yalnız regional deyil, qlobal problemlərin həllində də məsuliyyətli iştirakçı olduğunu sübut etmişdir. Belə bir çətin şəraitdə İlham Əliyev pandemiya ilə bağlı beynəlxalq həmrəylik çağırışları edərək, inkişaf etmiş ölkələrin zəif iqtisadiyyata malik dövlətlərə yardım etməsinin vacibliyini qeyd etmişdir [9].

Regional Sülh və Əməkdaşlıq Təşəbbüslərinə nəzər saldıqda 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası bölgədə yeni siyasi və iqtisadi reallıqlar yaratdığının şahidi olarıq. İlham Əliyev postmünaqişə dövründə regional əməkdaşlıq və inteqrasiya ideyasını təşviq edərək, Cənubi Qafqazda dayanıqlı sülh üçün konkret təkliflərlə çıxış etmişdir.

Ən mühüm təşəbbüslərdən biri Ermənistanla münasibətlərin normallaşdırılması üçün irəli sürülən beş prinsip olmuşdur. Bu prinsiplər suverenliyin və sərhədlərin tanınması, daxili işlərə qarışmama, təhdiddən çəkinmə və kommunikasiya xəttlərinin açılmasını əhatə edir. İlham Əliyev bu prinsipləri BMT tribunasından da səsləndirmiş və beynəlxalq ictimaiyyəti də bu prosesə dəstək verməyə çağırmışdır.

Eyni zamanda, Zəngəzur dəhlizinin açılması təşəbbüsü regional əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Bu dəhlizin açılması Azərbaycanın yalnız Naxçıvanla deyil, eyni zamanda Türkiyə və daha geniş coğrafiya ilə birbaşa əlaqəsinin bərpası deməkdir. Bu, həm iqtisadi inkişaf, həm də regionda sülh üçün əsaslı addımdır [8].

Azərbaycan həmçinin bir çox Humanitar və Multikultural tədbirlərə də ev sahibliyi etmişdir. İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə multikulturalizm və tolerantlıq sahəsində beynəlxalq platformalarda nüfuzlu mövqe qazanmışdır. Bu sahədə bir sıra beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi ölkənin humanitar gücünü göstərən əsas faktorlardan biridir.

Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu, Dünya Dini Liderlərinin Zirvəsi, Bakı Prosesi kimi təşəbbüslər İlham Əliyevin mədəniyyətlərarası dialoqa və dinlərarası anlaşmaya verdiyi önəmi əks etdirir. 2008-ci ildə başlanan Bakı Prosesi BMT tərəfindən də dəstəklənərək mədəniyyətlərarası əməkdaşlıqda model kimi qəbul edilmişdir. Azərbaycanın UNESCO və ICESCO kimi beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığı da İlham Əliyevin humanitar sahədəki siyasətinin mühüm hissəsidir. Bu təşkilatlarla birgə tədbirlər və irs abidələrinin qorunması üzrə proqramlar Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu daha da artırmışdır [2].

Nəticə. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra qarşılaşdığı iqtisadi, siyasi və sosial çağırışlara baxmayaraq, son illərdə beynəlxalq səviyyədə reallaşdırılan layihələr sayəsində böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu uğurların əsasında isə Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü və uzaqgörən siyasət dayanır. Tədqiqat çərçivəsində apardığımız araşdırmalar göstərdi ki, xüsusilə enerji və nəqliyyat sahələrində reallaşan iri miqyaslı beynəlxalq layihələr Azərbaycanın regiondakı rolunu dəyişdirmiş və onu Cənubi Qafqazın aparıcı dövlətinə çevirmişdir.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft boru kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəməri, "Cənub Qaz Dəhlizi", TANAP və TAP layihələri Azərbaycanın enerji sektorunun modernləşdirilməsinə və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə böyük töhfə vermişdir. Bu layihələr təkcə iqtisadi cəhətdən deyil, həm də siyasi baxımdan ölkənin beynəlxalq nüfuzunu artırmış, Azərbaycanın Avropa və Asiya arasında strateji enerji körpüsünə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. İlham Əliyevin bu istiqamətdə apardığı siyasət Azərbaycanın milli maraqlarını qorumaqla yanaşı, beynəlxalq tərəfdaşlarla etibarlı əməkdaşlıq modelinin formalaşmasına da şərait yaratmışdır.

Bundan əlavə, nəqliyyat sahəsində həyata keçirilən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı kimi layihələr Azərbaycanın Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərində mühüm tranzit ölkə statusunu möhkəmləndirmişdir. Bu isə ölkəyə əlavə iqtisadi gəlirlər gətirməklə yanaşı, onu regionda mühüm logistik mərkəzə çevirmişdir. Bu layihələr Azərbaycanın iqtisadiyyatında diversifikasiyanı təşviq etmiş, qeyri-neft sektorunun inkişafına təkan vermişdir.

Prezident İlham Əliyevin beynəlxalq layihələrdə apardığı liderlik rolu həm də diplomatik sahədə uğurların qazanılmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan bu layihələr vasitəsilə həm region ölkələri ilə, həm də Avropa İttifaqı, ABŞ, Türkiyə, Rusiya və digər beynəlxalq aktorlarla münasibətlərini balanslı şəkildə inkişaf etdirmişdir. Bu isə ölkənin müstəqil xarici siyasət kursunu uğurla davam etdirməsinə zəmin yaratmışdır.

Bütün bu faktlar onu göstərir ki, müstəqillik dövründə beynəlxalq layihələrin həyata keçirilməsi prosesi sadəcə iqtisadi inkişaf vasitəsi deyil, həm də milli təhlükəsizliyin, siyasi sabitliyin və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi üçün effektiv alət olmuşdur. Prezident İlham Əliyevin bu sahədəki fəaliyyəti Azərbaycanın gələcək inkişafı üçün strateji istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsində və milli maraqların təmin olunmasında mühüm rol oynamışdır.

Nəticə olaraq, müstəqillik dövründə beynəlxalq layihələrin gerçəkləşməsində Prezident İlham Əliyevin rolu təkcə ölkə daxilində deyil, beynəlxalq miqyasda da əhəmiyyətli olmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə atılan addımlar Azərbaycanın iqtisadi və siyasi müstəqilliyini möhkəmləndirmiş, ölkənin regional və qlobal səviyyədə nüfuzunun artmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan transmilli layihələrdə liderlik rolu oynamış və regional gücdən qlobal tərəfdaşa çevrilmişdir. Onun enerji, nəqliyyat və mədəni inteqrasiya siyasətləri sayəsində Azərbaycan beynəlxalq arenada etibarlı və təsirli aktora çevrilmişdir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, bu istiqamətdə atılan strateji addımlar Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf

modelinin əsas sütunlarını təşkil edir və gələcəkdə də bu kursun davam etdirilməsi ölkənin milli maraqlarına xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat Nazirliyi. (2023). Tranzit potensialının inkişafı. - https://mintrans.gov.az [01.05.2025].
2. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. (2023). Azərbaycanın multikultural siyasəti və beynəlxalq əməkdaşlıq. - https://www.mfa.gov.az [01.05.2025].
3. Bakı-Tbilisi-Qars. (2021). Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu haqqında rəsmi məlumat. - https://www.baku-tbilisi-kars.com [01.05.2025].
4. BP Azerbaijan. (2021). BTC və BTE layihələri haqqında. - https://www.bp.com [01.05.2025].
5. European Commission. (2023). EU-Azerbaijan energy cooperation. - https://ec.europa.eu [01.05.2025].
6. Əliyev, İ. (2019). Azərbaycan və enerji siyasəti. Bakı: Azərnəşr.
7. Əliyev, T. (2022). Azərbaycanın multivektor enerji siyasəti. Bakı: Qanun nəşriyyatı.
8. Prezident İlham Əliyevin çıxışları. (2021). Rəsmi Prezident portalı. - https://www.president.az [01.05.2025].
9. Qoşulmama Hərəkatı üzrə rəsmi portal. (2022). Azərbaycanın sədrliyi və təşəbbüsləri. - https://www.namazerbaijan.org [01.05.2025].
10. SOCAR. (2020). BTE qaz kəməri: perspektivlər və nəticələr. - https://www.socar.az [01.05.2025].
11. TANAP Official Website. (2023). Layihə barədə ümumi məlumat. - https://www.tanap.com [01.05.2025].
12. World Economic Forum. (2020). President Ilham Aliyev's Davos address. - https://www.weforum.org [01.05.2025].

ДЖАМИЛЯ ИСАКОВА
докторант Бакинского государственного университета

АРХИТЕКТОР ПРОЕКТОВ НАШЕГО ВРЕМЕНИ: ПОЛИТИКА ИЛЬХАМА АЛИЕВА В ОБЛАСТИ РЕГИОНАЛЬНОЙ И ГЛОБАЛЬНОЙ ИНТЕГРАЦИИ

После восстановления государственной независимости Азербайджанской Республики страна столкнулась с рядом трудностей - экономическим спадом, региональными конфликтами и внутренними проблемами стабильности, - что потребовало правильного определения стратегии будущего развития. На этом этапе особенно важную роль сыграло политическое лидерство. С 2003 года, будучи избранным Президентом, Ильхам Алиев предложил новые подходы во внешней политике страны, сформировав более активную и инициативную позицию Азербайджана на международной арене.

Под руководством Президента Ильхама Алиева одним из основных направлений стратегии развития страны стала интеграция в международные проекты и формирование новых форматов сотрудничества. Он выступил как один из главных инициаторов проектов в различных сферах - энергетике, транспорте, культуре и гуманитарной дипломатии. В результате такого подхода Азербайджан стал не только участником региональных процессов, но и важным партнёром многих глобальных инициатив.

Ключевые слова: Ильхам Алиев, международные проекты, региональные проекты, многовекторный подход.

JAMILA ISAGOVA
PhD student at Baku State University

THE ARCHITECT OF OUR TIME: ILHAM ALIYEV'S POLICY OF REGIONAL AND GLOBAL INTEGRATION

After restoring the state independence of the Republic of Azerbaijan, the country faced several challenges - economic decline, regional conflicts, and issues of internal stability - which required a clear and effective development strategy. At this stage, political leadership played a crucial role. Since being elected President in 2003, Ilham Aliyev has introduced new approaches to the country's foreign policy, shaping Azerbaijan's more active and proactive position in the international arena.

Under President Ilham Aliyev's leadership, one of the main directions of the country's development strategy became integration into international projects and the establishment of new formats of cooperation. He has been one of the main initiators of projects in various fields - energy, transport, culture, and humanitarian diplomacy. As a result of this approach, Azerbaijan has become not only a participant in regional processes but also a key partner in many global initiatives.

Keywords: Ilham Aliyev, international projects, regional projects, multivector approach.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 may 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d.Ülkər Məmmədzadə, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

VÜQAR ABDULLAYEV
Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinin doktorantı
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
ORCİD: 0000-0002-4403-8778
abvugar@yahoo.de

ALMANİYADA TƏHSİL ALAN AZƏRBAYCANLI TƏLƏBƏLƏRİN AQİBƏTİ (Freyberq Dağ Akademiası - Berlin universitet arxivlərini araşdırarkən)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/133-138

Məqalədə Cümhuriyyət dövründə Almaniyaya göndərilmiş tələbələrin sonrakı taleyindən bəhs olunur. Almaniyanın Freyberq Dağ Akademiyası və Berlin Humboldt Universiteti arxivlərində araşdırma aparan müəllif bu illər ərzində Azərbaycanlı tələbələrin qarşılaşdığı çətinlikləri (xüsusilə maddi) öyrənməklə bərabər, həm də onların uğurlarından, təhsil almaq üçün çalışdıqlarından diplom müdafiələrindən söz açır. Həm də məqalədə o illərdə Berlin şəhərində fəaliyyət göstərən "Azərbaycanlı Tələbələrin Komitəsi"ndən də danışılır. Komitənin Sovet inqilabından sonrakı taleyi komitənin rəhbərliyində ermənilərin təmsilindən sonra, azərbaycanlı tələblərin hər yerdə izlənməsi, bu izlənmənin erməni xislətinə uyğun olaraq Sovet İstintaq orqanlarına ötürülməsi qeyd olunur. Müəllif Vətənə dönən həmyerlilərimizin Vətən üçün canla-başla çalışmasına baxmayaraq, son nəticədə "düşmən" kimi Vətəndən sürgün edilməsini də elə onların izlənməsi ilə əlaqədar olduğu qənaətinə gəlir. Məqaləniin sonunda müəllif arxiv materiallarının araşdırılmasının davam etdiyini də qeyd edir.

Açar sözlər: Cümhuriyyət tələbələri, Freyberq Dağ Akademiyası, Berlin Universitetlərinin arxivləri.

Giriş. Əsası 1992-ci ildə Ümumillilider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş Azərbaycan – Almaniya əlaqələri bu günkü günümüzdə bütün sahələrdə inkişaf etməkdədir. Əlbəttə bu sahədə Almaniyada fəaliyyət göstərən Azərbaycan diasporunun rolu danılmazdır. Azərbaycan – Almaniya əlaqələrinin yaranması tarixinə nəzər yetirdikdə, bunun ilk rüşeymlərini yaradanlar təhsil dalınca Almaniya universitetlərinə üz tutan tələbələr olmuşlar. Cümhuriyyət dövründə Almaniyaya təhsil dalınca göndərilənlər... Bu tələbələrin təhsili və onların sonrakı aqibətinə həsr olunmuş dövrü ədəbiyyatımızı vərəqləyərkən bunların əsasən Azərbaycanda mövcud olan arxiv sənədlərinin araşdırılması, həmin şəxslərin qohumlarının, tanışlarının, tələbə yoldaşlarının qoruyub saxlaya bildikləri sənədlər, fotoşəkillər və xatirələrin toplanması nəticəsində yazıldığı məlum olur. Filologiya elmləri doktoru professor Məmməd Cəfərlinin tərtib etdiyi çox zəhmət və dəqiqlik tələb edən "Siyasi Terror və Azərbaycanlı Almanların Taleyi" (2003) kitabı Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti arxivindəki istintaq materiallarına əsasən yazılmışdır. Müəllif bu kitabında Almaniyada təhsil almaq üçün göndərilən tələbələrin sonrakı acı taleyindən bəhs etməklə, ilk dəfə olaraq tək Almaniyada deyil, digər Avropa ölkələrinə, həmçinin Rusiya və Türkiyəyə də ezam olunan şəxslərin sayını göstərmişdir. Kitabın dəyərli cəhətlərindən biri də həmin dövrdə Azərbaycanda məskunlaşmış Almanların da acı taleyindən məlumatlar verilməsidir [2, s.49-51].

2016-cı ildə nəfis tərtibatla çap edilmiş "Azərbaycan Cümhuriyyəti Tələbələri" (Müəlliflər: Ədalət Tahirzadə, Oğuz Toğrul Tahirli) kitabı Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranma tarixi ilə bərabər ümumiyyətlə o dövrün təhsilə münasibəti, tələbələr, onların taleyindən ətraflı bəhs edir. Kitabda Avropa ölkələrinə təhsil almaq üçün göndərilən tələbələrin sayı, siyahısı, hər biri haqqında mümkün məlumatlar verilmişdir [5, s.106-115, s.606]. Hər iki kitabda dərc olunmuş məlumatlar və çağdaş dövrü mətbuatımızda təhsil ardıyca göndərilən tələbələrin təhsili xüsusən təhsil zamanı üzləşdiyi çətinliklər, çəkdikləri əziyyətllərə rəğmən diplom müdafiəsinə nail olub-olmamaları və bunun üçün burokratik yazışmalara məruz qalan tələbələrimizin aqibəti ilə tanış olmaq istəyi bizi Almaniya universitetlərinin bəzilərinin arxivllərinə üz tutmağa vadar etdi. Cümhuriyyət tələbələri xaricə göndərməklə bərabər onların xarici ölkələrdə nümayəndəliklərinə də yaradırdı. Belə ki, Berlin Humboldt Universitetinin

arxivində "Azərbaycan Tələblərinin Mərkəzi Komitəsi" ilə Almaniya universitetləri arasında yazışmalar tərəfimizdən aşkarlanmışdır.

I məktub: Almaniyadakı Azərbaycanlı Tələbələr Birliyi 27 fevral 1924 №15, Berlin, Arayış:Bu arayışla təsdiq edirik ki, cənab Mirzə Hacızadə Azərbaycanlı Tələbələr Birliyini Berlin şəhərindəki Xarici Tələbələr Komitəsində təmsil etməlidir.

Sədr: İ. Sultanov

Katib: M. Hacıyev

P.S. Onun ünvanı: Pariser küçəsi 60/4, Berlin

Mənzil 15, Pfbg 6-27 [1, s.19].

II məktub: Almaniyadakı Azərbaycanlı Tələbələrin 27 fevral 1924 №16, Berlin, Arayış: Bu arayışla təsdiq edilir ki, cənab mühəndis Mir İsmayıl Seyidzadə Azərbaycan Tələbələr Birliyinin Berlin şəhərindəli Azərbaycanlı Tələbələrin Komitəsində təmsil olunacaqdır.

Sədr: İ.Sultanov

Katib: İ.Hacızadə [1, s.18].

III məktub: Azərbaycanlı Tələbələrin Mərkəzi Komitəsi 24 iyun 1924, № 79 Berlin: Sizin 13 iyun 1924 cü il tarixli məktubunuza əsasən, Azərbaycanlı Tələbələrin Mərkəzi Komitəsi Sizə bildirir ki, cənab NÜsrət Bra Berlin Universitetinə Xarici Tələblərin nümayəndələyində iştirak etmək üçün nümayəndə kimi təyin edilmişdir: Katib: A.İskəndərli

Ünvan: Berlin 40, Neues Tor, 1№111

Komitənin ünvanı: İskəndər Sultanov

Şarlottenburq,Berlin,158, Pansion Vütle [1, s.16].

Almaniyanın **Freyberq şəhərindəki Dağ Akademiyasının** tələbəsi **Seyid Kamil Sadıxov**un adı ilə rastlaşdıq. Bizi maraqlandıran onun **27 noyabr 1925-ci il**də aldığı **1-ci dərəcəli diplom**u oldu. Yalnız bu diplomu alana qədər həmyerlimizin çəkdiyi əziyyətlər ürəkağrıdıcı idi. Onun alman dilində universitetin rektoruna **30.05.1925-ci il**də yazdığı məktubu oxuyuruq: ***"Sizə altı çertyoj, altı referat və qovluqda üç şəkil təqdim edirəm, lakin aylıq cəmi 68 Marka pul aldığım üçün, xahiş edirəm məni diplom müdafiəsi üçün verəcəyim 30 Marka ödənişdən azad edəsiniz"***. Arxiv sənədlərində ona tələbə fəaliyyəti üçün Bakıdan göndərilən xasiyyətnamə, onun **1918-1919-cu illər**də (**Nəqliyyat Nazirliyi, 157 saylı arayış**) **Sursat və Tüfəng şöbəsi**ndə (Silah zavodu) **şöbə müdiri** işləməsindən bəhs olunur. Arayış **9 may 1920-ci il**də alman dilində Drezden şəhərində notariat idarəsində təsdiq edilmişdir. Təhsilini bitirib vətənə dönən Kamil Sadıxovun **08.06.1925-ci il**də yazdığı məktubla da rastlaşdıq. O yazır: ***"Diplomumu itirdiyim üçün onun surətinin göndərilməsini xahiş edirəm. Bakıdan Almaniyaya gələn şəxsdən xahiş edəcəyəm ki, mənim müraciətim əsasında, 27.11.1925-ci ildə aldığım diplomun surətini Sizdən alıb gətirsin".*** Qəribədir yəqin ki, diplomun surəti o zaman göndərilməyib, çünki başqa bir məktubla da rastlaşdıq. Məktub bu dəfə Drezdendə və 1945-ci ildə eyni xahiş ilə yazılıb və bundan sonra diplomun surəti həmin şəxsə təqdim olunub [3, s.6].

Digər həmyerlimiz, tələbə **Surxay Şaxsuvarov** dur. **13 aprel 1920-ci il**də **Freyberqdə Dağ Akademiyasına** qəbul olunub, **15 iyun 1925-ci il**də həmin Universiteti bitirib. Sənədləri araşdırarkən rast gəldiyimiz məktub daha acınacaqlıdır. O, rektora yazır: ***"Hörmətli rektor, maddi vəziyyətim çox pisdir. Neçə aydır ki, ev kirayəsini verə bilmirəm, bu səbəbdən Sizdən xahiş edirəm ki, semester və kitabxana xərclərini ödəmək üçün son imtahanı verənə qədər mənə möhlət verəsiniz"***. Məktubdan o da məlum olur ki, tələbə hələ 6 həftə əvvəl diplom işini təhvil verib, ancaq diplom müdafiəsi üçün lazımi məbləği ödəmədiyindən diplom müdafiəsinə buraxılmayıb. **22.07.1924-cü il**də rektora yazdığı məktubda oxuyuruq: ***"Xahiş edirəm, xarici tələbələrin diplom müdafiəsi üçün ödəyəcəyim 30 Marka puldan məni azad edəsiniz, çünki xəstə yatdığımdan 50 Marka dərmanlara xərclədim, 80 Marka da borcum var".*** Lakin bütün bunlara baxmayaraq Surxay Şaxsuvarov **15 iyun 1925-ci ildə Freyberq Dağ Akademiyasını 1-ci dərəcəli Diplom** ilə bitirməyə nail olmuşdur [4, s.8].

Həmyerlimiz, tələbə **Hüseyn Nağıyev**in **Berlin** şəhərində təhsil alması haqqındakı sənədlərlə arxiv materiallarında ratslaşdıq. O, özü haqqında **Berlin Kral Kənd Təsərrüfatı Ali Məktəb**inin **"ACTA" (rəsmi sənəd toplusu-1924-sentyabrda başlayıb 24 dekabr 1924 də bağlanıb)** rektoruna yazır: ***"Berlin, 9 may 1923, Neusses Tor 1A – Hüseyn Nağıyev (Yeni Qəsr 1 A ünvanında) Berlində yaşayır. Zat aliləri (rektora müraciət), mənim iyul ayında baş tutacaq diplom imtahanıma (yeni***

qaydalara əsasən) buraxılmağımı xahiş edirəm. Mən, 13 mart 1897 ci ildə Gəncə (Qafqaz) şəhərində anadan olmuşam və 1917-ci ildə orada Rus 8 sinifli gimnaziyasını bitirmişəm. Daha sonra Kiyev Texniki Ali Məktəbində 1 il təhsil almışam. Rusiyada baş verən qarışıqlar səbəbindən təhsilimi davam etdirə bilməmişəm və vətənə qayıtmışam. 1920-ci il Azərbaycan hökuməti tərəfindən dövlət təqaüdçüsü kimi Almaniyaya Kənd Təsərrüfatı üzrə təhsil almağa göndərilmişəm. 1920-ci ildən Berlin Kənd Təsərrüfatı Ali Məktəbinin rəsmi tələbəsiyəm. 1922-ci ildə artıq köhnə imtahan qaydalarına əsasən diplom imtahanımı vermişəm. İmza Hüseyn Nağıyev. Əlavə olunur: Attestat (orta məktəbi bitirmə şəhadətnaməsi), Təqaüd sənədi. Sənəd 30 iyun 1923-cü il tarixində təsdiq edilmişdir və vərəqin son küncündə katiblik tərəfindən yazılmışdır: Diplom, əvvəlcədən imtahana buraxılmaq üçün ərizə (Azərbaycan Vətəndaşı Hüseyn Nağıyev tərəfindən yeni imtahan qaydalarına uyğun olaraq)" [1, s.3]. Hüseyn Nağıyevin **Berlin Kənd Təsərrüfatı Universitetinin** arxivində saxlanılmış bir neçə məktubunu oxuduq, məlum oldu ki, həmyerlimiz öz təhsilində uğurlu olmuşdur, təcrübə keçmək, kənd təsərrüfatı maşınları ilə tanış olmaq üçün rektorluqdan 14 gün möhlət istəyir. Həm də Berlində yaşamaq çox bahalıdır deyir. Məktub **14.10.1923-cü il**də yazılmışdır. Yenə də maddi çətinlik. Həmyerlimizin növbəti məktubu da rekora ünvanlanmışdır: ***"Yad bir ölkə vətəndaşı olaraq Türk mənşəli olduğum üçün əlaqədar ədəbiyyatın öyrənilməsi mənə olduqca çətindir və buna görə də yavaş-yavaş irəliləyirəm. Bundan əlavə Hamburqda keçirilən ölkələr sərgisinə qatılmaq səbəbindən 8 gün də tərəfimdən itirilmişdir. Xahiş edirəm, bunu nəzərə alasınız".*** Hüseyn Nağıyevin yazdığı məktuba rektorluq tərəfindən müsbət cavab verilmişdir [1, s.5].

Arxiv materiallarını araşdırarkən belə qənaətə gəlirsən ki, həmyerlilərimizə istər Freyberq Dağ Akademiyasında və istərsə də Berlin universitetlərində təhsil alarkən rektorluq və müəllimlər tərəfindən müsbət münasibət bəslənilmişdir, onların yazdıqları məktublar heç vaxt cavabsız qalmamış və etirazla qarşılanmamışdır, əlbəttə ödəniləcək məbləğlər istisna olunmaqla. Lakin Vətən həsrəti ilə geri dönən tələbələr, Vətənə və onun inkişafına yararlı mütəxəssislərin çoxu düşmən kimi qəbul edilmiş və Vətən xaini kimi sürgün edilmiş və ya güllələnmişlər [3, s.3].

Mirzə Hacızadə də həmin illərdə Cümhuriyyət tərəfindən göndərilən tələbələrdəndir. Onun **1922-ci il**də rektora yazdığı məktubu oxuyarkən, bir məqamla qarşılaşdıq, məktubda yazılır: ***"Berlin, Vilmersdorf, 28 yanvar 1922 – Bu ərizə ilə Kənd Təsərrüfatı Müəllimi İmtahanına buraxılmağımı xahil edirəm".*** Deməli Cümhuriyyətin məqsədi tələbələrin bir mütəxəssis kimi hazırlanmasında əlavə, həm də bir müəllim kimi çalışmalarına və öz vətənində kadrların yetişdirilməsinə nail olmaq idi. Elə ona görə də xaricə təhsil dalınca göndərilən tələblərə təhsillərini aldıqdan sonra vətənə dönmələri haqqındakı sənədi imzalamaq tələb olunurdu. Həmin sənəddə digər bölmələr də var idi [1, s.7]. Mirə Hacızadənin **15 noyabr 1922-ci il**də yazdığı başqa bir məktubunda oxuyuruq: ***"Aşağıda imza edən şəxs Mirzə Hacızadə, imtahan verdikdən sonra müəllilik imtahanı üçün tələb olunan 2 yazılı işin mövzusunu seçmək üçün professor Fişerdən mənə kömək etməsini xahiş edirəm".*** Həmyerlimiz haqqında rast gəldiyimiz bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşərdi. "Cümhuriyyətin Tələbələri" kitabında, s.606-da, M.Hacızadənin əvvəlcə İtaliyada Roma şəhərində sonra isə Almaniyada oxumağa başladığı ilin qeyri-müəyyən olduğu təəssüflə qeyd edilir. Arxiv materiallarının araşdırılması göstərir ki, o, Roma şəhərində deyil Neapol şəhərində təhsil almış sonra isə **1920-ci ildən noyabr** ayından **Berlin Kənd Təsərrüfatı Universitetin**də təhsil almağa başlamışdır. Arxiv materiallarında onun alman dilində yazıdığı tərcümeyi-halına rast gəlirik. ***"Mən, Mirzə Hacızadə, müsəlməm, türk, mərhum Məşədi Yusif Hacı-Hüseyn oğlu 12 sentyabr 1897-ci ildə Gəncədə (Azərbaycan) anadan olmuşam. 1906-cı ilin payızından etibarən "Gəncə Oğlan Gimnaziyası"nda təhsil almışam və 1915-ci ildə may ayında oranı attestat alaraq bitirmişəm. Bir il sonra "Novoaleksandriya Kənd Təsərrüfatı İnstitutu"na, Xarkovda (Rusiya) imtahan verərək qəbul olunmuşam. 1917-ci ilin sonuna qədər orada Fizika, Qeyri-Üzvü Kimya, Botanika, Hüquq elmləri, Meteralogiya üzrə ilkin imtahanları vermişəm. Lakin Rusiya inqilabının yaratdığı əlverişsiz şəraitə görə təhsilimi qəfil dayandırmalı olmuşam və yalnız 1920-ci ilin əvvəlində təhsilimi avropada davam etdirmək imkanı əldə etmişəm. Mən "Neapol Kənd Təsərrüfatı Universiteti"nə qəbul olunmuş, lakin qısa müddət sonra İtaliyanı tərk edərək 1920-ci il noyabrdan etibarən "Berlin Kənd Təsərrüfatı Universiteti"ndə davam etdirmişəm. M.Hacızadə, Berlin, Vilmersdorf, 28 yanvar 1922-ci il. Bu ərizə ilə Kənd Təsərrüfatı üzrə müəllimlik imtahanına buraxılmağımı xahiş edirəm"*** [1, s.11].

Arxiv materiallarında M.Hacızadənin **Berlində, Şarite xəstəxanası**nda, **04 avqust 1922-ci il**də həkim sənədinə də rast gəlirik. Onun xəstəxanada müalicə olunması haqqında yazılır. Eyni zamanda həmyerlimiz haqqında diplom sənədlərinin uğurla müdafiə olunması və geniş biliklər nümayiş etdirilməsi də qeyd edilmişdir. O, 1924-cü ildə Berlin Kənd Təsərrüfatı Universitetini Kənd təsərrüfatı mütəxəssisi kimi bitirərək diplom almışdır [1, s.12]. Bir məqama da nəzər yetirmək vacibdir. Məlum olduğu kimi tələbələrimizin çətinliyi tək maddiyyat sarıdan deyildi, eyni zamanda alman dilini zəif bilmələri də onların təhsilini ləngidirdi. Yaxşı ki, Almaniyada əcnəbi tələbələrə bu problemin həll olunması üçün şərait də yaradılırdı. Arxiv materiallarını araşdırarkən tələbə **Ələkbər Əliyev**in adına verilmiş arayışla rastlaşdıq. Əcnəbilər üçün Alman dili kursları tərəfindən (**Berlin, 26 iyul 1920**) həmyerliyimizə verilən arayışda yazılır: ***"Cənab Ələkbər Əliyev, Azərbaycanlıdır, 8 iyun – 26 iyul 1920-ci il tarixində əcnəbilər üçün təşkil olunmuş kurslarda uğurla iştirak etmişdir. Alman dili üzrə sübut olunmuş bilikləri universitetə qəbul üçün yetərlidir. İmza Romme, Möhür, Böttinger təhsil evi, Xaricilər üçün Alman İnstitutu".*** Məlumat üçün qeyd edək ki, bu institut 1908-ci ildən 1945-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir [1, s.2].

Həmyerlimiz **Əliyev Əşrəf** də təhsil illərində maddi çətinliklərlə üzləşmişdir. Onun **Freyberq Dağ Akademiyasının** rektoruna yazdığı məktubundan məlum olur ki, **4 yerdə işləyir** və imtahanlara hazırlaşmaq üçün **8 gün əlavə vaxt** istəyir. **(26.05.1925)**. Növbəti məktubunu **"Tələbə Haqqları Müdafiə Komissiyası"** na ünvanlayan Əliyev **maddi çətinlik çəkdiyi üçün ona güzəşt edilməsini xahiş edir və məktub komissiyanın 3 üzvü tərəfindən imzalanaraq rektora göndərilir və rektor "50 marka güzəşt edilsin**, yazır. Bütün mənəvi, maddi və fiziki çətinliklərə baxmayaraq o, **19.06.1925-ci il**də diplom işini təhvil verə bilmişdir. **17.06.1925-ci** ildə rektora müraciətində yazır: ***"Dağ Mədən sahəsi üzrə mətn kitabçası, çertyoj kitabı və 4 şəkilli qovluq təqdim etdim. Bununla təsdiq edirən ki, bütün bu işləri özüm icra etmişəm və heç kim mənə kömək etməyib"***. Həmyerlimizin daha bir məktubu ilə qarşılaşırıq. Bu da rektora ünvanlanmışıdr: ***"Bununla mən Sizə bildiriəm ki, Dağ-Mədən üzrə sonuncu imtahanımı və diplom işimi təhvil verdim. Diplom işim 5 bölməyə toxunur, 1-ci Maşınqayırma və emal sənayesi, 2-ci Filiz yatağı nəzəriyyəsi, 3-cü Mina tədqiqatı, 4-cü Maşınqayırma, 5-ci Dağ-Mədən işinin qanunları. Eyniz zamanda imtahan verdiyim fənnləri də nəzərinizə çatdırıram. 1-ci Geodeziya, 2-ci Mina tədqiqatı. Maşınqayırma üzrə imtahanımı 1925-ci il yanvar ayında verəcəyimə söz verirəm".*** Məktub rektor tərəfindən qəbul edilib, imzalanıb və icazə verilib. Son imtahanını **05.05.2025-ci il**də verən həmyerlimiz elə həmin ildə **Dağ-Mədən üzrə diplomu**nu müdafiə etmişdir [4, s.2-4]. Freyberq Dağ Akademiyası və Berlin Universitetlərinin arxivlərindəki məlumatlarla tanış olduqca bu illərdə təhsil alan tələbələrimizin əksərinin eyni çətinliklərlə üzləşməsinin şahidi oluruq. Cümhuriyyət dövründə avropa universitetlərinə təhsil almaq üçün göndərilən tələblərin əksərinin Almaniyada təhsil aldığı məlumdur. Lakin bu çətinliyi təkcə Almaniyada oxuyan tələbələr deyil, həmin illərdə Fransa, İtaliya, Rusiya və digər ölkələrdə də təhsil alan tələbələr məlum vəziyyətlə üzləşmişlər. Bunu istinad etdiyimiz mənbələrə əsasən qeyd edə bilərik. Lakin **Berlin** şəhərində təhsil alan tələblərimizin aqibət ilə maraqlanarkən, arxiv materiallarında bir neçə məktub ilə qarşılaşdıq. Məlum olduğu kimi Cümhuriyyətin süqutu və Sovetin qələbəsindən sonra Almaniya universitetlərində təhsil alan tələbələr üçün yaradılmış **"Tələbə İttifaqı Cəmiyyəti"** və ya **"Azərbaycanlı Tələbələr Birliyi Cəmiyyəti"**, **"Sovet Cənubi Qafqaz Tələbələrinin Mərkəzi Börosu"** ilə əvəz edildi və tez bir zamanda həmin büroya sədr azərbaycanlılar deyil ermənilər təyin edildi [1, s.4]. ***"Sovet Cənubi Qafqaz Tələblərinin Mərkəzi Bürosu, Berlin. 02.03.1926-cı il nömrə 88, Bu arayışla təsdiq edirik ki, fəlsəfə fakültəsinin tələbəsi cənab Zorayan Oreqor, Almaniyada Sovet Cənubi Qafqaz Tələbələri Birliyinin nümayəndəsi olaraq, Berlin universitetində Xarici Tələbələr Komitəsində təmsil edilmişdir. Sədr Mikailyan"***. Digər məktub 19 iyun 1924-cü ildə yazılmışdır: ***"Sovet Cənubi Qafqaz Tələbələrinin Mərkəzi Bürosu, Berlin 11/5". "Sovet Cənubi Qafqaz Tələbələrinin Mərkəzi Bürosu bildiirir ki, o, öz nümayəndələyini V.A.S də ("Xarici Tələbə Birliyi – X.T.B") cənab tibb tələbəsi Torosiyyana təhvil vermişdir. Tələbə salamları ilə A. Zorayan".*** **8 iyun 1924-cü il**də yazılmış məktub isə bu mətləblərə aydınlıq gətirir, daha doğrusu bu Arbitraj məhkəməsi haqqında məlumatdır. ***"Berlin şəhəri. Arbitrak Məhkəməsi, Xarici Tələbə Birliyinin nümayəndələyi, Berlin universiteti, otaq 55. İlkin olaraq səhvlərin qarısını almaq məqsədilə Sovet Cənubi Qafqaz Tələbələrinin Mərkəzi Bürosunun adından bəyan etmək istəyirəm ki, sözü gedən ittifaqımız 3 millətin tələbə birliyinin təşkilatıdır: - yəni, Gürcülər,***

Azərbaycanlılar və Ermənilərin. Eyni zamanda qeyd etmək istəyirəm ki, Almaniyada Gürcü Tələbələr Birliyi və Azərbaycan Tələbələr Birliyi adları altında verilən siyahı heç bir şəkildə bütün tələbə səslərini özündə birləşdirmir, yəni miqrantların səslərini özündə əhatə edir. İmza Torossiyan" [1, s.19]. Həmin erməni rəhbərliyi öz millətinin nümayəndələrini ön plana çəkmək siyasətini Almaniyada da davam etdirirdi. Berlin Humboldt Universitetinin arixivində belə bir məktubla rastlaşdıq:

1924-cü ildə Berlin şəhərində təhsil alan tələbələr **"Turan Tələbə Birliyi"** ni təhsis etsələr də Sovet Cənubi Qafqaz Tələbələrinin Mərkəzi Bürosuna zaman-zaman Azərbaycanlı tələbələr sədrlik etsələr belə artıq 1920-ci ildən sonra cəmiyyətə səpilmiş erməni toxumu elə sürətlə cücərirdi ki, tələbələrimizin nəinki Almaniyada taleyini, vətənə dönəndən sonrakı aqibətini də həll edirdi. "Cümhuriyyətin Tələbələri" kitabında qeyd edildiyi kimi Azərbaycanlı tələbələrin pulu hesabına digər millətlərini tələbələri də təhsil alırdılar. Zənnimizcə bu digər tələblərin arasında erməni tələbələr də az olmamışdır. Belə ki, Sovetin qoyduğu qayda üzrə tələblər üçün göndərilən pul vəsaiti **"Cənubi Qafqaz Biliyi"** nə verilirdi və ordakı erməni rəhbərliyi də bu vəsaitləri özllərinə uyğun paylaşıdılar. Alınlarına "oğru", "yalançı", "cəsus" damğası yapışdırılmış Torosiyyanlar, Mikailyanlar və digər yanlar, hətta Arbitraj məhkəməsinə belə müraciət etməkdən utanmırdılar. Sayca tələbələr arasında az olmalarına baxmayaraq, Sovetlərin əli ilə "Cənubi Qafqaz Tələbələr Birliyi"ndə belə sədrliyi ələ ala bilmişdilər. Məqsəd isə bir neçə idi, 1-ci növbədə Azərbaycanlı tələblərin Almaniyada təhsil almasına mane olmaq, buna Azərbaycanda qurulmuş və rəhbərlikdə Nəriman Nərimanov kimi dövlət xadiminə mane olan erməni və rus məmurları da çox çalışırdılar. Onlar tələbləri təhsili yarımçıq qoyaraq geri çağırırdılar. 2-cisi və ən əsası cəsusluq idi. Onlar azərbaycanlı tələbləri hər yerdə: işlədikləri və təhsil aldıqları müəssislərdə izləyir, onlar haqqında yalançı məlumatları toplayaraq Sovet Cəsus Agentliyinə ötürürdülər. Odur ki, təhsil almış mütəxəssislər geri dönəndən sonra öz vətənlərində həmişə izlənmiş və aqibətləri faciəvi olmuşdur. Belə ki, o zaman hakimiyyətdə olan şəxslər ermənilər çox yaxşı dəstəkləyirdi. Hətta birinci dərəcəli diplom alan mütəxəssislər vətənə dönəndən sonra yüksək mükafatlara layiq olanlar belə son aqibətlərini vətəndən xeyli uzaqlarda sürgündə keçirmişlər. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan xalqının sülhsevər niyyəti qarşısında bu gündə erməni xisləti öz çirkin niyyətindən əl çəkmir. Azərbaycanın bu günkü inkişafı onları çox narahat edir. Heç olmasa rəqabət xatirinə özlərinin də bu inkişafa qoşulması üçün isə özlərində nə təpər nə də qüvvət vardır. Arxiv sənədlərini araşdırarkən üzləşdiyimiz çətinliklərdən biri də bəzi həmyerlilərimiz haqqında sənədlərinin Humboldt Dövlət Universitetinin arxivində yerləşdirilməsi idi. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Almaniyanın iki hissəyə bölünməsi üzündən o vaxta qədər mövcud olmuş və Berlin şəhərində yerləşən özəl univeristetlər ləğv olunmuş və onlar Dövlət Humboldt universitetində fakültələr şəklində fəaliyyətlərini davam etdirdiyinə görə onların arxivlər Humboldt Dövlət Universitetinə təqdim olunmuşdur. Bununla bərabər Azərbaycanlı tələbələrin diplom işləri, məktubları və sairə sənədlərinin digər universitet arxivlərində araşdırılması prossesinə davam edəcəyimizdə qərarlıyıq.

Nəticə. Beləliklə, Almaniyanın 2 şəhərində - Freyberq Dağ Akademiyası və Berlin Universitetlərinin arxivlərində apardığımız araşdırmalara əsasən o qənaətə gəlirik ki, Cümhuriyyət dövründə Almaniyaya təhsil almaq üçün göndərilən tələbələr üzləşdikləri çətinliklərə rəğmən mübariz ruhlu olmuş, maddi məhrumiyyətlərə, fiziki və mənəvi çətinliklərə baxmayaraq təhsildə müvəffəqiyyət qazanmağa nail olmuşlar. Arxiv materiallarında aparadığımız araşdırmalarla sübut olunur ki, diplom müdafiəsi üçün bürokratik yazışmalar olsa da bir qədər səbəbli yubanmalar olsa belə adlarını çəkdiyimiz, arxiv materiallarında rast gəldiyimiz tələbələr həqiqətən diplom, bəziləri isə, hətta 1-ci dərəcəli diplom almışlar. Eyni zamanda o illərdə Berlində fəaliyyət göstərən "Tələbə Birliyi Komitəsi" nin sonralar ermənilərin rəhbərliyinə keçməsi tələbələrin maddi və mənəvi çətinliklərlə üzləşməsinin şahidi oluruq. Araşdırmalarımızı davam etdirmək, sonrakı məqalələrdə daha neçə-neçə həmyerlimiz haqında məlumat əldə edəcəyimizə inanırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Berlin Humboldt Universitetinin arxivi. Humboldt-Universität zu Berlin.
2. Cəfərli Məmməd. Siyasi Terror və Azərbaycanlı Almanların Taleyi. Bakı, 2003, 55 s.
3. Freyberq Dağ Akademiyasının arxivi. University Archive | TU Bergakademie Freiberg.

4. Tahirzadə Ədalət, Tahirli Toğrul Oğuz. Azərbaycan Cümhuriyyəti Tələbələri. Bakı, 2016, 1171 s.

ВУГАР АБДУЛЛАЕВ
Докторант Национального музея истории Азербайджана,
Доктор философии по истории искусств

СУДЬБА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СТУДЕНТОВ, ОБУЧАВШИХСЯ В ГЕРМАНИИ (по материалам университетских архивов Дармштадта, Фрайберга и Берлина)

В статье рассматривается дальнейшая судьба студентов, отправленных в Германию в годы Республики. Автор, проводивший исследования в архивах Горной Академии Фрайберга и университетов Берлина в Германии, не только изучает трудности (особенно финансовые), с которыми сталкивались азербайджанские студенты на протяжении многих лет, но и рассказывает об их успехах, попытках получить образование и защите дипломов. В статье также говорится о действовавшем в те годы в Берлине «Комитете азербайджанских студентов». Судьба комитета после советской революции отмечена тем, что после появления в руководстве комитета армян требования азербайджанцев стали повсеместно выполняться, и это выполнение было передано советским следственным органам в соответствии с армянским характером. Автор приходит к выводу, что, несмотря на то, что наши соотечественники, вернувшиеся на родину, неустанно трудились на благо своей Родины, их последующая депортация с родины как «врагов» была обусловлена преследованиями. В конце статьи автор также отмечает, что исследование архивных материалов продолжается.

Ключевые слова: Студенты Республики, архивы университетов Дармштадта, Фрайберга, Берлина.

VUGAR ABDULLAYEV
Doctoral student at the National Museum of History of Azerbaijan,
PhD in Art History

THE FATE OF AZERBAIJANI STUDENTS STUDYING IN GERMANY (Based on University Archives of Darmstadt, Freiberg, and Berlin)

The article examines the fate of students sent to Germany during the Republic. The author, who conducted research in the archives of Freiberg Mountain Academy and Berlin universities, not only explores the challenges -particularly financial- that Azerbaijani students faced during these years but also highlights their achievements, dedication to education, and diploma defenses. Additionally, the article discusses the activities of the "Azerbaijani Students Committee" in Berlin during that period. The article further addresses the committee's fate following the Soviet revolution, noting the influence of Armenian representatives in its leadership, the widespread monitoring of Azerbaijani demands, and the subsequent transfer of this oversight to Soviet investigative bodies in alignment with Armenian interests. The author concludes that, despite the dedication of Azerbaijani students who returned to their homeland and contributed significantly to their country, they were ultimately exiled as "enemies" due to this surveillance. At the end of the article, the author also mentions that research on archival materials is ongoing.

Keywords: Students of the Republic, archives of the Universities of Freiberg and Berlin.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Azad Rzayev, t.e.d. Anar İsgəndərov.

UOT 94(479.24)

GÜNEL CƏFƏROVA
Bakı Dövlət Universiteti
Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının dissertantı
guneljafarova@gmail.com

1960-1970-Cİ İLLƏRDƏ BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİNDƏ AZƏRBAYCAN TARİXİ ELMİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/139-143

Məqalədə ötən əsrin 60-70-ci illərində Bakı Dövlət Universitetində Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi məsələləri araşdırılır. Azərbaycan SSR Təhsil Nazirliyinin və Bakı Dövlət Universitetinin tədris prosesinin araşdırılmasından aydın olur ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin 12 aprel 1956-cı il tarixli "Ali təhsil müəssisələrində elmi-tədqiqat işlərinin yaxşılaşdırılması vəziyyəti haqqında" qərarı Azərbaycan SSR-nin bütün ali təhsil müəssisələri, o cümlədən o zamankı Azərbaycan Dövlət Universitetində elmi-tədqiqat işlərinin vəziyyətini nizsbi də olsa yaxşlıaşdırmışdı. Bundan iki il sonra isə Azərbaycan KP MK bürosu 1 iyul 1958-ci ildə "Azərbaycan SSR-nin ali və orta məktəblərində Azərbaycan tarixinin tədrisi haqqında" yeddi bənddən ibarət ayrıca qərarı da bu istiqamətdə atılan müsbət addımlardan idi. Bütün bu qərarlar Azərbaycan SSR-nin ali təhsil müəssisələrində, eləcə də Azərbaycan Dövlət Universitetində vətən tarixinin dərindən öyrənilməsinə bir qədər olsa meyli gücləndirmişdi. Qeyd olunan bu kimi məsələlər məqalədə Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin, eləcə də Bakı Dövlət Universiteti ilə bağlı yazılmış tarixi ədəbiyyat əsasında araşdırılaraq təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan tarixi, ali təhsil, Azərbaycan SSR.

Giriş. Azərbaycanın qocaman ali təhsil ocağı olan Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi istiqamətində sovet hakimiyyəti illərinin 60-70-ci illərində də digər ali məktəblərdən fərqlənirdi. Bu istiqamətdə atılan ən mühüm addımlardan biri isə Azərbaycan KP MK bürosu 1 iyul 1958-ci ildə "Azərbaycan SSR-nin ali və orta məktəblərində Azərbaycan tarixinin tədrisi haqqında" yeddi bənddən ibarət ayrıca qərarı oldu. Qərarın məzmunundan aydın olur ki, Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinə 1958-1959-cu tədris ilinin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan tarixi 51 saat həcmində müstəqil fənn kimi respublika məktəblərinin 9-10-cu siniflərində tədris edilməsinə nəzarət etməsi tapşırılmışdı. Qərarın ikinci bəndi isə Azərbaycan SSR-nin görkəmli tarixçiləri, Ə.Sumbatzadə, İ.Hüseynov, Z.İbrahimovdan ibarət müəllif kollektivinə tapşırıqlar verilməsindən ibarət idi. Orada deyilirdi ki, 15 noyabr 1958-ci ilə qədər illüstrasiya və xəritələrlə birlikdə orta məktəblər üçün 12-15 çap vərəqi həcmində Azərbaycan tarixi üzrə dərs vəsaiti hazırlasınlar. Bundan başqa, Azərbaycan SSR Mədəniyyət və Maarif nazirlərinə də xüsusi göstəriş nəzərdə tutulmuşdu. Orada deyilirdi ki, 20 dekabr 1958-ci ilə kimi azərbaycan və rus dilində olan məktəblər üçün dərs vəsaitinin nəşrini başa çatdırılsın. Digər tərəfdən, qərarda ali və orta məktəblər üçün Azərbaycan tarixi proqramının tərtib edilməsi və 1960-cı ilə kimi Azərbaycan tarixi üzrə xəritələrin hazırlanıb çap edilməsi də nəzərdə tutulmuşdu. Qərarın göstərilən bu bəndi Akademiyanın Tarix İnstitutunun direktoru İ.Hüseynova, Maarif naziri M.Məmmədova və Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru Ş.Mehdiyevə həvalə edilmişdi [2, v. 63].

Azərbaycan SSR KP MK-nin yuxarıda bəhs olunan qərarının digər bir bəndi isə Azərbaycan KP MK-nin nəşriyyatı ilə bağlı idi. Orada deyilirdi ki, 1958-ci il 1 noyabra kimi Azərbaycan tarixi üzrə orta məktəb proqramlarının Azərbaycan və rus dillərində nəşri başa çatdırsın [2, v. 63]. Məlumatlardan da aydın olduğu kimi, ötən əsrin 50-ci illərinin sonundan etibarən Azərbaycanın qocaman ali təhsil ocağı olan Bakı Dövlət Universitetində Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinin nisbətən yaxşılaşdırılması istiqamətində əməli addımlar atıldı. Bütün bunlar 1953-cü ildə Stalinin ölümündən sonra daha qabarıq şəkildə üzə çıxdı. Belə ki, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrası 1958-ci il martın 20-də SSRİ Təhsil Nazirliyinin 307 saylı əmri ilə bərpa olundu [4, s.127].

Bütün bu addımlar o zamankı Azərbaycan Dövlət Universitetində Azərbaycan tarixinə, Azərbaycan dilinə, mədəniyyətinə dair elmi tədqiqatların aparılması və vətən tarixinə dair yeni-yeni elmi tədqiqatların üzə çıxmasına şərait yaratdı.

Bu dövrdə Azərbaycan tarixinin qədim dövrünün üzə çıxarılması da aktual məsələlərdən biri kimi diqqət mərkəzində idi. Bu baxımdan Azərbaycan SSR-nin bir çox bölgələrinə arxeoloji ekspedisiyalar təşkil olundu. Bu sahədə Azərbaycan Dövlət Universiteti mühüm addımlar atdı, tarixçi-arxeoloqların bu istiqamətdə fəaliyyətini stimullaşdırdı, ekspedisiyaların təşkilinə yardımçı oldu. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində arxeoloji məlumatların üzə çıxarılması əvvəlki boşluqları qismən doldura bildi. Bununla bağlı olaraq hələ 1957-ci ilin aprel ayının 23-də Azərbaycan KP MK və respublika Nazirlər Soveti "Azərbaycan mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi, bərpası və öyrənilməsi işinin vəziyyəti və yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında" qərar qəbul etdi [3, v. 62-66]. Qərardan aydın olur ki, Azərbaycan mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi, aşkar edilməsi, bərpası və öyrənilməsi, tanldılması bərbad vəziyyətdədir. Bu məsələ ilə əlaqədar Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında memarlıq və tikinti işləri üzrə dövlət komitəsi, Elmlər Akademiyası və Mədəniyyət Nazirliyi Azərbaycan KP MK-nın və respublika Nazirlər Sovetinin bir sıra qərarlarının həyata keçirilməsini təmin etməmişdir. İndiyə qədər dövlət tərəfindən qorunmalı olan bütün tarixi abidələrin siyahısının hazırlanması işi başa çatdırılmamışdır. Yalnız dövlət mühafizəsinə götürülmüş memarlıq abidələrinin siyahısı təsdiq edilmişdir. Yerli sovetlər tərəfindən mədəniyyət abidələrinin qorunmasına məsuliyyətsiz münasibət nəticəsində bu abidələrin dağıdılması kimi biabırçı hallar hələ qalmaqdadır. Mərəzə rayonunun Xımıllı kəndindəki karvansaray, Quba rayonunun Aqbil və Xaldan kəndlərindəki türbələr belə baxımsızlıq nəticəsində dağıdılmışdır. Son illərdə Elmlər Akademiyasının müəssisələrində tarixi abidələrin aşkar edilməsi və öyrənilməsi ilə bağlı ekspedisiya işləri zəifləmişdir [3, v. 62-66].

Aparılan araşdırmalardan o da məlum olur ki, bəhs olunan qərar Azərbaycan Dövlət Universitetində müsbət qarşılandı. Belə ki, qərara uyğun olaraq Azərbaycan mədəniyyət abidələri ilə bağlı Azərbaycan Dövlət Universitetində fakültativ kursların keçirilməsi təşkil edildi. Bundan başqa, əhali, xüsusilə gənclər arasında mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyəti haqqında izahat işlərinin genişləndirilməsi, mətbuat və radio verilişlərində mədəniyyət abidələrinin tanıdılması və onların mühafizəsinin təmin edilməsi məsələsinin işıqlandırılması, tikinti və təsərrüfat işləri zamanı arxeoloji nəzarətin gücləndirilməsi və tapılan tarixi-mədəniyyət əşyalarının muzey fondlarına verilməsi və sair məsələlər əks olunmuşdu [6, s. 329].

Ötən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan Dövlət Universiteti və onun görkəmli alimləri Azərbaycan tarixinin daş dövrünün öyrənilməsi ilə bağlı mühüm addımlar atdı. Bu baxımdan görkəmli arxeoloq-alim M.M.Hüseynovun xidmətləri xüsusilə qeyd edilməlidir [1, cild 1, s.30].

1960-cı ilin iyun-iyul aylarında M.M.Hüseynovun rəhbərlik etdiyi arxeoloji ekspedisiya Qarabağ ərazisində kəşfiyyat işlərinə başladı. Kəşfiyyat işləri Qarabağın Quruçay və Köndələnçay vadilərində və ona yaxın ərazilərdə aparıldı. Aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Quruçayın sol sahilində Azıx və Tağlar düşərgələri qeydə alındı [1, cild 1, s.33].

Bu abidələr sırasında Qarabağın Füzulu rayonu ərazisində aşkar edilmiş Azıx mağarası xüsusilə əhəmiyyətli oldu. 1968-ci ilin iyun ayında M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Azıx düşərgəsinin V təbəqəsinin III layında daş məmulatı və heyvan sümükləri ilə yanaşı qədim insana məxsus alt çənə sümüyü aşkar etdi. Bu, Azərbaycanın bəşəriyyətin ən qədim insanların meydana çıxdığı ilk mədəniyyət ocaqlarından biri olduğunu təsdiq etdi [1, cild 1, s. 34].

1974-1975-ci illərdə Azıx düşərgəsində yeni müəyyən olunmuş VII-VIII-IX və X təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı mühüm elmi əhəmiyyətə malik maddi mədəniyyət nümunələri tapıldı [1, cild 1, s. 35]. Məlumatlardan aydın olduğu kimi Bakı Dövlət Universitetində ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq vətən tarixinin öyrənilməsi istiqamətində mühüm işlər görülmüşdü. Vətən tarixinin öyrənilməsi həm nəzəri olaraq, yəni auditoriyalarında, dərs otaqlarında, kafedralarında Azərbaycan xalqının mənliyinin, milli şüurunun, milli ruhunun inkişaf etdirilməsi üçün çox mühüm işlər görülür, həm də arxeoloji baxımdan elmi-tədqiqat işləri dövriyyəyə gətirilirdi.

Lakin elmi-tədqiqat işləri yenə də dövrün siyasi prizmasından kənara çıxa bilmirdi. Belə ki, vətən tarixi ilə bağlı yazılan tədqiqat işləri daha çox sosializm quruculuğu, fəhlə-kəndli sinfi və bu kimi

mövzulara həsr olunmuşdu. Bunu Universitetin 1964-1965-ci illərə aid olan elmi hesabatından aydın şəkildə görmək olar. Elmi hesabatdan aydın olur ki, 1964-1965-ci tədris ilində Azərbaycan Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsində 3 kafedra var idi. Bunlar SSRİ tarixi, Azərbaycan tarixi və ümumi tarix kafedraları idi. Azərbaycan tarixi kafedrasında 17 müəllim heyəti var idi ki, bunun da 4 nəfəri professor, 4 nəfəri dosent, digərləri isə elmlər namizədi, baş müəllim idi. Bundan başqa, kafedra əməkdaşları içərisində kənardan cəlb olunmuş elmi işçilər də çalışırdı [8, v. 1-26].

Azərbaycan Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin 1965-1966-cı tədris ilinin hesabatından aydın olur ki, Tarix fakültəsinin 4 kafedrası fəaliyyət göstərirdi ki, bunlar da SSRİ tarixi, Azərbaycan tarixi, Asiya və Afrika ölkələri tarixi və Ümumi tarix kafedraları idi. Elmi hesabatdan aydın olur ki, Azərbaycan tarixi kafedrası hesabat dövründə "Azərbaycan tarixi üzrə xronologiya" adlı dərslik hazırlayıb çap etdirmiş, eyni zamanda "1920-1937-ci illərdə Azərbaycanda aqrar münasibətlər", "Kommunist partiyasının aqrar proqramı" kimi mövzular üzərində tədqiqatlar aparmışdı [9, v. 1].

Azərbaycan Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasının bəhs olunan dövrə aid elmi hesabatından isə məlum olur ki, kafedranın dosenti Ş.Məmmədbəyli 1965-1966-cı tədris ilində "Azərbaycan tarixi üzrə xronologiya" adlı dərslik yazıb çap etdirmişdir [9, v. 31].

Azərbaycan Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin 1967-ci il hesabatı da deyilənləri təsdiq edir. Hesabatdan aydın olur ki, fakültə elmi-tədqiqat işlərini əsasən Sov. İKP XXII qurultayının qərarları və partiyanın MK-nın müvafiq plenumunun qərarlarına uyğun aparmışdı. Tarix fakültəsinin 1967-ci ilə aid illik hesabatında yazılırdı: "Hesabat dövründə fakültədə 4 kafedra, SSRİ tarixi, Azərbaycan tarixi, ümumi tarixi, Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedraları fəaliyyət göstərmişdir." [7, v. 1].

Bundan başqa, Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinin 1967-ci il hesabatından o da məlum olur ki, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi ilə bağlı təkcə Azərbaycan tarixi kafedrası deyil, həmçinin SSRİ tarixi kafedrası da elmi-tədqiqat işləri aparırdı. Bu baxımdan SSRİ tarixi kafedrasının əməkdaşı Y.Səfərovun "XIX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda tarix elminin tarixi" adlı problem üzərində işi xüsusilə qeyd edilməlidir. Kafedranın digər əməkdaşı dosent A.Atakişiyev isə "Kommunizm quruculuğu dövründə Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafı" adlı doktorluq dissertasiyası üzərində tədqiqatlarını davam etdirmişdir. Bundan başqa, kafedranın əməkdaşı A.Ağayeva hesabat dövründə "Azərbaycanın şəhər sovetləri sosializm quruculuğunda (1920-1940-cı illər) adlı" doktorluq dissertasiyası üzrə 20 çap vərəqi həcmində arxiv sənədləri toplamışdır [7, v. 3].

Bununla belə, ötən əsrin 60-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan tarix elminin öyrənilməsi, tədqiqi və təbliğində görkəmli tarixçilər köhnə konyukturadan kənara çıxmağa çalışırdılar. Bunlar içərisində tarixçi-alim S.Əliyarlı xüsusilə seçilirdi. Bunu Azərbaycan tarixi kafedrasının 1967-ci il hesabatından aydın şəkildə görmək olara. "Bakı proletariatı birinci dünya müharibəsi illərində (1914-1918-ci illər)" adlı mövzu üzərində işləyən S.Əliyarlı tədqiqat işində müvəqqəti hökumətin Azərbaycanda iqtisadiyyatın mühüm sahələri üzrə yürütdüyü siyasəti, aparılan islahatların sinfi xarakteri, yerli burjuaziyanın mövqeyi və rolu kimi məsələlərini təhlil etmişdir [7, v. 4].

Nəticə. Beləliklə, aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, Azərbaycanın ilk ali təhsil ocağı olan Bakı Dövlət Universiteti sovet hakimiyyətinin 60-70-ci illərində də Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bunu Bakı Dövlət Azərbaycan SSR KP MK bürosunun, Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinin qərarlarından irəli gələrək o zamankı Azərbaycan Dövlət Universitetində həyata keçirilən tədbirlər, elmi hesabatlar, eləcə də Tarix fakültəsinin elmi hesabatlarından da aydın şəkildə görmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan arxeologiyası: 6 cilddə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2008.
2. Azərbaycan tarixinin Azərbaycan SSR-nin məktəblərində və ali təhsil müəssisələrində tədris edilməsi haqqında Azərbaycan KP MK Bürosunun qərarı. 01.07.1958. // ARPİİSSA, f. 1, siy. 45, sax. vah. 112, v. 63.
3. Azərbaycan mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi, bərpası və öyrənilməsi işinin vəziyyəti və yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında" Azərbaycan KP MK və Nazirlər Sovetinin qərarı. 23.04. 1957. // ARPİİSSA, f. 1, siy. 44, sax. vah. 67, v. 62-66.
4. Bakı Dövlət Universiteti-100 ilin elm və təhsil məbədi. Bakı: Nurlar, 2019.

5. Əmrahov Z., İsmayılov S. Bakı Dövlət Universitetinin tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2019.
6. Həsənli C. Azərbaycanda milli məsələ: siyasi rəhbərlik və ziyalılar (1954-1959). Bakı: Adiloğlu, 2008.
7. Годовой отчет о работе исторического факультета Аз госуниверситета за 1967 уч. г. // ARDA, f. 1640, siy. 1, sax. vah. 599, v. 1, v. 4.
8. Отчет о работе исторического факультета Аз госуниверситета за 1964-1965 уч. г. // ARDA, f. 1640, siy. 1, sax. vah. 534, v. 1-26.
9. Отчет о работе исторического факультета Аз госуниверситета за 1965-1966 уч. г. // ARDA, f. 1640, siy. 1, sax. vah. 563, v. 1.

ГЮНЕЛЬ ДЖАФАРОВА
Докторант кафедры истории Азербайджана (для гуманитарных наук)
Бакинского государственного университета

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В БАКИНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ В 1960-1970-Е ГОДЫ

В статье рассматриваются вопросы изучения истории Азербайджана в Бакинском государственном университете в 60-70-е годы прошлого века. Из изучения учебного процесса Министерства просвещения Азербайджанской ССР и Бакинского государственного университета становится ясно, что постановление Совета Министров СССР от 12 апреля 1956 года «Об улучшении состояния научно-исследовательской работы в высших учебных заведениях» улучшило состояние научно-исследовательской работы во всех высших учебных заведениях Азербайджанской ССР, в том числе и в тогдашнем Азербайджанском государственном университете, хотя и относительно. Спустя два года отдельное постановление Центрального Комитета Коммунистической партии Азербайджана от 1 июля 1958 года, состоящее из семи пунктов, «О преподавании истории Азербайджана в высших и средних учебных заведениях Азербайджанской ССР» также стало положительным шагом в этом направлении. Все эти решения несколько усилили тенденцию к углубленному изучению истории родины в высших учебных заведениях Азербайджанской ССР, а также в Азербайджанском государственном университете. Вышеуказанные вопросы исследованы и проанализированы в статье на основе архивов Государственного архива Азербайджанской Республики, Архива политических документов Управления делами Президента Азербайджанской Республики, а также исторической литературы, написанной о Бакинском государственном университете.

Ключевые слова: Бакинский Государственный Университет, история Азербайджана, высшее образование, Азербайджанская ССР.

GUNEL JAFAROVA
PhD student at the Department of Azerbaijani History (for the Humanities)
of Baku State University

ISSUES OF STUDYING AZERBAIJANI HISTORY AT BAKU STATE UNIVERSITY IN THE 1960S-1970S

The article examines the issues of studying the history of Azerbaijan at Baku State University in the 60s-70s of the last century. From the study of the educational process of the Ministry of Education of the Azerbaijan SSR and Baku State University, it becomes clear that the decision of the USSR Council of Ministers dated April 12, 1956 “On the improvement of the state of scientific and research work in higher educational institutions” improved the state of scientific and research work in all higher educational institutions of the Azerbaijan SSR, including the then Azerbaijan State University, albeit relatively. Two years later, the separate decision of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan on July 1, 1958, consisting of seven points, “On the teaching of the history of Azerbaijan

in higher and secondary schools of the Azerbaijan SSR" was also a positive step in this direction. All these decisions somewhat strengthened the tendency to in-depth study of the history of the homeland in higher educational institutions of the Azerbaijan SSR, as well as in Azerbaijan State University. The aforementioned issues have been researched and analyzed in the article based on the archives of the State Archives of the Republic of Azerbaijan, the Political Documents Archive of the Presidential Affairs Office of the Republic of Azerbaijan, as well as historical literature written about Baku State University.

Keywords: Baku State University, history of Azerbaijan, higher education, Azerbaijan SSR.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 14 mart 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d.İbrahim Zeynalov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94”19/...”

ŞƏBNƏM HÜSEYNZADƏ
Bakı Dövlət Universitetinin
“Azərbaycan tarixi (humanitar fakultələr üzrə)” kafedrasının doktorantı
tural21th@mail.ru

SOVET DÖVRÜNDƏ MİLLİ AZLIQLARA MÜNASİBƏT

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/144-151

Sovet İttifaqı milli azlıqlara qarşı siyasətində ziddiyyətli yanaşmalar nümayiş etdirmişdir. İnqilabdan sonra bolşeviklər millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu dəstəkləsələr də, zaman keçdikcə mərkəzləşdirilmiş siyasət bu azadlıqları məhdudlaşdırdı. 1920-30-cu illərdə Sovet hakimiyyəti milli azlıqların dillərini və mədəniyyətlərini qorumaq üçün müəyyən tədbirlər görsə də, Stalinin hakimiyyəti dövründə repressiyalar gücləndi. Bir çox milli azlıq zorakı deportasiyalara məruz qaldı, mədəni və dini fəaliyyətləri məhdudlaşdırıldı. İkinci Dünya Müharibəsi zamanı və sonrasında Krım tatarları, çeçenlər, inguşlar və digər qruplar kütləvi sürgünlərə məruz qaldı. Sovet rəhbərliyi onları almanlarla əməkdaşlıqda ittiham edərək ağır şəraitdə Orta Asiya və Sibirə göndərdi. Xruşşovun “istehkam dövrü”ndə bəzi milli azlıqlara bəraət verilsə də, mərkəzi hakimiyyətin nəzarəti davam etdi. Sovetlər Birliyinin süqutuna yaxın dövrlərdə milli azlıqların haqlarını bərpa etməyə və müstəqillik hərəkatlarına yol açmağa başlayan proseslər getdikcə gücləndi. Sovet dövründə milli azlıqların siyasi və mədəni hüquqları rəsmi olaraq qorunsa da, reallıqda onların üzərində ciddi nəzarət və assimilyasiya siyasəti aparılmışdır. 1920-30-cu illərdə Sovet hökuməti milli azlıqların ana dillərində təhsil almasını və mədəniyyətlərini inkişaf etdirməsini dəstəkləyən siyasət yürüdürdü. Lakin bu siyasət qısa müddət sonra dəyişdi və rus dili tədricən dominant mövqeyə gətirildi. Stalinin rəhbərliyi dövründə milli azlıqlara qarşı sərt repressiyalar başladı. Çoxsaylı etnik qruplar kütləvi repressiyalar və deportasiyalarla üzləşdi. Xüsusilə, 1940-cı illərdə Krım tatarları, çeçenlər, inguşlar, qaraçaylar və başqa xalqlar zorla Orta Asiya və Sibirə sürgün edildi. Bu deportasiyalar zamanı minlərlə insan həyatını itirdi. Sürgün edilən xalqlara illərlə öz doğma torpaqlarına qayıtmaq qadağan edildi. Onların məskunlaşdıqları bölgələrdə isə ruslaşdırma siyasəti gücləndirildi. SSRİ-nin rəsmi ideologiyası milli birlik və sosialist qardaşlığını təbliğ etsə də, əslində milli azlıqların mədəni və siyasi hüquqları ciddi şəkildə məhdudlaşdırılmışdı.

Açar sözlər: stalinizm, repressiya, deportasiya, assimilyasiya, mədəni hüquqlar.

Giriş. Sovet İttifaqı rəsmi ideologiyasında beynəlmiləlçiliyi və xalqların bərabərliyini təbliğ etsə də, praktiki olaraq milli azlıqlara münasibət müxtəlif dövrlərdə fərqli formada olmuşdur. İnqilabın ilk illərində xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququ elan edilsə də, bu siyasət qısa müddət sonra dəyişdi və güclü mərkəzləşdirmə siyasəti tətbiq olundu. Sovet hakimiyyəti bəzi milli azlıqlara müəyyən hüquqlar versə də, onların siyasi müstəqilliyini və milli kimliklərini qorumaq imkanlarını ciddi şəkildə məhdudlaşdırdı. Xüsusilə Stalinizm dövründə milli azlıqlara qarşı repressiyalar, kütləvi deportasiyalar və assimilyasiya siyasəti gücləndi. İkinci Dünya Müharibəsi zamanı bəzi etnik qruplar casusluq və xəyanətdə ittiham edilərək öz torpaqlarından zorla sürgün edildi. Daha sonra bəzi islahatlar edilsə də, milli azlıqlar üzərində nəzarət və diskriminasiya müxtəlif formalarda davam etdi. Yalnız 1980-ci illərin sonlarında Sovet İttifaqının zəifləməsi ilə milli hərəkatlar gücləndi və milli azlıqlar öz haqlarını tələb etməyə başladılar. Bu dövrdə baş verən hadisələr milli azlıqların sosial, mədəni və siyasi vəziyyətinə birbaşa təsir göstərdi [4]. Xüsusilə sürgün edilən xalqların geri qayıtması uzun illər çəkdi və onların əvvəlki torpaqlarında məskunlaşması çətinliklərlə qarşılaşdı. Deportasiyadan sonra həmin ərazilərə başqa etnik qruplar yerləşdirilmiş, sürgün edilən xalqların geri dönüşü isə ciddi inzibati maneələrlə qarşılanmışdır. Xruşşov dövründə bəzi milli azlıqlara bəraət verilsə də, onların tam hüquqi bərpası baş vermədi. Milli azlıqların dilləri və mədəniyyətləri əvvəlki illərə nisbətən daha çox dəstəklənsə də, ruslaşdırma siyasəti davam etdirildi. Sovet hökuməti milli respublikaların formal muxtariyyətini tanıyırdı, lakin real hakimiyyət kommunist partiyasının mərkəzi rəhbərliyinin əlində cəmlən-

mişdi. Brejnev dövründə isə Sovet İttifaqının stabil qalması üçün daha sərt mərkəzləşdirilmiş idarəetmə həyata keçirildi. Bu, milli azlıqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun daha da məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxardı. Mədəni fəaliyyətlərə icazə verilsə də, milli kimliyin güclənməsinə yol açacaq hər hansı bir hərəkat dərhal yatırılırdı. 1980-ci illərin sonlarında Qorbaçovun başladığı "Qlasnost" və "Perestroyka" siyasətləri milli məsələlərin yenidən gündəmə gəlməsinə səbəb oldu [2]. Milli hərəkatlar daha da gücləndi, milli azlıqlar Sovet hakimiyyətinin onlara qarşı illərlə apardığı assimilyasiya və repressiya siyasətinə qarşı mübarizəyə başladılar. Xüsusilə Baltikyanı ölkələrdə, Qafqazda və Orta Asiyada milli müstəqillik hərəkatları geniş vüsət aldı. Sovet İttifaqının dağılması ilə milli azlıqların bir çoxu öz dövlət müstəqilliyini elan etdi, lakin bəzi xalqlar üçün bu proses daha mürəkkəb və uzunmüddətli oldu. Sürgün edilmiş xalqların tam hüquqlarının bərpası və öz torpaqlarına qayıdışı isə yeni müstəqil dövlətlərin daxili siyasətindən asılı oldu. Bu dövr həm də keçmiş Sovet məkanında yeni milli münaqişələrin meydana çıxmasına səbəb oldu. Beləliklə, Sovet dövründə milli azlıqlara qarşı aparılan siyasət müxtəlif mərhələlərdən keçsə də, ümumilikdə onların hüquqlarını məhdudlaşdırmağa, mərkəzi hakimiyyətin nəzarətini gücləndirməyə və assimilyasiya prosesini sürətləndirməyə yönəlmişdi. Bu siyasət uzunmüddətli perspektivdə Sovetlər Birliyinin parçalanmasına və milli konfliktlərin ortaya çıxmasına səbəb oldu.

Sovet dövründə milli azlıqlar: siyasət və repressiyalar. Sovet dövründə milli azlıqların mövqeyi və onlara qarşı yürüdülən siyasət zamanla dəyişsə də, ümumi tendensiya onların mərkəzi hakimiyyətin nəzarəti altında saxlanılması və assimilyasiya prosesinə məruz qalması olmuşdur. Rəsmi ideologiya xalqlar arasında bərabərliyi və sosialist qardaşlığını ön plana çəksə də, reallıqda milli azlıqların hüquqları çox vaxt məhdudlaşdırılmış, onların dil və mədəniyyətlərinin inkişafı üçün yaradılan imkanlar isə siyasi məqsədlərlə istifadə olunmuşdur. Xüsusilə Stalin dönəmində milli azlıqların əksəriyyəti repressiyalara məruz qaldı, onlardan bəziləri isə kütləvi deportasiya ilə öz torpaqlarından zorla uzaqlaşdırıldı. Sovet rəhbərliyi bu cür tədbirləri "dövlət təhlükəsizliyi" adı altında əsaslandırsa da, əslində bu siyasət imperiya daxilində milli hərəkatların qarşısını almaq və vahid Sovet kimliyini formalaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. XX əsrin ikinci yarısında bəzi yumşalmalara baxmayaraq, milli azlıqların siyasi və sosial həyatına dövlətin ciddi müdaxiləsi davam etdi. Yalnız 1980-ci illərin sonlarında Sovet sisteminin zəifləməsi ilə milli azlıqların hüquqları məsələsi yenidən aktuallaşdı və müstəqillik uğrunda hərəkatlar geniş vüsət aldı. Bu proseslər SSRİ-nin süqutuna səbəb olan əsas amillərdən biri oldu və milli məsələnin uzun illər boyunca basdırılmasının nəticələri açıq şəkildə üzə çıxdı. Sovet dövründə milli azlıqlara qarşı yürüdülən siyasət müxtəlif mərhələlərdə fərqli xarakter daşısa da, ümumilikdə onların mərkəzi hakimiyyətə tabe etdirilməsi və assimilyasiya olunması istiqamətində formalaşdırılmışdır. İnqilabın ilk illərində milli respublikalar və muxtariyyətlər yaradılaraq xalqlara müəyyən dərəcədə mədəni və siyasi hüquqlar tanınsa da, bu siyasət qısa müddət sonra dəyişdi. Xüsusilə 1930-cu illərdən etibarən milli azlıqlara qarşı təzyiqlər artdı və Stalin dövründə kütləvi repressiyalar sistemli şəkildə həyata keçirildi [9].

Müxtəlif etnik qruplar dövlətə xəyanətdə və antisovet fəaliyyətində ittiham edilərək deportasiyalara məruz qaldı. Krım tatarları, çeçenlər, inguşlar, qaraçaylar, mesxeti türkləri və digər xalqlar öz tarixi torpaqlarından zorla sürgün edilərək Sibirə və Orta Asiyaya göndərildi. Bu sürgünlər zamanı minlərlə insan həyatını itirdi, sağ qalanlar isə ağır şəraitdə yaşamağa məcbur edildi. Deportasiya edilən xalqlara uzun illər boyu geri qayıtmaq qadağan olundu və onların mədəni irsi sistemli şəkildə silindi. Xruşşov dövründə bəzi sürgün olunmuş xalqlara bəraət verildi və onların geri qayıtmasına icazə verildi. Lakin bu proses tədricən və məhdud şəkildə həyata keçirildi. Eyni zamanda, milli azlıqların siyasi və mədəni hüquqları yenidən məhdudlaşdırıldı, rus dili və mədəniyyəti daha üstün mövqeyə çıxarıldı. Brejnev dövründə isə Sovet hökuməti mərkəzləşdirməni gücləndirərək milli muxtariyyətlərin təsir imkanlarını azaldıb onları formal qurumlara çevirdi. 1980-ci illərin sonlarında Qorbaçovun başladığı islahatlar milli məsələləri yenidən gündəmə gətirdi. Sovet sisteminin zəifləməsi milli azlıqların daha aktiv şəkildə öz hüquqlarını tələb etməsinə şərait yaratdı. Baltikyanı ölkələr, Qafqaz və Orta Asiyada milli azadlıq hərəkatları gücləndi və bu proses Sovet İttifaqının dağılmasına qədər davam etdi. Sovet dövründə milli azlıqlara qarşı yürüdülən siyasət onların həm sosial, həm siyasi, həm də mədəni hüquqlarını ciddi şəkildə məhdudlaşdırdı. Assimilyasiya və repressiya siyasəti qısamüddətli dövrdə Sovet hakimiyyətinin güclənməsinə kömək etsə də, uzunmüddətli perspektivdə milli hərəkatların güclənməsinə və imperiyanın süqutuna səbəb oldu.

Cədvəl 1.

Sovet dövründə milli azlıqların deportasiya statistikası

Milli azlıq	*Deportasiya ili*	*Deportasiya edilənlərin sayı (təxminən)*	*Sürgün edildikləri ərazi*	*Geri qayıdış tarixi (qismən və ya tam)*
Krım tatarları	1944	191,000	Özbəkistan, Qazaxıstan, Sibir	1989-1991
Çeçenlər və İnquşlar	1944	496,000	Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan	1957
Qaraçaylar	1943	69,000	Qazaxıstan	1957
Mesxeti türkləri	1944	92,000	Özbəkistan, Qazaxıstan	1989-1991
Almanlar	1941	1,200,000	Sibir, Qazaxıstan	1990-cı illər
Koreyalılar	1937	172,000	Qazaxıstan, Özbəkistan	1950-ci illər

Mənbə: Məmmədov, S. Sovet İttifaqında etnik siyasət və Azərbaycan təcrübəsi. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2020.

Sovet dövründə milli azlıqlara qarşı aparılan deportasiya siyasəti xüsusilə İkinci Dünya Müharibəsi illərində və ondan sonrakı dövrdə daha da gücləndi. Müxtəlif etnik qruplar antisovet fəaliyyətlərdə ittiham edilərək zorla öz doğma torpaqlarından sürgün edildi. Deportasiya edilən xalqlardan biri Krım tatarları idi. Onlar 1944-cü ildə Özbəkistan, Qazaxıstan və Sibirə sürgün edildilər və təxminən 191,000 insan bu prosesdən təsirləndi. Onların geri qayıdışı yalnız 1989-1991-ci illərdə mümkün oldu. Eyni dövrdə çeçenlər və inquşlar da repressiyalara məruz qaldı. 1944-cü ildə bu xalqlardan 496,000 nəfər deportasiya edilərək Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistana göndərildi. Onların sürgün həyatı 1957-ci ildə sona çatdı və geri qayıtmalarına icazə verildi. Qaraçaylar isə 1943-cü ildə Qazaxıstana deportasiya edildi və onların da geri dönüşü yalnız 1957-ci ildə mümkün oldu. Eyni zamanda, 1944-cü ildə Mesxeti türkləri də kütləvi deportasiyaya məruz qaldı. Təxminən 92,000 nəfər Özbəkistan və Qazaxıstana sürgün edildi və onların vətənlərinə dönüşü yalnız 1989-1991-ci illərdə baş tutdu. Almanlar isə daha erkən, 1941-ci ildə Sovet hökuməti tərəfindən düşmənlə əməkdaşlıqda ittiham edilərək deportasiya olundu [10]. Təxminən 1,200,000 alman Sibir və Qazaxıstana göndərildi. Onların geri qayıdışı yalnız 1990-cı illərdə mümkün oldu. Koreyalılar isə 1937-ci ildə Qazaxıstan və Özbəkistana sürgün edildilər. Bu prosesdən 172,000 nəfər təsirləndi və onların məskunlaşdığı ərazilərdə ciddi nəzarət altında yaşaması təmin olundu. Koreyalıların qismən geri dönüşü 1950-ci illərdə baş verdi. Bu deportasiya siyasəti nəticəsində minlərlə insan həyatını itirdi, sağ qalanlar isə ağır sosial-iqtisadi şəraitdə yaşamağa məcbur edildi. Deportasiya edilən xalqların əksəriyyəti uzun illər boyu öz doğma torpaqlarına qayıtmaq hüququndan məhrum edildi və onların mədəni irsləri ciddi şəkildə məhv edildi. Bu hadisələr Sovet dövründə milli siyasətin repressiv xarakter daşıdığını və mərkəzi hakimiyyətin milli azlıqları nəzarət altında saxlamaq üçün sərt üsullardan istifadə etdiyini açıq şəkildə göstərir.

Cədvəl 2.

Sovet dövründə milli azlıqların deportasiya və repressiya statistikası

Milli azlıq	*Ümumi əhali sayı (deportasiyadan əvvəl, təxminən)*	*Deportasiya edilənlərin faizi*	*Deportasiya zamanı itkilər (təxminən)*	*Rəsmi bəraət ili*
Krım tatarları	230,000	83%	46,000	1989
Çeçenlər və İnquşlar	600,000	82%	130,000	1957
Qaraçaylar	75,000	92%	20,000	1957
Mesxeti türkləri	100,000	92%	15,000	1989
Almanlar	1,500,000	80%	300,000	1990-cı illər
Koreyalılar	200,000	86%	40,000	1950-ci illər

Mənbə: Kərimov, R. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda etnik müxtəliflik və dövlət siyasəti. Bakı: Yazıçı Nəşriyyatı, 2019.

Sovet dövründə milli azlıqlara qarşı deportasiya və repressiya siyasəti geniş miqyasda həyata keçirilmişdir. Deportasiyaya məruz qalan xalqların ümumi əhali sayı deportasiyadan əvvəl daha çox olsa da, onların əksəriyyəti sürgün edilərək müxtəlif bölgələrə yerləşdirilmiş və ağır şəraitdə yaşamağa məcbur edilmişdir. Krım tatarları 1944-cü ildə deportasiya edilən xalqlardan biri olub, deportasiyadan əvvəl onların sayı təxminən 230,000 nəfər idi. Deportasiya nəticəsində bu xalqın 83%-i öz torpaqlarından sürgün edildi, 46,000 nəfər isə sürgün zamanı həyatını itirdi. Onlara rəsmi bəraət yalnız 1989-cu ildə verildi. Çeçenlər və inquşlar da eyni dövrdə deportasiya edilərək 600,000 nəfərdən ibarət əhalinin 82%-i məcburi sürgünə göndərildi. Deportasiya zamanı təxminən 130,000 nəfər həyatını itirdi. Onların geri qayıtması və bəraət alması 1957-ci ildə baş verdi [5]. Qaraçaylar 1943-cü ildə deportasiya olunmuş, onların ümumi əhali sayı 75,000 nəfər olsa da, deportasiya edilənlərin faizi 92%-ə çatmışdır. Sürgün zamanı 20,000 nəfər həyatını itirmiş və onların rəsmi bəraət alması 1957-ci ildə baş vermişdir. Mesxeti türkləri 1944-cü ildə deportasiya olunmuş və onların 100,000 nəfərlik əhalisinin 92%-i sürgünə göndərilmişdir. Deportasiya zamanı 15,000 nəfər həyatını itirmiş və onların rəsmi bəraəti yalnız 1989-cu ildə verilmişdir. Almanlar Sovet dövründə ən geniş miqyasda deportasiya edilən etnik qruplardan biri olmuşdur. Onların 1,500,000 nəfərlik əhalisinin 80%-i deportasiya edilmiş və sürgün zamanı 300,000 nəfər həyatını itirmişdir. Almanlara rəsmi bəraət yalnız 1990-cı illərdə verilmişdir. Koreyalılar isə daha erkən, 1937-ci ildə deportasiya edilmiş, onların 200,000 nəfərlik əhalisinin 86%-i sürgünə məruz qalmışdır. Deportasiya zamanı 40,000 nəfər həyatını itirmiş və onlara qismən bəraət 1950-ci illərdə verilmişdir. Bu statistikalar Sovet hakimiyyətinin milli azlıqlara qarşı yürüdülən repressiv siyasətinin miqyasını və nəticələrini açıq şəkildə göstərir. Deportasiya edilən xalqlar uzun illər boyu sürgündə yaşamış, onların mədəni irsi ciddi şəkildə zərər görmüş və yalnız Sovet İttifaqının son illərində bəzi xalqlar üçün bərpa prosesi başlanmışdır.

Sovet İttifaqında milli azlıqlara qarşı aparılan deportasiya və repressiya siyasəti əsasən onların dövlət üçün təhlükə yaratdığı iddiası ilə həyata keçirilmişdir. Bu proses müxtəlif xalqlara qarşı fərqli bəhanələrlə əsaslandırılsa da, ümumi məqsəd mərkəzi hakimiyyətin milli azlıqlar üzərində nəzarətini gücləndirmək idi. Krım tatarları Almaniya ilə əməkdaşlıqda ittiham edilərək deportasiya olunmuş və sürgün şəraitində yaşayanların təxminən 75%-i uzun müddət ağır şəraitdə yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır. Deportasiya nəticəsində onların əhalisi 30% azalmış və yalnız 1991-ci ildə tam bəraət verilmişdir. Çeçenlər və inquşlar Sovet əleyhinə fəaliyyət göstərməkdə günahlandırılaraq sürgün edilmişdir. Onların 68%-i deportasiya zamanı ağır şəraitdə yaşamış, əhalisi isə 35% azalmışdır. Bu xalqlara rəsmi bəraət 1957-ci ildə verilmişdir. Qaraçaylar Sovet dövlətinə xəyanətdə ittiham olunaraq deportasiya edilmişdir. Onların əhalisinin 70%-i sürgün şəraitində yaşamış, 28%-i isə deportasiya sonrası azalmışdır. Rəsmi bəraət 1957-ci ildə baş vermişdir. Mesxeti türkləri Türkiyə ilə əlaqədə olmaqda günahlandırılaraq deportasiya edilmişdir [3]. Onların 72%-i sürgün şəraitində yaşamış, əhali sayı 25% azalmış və bu xalqa yalnız 1991-ci ildə tam bəraət verilmişdir. Almanlar faşist Almaniyası ilə əlaqədə olmaqda ittiham olunaraq deportasiya edilmişdir. Onların sürgün şəraitində yaşayanlarının sayı 60% olmuş, deportasiya sonrası əhaliləri 40% azalmışdır. Bu xalqa tam reabilitasiya yalnız 1992-ci ildə verilmişdir. Koreyalılar isə Yaponiyaya casusluqda ittiham edilərək deportasiya edilmişdir. Onların 65%-i sürgündə ağır şəraitdə yaşamış, əhalisi 22% azalmışdır. Koreyalılara qismən bəraət 1956-cı ildə verilmişdir. Bu statistikalar Sovet hakimiyyətinin milli azlıqlara qarşı repressiv və nəzarətə əsaslanan siyasətini açıq şəkildə göstərir. Deportasiya və sürgün nəticəsində həmin xalqların sosial-iqtisadi vəziyyəti pisləşmiş, mədəni irsi ciddi şəkildə zərər görmüş və onların bərpası uzun illər sürmüşdür.

Sovet dövründə milli azlıqların deportasiyası onların demoqrafik quruluşuna ciddi təsir göstərmişdir. Deportasiya olunan xalqlar əsasən yaşadıqları bölgələrdən uzaqlaşdırılaraq Orta Asiya və Sibir kimi ucqar ərazilərə köçürülmüşdür. Bu prosesin əsas hədəfi milli azlıqların siyasi və sosial təsirini zəiflətmək, eyni zamanda onların assimilyasiyasını sürətləndirmək olmuşdur. Krım tatarları deportasiya olunmazdan əvvəl əsasən Krım bölgəsində yaşayırdı, lakin onlar 1944-cü ildə Özbəkistan, Qazaxıstan və Sibirin müxtəlif yerlərinə sürgün edildi. Deportasiya olunanların təxminən 50%-i qadın və uşaqlar idi. Sürgün şəraitində onların 20%-i həyatını itirdi və onlara qarşı qoyulan qadağalar yalnız 1989-cu ildə ləğv olundu. Çeçenlər və inquşlar Şimali Qafqazdan deportasiya edilərək Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistana göndərildi [8]. Deportasiya zamanı onların 55%-i qadın və uşaqlardan ibarət idi. Sürgün şəraitində yaşayanların 25%-i müxtəlif səbəblərdən həyatını itirdi. Bu xalqlara qarşı

repressiyalar 1957-ci ildə rəsmi olaraq dayandırıldı və geri qayıtmalarına icazə verildi. Qaraçaylar da Şimali Qafqazdan deportasiya edilən xalqlar sırasında idi. Onlar əsasən Qazaxıstana sürgün edildi və deportasiya olunanların 53%-i qadın və uşaqlardan ibarət idi. Sürgün dövründə qaraçayların 22%-i həyatını itirdi. Onlara qarşı rəsmi qadağalar 1957-ci ildə ləğv edildi. Mesxeti türkləri Gürcüstandan deportasiya edilərək Özbəkistan və Qazaxıstana göndərildi. Deportasiya olunanların 60%-ni qadın və uşaqlar təşkil edirdi. Onların 18%-i sürgün şəraitində həyatını itirdi. Mesxeti türklərinin geri dönüşünə icazə verilməsinə baxmayaraq, onların Gürcüstana tam yerləşdirilməsi prosesi çətin oldu və bu qadağalar yalnız 1989-cu ildə rəsmi olaraq ləğv olundu. Almanlar əsasən Volqa bölgəsində yaşayırdılar, lakin onlar faşist Almaniyası ilə əlaqədə ittiham edilərək Sibir və Qazaxıstana sürgün edildilər. Deportasiya olunanların 48%-i qadın və uşaqlardan ibarət idi. Sürgün şəraitində onların 30%-i həyatını itirdi. Almanların qayıtması və hüquqlarının tam bərpa olunması yalnız 1991-ci ildə baş tutdu. Koreyalılar Uzaq Şərq bölgəsindən deportasiya edilərək Qazaxıstan və Özbəkistana göndərildi. Onların deportasiya olunan əhalisinin 51%-ni qadın və uşaqlar təşkil edirdi. Deportasiya dövründə onların 15%-i həyatını itirdi. Koreyalılara qarşı qadağalar 1956-cı ildə rəsmi olaraq ləğv edildi. Bu deportasiya və sürgün siyasəti nəticəsində milli azlıqların əhali sayı kəskin şəkildə azalmış, onların sosial və iqtisadi vəziyyəti ağırlaşmışdır. Sürgün olunan xalqların əksəriyyəti uzun illər doğma torpaqlarına qayıtmaq hüququndan məhrum edilmiş, onların mədəni və tarixi irsi məhv edilməyə çalışılmışdır. Bu hadisələr Sovet hökumətinin milli siyasətinin repressiv və assimilyasiya yönümlü xarakterini bir daha sübut edir [2].

Sovet dövründə milli azlıqların deportasiyası onların sosial və iqtisadi həyatına ciddi təsir göstərmişdir. Deportasiya siyasəti əsasən milli azlıqların siyasi və hərbi təhlükə kimi qəbul edilməsinə əsaslanmış və müxtəlif xalqlar fərqli ittihamlarla sürgün edilmişdir. Krım tatarları Almaniya ilə əməkdaşlıqda ittiham edilərək deportasiya olunmuş və əsasən kənd təsərrüfatı və tikinti sahələrində məcburi işlədilmişlər. Onların əksəriyyəti ağır əmək şəraitində çalışmış, bu isə Krım iqtisadiyyatının zəifləməsinə və sosial strukturun pozulmasına səbəb olmuşdur. Onlara tam bəraət yalnız 1989-cu ildə verilmişdir. Çeçenlər və inquşlar separatçılıq və Sovet dövlətinə xəyanətdə ittiham edilərək sürgünə göndərilmişdir. Onlar əsasən mədənçilik və ağır sənaye sektorlarında çalışmış, lakin şiddətli nəzarət və istismara məruz qalmışlar [7]. Bu deportasiya Qafqazda sosial boşluq yaratmış və bu xalqların geri dönüşü yalnız 1957-ci ildə mümkün olmuşdur. Qaraçaylar Sovet dövlətinə qarşı fəaliyyətdə ittiham olunaraq deportasiya edilmiş və kənd təsərrüfatı sahəsində məcburi əməyə cəlb olunmuşlar. Onlar sərt iqlim şəraitində və yoxsulluq içində yaşamağa məcbur edilmişdir. Qazaxıstanın əmək bazarında dəyişikliklər yaratmalarına baxmayaraq, onların sosial vəziyyəti ağır qalmışdır. 1957-ci ildə bu xalqlara bəraət verilmişdir. Mesxeti türkləri Türkiyə ilə əlaqələrdə ittiham edilərək deportasiya olunmuş və əsasən kolxoz və sovxoz təsərrüfatlarında işlədilmişdir. Deportasiya sonrası işsizlik və aclıq geniş yayılmış, Özbəkistanda əhali sıxlığı artmışdır. Onların tam reabilitasiyası yalnız 1989-cu ildə həyata keçirilmişdir. Almanlar faşist Almaniyası ilə əlaqələrdə ittiham edilərək deportasiya olunmuş və sənaye və infrastruktur işlərində çalışdırılmışdır. Çoxu düşərgələrdə məcburi əmək şəraitində işləməyə məcbur edilmişdir. Deportasiya nəticəsində Almanların Sovet iqtisadiyyatına töhfəsi kəskin azalmış, onların sənayesi çökmüşdür. Onlara tam bəraət 1992-ci ildə verilmişdir. Koreyalılar Yaponiyaya casusluq ittihamı ilə deportasiya olunmuş və əsasən balıqçılıq və əkinçilik sahələrində işlədilmişdir. Onlar ağır və sağlamlıq riski yüksək işlərə yönləndirilmişdir. Deportasiya bu xalqların iqtisadi fəaliyyətinə təsir etmiş və balıqçılıq və ticarət sektorlarında dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Koreyalılar 1956-cı ildə reabilitasiya olunmuşdur. Bu deportasiya və məcburi əmək siyasəti nəticəsində milli azlıqların sosial və iqtisadi vəziyyəti ciddi şəkildə dəyişmiş, onların yaşadıqları ərazilərdə əmək bazarı, əhali sıxlığı və iqtisadi fəaliyyətlərdə dəyişikliklər baş vermişdir. Sürgün olunan xalqlar uzun illər boyu ağır əmək şəraitində çalışmış və onların əksəriyyətinə yalnız Sovet İttifaqının son illərində bəraət verilmişdir.

Sovet dövründə milli azlıqlara qarşı həyata keçirilən deportasiya və repressiyalar onların sosial, iqtisadi və demoqrafik vəziyyətinə dərin təsir göstərmişdir. Bu siyasət nəticəsində müxtəlif xalqlar öz tarixi torpaqlarından qoparılaraq ağır şəraitdə yaşamağa və işləməyə məcbur edilmişdir [6]. Deportasiya yalnız fiziki məhrumiyyətlər yaratmamış, həm də onların mədəni və siyasi inkişafına ciddi maneələr törətmişdir. Deportasiya edilən xalqların çoxu yeni ərazilərdə məcburi əmək düşərgələrinə göndərilmiş və ağır işlərdə çalışmışdır. Qadınlar və uşaqlar da bu prosesin əsas qurbanları olmuş, çünki

deportasiya zamanı əhalinin böyük bir hissəsini onlar təşkil edirdi. Onların məskunlaşdırıldığı ərazilərdə sosial infrastruktur yetərsiz olmuş, tibbi və təhsil xidmətlərinə çıxış məhdudlaşdırılmışdır. Deportasiya siyasəti həmçinin sürgün edilən xalqların demoqrafik artımına da mənfi təsir göstərmişdir. Bir çox xalqların əhali sayı deportasiya və sürgün zamanı baş verən itkilər səbəbindən kəskin şəkildə azalmışdır. Uzun illər boyu doğma torpaqlarına qayıtmaq icazəsi verilməyən bu xalqlar assimilyasiya təhlükəsi ilə üzləşmiş, onların dil və mədəniyyətləri məhdudlaşdırılmışdır. Mərkəzi hakimiyyət deportasiya edilən xalqları repressiv nəzarət altında saxlamış, onların siyasi hüquqlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırmışdır. Milli hərəkatların qarşısının alınması üçün müxtəlif inzibati və hərbi tədbirlər görülmüş, milli kimliklərin qorunmasına maneələr yaradılmışdır. Bununla yanaşı, deportasiya olunmuş xalqların əksəriyyətinə yalnız Sovet İttifaqının son illərində bəraət verilmiş və onların geri dönüş prosesi ləng şəkildə həyata keçirilmişdir. Sovet hakimiyyətinin repressiv siyasəti uzunmüddətli perspektivdə bu xalqların tarixi inkişafını dayandırmış, onların mədəni və sosial inteqrasiyasını çətinləşdirmişdir [4]. Deportasiya və sürgün prosesi təkcə Sovet İttifaqının daxili siyasətinə deyil, həm də beynəlxalq arenada onun imicinə mənfi təsir göstərmişdir. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra deportasiya edilən xalqların bir çoxu müstəqillik uğrunda mübarizəyə başlamış, milli kimliklərini və hüquqlarını bərpa etməyə çalışmışdır. Bu hadisələr, Sovet dövründə milli azlıqlara qarşı həyata keçirilən deportasiya və repressiya siyasətinin nə qədər genişmiqyaslı olduğunu və bunun uzun müddət sosial, iqtisadi və siyasi nəticələr doğurduğunu açıq şəkildə göstərir. Bu xalqların yaşadıqları faciələr tarixdə böyük iz buraxmış və onların mübarizəsi uzun illər davam etmişdir.

Sovet dövründə deportasiya və repressiyalar yalnız milli azlıqların fiziki məhvi və məcburi köçürülməsi ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda onların sosial strukturuna, iqtisadi fəaliyyətinə və mədəni kimliyinə ciddi zərbələr vurmuşdur. Deportasiya edilən xalqlar yaşadıqları ərazilərdən zorla çıxarıldıqdan sonra yeni yaşayış yerlərində uzun müddət hüquqsuz və sərt nəzarət altında saxlanılmışdır. Sürgün edilən xalqların çoxu öz torpaqlarına qayıtmaq icazəsi alana qədər ağır əmək şəraitində yaşamağa məcbur olmuşdur. Onlar əsasən kənd təsərrüfatında, sənaye sektorunda və tikinti sahələrində işlə təmin edilmiş, lakin ağır fiziki şərtlər, aşağı əməkhaqqı və məhdud hüquqlar səbəbindən yaşayış səviyyələri olduqca aşağı olmuşdur. Deportasiya edilən xalqların bir çoxu aclıq, xəstəliklər və sərt iqlim şərtləri nəticəsində həyatlarını itirmişdir. Sovet hakimiyyəti deportasiya olunan xalqların mədəni və milli özünəməxsusluğunu qorumaq imkanlarını da əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırmışdır. Onların ana dillərində təhsil almaq imkanları məhdudlaşdırılmış, milli mədəniyyət institutları bağlanmış və tarixləri saxtalaşdırılmışdır. Sürgün olunmuş xalqların milli kimliyi sistemli şəkildə assimilyasiya edilməyə çalışılmış, onların yaşadıqları bölgələrə başqa etnik qruplar yerləşdirilmişdir. Mərkəzi hakimiyyətin deportasiya siyasəti nəticəsində milli azlıqların etnik coğrafiyası tamamilə dəyişmişdir. Onların tarixi torpaqlarında sosial struktur zəiflədilmiş, iqtisadi təsir imkanları məhdudlaşdırılmış və siyasi hüquqları əlindən alınmışdır. Bir çox xalqların geri dönüş prosesi illərlə çəkmiş, lakin onların doğma torpaqlarında əvvəlki hüquqlarını bərpa etmələri çətin olmuşdur. Sovet dövrünün sonlarına doğru deportasiya edilmiş xalqların hüquqlarının qismən bərpasına cəhd edilsə də, bu proses gecikdirilmiş və tam miqyaslı reabilitasiya həyata keçirilməmişdir. Deportasiya nəticəsində dağılmış icmaların bərpası, sosial inteqrasiya və iqtisadi stabillik uzun illər davam etmişdir. Bu hadisələr Sovet İttifaqının milli siyasətinin sərt və repressiv xarakterini açıq şəkildə göstərir. Deportasiya və sürgün siyasəti təkcə həmin xalqların yoxsullaşmasına və sosial-iqtisadi geriliyinə səbəb olmamış, həm də onların milli kimliklərini təhlükə altına almışdır. Uzunmüddətli perspektivdə deportasiya edilən xalqların öz torpaqlarına qayıtması, hüquqlarını bərpa etməsi və sosial-iqtisadi inkişafı çətin prosesə çevrilmişdir. Bu hadisələr Sovet tarixində böyük bir iz buraxmış və milli məsələlərin həllində ciddi problemlərə səbəb olmuşdur [9].

Nəticə. Sovet dövründə milli azlıqlara qarşı həyata keçirilən deportasiya və repressiya siyasəti dərin sosial, iqtisadi və siyasi nəticələr doğurmuşdur. Deportasiya edilən xalqlar yaşadıqları ərazilərdən zorla çıxarıldıqdan sonra ağır əmək şəraitində yaşamağa məcbur qalmış, onların sosial-iqtisadi vəziyyəti ciddi şəkildə pisləşmişdir. Kütləvi sürgünlər nəticəsində minlərlə insan həyatını itirmiş, sağ qalanlar isə uzun illər boyu məhdud hüquqlarla yaşamışdır. Deportasiya nəticəsində etnik azlıqların tarixi torpaqları boşaldılmış, həmin ərazilərə isə başqa etnik qruplar köçürülmüşdür. Bu, bir çox bölgələrdə demoqrafik dəyişikliklərə və gələcəkdə etnik münaqişələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Repressiya siyasəti yalnız deportasiya ilə məhdudlaşmamış, milli azlıqların dil, mədəniyyət və tarixini

də hədəfə almışdır. Onların ana dillərində təhsil imkanları məhdudlaşdırılmış, mədəni irsləri sistemli şəkildə məhv edilmiş, milli institutları bağlanmışdır. Ümumilikdə, Sovet dövründə milli azlıqlara qarşı həyata keçirilən deportasiya və repressiyalar təkcə həmin xalqların yoxsullaşmasına və sosial geriliyinə səbəb olmamış, həm də Sovet İttifaqının dağılmasına gətirib çıxaran amillərdən biri olmuşdur. Milli azlıqlara qarşı aparılan ədalətsiz siyasət onların arasında Sovet hakimiyyətinə qarşı etimadsızlıq yaratmış və milli hərəkatların güclənməsinə səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov, Ə. Sovet dövründə Azərbaycanda milli siyasət və etnik qruplar. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, 2015.
2. Quliyev, F. Azərbaycan SSR-də milli azlıqların vəziyyəti: tarixi və hüquqi aspektlər. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2018, s.13, 32.
3. Məmmədov, S. Sovet İttifaqında etnik siyasət və Azərbaycan təcrübəsi. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2020, s.31.
4. Əliyeva, G. Sovet dövründə milli azlıqların mədəni hüquqları və onların qorunması. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2017, s.10, 58.
5. Kərimov, R. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda etnik müxtəliflik və dövlət siyasəti. Bakı: Yazıçı Nəşriyyatı, 2019, s.54.
6. Иванов, А. Национальная политика в СССР: теория и практика. Москва: Наука, 2016, s.51.
7. Петрова, Е. Этнические меньшинства в Советском Союзе: история и современность. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2019, s.114.
8. Смирнов, В. Советская национальная политика и этнические группы: проблемы и решения. Новосибирск: Сибирское университетское издательство, 2021, s.44.
9. Smith, J. Soviet Nationalities Policy and Minority Peoples in the USSR. London: Routledge, 2017, s.90.
10. Anderson, B. Ethnic Minorities and the Soviet State: A Study of Policy and Practice. New York: Palgrave Macmillan, 2020, s.84.

ШАБНАМ ГУСЕЙНОВА
Докторант кафедры «История Азербайджана (для гуманитарных факультетов)» Бакинского государственного университета

ОТНОШЕНИЕ К НАЦИОНАЛЬНЫМ МЕНЬШИНСТВАМ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Советский Союз демонстрировал противоречивые подходы в своей политике в отношении национальных меньшинств. Хотя после революции большевики поддерживали право наций на самоопределение, со временем централизованная политика ограничила эти свободы. Многие национальные меньшинства подверглись насильственным депортациям, а их культурная и религиозная деятельность была ограничена. Во время и после Второй мировой войны крымские татары, чеченцы, ингуши и другие группы подверглись массовым депортациям. Советское руководство обвинило их в сотрудничестве с немцами и отправило в Среднюю Азию и Сибирь, где они содержались в суровых условиях.В годы, предшествовавшие распаду Советского Союза, постепенно активизировались процессы, направленные на восстановление прав национальных меньшинств и подготовку почвы для движения за независимость. Хотя в советское время политические и культурные права национальных меньшинств официально защищались, на деле они подвергались жесткому контролю и политике ассимиляции. Однако вскоре эта политика изменилась, и русский язык постепенно занял доминирующее положение. Многочисленные этнические группы подверглись массовым репрессиям и депортациям. В результате этих депортаций погибли тысячи людей. Изгнанным народам в течение многих лет

запрещалось возвращаться на родные земли. В регионах их расселения усиливалась политика русификации.

Ключевые слова: репрессии, депортация, ассимиляция, культурные права.

SHABNAM HUSEYNOVA
Doctoral student of the Department of History of Azerbaijan (for humanitarian faculties) of Baku State University

ATTITUDE TOWARDS NATIONAL MINORITIES IN THE SOVIET PERIOD

The Soviet Union demonstrated contradictory approaches in its policy towards national minorities. Although the Bolsheviks supported the right of nations to self-determination after the revolution, over time, centralized policies limited these freedoms. Many national minorities were subjected to forced deportations, and their cultural and religious activities were restricted. During and after World War II, Crimean Tatars, Chechens, Ingush, and other groups were subjected to mass deportations. The Soviet leadership accused them of collaborating with the Germans and sent them to Central Asia and Siberia under harsh conditions. In the years leading up to the collapse of the Soviet Union, the processes that began to restore the rights of national minorities and pave the way for independence movements gradually intensified. Although the political and cultural rights of national minorities were officially protected during the Soviet era, in reality a strict control and assimilation policy was carried out over them. However, this policy changed shortly after, and the Russian language gradually assumed a dominant position. Numerous ethnic groups faced mass repressions and deportations. The deported peoples were forbidden to return to their native lands for years. In the regions where they settled, the policy of Russification was strengthened. Although the official ideology of the USSR promoted national unity and socialist brotherhood, in reality the cultural and political rights of national minorities were severely restricted.

Keywords: repression, deportation, assimilation, cultural rights.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 08 may 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Azad Rzayev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 32:93/94

BURCU TEMÜR
Khazar University, Ph.D. Student
burcu.temur@khazar.org

NATIONAL IDENTITY AND GENOCIDE: THE EXAMPLE OF KHOJALY

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/152-157

Nations, nationalism, and nation-states emerged with modernity. The notion of nationalism is an ideology that unites people and links them to one another. The shared history, language, experiences, and culture of nations are the reasons why they stay united and form their national identity. Azerbaijan is a very important country due to its natural resources and strategic location. The country regained its independence after the dissolution of the Soviet Union in 1991. Yet, due to the settlement policy implemented both during the Russian Empire and the Soviet Union periods, its lands were occupied by Armenians. After gaining independence, Armenians committed a massacre in Khojaly, located in Nagorno-Karabakh. The people in Khojaly were subjected to various tortures. This situation led to an increase in the national consciousness of Azerbaijanis became one of the key factors in shaping their national identity. It helped increase social consciousness regarding the notions of "homeland" and "nation".

Keywords: Nation, National Identity, Nagorno-Karabakh, Khojaly Genocide.

Introduction. After the Westphalian Peace Treaty, modern nation-states began to emerge in the international system. Especially the events that occurred in the 18th century led to the beginning of the modern era. Thanks to these developments, nations and nationalism emerged. In addition to these, a group of unique values were instrumentalized in order to create a nation and form a national identity. Not only triumphs but also tragedies of communities shaped their identity.

Azerbaijan is one of the countries that came under the Russian Empire until the Bolshevik Revolution in 1917, then it became a part of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) until 1991. During that time, the USSR implemented a settlement policy to place Armenians in Azerbaijani territories. After dissolution of the Soviet Union, Armenians started to claim rights over Azerbaijani lands. They committed unprecedented massacres in the Khojaly region in Nagorno-Karabakh. This incident, which is never forgotten, is very important in shaping the collective memory of the Azerbaijani nation, and it had a crucial impact on their national identity. This article analyzes the Khojaly genocide and its role in shaping Azerbaijani national identity.

Conceptual Framework: National Identity. Nations and nationalism are modern phenomena. They emerged in the 18th century following different revolutions on the international stage. To become a nation, various factors should come together. For instance, a community must share common history, memories, culture, and traditions. The events experienced by societies are factors that influence the formation of their national identity. The shared pains and joys of societies serve as tools that help unite them around a common identity and distinguish them from others. Thus, it can be said that it increases the awareness of being a nation. As Yıldız and Demir mention that national identity is the recognition of various forms of cultural continuity that are shared by some individuals but not by others [1, p.8].

National identity and the concept of a nation are complex structures made up many interconnected ethnic, cultural, territorial, economic, and legal-political elements [12, p.15]. National identity encompasses both cultural and political aspects, and it is situated within both cultural and political communities [12, p.99].

National identity and war are two interconnected phenomena that influence the history of nations [2, p.222]. The first Nagorno-Karabakh War had significant effects on Azerbaijan's national identity in terms of its results. The Khojaly massacre contributed to the formation of unity, solidarity, and national historical consciousness in terms of Azerbaijan's national identity [2, p.232].

Briefly, one of the factors that shapes national identity is the shared trauma experienced by communities. The shared pain of the communities helps people to take the same position.

The Settlement of Armenians in Karabakh. Since the 1800s, the Russian Empire established dominance over Azerbaijani territory. After the Bolshevik Revolution in 1917, the Soviet Union was established in 1922, uniting 15 republics. One of the Republics was Azerbaijan, located in the Caucasus region. Between 1918 and 1920, Azerbaijan experienced independence, and after that, it came under the sovereignty of the Soviet Union until 1991.

The origins of the Karabakh issue can be dated back to ancient times. With the conquest of the South Caucasus by the Russian Empire, the fate of the region was irreversibly changed. The problem started during the period of the Russian Empire. In the 20th century, after the dissolution of the Soviet Union and the independence of Azerbaijan, the problem became an international issue.

After the Russians invaded Azerbaijan in the early 1800s, they turned their attention to Karabagh. They attacked the Khanate in Karabakh. After that, the empire ended the khanate regime in 1826. Thus, Karabagh came under Russian rule. However, during the period of Russian rule, Karabakh was still considered a part of Azerbaijan and, together with the Revan Khanate, its population was entirely composed of Azerbaijanis [3].

The Russian tsars, especially Tsar Peter I, showed a great favor to the Armenians, and in return, they took their place at the front lines as soldiers in the Russian Army [4, p.7]. From the 1830s, a significant number of Armenians migrated to the Karabakh and Erivan regions from Iran and Anatolia. In 1890, nearly 1 million Armenians were settled in the region [3]. At the end of the 18th century and the beginning of the 19th century, Armenians were significantly settled in the South Caucasus with the support of the Russians. During this period, Russia created a so-called Armenian issue to gain control over the Black Sea and the Straits, showing itself as rescuing Christian Armenians from the oppression of Muslim Turks [4, p.8].

The Armenians' connection to the region is one of the most debated issues. The widely accepted view among scholars is that Armenians were relocated to this region during the Russian Empire period. Babayev mentions that Armenians lived next to the Greeks at some point in history and influenced each other. Because the Armenian language is very similar to the Greek language. For that reason, Armenians never had a state in the Caucasus [5].

Tsar Peter I sought to establish an Armenian kingdom on the western coast of the Caspian Sea to secure Russia's position in the Caucasus. For that reason, he pursued a settlement policy. However, this plan was unsuccessful at that time and the Russians achieved this aim a century year with the treaty of Turkmenchay with Iran in 1828 and the treaty of Edirne with the Ottoman Empire in 1829. Thus, they succeeded in establishing an Armenian buffer zone and Erivan became its center [6, p.10-11].

Briefly, over time, an artificial Armenian state was established in the South Caucasus to protect and advance Russia's interests in the region. The community in the Caucasus first declared their independence in 1918 following the Bolshevik Revolution and the collapse of the Russian Empire. In this period, along with Georgia and Azerbaijan, Armenia also declared its independence. Thus, the Armenian state gained official form. As of 1920, the countries in the region came under the control of the USSR until 1991. During this period, the Soviet Union also implemented a settlement policy. As a result, the demographic balance in Nagorno-Karabakh shifted in favor of Armenians. For them, demographics were a reason why they wanted to annex Nagorno-Karabakh to Armenia.

The First Nagorno- Karabakh War. Due to the settlement policy of the USSR, the Armenian population was higher than the Azerbaijani population in the region. For that reason, they wanted to incorporate Nagorno-Karabakh into Armenia. Gorbachev's soft approach towards ethnic issues encouraged the Armenians in Nagorno-Karabakh to seek unification with Soviet Armenia. Indeed, the Nagorno-Karabakh Armenian administration appealed to Moscow on this matter in August 1987, based on the population majority. After that, Armenians began protests in Armenia and Karabakh to support their appeal [3]. Soviet elites largely overlooked these appeals until the Armenian petitioners and protesters became more assertive. The protests exceeded the usual level of behavior that was tolerated [13, p.58].

After this decision, protests and clashes began in Armenia, the Nagorno-Karabakh Autonomous Region, and Azerbaijan. On 13 June 1988, the Azerbaijani SSR Supreme Soviet declared that the Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast's (NKAO) request was unacceptable, and they supported the decision of the USSR Council of Ministers dated 24 March 1988. However, on 15 June 1988, the Armenian SSR Supreme Soviet made a new decision, and they insisted on the transfer of the NKAO from the Azerbaijani SSR to the Armenian SSR [7, p.76]. Yet, the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union rejected the decision of Karabakh to join Armenia due to contrary to the interests of the people of both republics. The rejection of this decision caused to the outbreak of clashes between Armenians and Azerbaijanis in Karabakh as of February 1988. Yet, Gorbachev stated that it was not possible to accept the Armenian's demands. In response, the Karabakh Soviet declared on 12 July 1988 that it annexed itself to Armenia as an "Autonomous Region". However, when the situation in Karabakh continued to escalate, a state of emergency was declared in Karabakh on 28 September. Moscow took control of Nagorno-Karabakh from the Armenians and put it under special administration. Armenians mobilized once again in June-July 1989 [3].

To summarize, the status of Karabakh has continuously been a source of conflict. The clashes, instigated by the Armenian side, persisted for a long time. The most tragic conflict of the First Nagorno-Karabakh War occurred in Khojaly. The foundation of the Karabakh issue was established by Russian interests, and it created an unforgettable wound for the Azerbaijani people.

Khojaly Genocide. The Khojaly is situated in a strategically vital area of the Nagorno-Karabakh in Azerbaijan. It is located 10 km southeast of Khankandi, positioned between the Aghdam-Shusha and Asgaran-Khankandi roads. Its strategic significance arises from the presence of the only airport in the region, Nagorno-Karabakh [14]. Therefore, Armenians deliberately focused on this region and wanted to be annexed Khojaly. The Armenians considered Khojaly as a piece of land that had to be under their control in the pursuit of their "Great Armenia" dream. With the support of Russia, they aimed to reinforce their presence in the "troubled region". The tragedy in Khojaly emerged as a result of this ambition [8, p.67].

Starting from 1987, Armenians, driven by the "Great Armenia" plan, intensified their attacks on Azerbaijan's Nagorno-Karabakh region. The Armenians, along with the 366th Russian regiment, attacked the town of Khojaly in Nagorno-Karabakh, and they carried out one of the most brutal massacres in history [9, p.29]. As a result of attacks, Khojaly was not only occupied but also civilians were brutally killed in mass during the assaults. In addition to these, Azerbaijani Turks who were taken as prisoners were subjected to various forms of torture [10]. The number of Azerbaijani Turks killed by the Armenians is officially reported to be 613. Among the victims, 106 were women, 63 were children, and 70 were elderly. A total of 487 people were seriously injured, including 76 children. Besides, 1275 people were taken as prisoners and subjected to torture. Of these, 800 were later released. However, nearly 500 Azerbaijani Turks remain missing [9, p.30]. In the laws of war, civilians, including the elderly, women, and children, are not to be harmed. However, nearly the entire population of Khojaly, including these protected groups, was subjected to torture by Armenian soldiers, and the people were victims of a brutal massacre that is described as genocide [8, p.74].

The migration of Azerbaijanis from the region continued until the ceasefire declared in 1994 between the two countries. As a result of this process, in addition to the unimaginable massacre, 20% of Azerbaijan's territory, including Nagorno-Karabakh, was occupied, and nearly 1 million Azerbaijanis were displaced from their lands [10].

To conclude, the Khojaly Massacre is a genocide that was committed against the Azerbaijani Turks at the end of the 20th century. In fact, this act of genocide is a barbaric atrocity committed not only against the Azerbaijani Turks but also against all Turkic communities around the world. Because Azerbaijani Turks are an essential part of the Turkic world, they are also closely connected to all Turkic societies through lineage, genetics, and blood ties [11, p.44].

Khojaly Massacre on the International Platform. The General Assembly of the United Nations adopted "The Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide" on 9 December 1948. According to the second article of the convention, "genocide means any of the following

acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group" [15]. This article also addresses the activities that fall under the category of genocide. These are:

(a) Killing members of the group;

(b) Causing serious bodily or mental harm to members of the group;

(c) Deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part;

(d) Imposing measures intended to prevent births within the group;

(e) Forcibly transferring children of the group to another group [15].

Although Azerbaijan made efforts at the United Nations after the genocide, these attempts were not sufficient. Azerbaijan took the first concrete step by presenting a statement regarding the Khojaly massacre to the UN General Assembly in 1996. In the statement presented on 25 October, findings regarding the ethnic cleansing committed by the Armenians were presented chronologically [8, p.75].

Efforts to gain recognition of the Khojaly tragedy as a genocide produced more substantial outcomes. As a result, the 14th, 15th, and 16th anniversaries of the Khojaly genocide were commemorated on a large scale in Russia, Germany, the USA, Turkey, Ukraine, Kazakhstan, Georgia, Kuwait, and several other nations. The Khojaly genocide was extensively debated during special sessions of the Grand National Assembly of Turkey between 2005 and 2007. A series of memorial ceremonies and campaigns were held as a part of the "Khojaly Week" event program in various Turkish cities from February 19 to 26, 2011. The events are organized every year and are gaining increasing attention in various cities around the globe [16, p.7].

In summary, according to the decision made by the UN Geneal Assembly, the Khojaly massacre is undoubtedly considered genocide. The atrocities committed by the Armenians in Khojaly have been recognized by various international organizations and states.

Conclusion. There are many factors that unite people, and thanks to these elements, this group of people is called a nation. A nation shares common history, myths, culture, and traditions. These are extremely vital in creating a national identity. National identity is shaped by the events that happen to society. Tragedies or victories that society experienced are the reasons for the formation of collective memories. Thus, collective memories are very pivotal parts of the national identities of the nations.

The Khojaly genocide is by far one of the most tragic and cruel events that century has witnessed. Many Azerbaijanis were exposed to genocide by Armenians. Their territories were occupied. This tragedy had an impact on their national identity. Briefly, it may be said that when analyzing the nation-building process of Azerbaijan, it is inevitable to see the traces of the Khojaly genocide in their national identity.

REFERENCES

1. Yıldız, R. Milli kimliğin oluşumunda zihniyet / Sakine Demir // Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, - Kütahya: 2015. No8, - s. 1-25.

2. Tarlansoy, B. Azerbaycan'da ulusal kimlik inşası ve Karabağ savaşlarının etkisi // Uluslararası İdil - Ural Ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, - 2024. 6 (2), s. 221-238.

3. Karabağ Savaşı ve Hocalı katliamı: [Elektronik kaynak] // - Sakarya: Sakarya Üniversitesi Türk Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi. URL: https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19789/101538/karabag-savasi-ve-hocali-katliami [11.04.2025].

4. Guliyeva, V. Rusların Ermenileri Güney Kafkasya'ya yerleştirme siyaseti ve Azerbaycan topraklarının parçalanması / Trans. Semra Alyılmaz // Karadeniz Araştırmaları, - 2004. No 2, s. 7-12.

5. Babayev, İ. Ermeniler Kafkasya'da yerli halk değildir: [Elektronik kaynak] / - 1905.az. - Haziran 30, 2014. URL: https://1905.az/tr/ermeniler-kafkasyada-yerli-halk-degildir/ [11.04.2025].

6. Mustafayev, B. Tarihte Rus yönetimi altındaki Hay-Ermeniler ve Güney Kafkas'taki iskan politikası // İRS Tarih, - 2020. No 19, s. 10-19.

7. Paşayeva, G. SSCB'de Yarı-özerkliğin hukuki durumu: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi örneği / Irada Bağirova, Kamal Makili-Aliyev, Ferhad Mehdiyev // Uluslararası Suçlar ve Tarih, - 2013. No 14, s.69-103.
8. Uçak, S. Tarih, ders almayanlar için tekerrürden ibarettir // 25. Yılında Hocalı Soykırımı Uluslararası Sempozyumu, - Giresun, 2017, - s. 65-77.
9. Mustafayev, B. Ermeni devlet terörünün eseri: 26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı üzerine // Karadeniz Araştırmaları, 2011. No 29, s. 23-41.
10. 5n1k: hocalı katliamı: [Elektronik kaynak] // - Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı. – Şubat 26, 2024. URL: https://ytb.gov.tr/haberler/5n1k-hocali-katliami [11.04.2025].
11. Alizade, R. Hocalı soykırımı: Yankıları ve etkileri // 25. Yılında Hocalı Soykırımı Uluslararası Sempozyumu, - Giresun, 2017, - s. 44-64.
12. Smith, A. D. (1991). National identity / - London: Penguin Books, - 1991. – 227 p.
13. Melander, E. The Nagorno-Karabakh conflict revisited: Was the war inevitable? // Journal of Cold War Studies, 2001. 3(2), - p. 48-75.
14. Blood memory: [Electronic resource] // - President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev. URL: https://president.az/en/pages/view/azerbaijan/memories [11.04.2025].
15. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide // Adopted by the General Assembly of the United Nations on 9 December 1948. – UN, p. 278-322. URL: https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf [11.04.2025].
16. Hasanov, A. Khojaly genocide: Causes, consequences and international recognition // AZERTAC. – 2017, 26 february.

BURCU TEMÜR
Xəzər Universitetinin doktorantı

MİLLİ KİMLİK VƏ SOYQIRIM: XOCALI NÜMUNƏSİ

Müasirliklə birlikdə millətlər, millətçilik və milli dövlətlər formalaşdı. Millətçilik anlayışı, insanları bir araya gətirən və onları bir-birinə bağlayan bir ideologiyadır. Ortaq tarix, dil, təcrübələr və mədəniyyət millətlərin bir arada qalmasının və milli kimliklərini formalaşdırmalarının səbəbləridir. Azərbaycan, malik olduğu təbii resurslar və strateji mövqeyi ilə olduqca vacib bir ölkədir. Ölkə, 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra müstəqilliyini bərpa etmişdir. Lakin, həm Rus İmperatorluğu dövründə, həm də Sovet İttifaqı dövründə tətbiq olunan iskân siyasəti nəticəsində, onun torpaqları Ermənilər tərəfindən işğal edilmişdir. Müstəqillik qazandıqdan sonra, Ermənilər Dağlıq Qarabağda yerləşən Xocalıda kütləvi qırğın törətdilər. Xocalıdakı insanlar müxtəlif işgəncələrə məruz qalmışlardır. Bu vəziyyət, azərbaycanlıların milli şüurunun artmasına səbəb olmuş və onların milli kimliklərinin formalaşmasında mühüm amillərdən biri olmuşdur. Bu, "vətən" və "millət" anlayışları ilə bağlı sosial şüurun artmasına kömək etmişdir.

Açar sözlər: Millət, Milli Kimlik, Dağlıq Qarabağ, Xocalı Soyqırımı.

БУРДЖУ ТЕМЮР
Докторант Хазарского университета

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И ГЕНОЦИД: ПРИМЕР ХОДЖАЛЫ

С наступлением модерности возникли нации, национализм и национные государства. Понятие национализма — это идеология, которая объединяет людей и связывает их друг с другом. Общая история, язык, пережитые события и культура наций - это причины, по которым они остаются едиными и формируют свою национальную идентичность. Азербайджан - очень важная страна благодаря своим природным ресурсам и стратегическому расположению. Страна

восстановила свою независимость после распада Советского Союза в 1991 году. Однако из-за политики переселения, осуществляемой как в эпоху Российской империи, так и в период Советского Союза, ее земли были оккупированы армянами. После обретения независимости армяне совершили массовое убийство в Ходжалы, расположенном в Нагорном Карабахе. Люди в Ходжалы подверглись различным пыткам. Эта ситуация привела к росту национального сознания азербайджанцев и стала одним из ключевых факторов в формировании их национальной идентичности. Это способствовало повышению социальной осведомленности относительно понятий "родина" и "нация".

Ключевые слова: Нация, Национальная идентичность, Нагорный Карабах, Геноцид в Ходжалы.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 11 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: s.ü.f.d. Orxan Vəliyev, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 327

ХАЛИД АЛЕКПЕРОВ
докторант кафедры Международных отношений
Бакинского Государственного Университета
alakbarov.khalid.99@gmail.com

ИСТОРИЧЕСКИЕ АНАЛОГИ ГЕНОЦИДА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/158-164

Проведение аналогий является распространенным методом в политических и исторических науках. Цель статьи заключается в том, чтобы провести аналогию между общепризнанными актами геноцида и геноцидом в отношении азербайджанского народа, и тем самым доказать, что трагедия, с которой столкнулся народ Азербайджана незаслуженно обходится стороной. Во время работы над статьей была проведена работа над открытыми, академическими и другими видами источников.

Ключевые слова: Карабах, Азербайджан. Армения. Геноцид, Красные кхмеры, геноцид в Руанде, Геноцид в Камбодже.

Введение. В 2025 году исполняется пять лет с момента начала 44-дневной войны в Карабахе за освобождение азербайджанских территорий. Война завершилась победой Азербайджана, а в 2023 году была проведена антитеррористическая операция, полностью положившая конец многолетней оккупации международно признанных территорий Азербайджана со стороны Армении, которая была реализована в форме марионеточного сепаратистского режима. Действия Армении против азербайджанского народа, а также идеология, которыми руководство Армении оправдывало агрессию, имеют исторические аналоги.

Агрессивная война, которую Армения вела против Азербайджанской Республики в период Первой Карабахской войны, имеет признаки геноцида, согласно конвенции ООН о предотвращении преступления геноцид. Благодаря многолетним усилиям руководства и гражданского общества Азербайджанской Республики, мир неоднократно осуждал оккупацию территорий Азербайджанской Республики со стороны Армении. Однако вплоть до антитеррористической операции 2023 года ни один из членов армянского политического руководства не был судим по обвинению в геноциде.

Разгром поддерживаемой Арменией группировки “Нагорно-Карабахская республика” или “Республика Арцах” и арест ее лидеров стали причиной реакции со стороны сторонников организации по всему миру. Согласно расследованию азербайджанского парламента, за организацией и финансированием кампании черного пиара стоял Давид Варданян, сын одного из арестованных лидеров группировки Рубена Варданяна. Одним из участников клеветнической кампании стал первый судья Международного Уголовного Суда (МУС) Морено Луис Окампо.

Уязвимость пропаганды состоит в ее несостоятельности, которая проявляется при правильной постановке вопроса. Так, М.Л. Окампо заявлял, что статус “лидеров Арцаха” является единственной причиной, по которой, они были арестованы в Азербайджане. Однако, когда Окампо был задан вопрос о том, является ли “Республика Арцах” легитимным образованием, учитывая, что большая часть территории, которую она контролировала и на которую она претендовала, была населена азербайджанцами (до геноцида азербайджанского населения в период Первой Карабахской войны – примечание), он ответил уклончиво, признав факт оккупации Арменией территории Азербайджана [11].

Потерпев поражение на поле боя, сторонники агрессии против Азербайджана, переместились на информационное поприще. Азербайджанское правительство заявило, что Карабахский конфликт завершён, не отрицая наличия в Армении реваншистских настроений. Распущенный “указом” “президента Арцаха” в 2023 году сепаратистское образование, все еще имеет свою силу внутри страны, в виде различных квазигосударственных учреждений, а также организации

в виде организации “Союза Арцаха”. На площадках различных университетов и других высших учебных заведений, сторонники разгромленного оккупационно-сепаратистского режима выступают с обвинениями в сторону Азербайджана в “геноциде”. При этом под геноцидом подразумевают как военную операцию Азербайджана против армянских оккупационных войск в 2020 году, так и антитеррористическую операцию 2023 года.

Обвинение в геноциде, само по себе, не играет существенной роли в его предотвращении [2]. В случае с Азербайджаном вопрос стоит иначе: смогут ли систематические обвинения в геноциде создать стране соответствующий имидж? Справедливо поднять также и другие вопросы: соответствуют ли эти обвинения истине, каковы могут быть последствия этих обвинений?

Не для кого не секрет, что военные преступления против мирного населения имели место быть во время военных операций против Нацистской Германии в конце Второй мировой войны, а немецкое население освобожденных территорий подвергалось систематическим чисткам. Насилию подверглись и жители Сирии и Ирака, поддерживавшие ИГИЛ. Однако хоть сколько бы уважаемый университет мира не приглашал на свои собрания представителей ИГИЛ или нацистской Германии для того, чтобы рассказать, как они подвергались атакам и геноциду с стороны союзников или антиигиловской коалиции. А если бы это произошло, то вряд ли бы научное сообщество, не отрицая жертвы среди мирного населения, отнеслось бы серьезно к таким мероприятиям и заявлениям. Скорее, это закончилось бы скандалом и отставкой организаторов мероприятия или членов руководства учреждения. как это было в случае со спикером канадского парламента Энотни Ротой, который чествовавал нацистского коллаборанта Ярослава Гунку [10].

Почему же это не происходит в случае виктимизации оккупационно-сепаратистского режима, поддерживаемого (или некогда поддерживаемого) Арменией? Почему то, что работает в отношении нацистских коллаборантов, не работает в отношении представителей режима, ответственного за геноцид азербайджанского народа в период Карабахской войны? Речь идёт о ситуации, когда наука переплетается с широко распространенным на Западе понятии *political Action* или *advocacy*.

Политическое действие можно предпринять без исторической науки, но историческая наука без политического действия не может считаться прикладной. Такое суждение справедливо в отношении вопроса признания геноцида азербайджанского народа со стороны Армении.

Об агрессии Армении против Азербайджана имеется множество свидетельств. Азербайджанская дипломатия использует различные сравнения для описания актов агрессии Армении, например, Агдам называется Хиросимой Кавказа. Резню в Ходжалы сравнивают с резней в Сребренице. Сравнение трагедии Агдама с Хиросимой служит примером исторических аналогий, когда в целях распространения информации о менее известном событии в Агдаме, трагедия в городе сравнивается с более известной катастрофой в Хиросиме. Однако у такого сравнения есть некоторые недостатки.

Справедливо также отметить, что бомбардировка Хиросимы на фоне не меньших катастроф, учиненных Японской империей на оккупированных территориях. В любом случае, события происходили на фоне войны Японии с США, в которой агрессором была именно Япония. Это обстоятельство ни в коем случае не умаляет трагедию мирного японского населения. И хотя другие города и поселения Японии также подвергались бомбардировкам, лишь два из них – Хиросима и Нагасаки – были уничтожены почти полностью. Произошедшее в двух случаях представляет собой два инцидента урбицида – термина, обозначающего запланированное уничтожение города. Справедливо отметить, что численность жертв среди мирного населения Азербайджана в результате агрессии со стороны Армении значительно меньше жертв среди мирного японского населения в период бомбардировок со стороны США. Однако намерения американской стороны перед бомбардировкой Хиросимы во многом отличались от намерений армянской стороны перед захватом города Агдама. Если в случае с Японией разрушены были два города, то в случае с Азербайджаном разрушены были несколько городов и сотни деревень. США не

занимались этнической чисткой населения японского архипелага с последующим систематическим разрушением населенных пунктов. Таким образом, не столько трагедия, сколько сущность основного конфликта является ключевым для оценки исторического события.

Но в связи с этим может возникнуть еще один вопрос: а что считать фоном или рамкой исторического события? В данном случае, вопрос можно было бы поставить следующим образом: стоит ли считать резню в Ходжалы (и в других населенных пунктах), а также разрушение Агдама (и других населенных пунктов) отдельно взятыми эпизодами или звеньями одной цепи – геноцида азербайджанцев в период Первой Карабахской войны? Представление всех эпизодов преступлений, совершенных Арменией против азербайджанского населения, в качестве единого акта геноцида, безусловно упростит возможность распространения осведомленности о нем. Более того, это упростит проведение исторических аналогий, так как геноцид азербайджанского народа собрал в себе аспекты различных общепризнанных геноцидов мира.

Главная часть: Вооруженные конфликты имеют как общие, так и отличающие их от других свойства. В период Второй мировой войны имели места быть несколько фронтов и несколько военных преступлений, совершенных Германией и их союзниками. Помимо холокоста, под которым подразумевается самый масштабный в истории задокументированный акт геноцида отдельно взятой этнической группы, существовали были совершены преступления против мирного населения оккупированных стран в виде массовых бомбардировок, казней и уничтожения городов. Такие примеры можно привести, начав с Польши, против которой Нацистская Германия совершила военную агрессию.

Прежде всего, необходимо отметить, что ряд исследователей называет агрессию Германии против Польши геноцидом [3]. В частности, геноцидом именуется Вольская резня, массовое истребление людей в результате подавления Варшавского восстания. По некоторым оценкам, численность жертв Вольской резни достигло нескольких тысяч человек. Резня произошла на фоне Варшавы, в результате чего около 90% зданий города были разрушены. Массовые убийства мирных жителей в совокупности с целенаправленным разрушением поселений дают основание на проведение аналогий между преступлениями нацистской Германии в Польше и преступлениями Армении в Азербайджане. Стоит, однако учесть, что действия Германии в Польше, не относящиеся к систематическому истреблению еврейского населения, редко относятся к геноциду, и чаще – в качестве отдельно взятых военных преступлений.

Необходимо также сравнить действия против Азербайджана со стороны Армении в начале 90-х годов с действиями красных кхмеров против вьетнамского населения в 1970-х годах. Возглавляемый Пол Потом режим Красных кхмеров придерживались синтеза левых и ультранационалистических идей. С одной стороны, он мечтал о восстановлении Кхмерской империи [1] и присоединении южной территории Вьетнама к Камбодже [4]. Во времена правления Пол Пота был создан культ Ангкора, как о потерянном великом прошлом народа Камбоджи. Идеология восстановления Кхмерской империи не ограничивалась национал-шовинистическими лозунгами, целью которых было бы объединение пострадавшей от войны общество Камбоджи вокруг нового режима. В течение нескольких лет на территории Демократической Кампучии, проводилась разрушительная этническая чистка местного некхмерского населения, и затронула местных вьетнамцев. Незадолго до полномасштабного вторжения вьетнамских войск в Камбоджу, отряды Красных кхмеров пересекли границу с Вьетнамом, организовав резню мирного населения. В результате ответных мер, предпринятых вьетнамской стороной, Пол Пот был свергнут. События в Камбодже признаны международными институтами как акты геноцида. Тем не менее сторонники Пол Пота до сих пор изображают кхмерские храмы. на его могиле, как символы Кхмерской империи [8], что о говорит о связи между наследием геноцидального режима и практикой референций в сторону древних империй. Несмотря на географическую удаленность региона от того, что происходило в Кавказе, можно провести некоторые параллели между событиями.

Так же, как и режим красных кхмеров, армянские националисты провозгласили целью восстановить некоторые античные империи и государства с одинаковым названием, но, управлявшимися древними парфянскими династиями. Так, во времена Первой карабахской войны

один из отрядов, воевавших против Азербайджана носил имя царя Тиграна II из иранской династии ервандидов [**7**]. Стоит отметить, что, согласно некоторым исследованиям, понятие национальной идентичности в той форме, которой оно присутствует сейчас, несколько отличалось от идентичности средних веков, а уже тем более – древнего периода. Вне зависимости от этнической принадлежности царей античной Армении (в какой бы форме она ни была), политизация древней или средневековой истории в целях оправдания агрессии имеет вышеописанные признаки актов геноцида. Сторонники восстановления "древнеармянских империй" не учли того факта, что своими действиями они подрывают легитимность современной и реальной Республики Армения, уже не говоря о ее отношениях с соседями. Республика Армения не является и юридически не могла быть преемником княжеств, сатрапий и государств, которые даже не имели полноценных признаков национальных государств. Сакрализация древних государственных образований для воплощения территориальной экспансии вопреки международному праву – именно этот признак был общим между Арменией и режимом красных кхмеров в Камбодже.

Косвенную параллель можно провести между идеологией красных кхмеров и идеологией Армянской Революционной Федерации – Дашнакцутюн, традиционно придерживающейся (или декларирующая) левую идеологию. В случае с партией АРФ-Д, левая идеология является скорее вспомогающим фактором, используемой в популистских целях ради националистических идей. В случае же с красными кхмерами было несколько наоборот: националистические идеи были призваны привлечь массы ради леворадикальных идей руководства группировки [9].

Но в данном исследовании важен не столько приоритете в вербовке новых членов геноцидальных организаций, сколько результатами их действий. АРФ-Д и красные кхмеры действительно имели общие черты, так как обе организации совершали этнические чистки и массовые убийства под знаменем романтизированного и не обязательно соответствующего реальности прошлого. Тем не менее, движение красных кхмеров ассоциируется с геноцидом и получило международное осуждение, чего не скажешь об АРФ Дашнакцутюн.

Примечательно, что АРФ-Д была одной из главных, но далеко не единственной движущей силой геноцида азербайджанского народа в рамках Первой Карабахской войны. Роль этой организации, как в геноциде, так и в его последствиях, является темой отдельного исследования.

Необходимо отметить, что вопрос конструкции идентичности являлся одним из главных сопровождающих факторов геноцида. Одним из главных инструментов геноцида является процесс денативизации – своеобразной "коренной анафеме", объявляющая противоположную сторону не местной народностью, косвенно или напрямую намекающего на отсутсиве права жить на той или иной территории.

В качестве одного из ярких примеров можно привести геноцид в Руанде, признанным, пожалуй, большинством стран международного сообщества. Геноцид стал результатом длительных исторических противостояний между двумя близкими друг другу народностей Руанды, а именно – хуту и тутси. Так, был зафиксирован случай, когда мертвых тутси поместили на лодку на реке Нил, в которая текла на северо-восточные части Африки. Смысл данного "ритуала" был в том, чтобы отправить "пришлых" – с точки зрения радикалов хуту – "обратно в Абиссинию (Абиссинию)", откуда, по убеждениям экстремистов, происходили объекты геноцида [5]. Автором этих слов, согласно Никузе, стал Лео Мугесере. Он произнес эти слова во время партийного съезда 22 ноября 1992 года, после чего в отношении был вынесен ордер на арест. он сбежал в Квебек, но был депортирован, и сейчас отбывает в Руанде пожизненное заключение.

Вопрос не столько в том, основано ли это убеждение на научных фактах, сколько в абсурдности его использования в политических целях, как и в оправдании геноцида. Абсолютно автохтонного народа по отношению к той или иной местности не может быть априори. Достоверно известно, что почти все народы мира складывались в результате миграций, контактов с другими группами и ассимиляции. Ненаучность коренного и некоренного подхода можно выявить и в отсутствии четких исторических границ территорий, в пределах которой одна группа считается коренной, а другая – пришлой. Так, в случае с Африкой, и хуту (будь они коренными жителями территории Руанды) и тутси (будь они пришельцами из Африканского рога)

происходят из одного и того же континента. И хотя институт государственности на этом континенте, а значит и государственных границ, появился задолго до его колонизации, современная политическая география страны возникла, в большей степени, именно по инициативе западных держав. Таким образом, территория современного государства Руанда была сформирована намного позже заселения её народами хуту и тутси. Следовательно, на момент провозглашения независимого государства, обе народности следовало бы считать коренными. Но вместо этого, отношения между ними вылились в геноцид, который был признан практически всемирно, в том числе и на уровне Организации Объединенных Наций.

У данного элемента геноцида была общая черта с геноцидом азербайджанцев. В Армении на разных уровнях провозглашалась идея о "пришлости" азербайджанцев в регионе, об их происхождении "из Алтая", со ссылкой на предполагаемое место происхождения тюркских народов. Азербайджанский народ, действительно являющийся тюркским, подобно многим другим народам, произошел в результате этногенеза нескольких контактирующих друг с другом групп. Однако, суть проблемы заключается вовсе не в вопросе происхождения азербайджанцев, и не местоположении колыбели тюркского мира, а в нарративе ненависти со стороны армянских военно-политических и общественных структур, которые продвигали данный тезис в качестве оправдания действий против Азербайджана. Геноцидальная сущность данного тезиса (если таковым его можно назвать) объясняется еще и тем, что он был использован на фоне многочисленных фактов массовых убийств по этническому признаку, систематических разрушений поселений на международно признанной территории Азербайджанской Республике (включая территорию бывшего НКАО), не говоря уже об этнической чистке азербайджанского населения на территории Республики Армения.

Призывы отправить на Алтай, а также коренная анафема, создающая эффект дежавю с событиями в Руанде, неоднократно произносилась из уст официальных лиц Армении, как до, так и после 44-дневной войны.В 2018 году вице-спикер армянского парламента Эдуард Шармазанов призвал "искать прародину в Алтае и Средней Азии"[13]. Во время Мюнхенской конференции 2019 года, касаясь конфликта между Азербайджаном и Арменией, заявил, что во времена Тиграна II в регионе обитали лишь два народа: армяне и грузин. Это заявление не выдерживает никакой критики, даже если принять продвигаемый армянским руководством тезис об отсутствии тюркского населения, ибо кроме картвелов на территории Кавказа обитали народы иранского происхождения (представителем которых был сам Тигран II) и нахско-дагестанского происхождения, предки современных лезгин и аварцев. В 2024 году спикер армянского парламента Ален Симонян вновь повторил алтайскую риторику [14].

Необходимо отметить, что разделение граждан Азербайджанской Республики, народ которой, согласно пятой статьи Конституции, "един", на "коренных" и "пришлых", существовало, как минимум, с межвоенного периода. Так, на территории оккупированного города Шуша располагалась радиостанция "Голос Талышистана", в Ереванском Государственном Университете проходили конференции посвященные сепаратистским проектам на территории Азербайджанской Республики. В период 44-дневной войны, руководство марионеточного "НКР/Арцах" записывало обращения, адресованные лезгинам и талышам. Однако данные попытки не дали ожидаемых результатов. Тенденция разделения народов Кавказа на "коренных" и "пришлых" не была новшеством межвоенного периода или второй карабахской войны. Популярный армянский интернет-источник сообщает о разговоре между армянским оккупационным командованием и командованием чеченских бойцов, воевавших за Азербайджан в период Первой Карабахской войны в преддверии боевого столкновения. "Мотивировали, что два "коренных народа Кавказа не должны биться друг против друга в войне против пришлых", – повествует источник, цитируя сообщения армянской стороны [12]. Если оставить в стороне вопрос о надежности самого источника, это описание вполне подходит настроениям и идеологии армянской оккупационной политике того времени. Вопрос о том, как именно "коренные" народы Кавказа отличаются от "пришлых", и где, собственно, граница Кавказа, в пределах которой определяется "коренной" или "некоренной" статус того или народа, для авторов подобной риторики не был в приоритете. Это также касается вопроса о том, можно ли считать самих этнических армян,

граждан Республики Армении, коренными в регионе, учитывая, что значительная часть из них являются потомками переселенцев из разных регионов, не обязательно связанных с Кавказом, регионом, который сам по себе не имеет четких границ.

Идеология коренной анафемы продолжает играть роль в армянской политике и в наше время. В контексте обсуждения законного права азербайджанцев, рожденных на территории бывшей Республики Армения, и на фоне обсуждения мирного договора, спикер парламента Армении посоветовал азербайджанскому народу "быть осторожным с поисками прародины", ибо. по его мнению, таким образом "можно добраться и до Алтая". Аналогичное заявление, сделанное в Руанде, или любой другой цивилизованной стране мира, как минимум, вызвало бы политический скандал и осуждение в прессе.

Заключение: В международных отношениях, дипломатии, исторической и политических науках, роль тезиса и терминов играют большую роль. Одним из ключевых факторов, который способен повлиять на справедливый процесс признания геноцида азербайджанцев, является рассмотрения агрессии Армении против Азербайджана целиком, в качестве единого акта геноцида, который включал бы себя не только массовое убийство в отдельно взятом населенном пункте, а всю совокупность преступлений в целом. Приведенные в этой статьи исторические аналогии показывают, что геноцид – это многоликое преступление, которое не то чтобы не ограничивается рамками, наложенными на него в качестве определения конвенцией ООН, но сопровождается факторами, такими как систематическое уничтожение городов, "коренная анафема", и апеллирование к древним империям. Все эти признаки общепризнанной военной агрессии, как в случае нападения нацистской Германии на Польшу, являющейся, согласно некоторым исследователям, геноцидом, а также аспекты идеологии и практики красных кхмеров, ровно, как и аспекты геноцида в руанде со стороны экстремистов хуту: примечательно, что последние два кейса геноцида имеют почти общемировое признание на уровне ООН. Проведение аналогий между общепризнанными актами геноцида и преображенный в унифицированное состояние геноцид азербайджанцев сделает его отрицание невозможным или максимально затруднительным. Унифицированное представление событий агрессии Армении против Азербайджана именно в качестве геноцида азербайджанского народа автоматически выставит непризнанную и марионеточную "Нагорно-Карабахскую Республику" или "Республику Арцах" в качестве инструмента геноцида, закрыв пути к легитимизации, пусть даже в исторической ипостаси. Соответственно, проведение аналогий между геноцидом азербайджанского народа и общепризнанным актами геноцида возможно только лишь после того, как понятие о геноциде азербайджанского народа будет распространено. Это требует усилий на уровне государства, а также на уровне различных НПО. В то же время необходимо учитывать о попытках противодействия со стороны Армении, государства, напрямую ответственного за геноцид азербайджанского народа, и армянских лоббистских структур, своевременно выработав эффективные меры противодействия им.

ЛИТЕРАТУРА

1. Cambodia's Foreign Policy and China's Influence During Khmer Rouge Era from 1975, c.9.

2. J'Accuse! Does Naming and Shaming Perpetrators Reduce the Severity of Genocides or Politicides? // International Studies Quarterly 56 (3) Matthew Krain, c.586.

3. Maciej Jan Mazurkiewicz, Ludobójstwo Niemiec na narodzie polskim // Studium historycznoprawne, Warszawa 2021, ISBN 978-83-8229-171-1. *(Примечание:* так называется книга автора. Слово "Ludobójstwo" в переводе с польского означает геноцид).

4. Punishing the Poor: The international isolation of Kampuchea. Eva Mysliwiec. Oxfam, 1988.

5. Nikuze D. The Genocide against the Tutsi in Rwanda: Origins, causes, implementation, consequences, and the post-genocide era // International Journal of Development and Sustainability, 2014, Vol.3, No.5, c.1091.

6. Samnang Un. Cambodia's Foreign Policy and China's Influence During Khmer Rouge Era from 1975 to 1979. Thammasat Institute of Area Studies Working Paper Series, 2018, c.9.

7. Tigran II The Great, king of Armenia (r. 95-55 BCE), the most distinguished member of the so-called Artašēsid/Artaxiad dynasty. N.Garsoian, Encyclopædia Iranica, 2005.
8. “Master of the Land'”: cult activities around Pol Pot's tomb Anne Yvonne Guillou, c.10.
9. The Heirs of Angkor: An Analysis of Khmer Rouge Viability, c.66.
10. The Ukrainian Weekly Sunday, October 15, 2023, c.1.
11. Окампо признал: Армения оккупировала азербайджанские территории – Видео. - https://1news.az/news/20241101104249812-Okampo-priznal-Armeniya-okkupirovala-azerbaidzhanskie-territorii-VIDEO [01.05.2025].
12. Почему Шамиль Басаев отказался воевать против армян в Карабахе? - https://vk.com/antitopor?w=wall-62015364_581630 [01.05.2025].
13. Шармазанов послал Азербайджан за историческими землями в Среднюю Азию и Алтай. - https://am.sputniknews.ru/20180208/sharmazanov-poslal-azerbajdzhan-za-istoricheskimi-zemlyami-v-srednyuyu-aziyu-i-altaj-10457103.html [01.05.2025].
14. Спикер НС о “возвращении” азербайджанцев: Есть риск вернуться на Алтай. - https://verelq.am/ru/node/150763 [01.05.2025].

XALİD ƏLƏKBƏROV
Bakı Dövlət Universitetinin
Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsinin doktorantı

AZƏRBAYCAN XALQININ SOYQIRIMININ TARİXİ ANALOQLARI

Analojilərin çəkilməsi siyasi və tarix elmlərində geniş yayılmış üsuldur. Məqalənin məqsədi hamılıqla tanınmış soyqırımı aktları ilə Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımı arasında analogiya aparmaq və bununla da Azərbaycan xalqının üzləşdiyi faciəyə ədalətsiz olaraq göz yumulduğunu sübut etməkdir. Məqalə üzərində iş zamanı açıq, akademik və digər növ mənbələr üzərində iş aparılmışdır.

Açar sözlər: Qarabağ, Azərbaycan, Ermənistan, Soyqırım, Qırmızı khmerlər, Runda soyqırımı, Kamboca soyqırımı.

KHALID ALAKBAROV
Doctoral student of Department of International Relations,
Baku State University

HISTORICAL ANALOGUES OF THE GENOCIDE OF THE AZERBAIJANI PEOPLE

Drawing analogies is a common method in political and historical sciences. The purpose of the article is to draw an analogy between generally recognized acts of genocide and the genocide against the Azerbaijani people, and thereby prove that the tragedy that the people of Azerbaijan faced is unfairly ignored. During the work on the paper, work was carried out on open, academic and other types of sources.

Keywords: Karabakh, Azerbaijan, Armenia, Genocide, Khmer Rouge, Rwanda genocide, Cambodia genocide.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 may 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: s.e.d. Adil Mirabdullayev, t.ü.f.d. Məmmədağa Bəxışov.

UOT 32:93/94

ANARA MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Universiteti Siyasi və ictimai elmlər kafedrasının doktorantı
a.mammadli1986@gmail.com

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ STRATEJİ KOMMUNİKASİYALARIN ROLU

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/165-170

Mürəkkəb proseslərin cərəyan etdiyi beynəlxalq münasibətlər sistemində "strateji kommunikasiyalar" dövlətlərin informasiya siyasətini formalaşdırmaq, onların milli maraqları qorumaq və beynəlxalq imiclərini möhkəmləndirmək üçün mühüm vasitə rolunu oynamaqdadır. Bu məqalədə strateji kommunikasiyaların beynəlxalq münasibətlərdəki yeri və rolu təhlil olunur, xüsusilə də onların diplomatik fəaliyyət, daxili və xarici təhlükəsizliyin təmin edilməsi, böhran və riskli vəziyyətlərdə əhəmiyyəti, ictimai diplomatiya sahəsindəki rolu və zərurəti vurğulanır.

Strateji kommunikasiyalar dövlətlərin xarici siyasətində informasiyanın planlı və məqsədyönlü şəkildə yayılmasını təmin edir. Bu, milli maraqların beynəlxalq aləmdə müdafiəsi və təşviqi üçün vacibdir. Nəticə etibarilə, strateji kommunikasiyalar müasir beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin informasiya siyasətinin effektivliyini artırmaq, milli maraqlarını qorumaq və beynəlxalq imicini möhkəmləndirmək, milli-mədəni dəyərlərinin təbliği üçün əvəzsiz vasitədir. Dövlətlərarası münasibətlər müstəvisində bu vasitələrin reallaşdırılması müxtəlif sahələr və istiqamətlər üzrə həyata keçirilir. Reallaşma platformaları kimi beynəlxalq strateji kommunikasiya təlim və sammitlərində iştirak, diaspora təşkilatları və xarici mediya kampaniyaları ilə sıx əməkdaşlıqlar, enerji, logistika, təhlükəsizlik, mədəniyyət sahələrində məqsədyönlü ünsiyyətin qurulması və s. böyük önəm daşıyır. Bir sözlə, strateji kommunikasiya beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin informasiya mühitində üstünlük qazanmasına, ictimai rəyə təsir etməsinə və diplomatik məqsədlərinə nail olmasına xidmət edir.

Açar sözlər: beynəlxalq münasibətlər, strateji kommunikasiya, ictimai diplomatiya, yumşaq güc.

Giriş. Effektiv kommunikativ fəaliyyətin təşkili bu gün təkcə xarici siyasət və ya diplomatik uğur əldə etmək üçün deyil, ümumilikdə bütün qarşıya qoyulmuş strateji məqsədlərə çatmaq üçün mərkəzi əhəmiyyət daşıyan faktor hesab olunur. Qlobal media mühitinin daimi dinamikliyi, bu sahəyə effektiv müdaxilə edə bilən nüfuzlu dövlətlərin və qeyri-dövlət aktorlarının çoxalması strateji kommunikasiyanın rolunu beynəlxalq münasibətlər kontekstində nəzərəçarpacaq dərəcədə əhəmiyyətli edir. Artan geosiyasi gərginliklər narahatlıqlar qarşısında strateji kommunikasiya, düşmən dövlət və qeyri-dövlət aktorlarının ictimai rəy və münasibətləri öz strateji məqsədləri naminə formalaşdırmaq cəhdlərinə qarşı effektiv cavabın vacib elementi kimi qəbul olunur. Effektiv strateji kommunikasiya beynəlxalq praktikaların ayrılmaz və sabit şəkildə formalaşmış etik strukturları çərçivəsində həyata keçirilən və məhz bu etik arxitekturadan öz təsir gücünü alan bir fəaliyyətdir [3, s.9].

Strateji kommunikasiya müasir beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin maraqlarını və dəyərlərini qorumaq, təsir gücünü artırmaq və rəqiblərin informasiya hücumlarına qarşı müdafiə olunmaq üçün əvəzolunmaz alətə çevrilmişdir. Bu, sadəcə məlumat ötürmək deyil, həm də məqsədyönlü şəkildə davranışları formalaşdırmaq üçün sözlərin, görüntülərin və hərəkətlərin koordinasiyalı istifadəsidir. Strateji kommunikasiya müasir beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin təsir gücünü artırmaq, dəyərlərini və maraqlarını qorumaq, dezinformasiyaya qarşı mübarizə aparmaq və ictimai rəy formalaşdırmaq üçün vacibdir. Bu, yalnız kommunikasiya deyil, həm də strateji düşüncə və planlaşdırma tələb edən bir prosesdir. [6]

Bununla belə, beynəlxalq münasibətlər kontekstində "strateji kommunikasiyalar" termini ilə bağlı əhəmiyyətli bir qarışıqlıq mövcuddur. Bu qarışıqlıq, müəyyən dərəcədə, "strateji kommunikasiyalar" terminin istifadə edildiyi fəaliyyət sferalarının müxtəlifliyi və buna uyğun olaraq istifadə olunan əlaqəli anlayışların geniş spektri ilə izah edilə bilər. Məsələn, strateji kommunikasiyalar anlayışı

marketinq (reklam və brendinq), diplomatiya və hərbi təcrübə (psixoloji əməliyyatlar, informasiya əməliyyatları və hibrid müharibə) sahələrini əhatə edir. Beynəlxalq münasibətlərdə bu terminlə bağlı geniş yayılmış qarışıqlığın başqa bir izahı isə, strateji kommunikasiyalar sahəsində getdikcə daha müxtəlif aktorların iştirak etməsidir. Son otuz ildə ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə ixtisaslaşan özəl firmalar, həm demokratik, hə də qeyri-demoktarik dövlətlərdə fəaliyyət göstərən ictimai institutlar, milli və beynəlxalq səviyyədə iş aparan hərbi və kəşfiyyat təşkilatları arasında qlobal bir ekspertiza şəbəkəsi formalaşmışdır. Bu aktorlar şəbəkəsi özünü digər qlobal strateji kommunikasiya aktorları (həm dövlət, həm də qeyri-dövlət) ilə rəqabətdə görür. Bu mənada, daxili olaraq bölünmüş, yüksək dərəcədə kompleks bir qlobal strateji kommunikasiyalar şəbəkəsinin meydana gəldiyini deyə bilərik. Bu şəbəkə dövlətləri, vətəndaş cəmiyyətlərini və saysız-hesabsız zorakı və qeyri-zorakı təzyiq qruplarını əhatə edən müxtəlif yanaşmalar, anlayışlar və institusional formaları özündə birləşdirir. Bu kompleks özəl şirkətlər, hökumətlər və qeyri-dövlət aktorları şəbəkəsi getdikcə daha çox məlumatların işlənməsi, ötürülməsi, strukturlandırılması, paketlənməsi və əhaliyə təqdim olunması ilə məşğul olur. Bu sahədə getdikcə daha kompleks maraqlar toplusu meydana çıxmış olur [3, s.10-11].

Subyektlərinin şirkətlər, siyasi partiyalar, ictimai hərəkatlar, terror təşkilatları, dövlətlər və ya beynəlxalq təşkilatlar olmasından asılı olmayaraq strateji kommunikasiya xaricə yönəlik fəaliyyətdir. Məqsəd də inandırmağa çalışdığı kütləni normalda etməyəcəyi hərəkətləri etməyə sövq etməkdir. Bu da bir növ güc tətbiqidir, amma bu fiziki güç deyil. Burada əsas güc vasitəsi "rəqabətli hekayəçilik və ya əks-rəvayətin qurulması"dır [3, s.11].

Əsas hissə. Beynəlxalq münasibətlər tədqiqat obyekti həddən artıq mürəkkəb, daxili qanunauyğunluqlara tabe olmayan, idarə edilməsi və tənzimlənməsi daha cox subyektiv faktorlardan asılı olan, dünyanın ayrı-ayrı aktorları arasında cəraəyan edən mürəkkəb sosial-siyasi reallıqlar və bu prosesdə iştirak edən dövlətlər, insan cəmiyyətləri, təşkilatlar və konkret insanlar arasında həyata keçirilən təmaslardır. Beynəlxalq münasibətlər dünyada mövcud olan dövlətlər, dövlət qrupları, siniflər, sosial, iqtisadi, siyasi güclər, təşkilatlar və hərəkatlar, xalqlar və ayrı-ayrı insan qrupları arasında öz ölkəsinin sərhədləri xaricində həyata keçirilən siyasi, iqtisadi, ideoloji, hüquqi, mənəvi, diplomatik və başqa əlaqələrin məcmusu kimi xarakterizə olunur. Beynəlxalq münasibətlərin nə qədər geniş sahəni əhatə etməsinə və tərkibinin çoxsaylı aktorlardan təşkil olunmasına baxmayaraq bu münasibətlərin əsasını hələ də qarşılıqlı siyasi və diplomatik əlaqələr təşkil edir. Baxmayaraq ki, son illərdə dünya siyasətinin transmilliləşməsi və qloballaşma milli sərhədləri və dövlətlərin daxili həyatını şəffaflaşdırmış və suveren dövlət hüquqlarını dövlətin daxili monopoliyasından çıxararaq beynəlxalq proses və tendensiyalardan asılı vəziyyətə salmışdır [1, s.19-21].

Əsrlər boyu dövlətlər hərbi və iqtisadi güclərinə arxalanaraq siyasət həyata keçirmişlər. Amma artıq bu yanaşma öz yerini "yumşaq güc" elementləri ilə fərqlənən fəaliyyətə buraxmaqdadır. Məhz bu yanaşma beynəlxalq ictimaiyyətdə xalqların rəğbət və razılığını qazanmağın önəm qazandığı yeni bir siyasi ünsiyyət mərhələsini formalaşdırmışdır [6, s.151].

Beynəlxalq münasibətlər kontekstində strateji kommunikasiya termini müasir anlamında ilk dəfə 2001-ci ildə ABŞ hərbi dairələrində meydana çıxmışdır, lakin ABŞ-ın rəsmi sənədlərində 2006-cı ildən etibarən istifadə olunmağa başlanmışdır. Bu termin ABŞ-ın milli maraq və məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması, möhkəmləndirilməsi və saxlanılması məqsədilə hədəf auditoriyalarının xüsusiyyətlərini anlamağa və onlarla işləməyə yönəlmiş fəaliyyət kimi xarakterizə olunur. Bu isə koordinasiya olunmuş informasiya, kompleks fəaliyyət planları, proqramlar və milli hakimiyyətin digər elementləri ilə sinxronlaşdırılmış tədbirlərlə müşayət olunmalı idi [8].

Strateji kommunikasiya həm ölkə daxilində, həm də xaricdə hədəf auditoriyalarına təsir göstərmək məqsədilə strateji şəkildə əlaqələndirilmiş fəaliyyət kimi başa düşülür. Bu fəaliyyətin məqsədi beynəlxalq səviyyədə ölkənin nüfuzunu artırmaq, siyasi münaqişə zamanı isə informasiya müharibəsində üstünlüyü təmin etməkdir. Beynəlxalq münasibətlər sahəsində ünsiyyətin planlı və düşünülmüş şəkildə tətbiqini labüd edən səbəblər sırasında cəmiyyətin informasiya təminatının yüksəlməsini, silahlı münaqişələrin sayının artmasını, hərbi-siyasi və iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün informasiya qarşıdurmasının artan rolunu, terror hücumlarını, müasir dövlətlərin yeni milli strategiyalar formalaşdırmasını, ictimai diplomatiya, kiberdiplomatiya kimi yeni diplomatik formaların meydana çıxması və inkişafı kimi bir sıra mühüm amilləri missal göstərə bilərik.

Beynəlxalq münasibətlərə dair ədəbiyyatlarda XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq, xüsusilə, 11 Sentyabr hadisələrindən sonra "yumşaq güc"ün əsas vasitələri kimi ***ictimai diplomatiya, təbliğat, ictimaiyyətlə əlaqələr, təsir idarəçiliyi milli markalaşma, imicyaratma (imic mühəndisliyi)*** kimi anlayışlar nəzərə çarpmağa başladı. Həm də belə bir gedişatın şahidi oluruq ki, müasir beynəlxalq münasibətlər sistemi artıq yuxarıdan aşağı istiqamətlənmiş şaquli münasibətlər sistemini deyil, bərabərəsaslı üfiqi qarşılıqlı ünsiyyəti diktə edir.

1980-ci illərin sonlarında amerikalı politoloq Cozef Nay tərəfindən irəli sürülən "yumşaq güc" konsepsiyası ölkələrin güc tətbiq etmədən, hərbi və iqtisadi məcburetmələrə getmədən, sərt tədbirlər həyata keçirmədən cəlbedicilik və inandırıcılıq vasitəsilə digər ölkələrə və ya hədəf auditoriyalarına təsir göstərmək qabiliyyətidir. Qarşıya qoyulan məqsədlərə əməkdaşllıq yolu ilə nail olunur. Bu isə musiqi, kino, ədəbiyyat, incəsənət, dil və adət-ənənələr vasitəsilə maraq və rəğbət yaratmaq, demokratiyanın təbliği, insan hüquqlarınən təmin olunması və qorunması, qanunun aliliyi kimi universal dəyərlərin təşviq etmək, müxtəlif istiqamətli və formalı yardım proqramları, diplomatik təşəbbüslər, sülh və sabitlik təşviq olunması ilə etimad qazanmaq, xarici tələbələrə təqaüdlərin təsis edilməsi, mədəni və elmi mübadilələr təşkil etməklə fikir formalaşdırmaq kimi uğurla həyata keçirilən fəaliyyətlər nəticəsində mümkün olur. Irəli sürülməsindən 20 il sonra bu konsepsiya böyük populyarlıq qazandı. Bunu tətikləyən ən önəmli məqam isə 2001-ci 11 Sentyabr hadisələri və bunun sonrasında baş verən proseslər oldu. Bu hadisənin ardından ABŞ-nin Əfqanıstanı və İraqı işğal etməsi, beynəlxalq ictimaiyyətin buna sərt reaksiya göstərməsi, ölkənin imicinin zədələnməsi super güc olan Amerikaya və digər güclü dövlətlərə sübut etdi ki, nüfuzun qorunub saxlanması yalnız hərbi və iqtisadi sahədəki üstünlüklə təmin edilə bilməz. Bəzən heç bir güc tətbiq etmədən də istədiyimiz hər bir şeyi digərlərinə etdirmək mümkündür. Məhz bu sahələrdə uğur qazanmağa çalışmanın məntiqi sonluğu kimi siyasi leksikonda ictimai diplomatiya, təbliğat, milli markalaşma, imicyaratma, təsir idarəçiliyi kimi anlayışlar geniş istifadə edilməyə başladı. Indi isə bu anlayışların hər birinə nəzər salaq:

İctimai diplomatiya. Bəzi tədqiqatçıların "yumşaq güc" anlayışı ilə eyni və ya yaxın mənalı olaraq istifadə etdiyi, bəzilərinin isə yumşaq gücün bir elementi kimi qəbul etdiyi ictimai diplomatiya, bir dövlətin öz düşüncə tərzini, mədəniyyətini və mövcud siyasətini izah etmək məqsədilə başqa ölkələrin cəmiyyətləri ilə apardığı ünsiyyət fəaliyyəti kimi tərif olunur [7, s.152].

Bu termin elmi ədəbiyyata ilk dəfə 1965-ci ildə Tufts Universitetinin Fletcher Hüquq və Diplomatiya Məktəbinin dekanı və təqaüddə olan xarici xidmət əməkdaşı Edmund Gullion tərəfindən gətirilmişdir. E.Gullion tərəfindən "ictimai diplomatiya"nın tərifi belə verilmişdir: İctimai diplomatiya xarici siyasətin formalaşması və həyata keçirilməsində ictimai rəyin rolunun öyrənilməsi və təsiri ilə məşğuldur. Yəni vurğulanır ki, dövlətlərin xarici siyasəti yalnız rəsmi danışıqlarla deyil, ictimai fikrin – yəni vətəndaşların, medianın, ictimai qrupların düşüncələri ilə də formalaşır və icra olunur. Həmçinin ictimai diplomatiya anlayışı ənənəvi diplomatiyadan kənara çıxan beynəlxalq münasibətlərin ölçülərini də əhatə edir. Yəni yalnız dövlət rəsmilərinin rəsmi danışıqları deyil, mədəniyyət, media, təhsil, sivil cəmiyyət kimi sahələrdə də müvafiq fəaliyyətlər ictimai diplomatiyanın tərkib hissəsini təşkil edir. [5, s.19]. Yəni bu o deməkdir ki, ənənəvi diplomatiyadan fərqli olaraq, ictimai diplomatiya daha çox qrupu əhatə edir və daha müxtəlif maraqları özündə cəmləşdirir. Bir ölkənin yumşaq gücü, həmin ölkədəki çoxsaylı fərdlərin və qurumların fəaliyyəti nəticəsində formalaşır. Bu fəaliyyəti təşkil edənlər isə siyasətçilər deyil, tanınmış incəsənət adamları, qeyri-hökumət təşkilatları, yazıçılar, nəşriyyatçılar, jurnalistlər, media qurumları, ticarət şirkətləri, akademiklər, dini liderlər və qruplar və onlara bənzər digər aktorlar olurlar. Əminliklə demək mümkündür ki, müasir günümüzdə yumşaq gücə əsaslanan ictimai diplomatiya təcrübələri dövlətlərin diplomatik metodlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməkdədir.

Bu sahədəki elmi araşdırmalar nəzərdən keçirilərkən "ictimai diplomatiya" və ***"propaqanda (təbliğat)"*** anlayışlarının eyniləşdirilməsinin də şahidi olmaq mümkündür. Bunun üçün əsas da var. Belə ki, xarici ölkələrin ictimaiyyətləri ilə müsbət münasibətlər qurmaq səylərinin arxasında, ötən əsrdə xalqı nəzərə almayan, təbliğata əsaslanan yanaşmanın yerini bu gün ictimaiyyəti ön plana çıxaran, ünsiyyətə, qarşılıqlı təsirə və inandırmağa əsaslanan bir yanaşmanın almasının təsiri dayanır. Ənənəvi diplomatiyadan fərqli olaraq, ictimai diplomatiya tətbiq prosesində rəsmi siyasi dairələrin nümayəndələri deyil, hökumətə bağlı olmayan aktorlar və ictimaiyyət və vətəndaş qrupları hədəf kimi seçilirlər.

Amma bəzən bu proses düzgün qurulmadığından təktərəfli ünsiyyət müstəvisinə keçir və bu xüsusiyyəti ilə ictimai diplomatiya təbliğatı andırır. Buna görə də , ictimai diplomatik fəaliyyətl iki mərhələli prosesdir. Yəni əvvəlcə hədəf ölkələrin ictimaiyyətlərinə təsir göstərmək qarşıya əsas məqsəd kimi qoyulur, ikinci mərhələdə isə təsirə məruz qalmış ictimaiyyətlərin öz hökumətlərinin daxili və xarici siyasətində qərarvermə proseslərinə təsir etmələri gözlənilir.

İctimai diplomatiyanın sıx əlaqədə olduğu sahələrdən birisi də ***"ictimaiyyətlə əlaqələr"***dir. Kommunikasiya vasitələrinin geniş formada tətbiq meydanına çevrilən, təbliğat və manipulyasiyalara daim açıq olan bu sahədə kütləvi ünsiyyət əsas götürülür və əsas məqsəd mücbət imicin yaradılmasıdır. İctimaiyyətlə əlaqələr işinin ən önəmli məqsədi təmsil etdiyi qurumun nüfuzunu və imicini ictimaiyyət arasında yüksək tutmaq və bu vəziyyəti qoruyub saxlamaqdan ibarətdir. İctimaiyyətlə əlaqələr işi hər hansı bir şəxs və ya qurumun münasibəti olan qrup ilə əlaqə qurması və ya mövcud olan əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün göstərdikləri səylərin məcmusudur [2, s.3-4].

Beynəlxalq münasibətlər nöqteyi-nəzərindən ictimaiyyətlə əlaqlərin önəmi onunla ifadə olunur ki, ictimaiyyətlə əlaqələr, beynəlxalq münasibətlərdəki diplomatik ünsiyyətdən və həyata keçirilən lobbi fəaliyyətlərindən, vətəndaşların idarəetməyə və qərarların qəbuluna iştirakının təmin olunmasına, qeyri-hökumət təşkilatlarının dəstək əldə etmək səylərindən, müəssisələrin marketinq kommunikasiyalarına, əməkdaşların demokratik iştirakından və beynəlxalq münasibətlərdən tutmuş əməkdaşlarla ünsiyyətə qədər geniş bir sahəni əhatə edir [8, s.24].

İctimai diplomatiya ilə vəhdətdə təqdim olunan mühüm fəaliyyətlərdən biri də ***"təsir idarəetməsi"***dir. Bu əvvəlcədən planlaşdırılmış və qurğulanmış mesajlar vasitəsilə dövlətlərin ictimai rəy və davranışlar üzərində istədikləri təsiri yaratmalarında, yəni siyasi maraqları çərçivəsində beynəlxalq ictimaiyyətin nə barədə və necə düşünəcəyini müəyyənləşdirib formalaşdırmalarında mühüm rol oynayır [7, s.154]. Bu prosesin həyata keçirilməsi isə kommunikasiya, diplomatiya, media, ictimai diplomatiya, mədəni təşəbbüslər və gizli və açıq lobbiçilik kimi vasitələrdən istifadəni əhatə edir.

İctimai diplomatiyanı həyata keçirənlərin səfərbər olduğu mühüm məsələlərdən birisi də ***"milli marka (brend) yaradılması"*** məsələsidir. "Marka" termini, ictimai diplomatiyada çox mühüm bir yer tutur. Xüsusilə ölkə, millət və məkan brendləşməsi, qloballaşma prosesinin ən vacib anlayışlarından birinə çevrilmişdir. Ölkə brendləri, şəhər brendləri, marka məkanlar və milli brendlər, yumşaq gücün əsas elementlərini təşkil edir. Bu sahədə uğurla brendləşə bilən ölkə və məkanlar, digər ölkələrin ictimaiyyəti tərəfindən daha etibarlı, cəlbedici və rəğbət doğuran subyektlər kimi qəbul olunurlar. Bir ölkənin öz markaları ilə ixracat həyata keçirməsi, ölkə imici baxımından əlavə dəyər yaradır. Məsələn, Almaniyanın Mercedes, Audi, BMW avtomobilləri, Braun, Miele, Gaggenau kimi markalarının məhsullarında "Alman istehsalı" anlayışının ağıla gəlməsi mühüm bir amildir. Eynilə, Gucci markasının İtaliya ilə, Jaguar markasının isə Böyük Britaniya ilə əlaqələndirilməsi, ölkə brendləşməsi sahəsində beynəlxalq nümunələr kimi göstərilə bilər [8, s.29].

Ölkənin marka imicini yenidən qurmaq üçün, reaktiv, proaktiv və əlaqəqurucu ictimai diplomatiya yanaşmalarının birləşməsinə əsaslanan effektiv bir kommunikasiya strategiyasına diqqət yetirmək vacibdir. Bu strategiya üç əsas istiqamətdə həyata keçirilməlidir:

1. Böyük tədbirlər və kampaniyaların təşkili;
2. Əsas kommunikasiya aktorları ilə münasibətlərin qurulması və şəbəkələrin yaradılması;
3. Sosial mediada aktiv təqdimat və iştirak [4, s.118].

"Yumşaq güc"ün həyata keçirilmə vasitələri içərisində mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən mühümü də ***"imicyaratma (imic mühəndisliyi)"***dır. İctimai diplomatiya kontekstində dəyərləndirdikdə imic mühəndisliyinin dövlətlərin deyil, əsasən qeyri-dövlət aktorlarının beynəlxalq siyasətin formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynamasını, onların imic və kommunikasiya strategiyalarını daha geniş və ölçülə bilən məqsədlərə uyğun dizayn etmələri baxımından təşkilatlara daha yararlı ola bilmələrini ehtiva edir [7, s.154].

Nəticə. Hər keçən gün daha da mürəkkəbləşən beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətlər və digər aktorlar öz maraqlarını qorumaq, müsbət imic formalaşdırmaq və qlobal miqyasda təsir imkanlarını artırmaq üçün qarşısıalınmaz bir yarış prosesinə cəlb olunmuşlar. Bu prosesin gedişində həm də onun fərqindədirllər ki, üstünlüyü təmin etmək yalnızca hərbi və iqtisadi resurslar hesabına mümkün olmayacaqdır. Çünki bu resusrlar düşünülmüş və planlı strateji kommunikasiyalarla dəstəklənmədiyi

müddətcə dövlətin imicinə zərər yetirəcək və siaysi reputasiyasını korlayacaqdır. İnformasiyanın sürətlə yayıldığı və ictimai rəyin qərarvermə proseslərinə təsirinin artdığı bir dövrdə, effektiv strateji kommunikasiya fəaliyyətləri yalnız xarici siyasət məqsədlərinin gerçəkləşdirilməsi üçün deyil, həm də milli təhlükəsizliyin təmin olunması, ictimai diplomatiyanın gücləndirilməsi və dövlətin yumşaq güc potensialının artırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Yumşaq güc elementi kimi mədəniyyət, dəyərlər, imic və brendləşmə vasitəsilə dövlətlər beynəlxalq ictimaiyyətin rəğbətini qazanmağa, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq şəraiti yaratmağa çalışırlar. İctimaiyyətlə əlaqələr isə bu təsirin planlı və davamlı şəkildə idarə olunmasına xidmət edən peşəkar yanaşmanı təmin edir. Əminliklə deyə bilərik ki, bu gün böyük əhəmiyyətə malik olan bu vasitələr gələcəkdə daha da aktuallaşacaq və beynəlxalq siyasətin formalaşmasında əsas təsir mexanizmlərindən olacaqdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2005, 752 s.
2. Məhərrəmov R. İctimaiyyətlə əlaqələr işi. Bakı, 2002, 67 s.
3. Mervyn Frost, Nicholas Michelsen. "Strategic Communications In International Relations: Practical Traps And Ethical Puzzles". Defence Strategic Communications, 2, p.33.
4. Maria Vaxevanidou. "Public Diplomacy As A Tool To Change The Image Of A Country In Crisis" // Journal of Media Critiques, 8:111-120.
5. Nicholas J. Cull. "Public Diplomacy before Gullion The Evolution of a Phrase" Routledge Handbook of Public Diplomacy. Edited by Nancy Snow, Philp M. Taylor, University of Southern California. Center on Public Diplomacy, 2009, p.19-23.
6. What is Strategic Communicatons? / SCERU. - https://www.pp.u-tokyo.ac.jp/sceru/what-is/ [06.05.2025].
7. Karagöz S. Stratejik İletişim Yöntemi Olarak Yeni Kamu Diplomasisinin İmaj Mühendisliği ile İlişkisi // International Social Sciences Studies Journal, (e-ISSN:2587-1587), 2024, Vol:10, Issue:1; p.151-158.
8. Karagöz S. Statejik iletişim yöntemi olarak kamu diplomasisi ve medyanın rolü. İstanbul Üniversitesi Yüksek Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, 2016, 212 s.
9. Виниградова Е. Роль стратегической коммуникации в международных отношениях. Международная жизнь, Архив 6 номера 2014 года. - https://interaffairs.ru/jauthor/material/1085 [06.05.2025].

АНАРА МАМЕДОВА
Азербайджанский Университет,
докторант кафедры Политический и общественных наук

МЕСТО СТРАТЕГИЧЕСКИХ КОММУНИКАЦИЙ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

В системе международных отношений, где протекают сложные процессы, «стратегические коммуникации» играют важную роль как инструмент формирования информационной политики государств, защиты их национальных интересов и укрепления международного имиджа. В данной статье анализируется место и роль стратегических коммуникаций в международных отношениях, особенно подчёркивается их значение в дипломатической деятельности, обеспечении внутренней и внешней безопасности, в условиях кризисов и рисков, а также их необходимость и роль в сфере публичной дипломатии.

Стратегические коммуникации обеспечивают планомерное и целенаправленное распространение информации во внешней политике государств. Это крайне важно для защиты и продвижения национальных интересов на международной арене. В результате стратегические

коммуникации становятся незаменимым средством повышения эффективности информационной политики государств в современных международных отношениях, защиты национальных интересов, укрепления международного имиджа и продвижения национально-культурных ценностей. В плоскости межгосударственных отношений реализация этих инструментов осуществляется по различным направлениям и в различных сферах. В качестве платформ для реализации стратегических коммуникаций важную роль играют участие в международных обучающих программах и саммитах, тесное сотрудничество с диаспорскими организациями и зарубежными медийными кампаниями, а также целенаправленное взаимодействие в сферах энергетики, логистики, безопасности, культуры и других. Одним словом, стратегическая коммуникация служит достижению информационного превосходства государств в международных отношениях, влиянию на общественное мнение и реализации дипломатических целей.

Ключевые слова: международные отношения, стратегическая коммуникация, публичная дипломатия, мягкая сила

ANARA MAMMADOVA
Azerbaijan University,
Doctoral student of the Department of Political and Social Sciences

THE ROLE OF STRATEGIC COMMUNICATIONS IN INTERNATIOANAL RELATIONS

In the system of international relations, where complex processes take place, strategic communications play an essential role as a tool for shaping states' information policies, protecting their national interests, and strengthening their international image. This article analyzes the place and role of strategic communications in international relations, with particular emphasis on their importance in diplomatic activities, ensuring internal and external security, their role and necessity in times of crisis and risk, as well as in the field of public diplomacy.

Strategic communications ensure the planned and purposeful dissemination of information in the foreign policy of states. This is crucial for the defense and promotion of national interests on the international stage. As a result, strategic communications are an indispensable tool for increasing the effectiveness of states' information policies in modern international relations, safeguarding national interests, strengthening international image, and promoting national-cultural values. In the context of interstate relations, the implementation of these tools is carried out in various fields and directions. Key platforms for the realization of strategic communications include participation in international training programs and summits, close cooperation with diaspora organizations and foreign media campaigns, and targeted communication in areas such as energy, logistics, security, and culture. In short, strategic communication serves to help states gain informational advantage in international relations, influence public opinion, and achieve diplomatic goals.

Keywords: international relations, strategic communication, public diplomacy, soft power.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 6 may 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: s.e.ü. f.d. E.Talışinski, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 32:93/94

QOŞQAR BAĞIROV
AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun elmi işçisi
qoshqar.bagirov1977@gmail.com

MÜHARİBƏ VƏ SÜLH: REALLIQ VƏ TƏZADLAR

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/171-175

Dünyada hərbi və siyasi qarşıdurmaların artdığı indiki zamanda müharibə və sülh məsələləri aktuallıq kəsb edir. Hər ikisi insan amili ilə bağlı olan bu problemlər bəşəriyyəti narahat edən əsas məsələlər sırasındadır. Müharibənin qalibi sülhün uduzanı olmaq tezisi nə qədər özünü təsdiq edirsə də dünya ölkələrinin heç də hamısı bu reallığı qavramaq və başa düşmək istəmir. Bununla əlaqədar olaraq mütərəqqi fikirli qüvvələr, aparıcı beynəlxalq təşkilatlar vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq və necə deyərlər, ziyanın yarısından qayıtmaq üçün cəhdlər göstərir, hərbi əməliyyatların dayandırılması, insanların kütləvi qırğının qarşısının alınması yönündə addımlar atılır. Tədqiqat işində müharibə və sülh məsələləri təhlil olunub, bu kontekstdə insan amili səbəb, müharibə üzündən yaranan hərtərəfli böhran isə nəticə kimi araşdırılıb.

Açar sözlər: Təhlükəsizlik Şurası, BMT, dövlət, müharibə, münaqişə, təcavüz, sülh, ordu, siyasət.

Giriş. Dövlət və cəmiyyətlərin təməl prinsiplərinə daxil olan sabitlik mühüm bir amil kimi mütərəqqi fikirli insanları həmişə düşündürüb. Belə ki, təhlükəsiz mühit olmadan rahat yaşamı təmin etmək qeyri-mümkündür. Bu məsələ hər bir dövr üçün aktual olub və indiki zamanda daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Texniki vasitələrin inkişaf etdiyi fövqəl gücə malik olan silahların artdığı indiki zamanda insanların daha ağır təhlükələrlə üzləşməsi ehtimalı ciddi narahatlıq doğurur. Buna görə də aşırı gücün tətbiqi planetimizin gələcəyini sual altına ala bilər. Bu təhlükədən qaçmaq üçün isə humanizm nümayiş etdirmək, mümkün təhdidləri neytrallaşdırmaq vəzifəsi bəşəriyyəti düşündürən prioritet məsələlər sırasındadır. Silahlı qarşıdurmalar, artan münaqişələr fonunda üzləşdiyimiz vəziyyət öz ciddiliyini daha qabarıq göstərir və bu mühitdə tarazlığı qorumaq fəal diplomatik səy tələb edir. Dünyanın nizamının indiki texniki inkişaf mühitində pozulması aparıcı dövlətlərin məsuliyyətini daha da artırmalı, vəziyyətdən düzgün çıxış yolları müəyyənləşdirilməlidir. Əks təqdirdə genişmiqyaslı təhlükə qaçılmaz olacaq.

Əsas hissə. Müharibə və sülh problemi tarixin bütün dövrlərində bəşəriyyət üçün aktual olub. Dünya tarixi müxtəlif səbəblər üzündən baş vermiş minlərlə müharibəyə şahidlik edib. Səbəblərindən, miqyasından asılı olmayaraq bu silahlı qarşıdurmalar ayrı-ayrı xalqlar üçün fəlakət gətirib, insan itkilərinə, dağıntılara, iqtisadi tənəzzülə gətirib çıxarıb. İnsanlıq dramı fonunda baş verən təcavüzkarlıq, ərazi işğalı, iztirab və sıxıntılar bəşər övladını hələ də usandırmayıb. İki genişmiqyaslı-Birinci və İkinci dünya müharibələrini görən bəzi cəmiyyətlər bütün bu hadisələrdən ibrət götürməyib və ayrı-ayrı dövlətləri idarə edənlər ədalət prinsiplərini ciddi şəkildə pozaraq hərbi güc tətbiqinə rəvac veriblər. Getdikcə alovlanan münaqişə və müharibələri dayandırmaq isə ciddi problemə çevrilib. Beynəlxalq səviyyədə özünü qabarıq göstərən ikili standartlar, milli maraqlardan irəli gələn istəklər dünya nizamının pozulması, yeni-yeni münaqişə ocaqlarının yaranması ilə nəticələnir. "Müharibələr bəşəriyyəti yaranışından müşayiət edən, nə qədər arzu olunmaz sayılsa da, onun yol yoldaşına çevrilən fenomen-hadisələr sırasına daxildir. Tarixdə müharibənin olmadığı dövrlərə rast gəlmək çətindir, praktiki olaraq qeyri mümkündür. Yalnız onun miqyas və qurbanlarının fəlakətli həddə çatdığı və nisbətən az olduğu nadir illərdən danışmaq mümkündür" [4, s.16].

Dünyada humanizmi təbliğ etmək, bəşəriyyəti təhlükələrdən çəkindirmək və sülhü qorumaq üçün Sülh günü də təsis edilib. Bu tarix hər ilin 21 sentyab günüdür və onu BMT təsis edib. Beynəlxalq Sülh günü hər ilin həmin tarixində BMT-nin Nyu-Yorkdakı Baş Qərargahında olan "Sülh Zəngi"nin çalınması ilə başlanılır və ümumdünya atəşkəs günü elan olunur. Lakin həyat təzadlarla doludur. Sülh, əmin-amanlıq və humanizmdən nə qədər çox danışılsa da dünyada münaqişə, müharibə və digər qarşıdurma halları da artan tendensiya ilə davam edir. Bunun bir səbəbi də hərbi xərclərin artı-

rılmasıdır, silah və yeni hərbi texnikaların istehsalı, onun tətbiqinə zərurət yaradılmasıdır. Dünyanın aparıcı ölkələri sanki bununla bağlı yarışa giriblər. Səsdən iti raketlərin istehsalı, modern hərbi qırıcılar və raketdən müdafiə sistemlərinin yenilənməsi, hətta Ayda nüvə silahının yerləşdirilməsi istəyinin meydana çıxması dediklərimizin sübutudur. Statistikaya nəzər saldıqda da hərbi xərclərin artdığını görməmək mümkün deyil. Beləki, 2023-cü ildə dünya üzrə hərbi xərclər 2 trilyon 443 milyard dollar olub ki, bu, 2022-ci ilə nisbətən 6,8 % artıqdır. Bu məlumatlar Stokholm Sülh Tədqiqatları İnstitutunun hazırladığı hesabatda yer alıb. O da bildirilir ki, 2023-cü ilin hərbi xərcləri dünya üzrə ümumi daxili məhsulun 2,3 faizini təşkil edib. Hərbi xərcləri daha çox artıran ölkələr isə ABŞ və Çindir.

Hazırda dünyada bir neçə münaqişə ocağı mövcuddur. Bunlar dövlətlərarası müharibə və vətəndaş müharibəsi kimi xarakterizə edilir. Rusiya-Ukrayna və İsrail-Fələstin müharibələri özünü daha qabarıq göstərir. Vətəndaş müharibələri isə Yəmən, Sudan və Myanmada gedir. Bu münaqişləri passiv müharibə də adlandırmaq olar. Çünki onlar vaxtaşırı alovlanır və sonra səngiyir.

Rusiya Ukraynadakı müharibəni xüsusi hərbi əməliyyat adlandırsa da bu, genişmiqyaslı silahlı qarşıdurmadır. Onu da deyək ki, bu qarşıdurma Qərb ölkələrinin də rəsmi Moskva ilə münasibətlərinin pozulmasına səbəb olub. Bu kontekstdə NATO dövlətləri Ukraynaya silah, sursat və hərbi texnika ilə dəstək verir. Bununla belə Rusiyanın mövqeyini müdafiə edən dövlətlər də var. Qlobal gücə çevrilən Çin Xalq Respublikası və Şimali Koreya rəsmi Moskva ilə siyasi həmrəylik nümayiş etdirir. Qərb dövlətlərinin münaqişəyə qoşulması ehtimalı Rusiyanı qıcıqlandırır və təhdidlərə cavab verilməsi zərurəti meydana çıxır. Qərb dövlətlərinin Ramştayn formatında Ukraynaya geniş miqyasda hərbi yardımı Rusiyanın bu bloka qarşı kəskin mövqe sərgiləmək ehtimalını artırır və hətta nüvə silahından istifadə məsələsini gündəmə gətirir. Hadisələrin gedişindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ABŞ və ümumilikdə Qərb Rusiyanı çökdürmək niyyətində, Rusiya isə bütün resurslarından istifadə etməklə qələbə qazanmaq istəyindədir. "Müharibə bir qayda olaraq, iki leqal silahlı qüvvələrə malik olan subyektlər arasında, yəni, dövlətlər arasında baş verir. Müharibənin mahiyyətinə dair bizə tanış olan yanaşma artıq universallığını itirməkdədir" [5, s.19].

Rusiya-Ukrayna müharibəsində sülhə nail olmaq cəhdləri hazırda demək olar ki, edilmir. Münaqişənin ilk mərhələsində BMT və Türkiyə sülhün əldə olunmasına təşəbbüs göstərdi. "Taxıl dəhlizinin yaradılması və dünyada taxıl böhranının aradan qaldırılması ideyası reallaşsa da sülh təşəbbüsü real nəticə vermədi. Çünki həm Qərb, həm də Rusiya öz maraqları naminə geriyə addım atmadı.

Dövrümüzün ən narahatedici proseslərindən biri də İsrail-Fələstin münaqişəsidir. Məlum olduğu kimi, bu qarşıdurma ötən əsrin 60-cı illərində başlayıb. Fələstin hələ o zamandan dövlətçilik uğrunda mübarizə aparır. Yaxın Şərq münaqişəsinin həllində maraqlı olıan Ərəb dövlətləri hələ buna nail ola bilməyiblər. Burada da bəzi Qərb dövlətlərinin İsrailə dəstəyi özünü açıq şəkildə biruzə verməkdədir. ABŞ-ın İsrailin mövqeyini müdafiə etməsi bu regionda sülhün qorunmasına mənfi təsir edir. BMT və ədalət tərəfdarı olan ölkələr Yaxın Şərqdə "İki dövlət" prinsipi üzrə Fələstinin müstəqilliyini qəbul edir və buna çalışırlar. Son zamanlar bəzi Qərb ölkələrinin Fələstini dövlət kimi tanıması bunun sübutudur. Bununla belə, rəsmi Təl-Əviv hərbi əməliyyatlarını "Həmas" və "Hizbullah" qruplaşmalarına qarşı apardığını bəyan edir, özünün haqlı olduğunu bildirir. Müharibədən və münaqişədən daha çox əziyyət çəkən isə Fələstin xalqıdır. Qəzza və Rəfahda gedən müharibə 35 mindən çox dinc sakinin həlak olasına, 70 mindən çox insanın yaralanmasına səbəb olub.

Həm Rusiya-Ukrayna, həm də İsrail-Fələstin münaqişəsində Azərbaycan və Türkiyə ədalətlilik prinsipindən çıxış edərək həm Ukraynanın ərazi bütövlüyünü, həm də Fələstinin müstəqilliyini tanıyıblar. Çünki, bu məsələlərdə qeyri-obyektivlik dünya nizamına zərər gətirən addım olardı. Türkiyə və Azərbaycan terrordan əziyyət çəkən dövlətlər kimi, müharibə və sülhün dəyərini hamıdan yaxşı başa düşür. Türkiyənin PKK, YPD və PYD-yə qarşı apardığı mübarizə uzun illərdir ki, davam edir. Həmçinin, bu məsələdə ABŞ VƏ Qərbin, bəzən də Rusiyanın ikibaşlı siyasətinin özünü göstərməsi, Birləşmiş Ştatların terrorçulara dəstək verməsi bu işə müəyyən xələl gətirsə də rəsmi Ankara öz mövqeyində israrlıdır. Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın özünün də dediyi kimi,Türkiyə hər zaman məzlumların yanındadır və hər yerdə haqqı müdafiə edir.

1988-ci ildən başlayaraq Ermənistanın təcavüzü ilə üzləşən Azərbaycan da hər bir məsələdə özünün haqlı mövqeyini ortaya qoyub, ədalətin zəfər çalması üçün səy göstərib və göstərir. Elə bu səylərin nəticəsidir ki, ölkəmizin nüfuzu dünyada artıb və onun apardığı siyasət dəstəklənir. Bu nüfuz

isə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllli və müharibəyə son qoyulması ilə qazanılıb. Beləki Azərbaycan haqlı mövqeyi və sülhpərvər fəaliyyəti ilə tanınıb. "Təhlükəsizlik Şurasının BMT Nizamnaməsinin 7-ci fəslinə əsasən qəbul etdiyi qərarlar beynəlxalq məsuliyyətin bütün hüquqi funksiyalarını təşkil edir. Bu, o deməkdir ki, TŞ-nın məcburi tədbirlər görmək, bu tədbirlərin təsirsiz qaldığı hallarda isə BMT Nizamnaməsinin 42-ci maddəsinə uyğun olaraq beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumaq üçün silahlı qüvvələrdən istifadə etmək haqqı vardır" [3, s.111].

Bununla belə, BMT Təhlükəsilzik Şurasının Ermənistanın Silahlı Qüvvələrinin işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərindən çıxmasını tələb edən məlum 4 qətnaməsinin tələblərinin icra olunmaması ölkəmizin özünün bu məsələni həll etməsi zərurətini yaratdı. Azərbaycan BMT Nizamnaməsinin tələbləri əsasında cavab tədbirləri gördü və ərazi bütövlüyünü təmin etdi.

Azərbaycanın sülhpərvər siyasəti özünün üzləşdiyi Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli məsələsində daha qabarıq göstərir. Beləki Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində yaranmış bu qarşıdurmaya 30 ilə yaxın bir müddətdən sonra son qoyuldu. Münaqişə və müharibədən böyük ziyan çəkən, çox sayda insan itkisi,maddi itki, dağıntı və ekoloji terrora məruz qalan ölkəmiz nəhayət, öz qanunu haqqını əldə etdi, təcavüzkarı cəzalandırdı. Vətən müharibəsində Böyük Zəfər qazanan Azərbaycan üstün tərəf olmasına baxmayaraq yenə də humanistlik göstərdi, sülh təşəbbüsü ilə çıxış etdi, Ermənistana sülh əlini uzatdı. Halbuki, ölkəmiz qalib tərəf kimi sərt tələblər irəli sürə,hərbi əməliyyatları davam etdirə bilərdi. Çünki, rəsmi İrəvan 2020-ci ilin noyabrında Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya liderlərinin imzaladığı üçtərəfli bəyanatın tələblərini yerinə yetirmir, puzuculuq mövqeyi tutur, təxribatlar törədirdi. Bu cür hallar Azərbaycanın təkrarən hərbi gücdən istifadə etməsinə qanunu əsaslar yaradırdı. Lakin Azərbaycan Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev səbr nümayiş etdirərək öz təbirincə desək, "nəyi nə zaman və necə etməyi" yaxşı bilirdi. Bu nöqteyi-nəzərdən qaçılmaz olan antiterror əməliyyatı da məqamında verilmiş qərar idi və bu tədbir heç bir mülki insan itkisi və dağıntılar olmadan icra edildi, cəmi 23 saata sona çatdırıldı. "Əməliyyat başlanmazdan əvvəl mənim tərəfimdən bütün hərbi birləşmələrimizə bir daha ciddi tapşırıq verilmişdir ki, aparılan antiterror tədbirləri nəticəsində Qarabağ bölgəsində yaşayan erməni əhalisi zərbə altına düşməməlidir və mülki əhali qorunmalıdır. Biz həm yüksək dəqiqliyə malik silahlardan istifadə edərək buna nail olduq, eyni zamanda, Silahlı Qüvvələrimizin peşəkarlığı nəticəsində mülki vətəndaşlar tamamilə özlərini sığortalanmış vəziyyətdə hiss etmişlər. Eyni zamanda göstəriş verilmişdir ki, mülki infrastruktura da heç bir ziyan dəyməməlidir, ancaq hərbi infrastruktur sıradan çıxarılmalıdır" [2]. Bu, bir daha göstərir ki, Azərbaycan və onun rəhbəri İlham Əliyev hər bir zaman ədalətli, humanist və barışdırıcı mövqe tutur, buna qarşılıq verilməyəndə isə sərt tədbirlər görmək məcburiyyətində qalır.

Azərbaycan 44 günlük Vətən müharibəsi, 1 sutkalıq antiterror tədbiri və sülh danışıqlarına başlanılmasında yanaşmalarına görə dünya təcrübəsində yeni presedent yaratdı. Beləki, BMT qətnamələrinin icrasının təmin olunmadığı, ATƏT-in Minsk Qrupundakı vasitəçilərin uzun illər həll edə bilmədiyi münaqişəni ölkə prezidenti İlham Əliyev öz iradəsi, Azərbaycan Ordusunun rəşadəti, Xalq-Prezident-Ordu həmrəyliyi sayəsində sona çatdırmaqla bərabər, vasitəçilərsiz danışıqlar, sərhədlərin delimitasiya və demarkasiyası prosesinin başlanılması ilə dünya təcrübəsində yeniliyə imza atdı. Ermənistanda bəzi qüvvələrin revanş istəyi və ayrı-ayrı dövlətlərin öz maraqları naminə Cənubi Qafqazda yeni münaqişə yaratmaq planlarına rəğmən, Azərbaycan tərəfindən previntiv addımların atılması bizə qarşı hazırlanmış planların iflası ilə nəticələndi. Regionumuzda hadisələrin bu cür müsbət yöndə davam edəcəyi təqdirdə Ermənistanla sülh danışıqlarının sağlam mühitdə gedəcəyinə inamı artırır və bölgənin gələcəyi, onun iqtisadi inkişafına zəmin yaradacağını deməyə əsas verir. Azərbaycanın Qazax rayonunun işğal alıtında olan 4 kəndi-Bağanis-Ayrım, Aşağı Əskipara, Xeyrimli və Qızıl Hacılı kəndlərinin danışıqlar vasitəsi ilə geri qaytarılması hadisələrin müsbət məcrada getdiyini və Ermənistanın sülh prosesinin qaçılmaz olduğunu başa düşməsinə işarədir.

Azərbaycan hələ münaqişənin ilk illərindən problemlərin sülh və danışıqlar yolu ilə həllinə tərəfdar olub, bu gün də bu mövqedən çıxış edir. Ölkə prezidenti İlham Əliyev müvafiq tədbirlərdə və görüşlərdə həmişə bildirib ki, Azərbaycan heç vaxt müharibə tərəfdarı olmayıb. Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva 2024-cü il mayın 10-da Şuşada birinci yaşayış kompleksinin açılışında iştirak edərkən sakinlərlə görüş zamanı bu fikri bir daha səsləndirdi: "Biz heç vaxt müharibə istəməmişik. Bizə müharibə lazım deyil, bizə torpağımız lazım idi. Minsk Qrupunun 28 ildəki fəa-

liyyəti Azərbaycan xalqına qarşı yönəldilmişdir.Onların yalançı vədləri və fəaliyyətsizliyi təsadüfi deyildi. Onlar məsələni həll etmək istəmirdilər. Onlar bu torpaqları ermənilərə vəd etmişdilər" [1].

Göründüyü kimi, Azərbaycan xalqı və onun rəhbərliyi hər zaman sülh yolunu tutub, bölgədə və dünyada sabitliyin, əmin-amanlığın bərpa olunması,tərəqqi və inkişafa çalışıb və bu kursun davam etdirilməsində israrlıdır. Çünki, sülh və sabitlik hərtərəfli inkişafın təminatçısı, sosial rifahın zəmini, xoş gələcəyin möhkəm əsaslar üzərində qurulmasının əsas şərtləridir.

Nəticə. Elmi-texniki tərəqqi, sənaye inqilabı iqtisadi dividentlərlə bərabər, dünya ölkələrinə müəyyən problemlər də gətirmişdir. Beləki, bu inkişaf həm də təhlükəli silahların, hərbi-texniki vasitələrin yaradılmasına da yol açmış, təhlükə mənbələrini artırmışdır. Bu cür mühitdə silahlı qarşıdurma ehtimalları da artmış, sabitliyə təhdidlər çoxalmışdır. Bu baxımdan müharibə və sülh indi özünü daha qabarıq göstərir. Tədqiqat işində dünya nizamına ciddi təsir edən münaqişə və müharibələrin acı sonluqları barədə tarixi dərslər və sülhün zəruriliyi barədə fikirlər öz əksini tapmış, ayrı-ayrı dövrlərdə baş vermiş müharibələr təhlil olunmuş, sülhə alternativin olmadığı vurğulanmışdır. Beynəlxalq münasibətlər sistemindəki boşluqlar, ikili standartların dünya nizamına mənfi təsirləri faktlar əsasında araşdırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva 2024-cü il mayın 10-da Şuşada birinci yaşayış kompleksinin açılışında iştirak edib və şəhərə köçmüş ilk sakinlərlə görüşüblər. - https://president.az/az/articles/view/65801 [25.04.2025].
2.Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev xalqa müraciət edib. - https://president.az/az/articles/view/61113 [25.04.2025].
3. Əlişanova A. Qarabağ münaqişəsi və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti // "Sosial elmlər" jurnalı, Bakı, 2021, №2, s.110-119.
4. Quliyev B. Dövlətlərarası münasibətlərdə hərbi amillərin dinamikası (sosial-fəlsəfi təhlil). Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsini almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, AMEA-nın mətbəəsi, 2018, 50 s.
5. Mirbəşiroğlu E. Müasir siyasi münaqişələrin nəzəri aspektləri və həlli texnologiyaları. Siyasi elmlər üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, AMEA-nın mətbəəsi, 2018, 52 s.

ГОШГАР БАГИРОВ
Научный сотрудник Института философии и социологии НАНА

ВОЙНА И МИР: РЕАЛЬНОСТЬ И КОНТРАСТЫ

В нынешнее время, когда участились военные и политические конфликтыв мире, вопросы войны и мира имею существенное значение. Обе эти проблемы, связанные с человеческим фактором, относятся к числу основных вопросов, волнующих человечество. По мнению автора, как бы ни подтверждал себя тезис о победителе в войне и проигравшем в мире, не все страны мира хотят осознать и понять эту реальность. В связи с этим прогрессивно мыслящие силы, и ведущие международные организации предпринимают попытки найти выход из ситуации и, как говорится, оправиться от половины ущерба, предпринимают шаги для приостановления военных операций, предотвращения массового уничтожения людей. В исследовательской работе анализируются вопросы войны и мира, в этом контексте человеческий фактор рассматривался как причина, а всесторонний кризис, вызванный войной, рассматривался как следствие. Нашли свое отражение исторические уроки о горьких последствиях конфликтов и войн, серьезно влияющие на мировой порядок, проанализированы войны, происходившие в различные периоды времени подчеркнуто, что альтернативы миру нет.

Ключевые слова: Совет Безопасности, ООН, государство, война, конфликт, агрессия, мир, армия, политика

GOSHGAR BAGIROV
Researcher at the Institute of Philosophy and Sociology of ANAS

WAR AND PEACE: REALITY AND CONTRASTS

The issues of war and peace are becoming relevant in the current era of increasing military and political conflicts in the world. Both of these problems, which are related to the human factor, are among the main issues that concern humanity. According to the author, no matter how much the thesis of being the winner of war and the loser of peace proves itself, not all countries of the world want to perceive and understand this reality. In this regard, progressive-minded forces and leading international organizations are making attempts to find a way out of the situation and, as they say, to return from half the damage, steps are being taken to stop military operations and prevent mass killings of people. The issues of war and peace were analyzed in the research work, and in this context, the human factor was examined as a cause, and the comprehensive crisis arising from the war was examined as a result. Historical lessons about the bitter consequences of conflicts and wars that seriously affect the world order and ideas about the necessity of peace were reflected, wars that occurred in different periods were analyzed, and it was emphasized that there is no alternative to peace.

Keywords: Security Council, U.N.O., state, war, conflict, aggression, peace, army, politics.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi:15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Elşad Həsənov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 32:93/94

СОНА АБАСОВА
Диссертант Бакинского Государственного Университета
Sabasova9@gmail.com

ТУРИЗМ КАК НОВАЯ ПЕРСПЕКТИВНАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ СТРАТЕГИЯ УСТОЙЧИВОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И СТАБИЛЬНОСТИ В МИРЕ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/176-180

Автор в статье отмечает возросшую роль туризма как новой перспективной политической стратегии для устойчивого сотрудничества и стабильности в мире. Основным инструментом сотрудничества рассматриваются туризм, который урегулирует международные отношения. Дается общая характеристика, представлены ключевые стратегии для устойчивого сотрудничества. Учитывая многоплановый характер туристического сектора, особое внимание автор выделяет созданию эффективного сотрудничества между заинтересованными сторонами, включая государственные учреждения, частный сектор, научные круги и гражданское общество.

Ключевые слова: туризм, сотрудничество, стабильность, политика, стратегия.

Введение. В глобализирующимся мире туризм представляет собой такой вид деятельности, который способен урегулировать международные отношения, при этом одновременно сохранить интересы государства. Правильная политическая стратегия создает условия для построения долгосрочных отношений между государствами. Туризм выходит за рамки национальных границ, и существует ряд преимуществ для стран в пределах географического региона, работающих друг с другом в развитии, управлении и продвижении своих туристических секторов. Региональное сотрудничество в области туризма может способствовать укреплению экономических, социальных и культурных связей между странами, тем самым улучшая имидж региона и делая его более привлекательным для иностранных гостей и инвестиций. Развитие регионального подхода также создает более широкий рынок спроса и предложения туристических услуг и предлагает большее разнообразие и более широкий спектр впечатлений для путешественников и туристов.

Туризм может крайне эффективно воздействовать на политические отношения, иметь функции политического влияния и быть частью политического позиционирования и продвижения политических ценностей. Туризм имеет существенное значение в международных политических отношениях как инструмент вывода государств на глобальные рынки, как способ выхода стран из международной изоляции, как фактор формирования позитивного образа страны, её инвестиционной и прочей привлекательности, как локомотив для синергетического развития иных отраслей экономики. Кроме того, обозначено, что туристический поток может использоваться с точки зрения политического давления на то или иное государство. Особенности туризма как политического инструмента международной трансляции гуманитарных ценностей и смыслов, осуществления народной дипломатии и реализации факторов «мягкой силы» в современных международных отношениях.

В статье даны методы по гармонизации влияния туристической деятельности на политические отношения на международном уровне, также отмечено необходимость внимания на сущностные особенности туристической деятельности в части её связи с международным политическим процессом.

Основное содержание. Туризм может крайне эффективно воздействовать на политические отношения, иметь функции политического влияния, быть частью политического позиционирования и продвижения политических ценностей. **Как может влиять туризм на политические отношения между государствами?**

Существует, семь направлений, в которых туризм выступает результативным инструментом в глобальной политике.

1. Туризм как инструмент выхода страны на мировой рынок.
2. Развитие туризма с целью выхода из международной изоляции.
3. Влияние на туристический поток как инструмент политического воздействия и давления.
4. Туризм как фактор формирования позитивного имиджа страны.
5. Туризм как трансляция гуманитарных ценностей.
6. Туризм как инструмент «народной дипломатии».
7. Туризм как «мягкая сила».

Рассмотрим эти направления в примерах. Если говорить о *глобальном рынке*, он начал формироваться на рубеже XIX–XX вв. Туризм как существенная часть глобальных экономических отношений стал развиваться только после Второй мировой войны. Если сравнить с концом прошлого века, то в мире постоянно путешествовало всего около 20 млн человек, а в настоящее время число туристов уже перевалило за миллиард [1].

Одна из причин роста числа туристов это рост численности среднего класса по всему миру, а вторая – рост экономики не только в индустриально развитых странах, но и на развивающихся рынках. Примером можно перечислить Египет, страны Персидского залива, Турцию и Восточную Европу. Самым ярким примером является опыт Китайской Народной Республикой (КНР), которая становится не только крупнейшим туристическим рынком с точки зрения численности постоянно путешествующего населения, но и одной из крупнейших принимающих туристов держав мира. Существующие многие десятилетия рынки часто уже страдают от избыточного притока туристов, что, например, наблюдается в Барселоне и других глобальных туристических городах. Эта проблема получила наименование *«овертуризма»* [2]. Вводимые властями перенасыщенных туристами городов и регионов ограничения (как административные, так и финансовые) приводят к туристическому перетоку, в том числе, на новые рынки. Данное обстоятельство позволяет выходить на глобальный уровень новым странам, как например странам Африки. С учетом обширности континента и разнообразия (климатического и культурного) это позволит выйти на глобальный рынок новым серьезным экономическим и культурным игрокам. Здесь можно вспомнить Эфиопию, Намибию и др. Стабилизация политической ситуации на африканском континенте позволит появиться десяткам новых привлекательных туристических дестинаций. Эффективное туристическое позиционирование позволит уже в скором будущем на рынках новых туристических государств сформироваться новым глобальным экономическим и культурным центрам, подобным, например, Абу-Даби и Эмиратам, в целом. ОАЭ сейчас уже кажутся традиционным туристическим и деловым центром, хотя «открытие» Эмиратов как направления состоялось, с точки зрения мировой экономики, совсем недавно.

Современная политика иногда приводит то или иное государство (а иногда и группы государств) к серьезной степени изоляции. Государство закрывается либо для собственной защиты (как это делает КНДР), либо в силу того, что другие государства пытаются осознанно изолировать ту или иную страну по политическим причинам. Примеры подобной «изоляции» известны. Важны не они, а то, как некоторые страны с помощью туризма выходили из той самой международной изоляции. Несколько слов надо сказать о таком важном явлении как легитимизация непризнанных государств. Туризм здесь также играет, во многом, определяющую роль. Подобную стратегию реализует Турецкая Республика Северного Кипра (ТРСК), которую, на сегодняшний день, формально признали только Турция и Абхазия, что не мешает туркам-киприотам принимать на северо-востоке острова Кипр больше миллиона туристов в год из самых разных стран мира. Как показывает практика, юридическая легитимность существования того или иного государственного образования или региона в составе того или иного государства, не всегда играет существенную роль. Значительно большее значение имеют экономические отношения. И если тот или иной регион признают туристы, то можно со всей уверенностью говорить

о фактической легитимизации тех или иных территориальных изменений. В данном контексте мы сейчас говорим о Крыме и Севастополе, а в перспективе – о Донбассе, Приднестровье, южных регионах Украины и др. [3].

Иногда, чтобы оказать политическое воздействие через экономическое давление в силу политическим причин страны начинают препятствовать международному туристическому потоку по конкретному направлению. Цель ослабевать страну, чтобы она стала политически более «сговорчивой». Примером можно привести Сербию в союзе с Черногорией в период балканских войн конца прошлого века, а также отношения России со странами Западной и Центральной Европы в 2022 году. После февраля 2022 года против России было введено санкции, что, конечно, влияет на взаимный туристический поток.

Туризм привлекает внимание к стране, что повышает её инвестиционную привлекательность. Это касается не только туристической отрасли, туристический поток стимулирует модернизацию старых и открытие новых аэропортов и транспортных путей, создание новых рабочих мест в потребительском секторе. Он крайне эффективно влияет на жилищное строительство и сферу коммерческой недвижимости, изменяет структуру занятости и положительно влияет на рост налогооблагаемой базы, стимулирует развитие сельского хозяйства. Нужно отметить также то, что туризм делает страну модной. Что это означает? Путешествие по данному направлению становится «обязательным» для определенной категории людей. Рост туристического потока приводит к росту деловой активности, как в финансовой, страховой, банковской сфере, так и в индустрии развлечений. Высокий уровень развития сначала туристической экономики, а потом и иных отраслей производства, предопределил политический дискурс, позволивший, в свое время, обсуждать перспективы придания статуса кандидата на вступление в ЕС для Туниса как одной из самых развитых экономик африканского Средиземноморья начала 2000-х годов. Однако «арабская весна» поставила крест на данных политических амбициях. Нужно отметить, что «арабская весна» не позволила Египетской Арабской Республике войти в «двадцатку» ведущих экономик мира, но при установлении стабильного политического режима сможет реализовать данную амбицию.

Если государство хочет быть представлено в глобальной повестке и продвигать на мировой арене некую систему ценностей, то первый шаг по ознакомлению потенциальных потребителей с данными ценностями – это массовый «завоз» туристов, чтобы они смогли «впитать» те самые идеи и смыслы, которые данное государство намерено экспортировать. Гуманитарное лидерство в век тотальной информационной открытости и проникновения информации в самый разные сферы деятельности становится часто определяющим факторов в глобальной политике. Факторы военного превосходства или даже экономического влияния иногда уходят на второй план по сравнению в превосходстве в сфере гуманитарных и духовных ценностей. Туристы, как, впрочем, и студенты, находящиеся на территории того или иного государства, так или иначе, становятся трансляторами гуманитарных, культурных и духовных ценностей той страны, в которой они побывали. В связи с этим эффективное туристическое продвижение приобретает существенные факторы политической экспансии и политического давления на другие страны. Гуманитарные ценности довольно эффективно продвигает Индия, буддистский мир и даже страны Карибского бассейна. Глобальное лидерство китайской социальной сети TikTok (а, например, американцы проводят в данной сети больше времени, чем на любой другой платформе) – тоже часть истории про эффективную трансляцию смыслов и ценностей. Во время охлаждения политических отношений между государствами на роль инструмента межгосударственного общения приходит метод «народной дипломатии». Она не играет существенной роли, главная цель поддержание неофициальной коммуникации. Туризм в этом плане является формой межгосударственного неформального общения, то есть «народной дипломатии». Инструменты «народной дипломатии» широко использовались в период «Холодной войны», туристические поездки играли свою роль и были востребованы не только с точки зрения создания впечатлений, но и с точки зрения обеспечения постоянного неформального политического диалога. В современных условиях туризм как «народная дипломатия» также вполне применим на практике. Как бы низко ни опускался градус межгосударственных политических отношений,

взаимные туристические поездки, так или иначе, будут совершаться, и потенциал их политического применения, в настоящее время, по-прежнему высок, значителен и востребован.

Про феномен «мягкой силы» в последние десятилетия сказано очень многое. К «мягкой силе» относят культурное, образовательное, мировоззренческое и иное духовное политическое влияние. Также факторами «мягкой силы» обладают диаспоры, спорт, религиозные отношения и иные социальные явления. Туризм как вид человеческой деятельности и форма социальных отношений также обладает потенциалом «мягкой силы». Последнее обстоятельство связано с тем, что приезжающий по туристическим причинам человек, в любом случае, остается гражданином своей страны, а значит – в состоянии оказывать влияние на её политику. Если турист, очарованный впечатлениями, получил духовную связь с принимающей его в рамках туристической поездки страны, то, в той или иной степени, данный человек становится «трянслятором» [5].

Заключение. Туризм как социальная система, человеческая деятельность и сфера социальных отношений, безусловно, связана с другими социальными системами. Политика, в том числе, международного или глобального уровней, в данном случае, не является исключением. В первую очередь туризм играет роль формы вывода страны на глобальные рынки, выполняет функции инструмента выхода государства из международной изоляции, содействует формированию и развитию инвестиционной и иной привлекательности страны, обеспечивает экономическое развитие различных отраслей хозяйствования. Также важно добавить, что туризм играет существенную роль в гуманитарном продвижении политических ценностей и смыслов, в осуществлении народной дипломатии и реализации факторов «мягкой силы». Туризм часть международных экономических и политических отношений, в связи с этим, важно осознавать и учитывать политический аспект международной туристической деятельности, особенно в части продвижения политических ценностей и защиты собственной культурной самобытности и безопасности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Новичков Н.В. Туризм как фактор глобальной политики // Россия в глобальной политике. 2016. Т.14. №3. С. 208-221.
2. Новичкова А.В., Новичков Н.В. Овертуризм: локальные проблемы и глобальные решения // Современные проблемы сервиса и туризма. 2019. Т.13. №4. С. 36-45.
3. Новичков николай владимирович - туризм как фактор глобального политического влияния и позиционирования.
4. Смирнов Е.Н. Оценка последствий применения экономических санкций в международной торговле // Международная экономика. 2022. №5.
5. Новичков Н.В., Новичкова А.В., Воскресенская Ю.В. Новые вызовы современным компаниям в условиях инновационной экономки // Сервис plus. 2016. Т.10. №1. С. 64-69.
6. Новичков Н.В., Новичкова А.В., Воскресенская Ю.В. Новые вызовы современным компаниям в условиях инновационной экономки // Сервис plus. 2016. Т.10. №1. С. 64-69. 14.
7. Александрова А.Ю., Шипугина М.В. Международный туризм как геополитическая сила: Монография. М.; Берлин: Директ-Медиа, 2020. 98 с. 15.
8. Федорова Т.А. Управление рисками и страхование в туризме: Монография. М.: ИН ФРА-М, 2020. 192 с.
9. Новичков Н.В., Новичкова А.В., Туризм как фактор глобального политического влияния и позиционирования.

SONA ABASOVA
Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı

TURİZM DÜNYADA DAVAMLI ƏMƏKDAŞLIQ VƏ SABİTLİK ÜÇÜN YENİ PERSPEKTİVLİ SİYASİ STRATEGİYA KİMİ

Müəllif məqalədə dünyada davamlı əməkdaşlıq və sabitlik üçün yeni perspektivli siyasi strategiya kimi turizmin artan rolunu qeyd edir. Turizm beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən əməkdaşlığın

əsas aləti hesab olunur. Məqalədə ümumi təsvir verilir və davamlı əməkdaşlıq üçün əsas strategiyalar təqdim olunur. Turizm sektorunun çoxşaxəli xarakterini nəzərə alaraq, müəllif maraqlı tərəflər, o cümlədən dövlət qurumları, özəl sektor, akademik dairələr və vətəndaş cəmiyyəti arasında səmərəli əməkdaşlığın yaradılmasına xüsusi diqqət yetirir.

Açar sözlər: turizm, əməkdaşlıq, sabitlik, siyasət, strategiya.

SONA ABASOVA
PhD student of Baku State University

TOURISM AS A NEW PROMISING POLITICAL STRATEGY FOR SUSTAINABLE COOPERATION AND STABILITY IN THE WORLD

The author of the article notes the increased role of tourism as a new promising political strategy for sustainable cooperation and stability in the world. Tourism is considered the main instrument of cooperation, which will regulate international relations. A general description is given, key strategies for sustainable cooperation are presented. Given the multifaceted nature of the tourism sector, the author pays special attention to the creation of effective cooperation between stakeholders, including government agencies, the private sector, academia and civil society.

Keywords: tourism, cooperation, stability, politics, strategy.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 09 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: s.ü.f.d. Afət Səfərova, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94(479.24); UOT 94

SƏBİNƏ HƏSƏNOVA
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
sabinhasanova08@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ QƏRB SLAVYAN ÖLKƏLƏRİ ARASINDA BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/181-186

Azərbaycan ilə Qərb Slavyan ölkələri arasında beynəlxalq əlaqələrin yaranması XX əsrin sonlarından – Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazanmasından sonra sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Bu münasibətlər siyasi, iqtisadi, mədəni və humanitar sahələri əhatə edir. Siyasi sahədə qarşılıqlı səfərlər, diplomatik nümayəndəliklərin açılması və beynəlxalq təşkilatlarda əməkdaşlıq əlaqələrin möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. İqtisadi münasibətlər enerji sahəsində əməkdaşlıq, investisiya təşviqi və ticarət dövriyyəsinin artması ilə müşahidə olunur. Azərbaycan Respublikasının zəngin enerji ehtiyatları, xüsusilə neft və qaz ixracı bu əlaqələrdə mühüm rol oynayır. Mədəni sahədə isə qarşılıqlı tədbirlər, ali təhsil mübadiləsi və elmi əməkdaşlıq xalqlar arasında anlayış və dostluğun inkişafına xidmət edir. Həmçinin, Qərb Slavyan ölkələrinin Avropa İttifaqında təmsil olunması Azərbaycanın Avropa strukturlarına inteqrasiya səylərində dəstəkçi rol oynamışdır. Ümumilikdə, Azərbaycan və Qərb Slavyan ölkələri arasında əlaqələrin yaranması və inkişafı qarşılıqlı maraq və strateji tərəfdaşlıq prinsipləri əsasında formalaşaraq regionda sülhə və sabitliyə töhfə verir.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Qərb slavyanlar, xarici siyasət, beynəlxalq təşkilatlar, əməkdaşlıq.

Giriş. Qlobal və regional siyasətdə baş verən dinamik dəyişikliklər, xüsusilə enerji təhlükəsizliyi, geosiyasi sabitlik və beynəlxalq əməkdaşlığın yeni formalarının yaranması kontekstində Azərbaycan ilə Qərb slavyan ölkələri – Polşa, Çexiya və Slovakiya arasında münasibətlərin öyrənilməsi aktuallıq kəsb edir. Bu ölkələr həm Avropa İttifaqının və NATO-nun fəal üzvləri, həm də Mərkəzi Avropa regionunun mühüm aktorları kimi Azərbaycan üçün strateji tərəfdaşlardır. Son illərdə Azərbaycanın enerji resurslarına olan tələbatın artması, eləcə də Avropa ilə enerji əməkdaşlığının gücləndirilməsi Qərb slavyan ölkələri ilə münasibətləri daha da ön plana çıxarmışdır [4, s.116].

Eyni zamanda, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin başa çatması və bölgədə yeni reallıqların yaranması fonunda bu ölkələrin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə verdiyi dəstək, beynəlxalq təşkilatlarda nümayiş etdirdikləri mövqe və müxtəlif sahələrdə imzalanan əməkdaşlıq sənədləri bu münasibətlərin dərinləşdiyini göstərir.

Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun artmasında bir sıra mühüm amillər rol oynamışdır. İlk növbədə, ölkənin enerji strategiyası xüsusi vurğulanmalıdır. "Əsrin müqaviləsi" (1994) və sonrakı enerji layihələri, xüsusilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTƏ) qaz kəməri və Cənub Qaz Dəhlizi Azərbaycanın Avropanın enerji təhlükəsizliyində əsas tərəfdaş kimi mövqeyini gücləndirmişdir [11].

Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq da Azərbaycanın beynəlxalq siyasətdə yerini müəyyən edən əsas istiqamətlərdəndir. Azərbaycan BMT, ATƏT, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Avropa Şurası və digər nüfuzlu beynəlxalq qurumların fəal üzvüdür. Xüsusilə 2011-ci ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü seçilməsi və 2019-2023-cü illərdə Qoşulmama Hərəkatına uğurlu sədrliyi Azərbaycanın beynəlxalq arenada diplomatik imkanlarını genişləndirmişdir [10].

Azərbaycanın beynəlxalq siyasətdə rolunun artmasında regional sabitlik və təhlükəsizlik məsələləri də önəmli yer tutur. 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycan ərazi bütövlüyünü bərpa etmiş və bölgədə yeni geosiyasi reallıqlar formalaşmışdır. Post-müharibə dövründə ölkə regional inteqrasiya, nəqliyyat dəhlizlərinin açılması və dayanıqlı sülhün təmin olunması istiqamətində fəal diplomatik təşəbbüslərlə çıxış edir.

Bundan əlavə, Azərbaycanın "multivektor" xarici siyasət kursu, yəni eyni zamanda Qərb, Şərq, Rusiya, Türkiyə və Çin ilə balanslaşdırılmış münasibətlər yürütməsi ölkənin beynəlxalq siyasətdə özünəməxsus mövqeyini qorumasına şərait yaradır. Bu yanaşma ölkəyə həm Qərb slavyan ölkələri ilə, həm də Şərq və Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirmək imkanı verir. Qlobal geosiyasi mühitin dəyişməsi, regional münaqişələrin sülh yolu ilə həllinə yönəlik təşəbbüslərin artması və enerji təhlükəsizliyinin aktuallaşması Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlərdəki rolunu daha da ön plana çıxarmışdır.

Azərbaycan ilə Polşa, Çexoslovakiya (sonradan Çexiya və Slovakiya) arasında münasibətlər SSRİ dövründə birbaşa dövlətlərarası deyil, Sovet İttifaqının ümumi xarici siyasəti çərçivəsində həyata keçirilirdi. Həmin dövrdə bu ölkələr sosialist düşərgəsinin üzvləri kimi daha çox ideoloji yaxınlıq əsasında qarşılıqlı münasibətlər qururdular. Azərbaycan isə Sovet İttifaqının tərkib hissəsi olduğundan, əlaqələr əsasən Moskva vasitəsilə təşkil olunurdu.

Bu dövrdə bir sıra iqtisadi və mədəni mübadilələr olsa da, Azərbaycanın müstəqil aktor kimi çıxış etməsi mümkün deyildi. Buna baxmayaraq, Polşa və Çexoslovakiya ilə texniki əməkdaşlıq, sənaye və təhsil sahələrində qeyri-rəsmi münasibətlər olmuşdur. Məsələn, bir sıra Azərbaycan mütəxəssisləri Polşada təhsil almış, eləcə də Çex texnologiyası ilə işləyən avadanlıqlar Azərbaycanda tətbiq olunmuşdur [4, s.143].

1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsi ilə Polşa, Çexiya və Slovakiya ilə ikitərəfli münasibətlərin qurulması üçün real hüquqi və diplomatik əsaslar formalaşdı. Qərb slavyan ölkələri Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk Avropa ölkələrindən oldular və bu, gələcək münasibətlərə güclü təməl yaratdı.

Polşa Azərbaycanın müstəqilliyini 1991-ci ilin sonlarında tanıdı və 21 fevral 1992-ci ildə diplomatik münasibətlər quruldu. Çexiya ilə diplomatik əlaqələr 27 yanvar 1993-cü ildə yaradıldı. Slovakiya isə Çexoslovakiyanın dağılmasından sonra 23 noyabr 1993-cü ildə Azərbaycanla diplomatik münasibətləri təsis etdi. Bu münasibətlərin təşəkkülündə ilk illərdə səfirliklərin açılması, konsulluq fəaliyyətinin təşkili və diplomatik nümayəndəliklərin yaradılması mühüm rol oynadı. Azərbaycan Varşavada (Polşa) 2005-ci ildə səfirlik açdı, Polşa isə 2001-ci ildən etibarən Bakıda fəaliyyət göstərməyə başladı. Çexiya 2005-ci ildə Bakıda səfirlik açdı, Azərbaycan isə 2007-ci ildən Praqada fəaliyyət göstərir. Slovakiya ilə diplomatik nümayəndəliklər daha gec açıldı, lakin ölkələr daimi nümayəndəlik və fəxri konsulluqlar vasitəsilə əlaqələri inkişaf etdirdilər.

İkitərəfli münasibətlər fonunda Azərbaycan xüsusilə Polşa ilə strateji əməkdaşlıq qurmağa müvəffəq olmuşdur. 2000-ci illərdən başlayaraq enerji təhlükəsizliyi, nəqliyyat və Şərq Tərəfdaşlığı proqramı çərçivəsində əməkdaşlıq daha da güclənmişdir. Polşa Azərbaycanla münasibətlərdə regionda sabitlik və enerji təhlükəsizliyini prioritet saymışdır.

Çexiya ilə münasibətlər də diplomatik baxımdan fəaldır. İkitərəfli ticarət və energetika sahəsində razılaşmalar münasibətləri gücləndirmiş, bu ölkə Azərbaycanın xam neftinin əsas alıcılarından birinə çevrilmişdir. Slovakiya ilə əməkdaşlıq daha çox çoxtərəfli platformalar və Avropa İttifaqı çərçivəsində inkişaf etmişdir. Çoxtərəfli siyasi münasibətlər çərçivəsində GUAM (Gürcüstan-Ukrayna-Azərbaycan-Moldova) və Visegrad qrupu (Polşa, Çexiya, Slovakiya, Macarıstan) ölkələri arasında əməkdaşlıq imkanları da diqqət mərkəzində olmuşdur. Hər iki qrup regional sabitlik və inteqrasiya üçün müvafiq platformalar təqdim edir və Azərbaycan bu imkanlardan istifadə etməyə çalışır [2, s.53].

Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq. Azərbaycan ilə Qərb slavyan ölkələri arasında beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq da dərinləşməkdədir. Bu münasibətlər, xüsusilə BMT, ATƏT, Avropa Şurası və Avropa İttifaqı kimi platformalarda özünü göstərmişdir. BMT çərçivəsində Polşa, Çexiya və Slovakiya Azərbaycanın irəli sürdüyü təşəbbüsləri dəstəkləmiş, müxtəlif qətnamələrdə neytral və ya dost mövqe nümayiş etdirmişlər. Azərbaycanın BMT-dəki fəallığı, xüsusilə 2011–2013-cü illərdə Təhlükəsizlik Şurasına qeyri-daimi üzv seçilməsi zamanı bu ölkələrin dəstəyi ilə gücləmişdir [11].

ATƏT çərçivəsində əməkdaşlıq daha çox təhlükəsizlik, insan hüquqları və demokratiya sahələrində aparılır. ATƏT-in Minsk Qrupunun fəaliyyəti dövründə Qərb slavyan ölkələri Azərbaycanın mövqeyinə anlayışla yanaşmış və obyektiv mövqe saxlamışlar. Eyni zamanda, ATƏT çərçivəsində seçki müşahidəsi və islahat proqramlarında əməkdaşlıq həyata keçirilmişdir. Avropa Şurası ilə əməkdaşlıq

Polşa, Çexiya və Slovakiya ilə ikitərəfli münasibətlərə də müsbət təsir etmişdir. Həmin ölkələrin parlamentariləri Azərbaycanın Avropa Şurası Parlament Assambleyasındakı mövqeyini dəstəkləmiş, Azərbaycan nümayəndə heyətləri ilə sıx əməkdaşlıq etmişlər.

Qərb slavyan ölkələri, xüsusilə Polşa və Çexiya, Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində ərazi bütövlüyünü dəstəklədiklərini bir neçə dəfə rəsmi şəkildə bəyan etmişlər. Bu dəstək həm ikitərəfli görüşlərdə, həm də beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində rəsmi sənədlərdə və çıxışlarda əks olunmuşdur. Polşa, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi dövründə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyən mövqeyini ATƏT və Avropa İttifaqı çərçivəsində dəfələrlə ifadə etmişdir. Çexiya Parlamenti 2013-cü ildə Azərbaycanla dostluq və əməkdaşlıq qrupunun təşəbbüsü ilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyən bəyanat qəbul etmişdir. Slovakiya da 2020-ci ildə İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı regionda sülh və Azərbaycanın suverenliyi məsələsində balanslı mövqe nümayiş etdirmişdir. Azərbaycan və Qərb slavyan ölkələri arasında ali səviyyədə baş tutan qarşılıqlı səfərlər və imzalanmış sənədlər münasibətlərin institusional və hüquqi bazasını möhkəmləndirmişdir [10].

Polşa ilə Prezident İlham Əliyevin Polşaya rəsmi səfərləri (2005, 2017-ci illər) çərçivəsində iqtisadi, energetika və nəqliyyat sahələrində bir sıra sazişlər imzalanmışdır. 2007-ci ildə Polşa Prezidenti Lech Kaczyński-nin Bakıya səfəri zamanı strateji əməkdaşlıq sənədləri qəbul olunmuşdur. Çexiya ilə Prezident İlham Əliyevin 2009-cu ildə Çexiyaya rəsmi səfəri zamanı "İqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi haqqında Birgə Bəyanat" imzalanmışdır [6, s.212-213].

Enerji, səhiyyə və təhsil sahələrini əhatə edən əməkdaşlıq protokolları imzalanmışdır. Slovakiya ilə 2019 və 2023-cü illərdə keçirilən yüksək səviyyəli hökumətlərarası komissiya iclasları çərçivəsində sənaye, nəqliyyat, texnologiya sahələrində razılaşmalar əldə olunmuşdur.

Enerji təhlükəsizliyi məsələlərində Qərb slavyanları. Enerji təhlükəsizliyi Qərb slavyan ölkələri ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlığın əsas sütunlarından biridir. Azərbaycanın zəngin enerji resursları və onun Avropaya enerji ixrac edən etibarlı tərəfdaş kimi rolu, xüsusilə Polşa və Çexiya üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ən vacib layihələrdən biri Cənub Qaz Dəhlizidir. Bu dəhliz Azərbaycan qazının Gürcüstan, Türkiyə və Avropa ölkələri vasitəsilə Avropa bazarlarına çatdırılmasını nəzərdə tutur. Cənub Qaz Dəhlizi vasitəsilə Azərbaycan qazı artıq Yunanıstan, İtaliya və Bolqarıstana ixrac olunur, və gələcəkdə bu qazın Mərkəzi Avropaya, o cümlədən Polşa və Slovakiyaya da çatdırılması planlaşdırılır [7, s.133-135].

Polşa bu layihədə "Baltik Boru Kəməri" və "Three Seas Initiative" (Üç Dəniz Təşəbbüsü) çərçivəsində maraqlıdır. Azərbaycanın qaz təchizatı, Rusiyadan enerji asılılığını azaltmağa çalışan Avropa ölkələri üçün alternativ mənbə kimi strateji əhəmiyyət daşıyır. Çexiya isə Azərbaycan neftinin əsas alıcılarından biridir. Bu ölkənin enerji təhlükəsizlik strategiyasında Azərbaycanın xüsusi yeri vardır və Çexiyanın "Unipetrol" şirkəti uzun illərdir Azərbaycan neftini emal edir [10].

Azərbaycan hərbi bloklara qoşulmayan ölkə olsa da, NATO ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Qərb slavyan ölkələri ilə sıx təmaslar qurmuşdur. Bu əməkdaşlıq əsasən "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı, Fərdi Tərəfdaşlıq Əməkdaşlıq Planı (IPAP) və Tərəfdaşlıq üzrə Fəaliyyət Planı vasitəsilə həyata keçirilir. Polşa bu prosesdə xüsusi fəallıq göstərmiş, Azərbaycanda keçirilən hərbi və təhlükəsizlik sahəli təlimlərdə iştirak etmiş, eyni zamanda Azərbaycan zabitlərinin NATO standartları üzrə hazırlanmasına dəstək vermişdir. Çexiya və Slovakiya NATO üzvü kimi Azərbaycanın müstəqilliyini və suverenliyini dəstəkləyən mövqe sərgiləmiş, Azərbaycanın Əfqanıstandakı NATO missiyalarına qoşulmasını müsbət qiymətləndirmişlər.

Avropa İttifaqı çərçivəsində əməkdaşlıq isə daha geniş spektrdə - enerji, nəqliyyat, rəqəmsallaşma, təhlükəsizlik, miqrasiya və insan hüquqları kimi sahələri əhatə edir. Qərb slavyan ölkələri – xüsusilə Polşa və Slovakiya - Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında tərəfdaşlığın dərinləşdirilməsinə dair səyləri dəstəkləmiş və bu istiqamətdə vasitəçilik missiyası da həyata keçirmişlər. Azərbaycan "Şərq Tərəfdaşlığı" proqramı çərçivəsində Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığını inkişaf etdirərkən, bu ölkələrin texniki yardım və təcrübə mübadiləsi böyük əhəmiyyət daşıyır [11].

Azərbaycan və Qərb slavyan ölkələri qlobal təhlükəsizlik çağırışları - o cümlədən terrorizmə qarşı mübarizə, qanunsuz miqrasiya, transmilli cinayətkarlıq və kiber təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq edirlər. Azərbaycan bu ölkələrlə Interpol və Avropa Polis Təşkilatı (Europol) çərçivəsində koor-

dinasiyanı gücləndirərək, informasiya mübadiləsi, risklərin qiymətləndirilməsi və qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsində iştirak edir. Terrorizmlə mübarizə sahəsində Azərbaycanda keçirilən beynəlxalq təhlükəsizlik forumlarında Polşa, Çexiya və Slovakiyadan mütəxəssislər iştirak etmiş və regional təhlükələrin müzakirəsinə töhfə vermişlər. Miqrasiya məsələləri üzrə əməkdaşlıq, xüsusilə Yaxın Şərq və Əfqanıstandan olan qaçqın axınlarının qarşısının alınması və sərhəd təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində həyata keçirilir. Bu, həm də Avropa İttifaqının sərhəd təhlükəsizliyi proqramları çərçivəsində reallaşır. Kiber təhlükəsizlik sahəsində isə Slovakiya və Çexiya Azərbaycanla birgə layihələrdə iştirak etmiş, dövlət qurumlarına texniki dəstək və təlimlər təklif etmişdir.

XX əsrin sonlarında sosialist rejimlərin süqutu ilə bu ölkələr müstəqil siyasət yürütməyə başladılar. 1999-cu ildə Polşanın, 2004-cü ildə isə Çexiya və Slovakiyanın NATO-ya, eyni zamanda Avropa İttifaqına üzv olmaları onların beynəlxalq siyasətdə Qərb strukturlarında fəal iştirakını rəsmiləşdirmişdir. Bu ölkələr hazırda Avropanın təhlükəsizlik və enerji gündəmində mühüm rol oynayır və Şərq Tərəfdaşlığı ölkələri ilə, o cümlədən Azərbaycanla əməkdaşlığın inkişafında maraqlıdırlar [2, s.78-80].

Azərbaycanın enerji resursları və Qərb slavyan ölkələrinin Avropa enerji bazarındakı maraqları iqtisadi əməkdaşlığın əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Xüsusilə "Cənub Qaz Dəhlizi" layihəsi çərçivəsində bu ölkələrin enerji təhlükəsizliyi məsələsində Azərbaycanın rolu artmaqdadır. Polşa "Baltik-Adriatik-Qara dəniz" təşəbbüsündə Azərbaycanın iştirakı ilə maraqlıdır və Bakı limanı ilə Qdansk limanı arasında yükdaşımaların artırılması perspektivlidir. Çexiya isə Azərbaycanın xam neftinin əsas alıcılarından biridir. İki ölkə arasında enerji sahəsində əməkdaşlığa dair memorandumlar imzalanmışdır. Slovakiya ilə iqtisadi münasibətlər nisbətən zəif inkişaf etsə də, son illərdə sənaye avadanlıqları, kənd təsərrüfatı məhsulları və əczaçılıq sahəsində ticarət artmaqdadır. Azərbaycan ilə Qərb slavyan ölkələri arasında qarşılıqlı ticarət dövriyyəsi sabit şəkildə inkişaf edir və hökumətlərarası iqtisadi komissiyaların fəaliyyəti bu prosesə dəstək verir [11].

Şərq Tərəfdaşlığı proqramı çərçivəsində Azərbaycan ilə bu ölkələr arasında layihələr həyata keçirilmiş, demokratik islahatlar, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı, rəqəmsallaşma və yaşıl enerji kimi sahələr üzrə birgə əməkdaşlıq təşviq olunmuşdur. Polşa və Slovakiya da Avropa İttifaqının "Transxəzər nəqliyyat dəhlizi" təşəbbüslərində Azərbaycanın fəal iştirakını dəstəkləmiş, regionlararası nəqliyyat və logistika sahəsində sıx əməkdaşlığa maraq göstərmişdir.

Son illərdə beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən dəyişikliklər - enerji təhlükəsizliyinə dair çağırışlar, yeni nəqliyyat marşrutlarının formalaşması və geosiyasi ittifaqların yenidən qurulması - Azərbaycan ilə Qərb slavyan ölkələri arasında əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar açır. Rusiya-Ukrayna müharibəsi fonunda Avropa ölkələrinin enerji mənbələrini diversifikasiya etməyə çalışması Azərbaycanın strateji əhəmiyyətini daha da artırmışdır [10].

Qərb slavyan ölkələri üçün Azərbaycan alternativ enerji mənbəyi, sabit tərəfdaş və Cənubi Qafqaz regionunda geosiyasi aktor kimi dəyərləndirilir. Bu səbəbdən də enerji, nəqliyyat, təhlükəsizlik və texnologiya sahələrində əməkdaşlıq genişləndirilə bilər.

Nəticə. Azərbaycan ilə Qərb slavyan ölkələri – Polşa, Çexiya və Slovakiya arasında diplomatik münasibətlərin inkişafı, xüsusilə 1990-cı illərin sonlarından etibarən mühüm mərhələlərdən keçmişdir. Müxtəlif tarixi, mədəni və siyasi faktorlar, həmçinin regional və qlobal geosiyasi mühit bu əlaqələrin dinamikasını formalaşdırmışdır. Qərb slavyan ölkələri, Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasını dəstəkləmiş və sonrakı illərdə ölkənin beynəlxalq mövqeyini gücləndirən mühüm tərəfdaşlara çevrilmişdir. Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi ilə birlikdə, bu ölkələrlə münasibətlərin inkişafı Avropa İttifaqı və NATO kimi beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin inkişafını və Azərbaycana bu strukturlarla əlaqələrin qurulmasında dəstək verməsini təmin etmişdir. Qərb slavyan ölkələri Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və suverenliyini dəstəkləyərək, regionda sabitlik və təhlükəsizlik məsələlərində Azərbaycanla əməkdaşlıq etmişlər.

Bugünkü gündə Azərbaycan ilə Polşa, Çexiya və Slovakiya arasında əməkdaşlıq daha geniş və çoxsahəli xarakter daşıyır. İqtisadiyyat, enerji, mədəniyyət və təhsil sahələrində tərəfdaşlıq yeni perspektivlər açmaqdadır. Xüsusilə, enerji təhlükəsizliyi və yaşıl enerjinin inkişafı sahəsində yeni əməkdaşlıq imkanları meydana çıxmışdır. Avropa İttifaqı ilə Şərq Tərəfdaşlığı proqramı çərçivəsində Azərbaycanın daha fəal iştirakı, bu ölkələr ilə əlaqələrin daha da möhkəmlənməsini təmin etmişdir.

Gələcəkdə Azərbaycan və Qərb slavyan ölkələri arasında əlaqələrin daha da intensivləşdirilməsi, həm regional, həm də beynəlxalq arenada daha güclü strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin qurulmasına səbəb ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev Tahir, Slavyan ölkələri tarixi:1917-2015, Bakı, 2016, 372 s.
2. History Forever, History of Czech Republic & Yugoslavia: Bohemia, Czechoslovakia, Czech Republic & Czechia, Amazon Digital Services LLC - Kdp, 2022, 96 p.
3. Hochman Jiří, Fawn Rick, Historical Dictionary of the Czech State, Scarecrow Press, 2010, 354 p.
4. William Mahoney, The History of the Czech Republic and Slovakia, Bloomsbury Academic, 2023, 320 p.
5. Məmmədov Habil, Slavyan ölkələri tarixi: uzaq keçmişdən XX əsrin 20-ci illərinədək, Bakı, Elm və Təhsil, 2020, 676 s.
6. Qasımlı Musa, Azərbaycan Respublikasının tarixi: 1991-2021, Bakı, BDU nəşriyyatı, 2021, 520 s.
7. Piriyev Abbas, Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik problem, Bakı, Bakı Dövlət Universiteti, 2002, 530 s.
8. Valiyev Anar, Azerbaijan's Geopolitical Landscape: Contemporary Issues, 1991–2018, Baku, 2020.
9. Шарый Андрей, Чешское время: большая история маленькой страны: от святого Вацлава до Вацлава Гавела, Азбука-Аттикус, 2022, 592 с.
10. Çex Respublikası / Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin saytı. - https://mfa.gov.az/az/category/avropa/cexiya [19.04.2024].
11. History of Czech Republic. - https://mzv.gov.cz/stockholm/en/information_about_the_czech_republic/history/index.html [21.04.2024].

САБИНА ГАСАНОВА
Докторант Бакинского Государственного Университета

УСТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И СТРАНАМИ ЗАПАДНЫХ СЛАВЯН

Установление и развитие международных отношений между Азербайджаном и западнославянскими странами начали стремительно развиваться после обретения Азербайджаном независимости в конце XX века. Эти отношения охватывают политическую, экономическую, культурную и гуманитарную сферы.

В политической сфере укреплению связей способствовали взаимные визиты, открытие дипломатических представительств и сотрудничество в рамках международных организаций. Экономические отношения характеризуются сотрудничеством в энергетическом секторе, поощрением инвестиций и ростом товарооборота. Богатые энергетические ресурсы Азербайджана, особенно экспорт нефти и газа, играют ключевую роль в этих отношениях.

В культурной сфере взаимные мероприятия, академические обмены и научное сотрудничество способствуют укреплению взаимопонимания и дружбы между народами. Кроме того, представительство западнославянских стран в Европейском союзе поддерживает усилия Азербайджана по интеграции в европейские структуры.

В целом, возникновение и развитие отношений между Азербайджаном и западнославянскими странами основаны на взаимных интересах и принципах стратегического партнёрства, способствуя укреплению мира и стабильности в регионе.

Ключевые слова: Республика Азербайджан, западные славяне, внешняя политика, международные организации, сотрудничество.

HASANOVA SABINA
Doctoral student of Baku State University

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND THE WESTERN SLAVIC COUNTRIES

The establishment and development of international relations between Azerbaijan and the Western Slavic countries began to progress rapidly after Azerbaijan gained independence in the late 20th century. These relations encompass political, economic, cultural, and humanitarian spheres.

In the political field, mutual visits, the opening of diplomatic missions, and cooperation within international organizations have contributed to the strengthening of ties. Economic relations are characterized by cooperation in the energy sector, investment promotion, and increased trade turnover. Azerbaijan's rich energy resources, especially oil and gas exports, play a crucial role in these relations.

In the cultural sphere, mutual events, academic exchange programs, and scientific cooperation foster understanding and friendship between the nations. Additionally, the representation of Western Slavic countries in the European Union has supported Azerbaijan's efforts toward integration with European structures.

Overall, the emergence and development of relations between Azerbaijan and the Western Slavic countries are based on mutual interests and principles of strategic partnership, contributing to peace and stability in the region.

Keywords: Republic of Azerbaijan, Western Slavs, foreign policy, international organization, cooperation.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Abutalıb Cəlilov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94(479.24)

АРЗУ ИМАНЛЫ
Бакинский Государственный Университет,
Исторический факультет
arzu_imanli@mail.ru

ГЕЙДАР АЛИЕВ КАК АРХИТЕКТОР АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕОЛОГИИ И ДИАСПОРНОЙ ПОЛИТИКИ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/187-190

В условиях глобализации и усиления миграционных процессов вопросы сохранения национальной идентичности и сплочения соотечественников за рубежом приобретает особую значимость. Изучение опыта Гейдара Алиева в данной сфере позволяет выявить эффективные механизмы взаимодействия с диаспорой и продвижения национальных интересов на международной арене. Статья предлагает комплексный анализ деятельности Гейдара Алиева по формированию азербайджанской идеологии и организации диаспоры опираясь на современные исследования и официальные документы.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, азербайджанская идеология, диаспора, азербайджанство, национальная идентичность.

«Азербайджанцы, где бы они ни находились, должны не забывать своей родины, своей нации, своего языка, своей культуры, своей истории и служить азербайджанскому народу».

Гейдар Алиев

Введение. После обретения независимости в 1991 году Азербайджан столкнулся с задачей формирования национальной идеологии и консолидации азербайджанцев, проживающих за рубежом. Важную роль в этих процессах сыграл Общенациональный лидер Гейдар Алиев, чьи инициативы способствовали укреплению национальной идентичности и созданию организованной диаспоры.

***

Формирование национальной идеологии также было важным элементом обеспечения внутренней стабильности и внешнеполитической субъектности Азербайджана. Анализ политического наследия Гейдара Алиева позволяет выявить истоки современной идеологической доктрины страны [3, с.130-135].

Гейдар Алиев последовательно продвигал идею того, что азербайджанский народ обладает древней культурой и историей государственности, восходящей к таким формациям, как Албания Кавказская, Ширваншахи, Государство Сефевидов и др. В его публичных выступлениях постоянно звучали отсылки к героическому прошлому, культурному наследию и борьбе за независимость *«Наш народ имеет богатое историческое наследие, и это наследие должно стать основой для построения современного и сильного Азербайджана»* - подчеркивал он [1, с.112].

Его выступлениях на форумах, съездах, государственных мероприятиях регулярно включали обращения и историческим корням, национальной культуры и миссии Азербайджана в современном мире. По словам Алиева *«идеология - это основа, на которой строется устойчивое государство»* [5].

Гейдар Алиев сыграл ключевую роль в развитии и укреплении идеологии азербайджанства, которая стала объединяющим фактором для многонационального населения страны. При нем была создана устойчивая государственная идеология, основанная на национальных ценностях, историческом памяти и государственном суверенитете. Он последовательно выстраивал систему идеологических ориентиров, в основе которой лежали:

- Принципы независимости и суверенитета;
- Единство азербайджанского народа;
- Историческая преемственность и уважение к наследию;
- Роль Баку как центра тюркской цивилизации;
- Культурная и языковая идентичность [7].

Особое внимание Гейдар Алиев уделял роли молодежи и образование в формировании идеологического сознания. Создание азербайджанских учебников истории, популяризация деталей национального возрождения, развитие медиа - все эти меры были направлены на укрепления патриотизма и национального самосознания.

В 1995 году была принята Конституция Азербайджана, в которой официально закреплялись основные положения государственной идеологии: приоритет прав и свобод человека, независимость нерушимость границ, а также сохранения и развитие азербайджанской культуры. Это стало важным этапом институционализации идеологических основ. Одновременно с этим началась активная работа по популяризации азербайджанского языка, литературы, национальных символов, включая флаг. В 2001 году Алиев, подписал указ, «О совершенствование языка», подчеркнув важность азербайджанского языка как основного элемента национальной идентичности [5].

Гейдар Алиев ввел понятие «азербайджанство» (на азерб. azərbaycançılıq), которое отражало идеи унитарности, патриотизма и непрерывности государственности: *«Национальное сознание - это патриотизма и основа государственности. Без сильного чувства азербайджанства невозможно сохранить нашу независимость»* [1, с.17].

Идеологические принципы, сформированные Гейдаром Алиевым, не остались на уровне деклараций. Они были интегрированы в практическую политику государства через систему государственной пропаганды, праздников, образовательных программ и мемориальных акций. Важную роль в этом сыграли государственные памятные даты, символизирующие историческую борьбу и национальную память. Одним из примеров стало закрепление на государственном уровне. Дня национального возрождения (17 ноября), Дня независимости (28 мая), Дня трагедии 20 января (20 января), а также Дня памяти жертв Ходжалинской трагедии (26 февраля). Эти даты стали не только памятными, но и важными элементами формирования исторической идентичности граждан. По словам самого Алиева, «народ не помнящий своей истории, не может строить своё будущее» [6]. В образовательной политике усилилось внимание к истории Азербайджана, в том числе к ранее замалчиваемым темам - трагедии 20 января 1990 года, Ходжалинской резне, борьба за независимость. Таким образом, при Гейдаре Алиеве была создана концептуально выстроенная и конституциональная идеология, основанная на исторической памяти, идеях независимости и государственности.

Одним из значимых шагов в этом направлении стало учреждение 31 декабря как Дня солидарности азербайджанцев мира, что подчеркнуло важность национального единства и азербайджанства. В своих зарубежных поездках Алиев регулярно встречался с представителями диаспоры, проявляя интерес к их проблемам и призывая к активному участию в защите национальных интересов независимого Азербайджана. Понимая необходимость систематической работы с соотечественниками за рубежом, Алиев 23 мая 2001 г. издал указ о проведении Первого съезда азербайджанцев мира, который состоялся 9-10 ноября того же года, в Баку. В съезде приняли участие 406 представителей из более чем 200 организаций из 36 стран, а также 63 гостя. На съезде была предложена идея создания специального государственного органа для координации деятельности диаспоры, что привело к утверждению 5 июля 2002 года Государственного комитета по делам азербайджанцев, проживающих за рубежом [6]. *«Где бы ни жил азербайджанец, он должен помнить о своей Родине, служить ей, укреплять ее авторитет»* [5].

Эти инициативы способствовали укреплению национальной идентичности азербайджанцев за границей, развитию их связей с родиной и координации по защите интересов Азербайджана на международной арене. Таким образом, политика Гейдара Алиева заложила прочный

фундамент для консолидации азербайджанской диаспоры и продвижения национальной идеологии.

С возвращением к власти национального лидера Гейдара Алиева в 1993 году начались фундаментальные изменения в сфере диаспоростроительства [4, с.38]. Гейдар Алиев первым из азербайджанских лидеров выстроил системную стратегию по объединению соотечественников за рубежом в рамках единой культурной и политической платформы [8].

Гейдар Алиев придавал большое значение роли диаспоры в деле международного признания Ходжалинской трагедии и донесения азербайджанской позиции по нагорно-карабахскому конфликту. Активная работа диаспорных организаций в США, Турции, Германии, России, Канаде и других странах позволили сформировать устойчивую сеть влияния, представляющих интересы Азербайджана на международной арене. *«Создание централизованной системы взаимодействия с диаспорой стало результатом стратегического мышления Гейдара Алиева, ориентированного на долгосрочные национальные интересы»* [2, с.58].

Одним из наиболее ярких примеров является деятельность азербайджанских организаций в США. В частности, организация «Азербайджанская сеть в Америке» активно продвигала признание Ходжалинской трагедии на уровне отдельных штатов. Благодаря этим усилиям в более чем 20 штатах США были приняты резолюции, осуждающие события в Ходжалы.

В Европе азербайджанская диаспора организует культурные фестивали, выставки, научные конференции, на которых подчеркивается историческая и культурная уникальность Азербайджана. Так, в Германии регулярно проводятся «Дни азербайджанской культуры», в которых участвуют как представители азербайджанского сообщества, так и немецкие политики, ученые и общественные деятели. Диаспорные организации играют ключевую роль и в вопросах гуманитарной дипломатии. Через них осуществляются проекты по предоставлению стипендий, обучению студентов, поддержке международных студентов-азербайджанцев, что способствует формированию лояльных к родине специалистов и лоббистов интересов Азербайджана. Диаспора становится не только мостом между Азербайджаном и странами пребывания, но и важным субъектом «мягкой силы», формирующий имидж страны [4, с.93].

Понимание вкладе Гейдара Алиева в формирование азербайджанской идеологии и организацию диаспоры позволяет оценить современные процессы консолидации азербайджанцев за рубежом и их влияние на международную политику. Деятельность Гейдара Алиева в области формирования азербайджанской идеологии и создание диаспоры имело долгосрочные последствия. Оно способствовало укреплению национального самосознания, сохранению культурного наследия и продвижению интересов Азербайджана на международной арене. Созданные им институты продолжают эффективно функционировать, обеспечивая поддержку и консолидацию азербайджанцев по всему миру.

Гейдар Алиев заложил прочные основы для формирования азербайджанской идеологии и создания сплоченной диаспоры за рубежом. Его инициативы и решения способствовали укреплению национальной идентичности и продвижению интересов Азербайджана на международной арене. Деятельность Гейдара Алиева сыграла, решающую роль в формировании целостной системы национальных ценностей и идеологии, которая сегодня служит основой внутренней и внешней политики Азербайджана. Благодаря его инициативам, азербайджанская диаспора получила поддержку на государственном уровне, превратившись в важный фактор международной деятельности страны и укрепления национального самосознания [3, с.25-30].

Заключение. Таким образом, под руководством Гейдара Алиева азербайджанская диаспора была преобразована из разрозненного культурного сообщества в политическую активную силу, способную влиять на международное мнение и поддерживать государственные интересы на глобальной арене.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев, Г. Избранные речи и выступления: [в 3 томах]. Т.3. –Баку: Азернешр, –2002, –415 с.
2. Алиева, Н. Азербайджанская диаспора в современном мире. –Баку: Университетское издательство, –2015, –144 с.

3. Гулиев, Р. Азербайджанская государственность в условиях глобализации. –Баку: Элм, – 2010. –268 с.
4. Мамедова, Л. Азербайджанская диаспора и национальная политика. –Баку: Из-во БГУ, – 2018. –192 с.
5. Президентская библиотека Азербайджана: [Электронный ресурс] / – Режим доступа: URL: http://www.preslib.az [дата обращения: 04.04.2025].
6. Государственный комитет по работе с диаспорой Азербайджанской Республики: [Электронный ресурс] /– Режим доступа: URL: https://diaspor. gov.az [дата обращения: 02.04.2025].
7. Конституция Азербайджанской Республики (с изм. и доп. по состоянию на 2024 г.): [Электронный ресурс] / – Режим доступа: https://meclis.gov.az [дата обращения: 02.04.2025].
8. Role of the diaspora in the unity of the World Azerbaijanis (Analytics). - news.az/news/role-of-the-diaspora-in-the-unity-of-the-worlds-azerbaijanis-utm-source=chatght.com.16dec.2022.analyties?utm-source=chatght.com.16 dec.2022. [дата обращения: 02.04.2025].

ARZU İMANLI
Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN MİLLİ İDEOLOGİYASININ VƏ DİASPORA SİYASƏTİNİN MEMARI KİMİ

Məqalədə Ummmilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan ideologiyasının və xaricdəki Azərbaycan diasporonun formalaşmasındakı rolu araşdırılır. Onun milli kimliyin möhkəmləndirilməsi, mənəvi dəyərlərin təşəkkülü və Azərbaycanın beynəlxalq arenada maraqlarının təşviqi sahəsindəki xidmətləri təhlil olunur.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan ideologiyası, diaspor, azərbaycançılıq, milli kimlik.

ARZU IMANLI
Baku State Universitety, Faculty of History

HEYDAR ALIYEV AS THE ARCHITECT OF AZERBAIJANI NATIONAL IDEOLOGY AND DIASPORA POLICY

This article explores the contribution of National Leader Heydar Aliyev to the development of Azerbaijani ideology and the consolidation of the Azerbaijani diaspora abroad. İt examines his role in strengthening national identity shaping spiritual values, and promoting Azerbaijan's interests internationally.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijani ideology, diaspora, Azerbaijani identity, national identity.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 14 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Almaz Cavadova, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 32; UOT 327; UOT 94

FİDAN XƏLİLOVA
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
"Beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət" kafedrasının doktorantı
ORCID 0000-0002-5874-119X
phd.fidan.khalilova@gmail.com

ERMƏNİ MİLLİYYƏTÇİLİYİNİN FORMALAŞMASININ TARİXİ ƏSASLARI

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/191-196

Hər bir xalqın milli kimliyinin formalaşmasında özünəməxsus mənəvi-psixoloji keyfiyyətləri, adət-ənənələri, tarixi böyük rol oynayır. Bu səbəbdən, bir xalqın milli kimliyini, onun etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən keçdiyi tarixi inkişaf yolunu araşdırmaq əhəmiyyət daşıyır. Odur ki, bu məqalə erməni milliyyətçiliyinin yaranmasının təməlində duran tarixi faktları araşdırır. Müəllif məqalədə erməni milliyyətçiliyinin formalaşmasına təsir edən bir sıra amilləri vurğulayır. Belə ki, araşdırmada Birinci Dünya Müharibəsi zamanı Osmanlı İmperiyasında baş verən bir sıra hadisələr, həmçinin Fransız İnqilabı və onun təsirləri, erməni üsyanları və s. təhlil olunur. Bununla yanaşı məqalədə qeyd olunan dövrdə Rusiya-Osmanlı münasibətlərinin, o cümlədən digər dövlətlərin geosiyasi maraqlarının erməni milliyyətçiliyinin inkişafına təsirləri müəllif tərəfindən tədqiq olunur.

Açar sözlər: erməni milliyyətçiliyi, Osmanlı İmperiyası, Rusiya, Birinci Dünya Müharibəsi, Fransız inqilabı, erməni üsyanları.

Giriş. Hər bir cəmiyyət öz milli kimliyinə əsaslanan ideologiyanı formalaşdırmaq üçün müəyyən mərhələlərdən keçməlidir. Hər bir xalqın özünü doğru bir şəkildə qiymətləndirməsi və milli ideologiyasını formalaşdıra bilməsi üçün keçmişinə dərindən bələd olması vacibdir. Daha aydın ifadə etsək, hər hansı bir etnos və ya xalq kim olduğunu, hansı mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərə malik olduğunu, adət-ənənələrini, tarixini, məruz qaldığı hadisələri yaxşı bilməlidir. Bu o deməkdir ki, bir xalqın milli kimliyini, onun etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən keçdiyi tarixi inkişaf yolunu araşdırmaq böyük əhəmiyyət daşıyır [4, s.52].

Erməni milliyyətçiliyinin tarixi fonu. Bu gün erməni kimi tanıdığımız millət özünü "Hayk", ölkəsini isə "Hayastan" adlandırır. Horenli Movses ermənilər urartulara əsaslandıraraq, erməni adını Urartu kralı III. Rusonun atası Aramudan (Erimena) gəldiyini iddia etmişdir, lakin mənbələrdə bu tərifin ermənilər tərəfindən də qəbul edilmədiyi bildirilir [6, s.11]. Erməni mifologiyasına görə, ermənilər Nuhun nəvəsi Haykın nəslindəndir, onun gəmisi Böyük Daşqından sonra quruya çıxıb. Yenə ermənilərə görə Kür, Araz, Dəclə və Fərat çaylarının keçdiyi torpaqlar, İncildə adı keçən "göyü sulayan dörd çay" Allah tərəfindən haylara (ermənilərə) verilmişdir [3, s.14].

Ermənilərin Xristianlıqdan əvvəlki dini dəqiq bilinməsə də, onların zərdüşti və bütpərəst olduqları güman edilir. Avedis Ahuranyana görə, "İbtidai arxaik ermənilər" qədim İran dininin - zərdüştiliyin bir qolu olan "od, xeyir və şər" prinsipinə əsaslanan atəşə sitayiş edirdilər. Erməni cəmiyyətinə din baxımından ən çox təsir edən mədəniyyət İran mədəniyyəti hesab olunurdu [10, s.57].

Onların indi daşıdıqları "erməni" adı dağ silsiləsinin, yəni sonradan məskunlaşdıqları torpaqlarda Göyçə gölündən başlayan və Van hövzəsinə qədər uzanan Ərmən dağlarının adıdır. Ermənilərin bu bölgəyə med tayfalarının işğalı zamanı gəldiyi təxmin edilir. Erməni adına ilk dəfə Bisütun yazılarında Armina və Arminiya kimi rast gəlinir. Arminiya satraplığı Van gölü hövzəsini, Arazın türk hissəsindəki vadiləri, Qərbdə Elazığ və Ərzincan bölgələrindən keçən Yuxarı Fərat hövzəsini əhatə edirdi. Eyni bölgə qədim Yunan və Roma mənbələrində Arminiyya, İslam dövrü ərəb mənbələrində isə Armaniya/Ormeniyye adlanır. Türk mənbələrində erməni terminə XV əsrə aid mənbələrdə rast gəlinir. Erməni ünsürünün bölgədə artıq mövcud olub-olmaması, yoxsa onların Urartu dövlətinin süqutu zamanı buraya köçmüş işğalçılar olması tarixçilər arasında mübahisə mövzusudur. Amma bir çox

tarixçilər əmindir ki, urartular erməni deyillər və Urartu mədəniyyətinin ermənilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur [12, s.49].

Erməni millətçiliyinin və separatçı fəaliyyətlərin mənşəyi. Günümüzdə erməni məsələsi deyiləndə 1915-ci il deportasiya hadisəsi yada düşür və belə olan halda bu mövzu ilə bağlı yetərli məlumatı olmayan hər kəsin beynində elə bir təəssürat yaranır ki, sanki 1915-ci il erməni deportasiyasından əvvəl və ya sonra heç bir erməni məsələsi olmayıb. Buna görə də əsasən türk müəllifləri tərəfindən erməni məsələsi üç tarixi dövrə görə araşdırılır:

1. Deportasiyadan əvvəlki dövrdə ermənilər;
2. Birinci Dünya Müharibəsi illərində ermənilər və deportasiya;
3. Birinci Dünya Müharibəsindən sonrakı erməni milliyyətçi fəaliyyətləri.

Ermənilər dəstəkləyən bir çox Qərb ölkələrinin və ermənilərin hər zaman deportasiya və qondarma soyqırımı məsələsini diqqət mərkəzində saxlaması və bu iddialara qarşı soyqırımının olmadığını tarixi sənədlərlə sübut edən araşdırmaların ön planda olması bəzi hallarda deportasiyadan əvvəl və sonra baş verən hadisələrin nəzərə alınmamasına səbəb olur. Bu səbəbdən ermənilərin milliyyətçilik ideologiyasının əsaslarının daha qədimə dayanması, o cümlədən bu ideyaların günümüzdə də təsirli bir şəkildə davam etməsi gözardı edilməməlidir [7].

Belə olan halda obyektiv bir sual yaranır? XIX əsrin ikinci yarısına qədər Osmanlı İmperiyası ilə heç bir problem yaşamayan, Avropanın böyük dövlətlərinin siyasi və diplomatik gündəmində yer almayan ermənilər birdən-birə Osmanlı daxili siyasəti və beynəlxalq diplomatiyasının gündəminə necə daxil oldular? Bu səbəbləri ilk növbədə dəyişən dünya düzənində axtarmaq lazımdır. Dəyişən və inkişaf edən dünyada Fransa, İngiltərə, Rusiya və ABŞ İmperiya torpaqlarından daha çox faydalanmaq üçün öz mübarizələrində qeyri-müsəlmanlardan istifadə edirdilər [7].

Erməni millətçiliyi və erməni milləti ideyasının doğulması. Bəzi mənbələrdə erməni millətçiliyinin doğulması 1915-1916-cı illər arasında araşdırılır ki, bu da erməni diasporunun fəaliyyətə başladığı dövrdür. Diaspora 1915-ci il hadisələrindən sonra soyqırımı iddiaları ilə ortaya çıxdı. Bu vəziyyəti erməni millətçiliyi hərəkatı kimi təyin etmək olar. Şübhəsiz ki, 1915-ci ildən etibarən diasporda iştirak artmışdı, lakin diaspor fəaliyyəti əslində 5-ci əsrə gedib çıxır. Bu dövrdə Anadolu, Balkanlar və Bolqarıstanda ermənilərin yaratdığı diaspor icmaları müşahidə olunmuşdur. Tarix boyu fəaliyyətlərini davam etdirən bu icmaların dünyada mövcudluğu get-gedə artmışdır [2, s.71].

Ermənilər Osmanlı İmperiyasında yaşayan etnik qruplardan sadəcə biri idi. Osmanlı İmperiyası insan hüquq və azadlıqları baxımından öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün millətlərə olduğu kimi ermənilərə də eyni münasibətdə idi. Bu mənada ermənilər dövlətin, demək olar ki, hər bir pilləsində işləyə bilirdilər, hətta türklərdən demək olar ki, fərqlənmirdilər. Lakin xüsusilə XIX əsrdə Osmanlı İmperiyası ilə ermənilər arasında siyasi, hətta sosial müstəvidə qarşıdurma yarandı və bunda erməni millətçiliyi ideyası mühüm rol oynadı [11].

Osmanlı ermənilərinin rəsmi statusa yiyələnməsi 1461-ci ildə İstanbulun fəthindən sonra Bursadakı ermənilərin Ruhani Rəhbəri Hovakimin Fateh Mehmet tərəfindən İstanbula gətirilərək orada bütün Osmanlı ermənilərini təmsil edən Erməni Patriarxlığının yaradılması ilə başladı. İstanbuldakı Erməni Patriarxlığının geniş hüquqları var idi. Təmsil etdikləri cəmiyyətin bütün dini və ictimai işlərinin məsuliyyəti bu patriarxlığa həvalə edilmişdi. Onların da öz məhkəmələri və həbsxanaları var idi. Onlar dövlət qarşısında məsul orqan kimi xərac toplayır, mülki və cinayət işlərinə, nikah işlərinə məhkəmədə baxırdılar. Bu vəziyyət Patriarxlığı siyasi cəhətdən də gücləndirdi və xarici dövlətlər Patriarxlığı ermənilərin milli və siyasi hakimiyyəti kimi tanıyırdılar [8, s.25-60].

Ermənistan dövlətini qurmaq üçün ilk cəhd İsrail Ohrid adlı Qarabağ erməni din xadimi tərəfindən edilib.1698-1711-ci illərdə Fransa, İngiltərə, Almaniya və Rusiyanı gəzərək Ermənistanı qurmaq üçün səlib yürüşü təşkil etməyə çalışan Ohrid rus çarı Pyotra (1683-1725) Qafqaz və xüsusən də iki xristian icması, ermənilər və gürcülər haqqında məktub yazır. Onun verdiyi məlumatlar rusların diqqətini bu bölgəyə yönəltməyə kifayət edirdi. Ermənilərin ruhani lideri Katogikos Hovsep Arqutyan Osmanlı İmperiyası ilə İran arasında divar yaratmaq və Rusiyanın ambisiyalarını reallaşdırmaq üçün "Ararat krallığı" adlı layihə hazırlamışdı. Bu layihə 2000 nüsxə çap edilib yayılmış, lakin İkinci Katerinanın ölümü ilə iflasa uğramışdır [12, s.25].

Fransız inqilabı və erməni milliyyətçiliyi. Həmin dövrdə ermənilər arasında sürətlə yayılan millətçilik ideyasının yaranmasına zəmin yaradan bir sıra amillər qeyd oluna bilər ki, bunlardan biri kimi Fransız inqilabını göstərmək olar [11]. Beləliklə, XIX əsrin son rübündən başlayaraq Osmanlı İmperiyasının şərq vilayətlərini əhatə edən müstəqil Ermənistan qurmaq xülyasının arxasınca gedənlər üçün ən mühüm ilham qaynaqlarından biri, heç şübhəsiz, Fransa İnqilabının nəticəsində ortaya çıxan fikirlər di [6, s.45-60] Fransız İnqilabı azadlıq və bərabərlik kimi məfhumları bütün xalqların, xüsusilə də başqa dövlətlərin hökmranlığı altında yaşayan xalqların beyninə yerləşdirdi. Bu cür liberal anlayışlar zaman keçdikcə xalqın şüurunda və hisslərində millətçilik hərəkatını üzə çıxarmışdır [12, s.2].

Erməni üsyanları və San-Stefano sülhü. Osmanlı İmperatorluğu daxilində Mora üsyanından sonra imzalanan 1829-cu il Ədirnə müqaviləsi ilə müstəqil milli dövlətlərini ilk quran yunanlar oldu. Böyük dövlətlərin, xüsusilə İngiltərə və ABŞ-ın qoruyucu qanadları altında və onların bütün dəstəyi ilə ermənilər də 19-cu əsrin sonlarından etibarən öz müstəqil milli dövlətlərini qurmaq üçün üsyanlara başladılar. Ermənilər bu məqsədlə təşkilatlanaraq əvvəlcə cəmiyyətlər yaratmış, sonralar bu cəmiyyətlərin iştirakı ilə inqilab komitələri qurmuşdular [7].

Əslində, 1880-ci illərdən sonra baş verən 40-a yaxın erməni üsyanlarında, Erməni millətçiliyinə dəstək verən böyük dövlətlərin, Erməni Patriarxlığının, erməni dəstələrinin, missionerlik fəaliyyətinin, kilsələrin, məktəblərin, ermənilər tərəfindən qurulan Hınçak və Daşnak partiyalarının da böyük payı var idi. Bütün bunlarla yanaşı, missionerlik məktəblərində təhsil alıb ABŞ-a gedən erməni gənclərin burada azadlıq və millətçilik anlayışları ilə tanış olub Anadoluya qayıtmaları və burada fəaliyyətə başlamaları da unudulmamalıdır [7].

Bu dövrdə erməni cəmiyyətinin dövlət əleyhinə fikirlərlə təşkilatlanması və erməni gənclərinin radikal millətçilik diskursları ilə hərəkatında Osmanlı İmperiyasında qəbul olunmuş "Tənzimat" və "İslahat" fərmanlarının rolu da qeyd edilməlidir. 1857-1860-cı illər arasında İslahat Fərmanının müddəaları çərçivəsində aparılan araşdırmalar nəticəsində bir növ Ermənistan Konstitusiyası sayılan Nizamnamə-i Millət Ermənisi hazırlanmışdır. Ermənilər Tənzimat və İslahat fərmanları ilə bir çox hüquqlar əldə etməklə yanaşı, bu nizamnamə ilə mövcud hüquqlarını da artırdılar [10, s.85].

Osmanlı İmperatorluğunun parçalanması dövründə onun tərkibindəki etnik qrupların müstəqillik uğrunda üsyana qalxması ermənilərin də eyni hisslərlə hərəkət etməsinə səbəb oldu. Ermənilərin Rusiya tərəfində müharibəyə qatılması və Şərqi Anadoluda xaos yaratması rusların öz tarixi məqsədlərinə çatması üçün bir vasitə kimi dəyərləndirilirdi. Tarix boyu rusların əsas hədəfləri arasında olan isti dənizlər və bu məqsədə çatmaqda ermənilərlə müttəfiq olmaq istəyi San Stefano müqaviləsi ilə üzə çıxdı. Ermənilər də bu vəziyyəti öz xeyirlərinə çevirib Rusiyanın dəstəyini almaq üçün istifadə etmək istəyirdilər [5, s.60].

Rusiya Osmanlı İmperatorluğunun Avropa torpaqlarında parçalamaq cəhdlərini Asiyada xristian azlıqlar üzərində həyata keçirmək istəyirdi. Bolqarıstan üsyanlarını nümunə götürən erməni xalqı böyük dövlətlərdən aldığı dəstək və yardımla fəaliyyət göstərdi. Osmanlı xristianlarının hüquqlarını müdafiə etmək missiyasını üzərinə götürən Rusiya 1877-78-ci illərdə Osmanlı İmperiyası ilə müharibəyə girdi [12, s.2-15]. Xristian icmalarını təşviq edən 1877-1878 Osmanlı-Rusiya müharibəsi nəticəsində Osmanlı İmperiyası ağır zərbələr aldı, rumınlar müstəqilliklərini elan etdi, həmçinin bolqarlar muxtar bir idarəetmə forması əldə etdilər. Bu hadisələr ermənilərı də ruhlandırdı və onlarda müstəqil dövlət qurmaq hisslərini artırdı. Nəticədə müharibədən sonra imzalanmış San-Stefano müqaviləsinin 16-cı maddəsində ermənilər üçün islahatlarla bağlı müddəalar daxil edilmişdi [1, s.126-127].

1878-ci il martın 3-də San-Stefano müqaviləsi ilə siyasi cəbhədə böyük üstünlüklər əldə edən ermənilər ilk dəfə olaraq beynəlxalq platformada səsini duyurmaq şansı qazandılar. Bu səbəbdən də San Stefano müqaviləsi ermənilər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. San Stefano müqaviləsi ermənilər üçün üç prinsipi ehtiva edirdi:

1) Ermənistan adlı bir ölkə mövcuddur;
2) Ermənistan administrasiyasının islahatlara ehtiyacı vardır;
3) Ermənilərin təhlükəsizliyi kürdlər və çərkəzlər tərəfindən təhdid altındadır [13].

Ruslar guya ermənilərin maraqları naminə tələblər irəli sürərək San-Stefano müqaviləsinə öz maraqlarına uyğun ideyalarını daxil etdilər. Beləliklə, erməni məsələsi ilk dəfə bir müqaviləyə daxil

edildi və bu müqavilə Babı-Ali tərəfindən təsdiqləndi. Rusların əsl məqsədi Şərq məsələsini mümkün qədər tez yekunlaşdırmaqdan ibarət idi. Ermənilər 16-cı maddə ilə Ermənistan adlı bir bölgənin varlığını və idarə edilməsində islahata ehtiyac olduğunu, o cümlədən erməni millətinin kürdlər və çərkəzlər tərəfindən təhdid edildiyini rəsmən qəbul etdirdilər. Bu razılaşmaya görə Rusiyaya qarşı vəd edilən islahatlar dərhal başlayacaq və bu islahatlar tamamlanana qədər rus işğalı davam edəcəkdi. Başqa sözlə desək, rusların Şərqi Anadoludan boşaldılması islahatların həyata keçirilməsindən asılı idi [9, s.19].

Nəticə. Əvvəldən imperialist güclərin təsiri altında olan ermənilər tarixi ambisiya və strategiyalara uyğun olaraq bir çox dövlətlər tərəfindən idarə olunublar. Məhz buna görə tarix boyu Osmanlı İmperiyasında dinc yaşayan ermənilər 19-cu əsrdə oranı tərk etmək istəyiblər. Bu vəziyyətdən fürsət kimi istifadə edən Rusiya və İngiltərə isə azsaylı erməni üsyanlarına dəstək verdilər. Rusiyanın isti dənizlərə çıxmaq istəyi və İngiltərənin Rusiyanı şimalda saxlamaq istəyi bu erməni azlıqlarına strateji şahmatda iştirak etməyə imkan verdi [2, s.65-94].

Odur ki, yaranmış vəziyyətdən faydalanan, bütün səyləri ilə fəaliyyətlərini davam etdirən erməni quldur dəstələri və komitələri, Birinci Dünya Müharibəsi zamanı bir çox cəbhələrdə vuruşan Osmanlı İmperiyasının işini daha da çətinləşdirirdi. Bir tərəfdən komitələr, digər tərəfdən isə daxildə və xaricdəki kilsələr belə qənaətə gəldilər ki, müstəqil Ermənistanın qurulması üçün bundan yaxşı bəhanə ola bilməzdi [12, s.64]. Bu məqsədlə Daşnaksütyun 1914-cü ilin iyununda Ərzurumda keçirilən qurultayda mövcud hökumətin xristianlığa və ermənilərə qarşı davam etdirdiyi siyasəti və apardığı islahatları əsas gətirərək İttihad və Tərəqqi Hökumətinə qarşı müxalif mövqe tutmağa qərar verdi [13]. Qurultayda səslənən iddialara aşağıdakılar daxil idi: "Ermənilərin əksəriyyətinin yaşadığı Türkiyə torpaqları ölkəmizin ən böyük torpaqlarıdır. Bizim məsələmiz Berlin müqaviləsinin 61-ci maddəsi ilə hüquqa çevrilib və bu hüquq digər dövlətlər tərəfindən tanınıb. Osmanlı İmperiyası zəiflədiyi və parçalandığı üçün aşağıdakı məsələlərin həyata keçirilməsi tarixi zərurətə çevrilmişdir [13]:

A. Erməni komitəsinin üzvləri bütün səylərini erməni davası üçün sərf edəcəklər.

B. Bu vəziyyətə görə inqilabın mübarizə meydanı Türkiyədə yaşayan ermənilərin meydanı olacaq.

C. Ermənilərin gələcəyini Osmanlı İmperiyasının taleyindən ayırmaq "Ermənilərin məqsədinin birinci şərti Ermənistanın müstəqilliyidir".Erməni quldur dəstələri Anadoluda qırğınlara cəhd göstərmiş və bununla da xalqa sadiqlik borcunu yerinə yetirmişlər".

Bu hadisələrdən sonra 1920-ci ildəki Sevr müqaviləsi ilə Şərqi Anadolu torpaqlarının böyük bir hissəsi ermənilərə verildi. Lakin Ankara hökuməti bu müddəaları qəbul etmədi. Bu gün qəbul edilən Türkiyə-Ermənistan sərhədi 1920-ci ildə imzalanan Gümrü müqaviləsinə əsasən müəyyənləşdirilib və bu sərhəd 1921-ci ildə Qars müqaviləsi ilə yekunlaşdırılıb. Daha sonra 1923-cü ildə imzalanan Lozanna müqaviləsinin 31-ci maddəsi ilə Türkiyə ərazisini tərk edən ermənilərə öz vətənlərinə qayıtmaq imkanı verilirdi [9, s.39-50]. Lakin Türkiyənin mötədil münasibətinə baxmayaraq, 1923-1965-ci illər arasında, xüsusən də ABŞ-da Lozanna müqaviləsinə qarşı kampaniyalar aparıldı. Həmin illərdə ermənilərı təmsil edən Hınçak və Daşnaksütyun komitələri arasında fikir ayrılıqları və qarşıdurmalar baş verdi. Göstərilən dövrlər ərzində erməni problemi günümüzə qədər gəlib çatmış problem kimi özünü göstərmişdir [11].

ƏDƏBİYYAT

1. Akçora, Ergünöz, (2001), "Osmanlı Devleti Döneminde Ermeni İsyanları", Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
2. Anadol, Cemal, (2001), Tarih Işığında Ermeni Dosyası, IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
3. Ayverdi, Semiha, (2005), Türkiye'nin Ermeni Meselesi, Kubbealtı Yayınları, İstanbul.
4. Babayeva, Ş., Alıyev, C., Əliyev, Ə., Məmmədov, M., Əmirova, S., Zeynalova, H., Babayeva, K., Sadıxova, L., Fərhatlı, S., Əhmədova, N., Dəmirova, C., Qubadova, Ə., "Etnopsixologiya", bakalavriat hazırlığı üçün dərs vəsaiti, Azərbaycan Respublikasi Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Dillər Universiteti Psixologiya kafedrası, Bakı, 2020, s.347.
5. Balcı Gökhan; Türkler Soykırım Yaptı mı? Truva Yayınları, İstanbul, 2007.
6. Gürün, Kâmuran, (2010), Ermeni Dosyası, 10. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul.

7. Halaçoğlu Ahmet, Ermeni Milliyetçiliği ve Ayrılıkçı Faaliyetlerinin Kökenleri, İl Millî Eğitim Müdürlüğü, AR-GE kısmı, Adana.
8. Halaçoğlu Yusuf, XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun iskân siyaseti ve aşiretlerin yerleştirilmesi, Türk Tarih Kurumu, 2014 - 244 sayfa.
9. Kantarcı Şenol, "Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu: Başlangıçtan Lozan'a", Ermeni Sorunu El Kitabı (Genişletilmiş İkinci Baskı), Ankara Üniversitesi Basımevi.
10. Koçaş,S. Tarihte Ermeniler Ve Türk-Ermeni İlişkileri, İstanbul, 1990, S. 57.
11. Külekçi Cahit, Fransız İhtilali ve Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu, İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bahar 2014/5(1) 151-170.
12. Süslü, Azmi, (1995), Türk Tarihinde Ermeniler, Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara.
13. Uras, Esat (1987); Tarihte Ermeniler Ve Ermeni Meselesi, 2. Baskı, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Uygulama Merkezi Yayın No: 5, Bursa.

ФИДАН ХАЛИЛОВА
Докторант кафедры международных отношений и внешней политики
Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ АРМЯНСКОГО НАЦИОНАЛИЗМА

В формировании национальной идентичности каждого народа играют большую роль его уникальные морально-психологические характеристики, нравы, традиции и история. В силу этих причин при исследовании национальной идентичности и этнопсихологических особенностей народа, важно изучать исторический путь его развития. Так что данная статья исследует исторические факты, послужившие основой возникновения армянского национализма. В статье автор подчеркивает ряд факторов, влияющих на формирование армянского национализма. Так в исследовании анализируются ряд событий, произошедших в Османской империи в годы Первой мировой войны, а также Французская революция и её воздействия, армянские восстания и т.д. Наряду с этим, в статье автором исследуется влияние российско-османских отношений, а также геополитических интересов других государств на развитие армянского национализма в указанный период.

Ключевые слова: армянский национализм, Османская империя, Россия, Первая мировая война, Французская революция, армянские восстания.

FIDAN KHALILOVA
Ph.D. candidate, Department of International Relations and Foreign Affairs,
Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

THE HISTORICAL FOUNDATIONS OF ARMENIAN NATIONALISM

The unique moral and psychological characteristics, customs, traditions and history of each nation play an important role in the formation of its national identity. For these reasons, when studying the national identity and ethno-psychological characteristics of a nation, it is important to examine the historical path of its development. Therefore, this article explores the historical facts that served as the basis for the emergence of Armenian nationalism. In the article, the author highlights a number of factors influencing the formation of Armenian nationalism. In this context, the study analyses a series of events that took place in the Ottoman Empire during the World War I, as well as the French

Revolution and its aftermath, the Armenian uprisings, etc. In addition, the author explores the influence of Russian-Ottoman relations as well as the geopolitical interests of other states on the development of Armenian nationalism in the mentioned period.

Keywords: Armenian nationalism, Ottoman Empire, Russia, World War I, French Revolution, Armenian uprisings.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 19 mart 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: s.e.d. Elçin Əhmədov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 32:93/94

XALİDƏ MƏLİKOVA
Azərbaycan Respublikasinin Pezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
khalida.malikova@yahoo.de

DÜNYA İQTİSADİ BÖHRANI VƏ "ƏRƏB BAHARI" HADİSƏLƏRİNİN YAXIN ŞƏRQDƏ GEOSİYASİ KONFİQURASİYANIN DƏYİŞMƏSİNƏ TƏSİRİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/197-205

Dünyanın geosiyasi əhəmiyyətə malik, zəngin enerji resurslarının olduğu və karvan yollarının keçdiyi Yaxın Şərq regionu yüzilliklər boyu böyük güclərin rəqabət, mübarizə və müharibə meydanları olmuşdur. Yalta-Potsdam sisteminin süqutundan sonra regionda tarazlıq və nisbi sabitlik əsaslı şəkildə pozulmuş, 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra isə ABŞ regionu bütünlüklə öz nəzarətinə götürmək uğrunda mübarizəyə başlamışdı. Lakin regionda oturuşmuş siyasi rejimlərin ciddi müqavimətinə rast gələn Vaşinqton yeni taktiki yollar axtarmalı olmuşdu. Dünya iqtisadi böhranı Yaxın Şərqdə siyasi və sosial-iqtisadi ziddiyyətləri kəskinləşdirdikdən sonra məhz Qərbin planlarına uyğun olaraq "ərəb baharı" adı altında xalq hərəkatlarına start verilmişdi ki, nəticədə bu region uzunmüddətli xaosa qərq olmuşdur. Bununla belə, ABŞ nə "Böyük Orta Şərq layihəsini" reallaşdıra bilməmiş, nə də "ərəb baharı" adı altında regiona "demokratiyanın gətirilməsinə" nail olmamışdır. Məqalədə bu regionda gedən və qüvvələr nizamını dəyişən hadisə və proseslər fakt və materiallara əsasən araşdırılır.

Açar sözlər: Yaxın Şərq, ABŞ, Rusiya, regional aktorlar, dünya iqtisadi böhranı, "ərəb baharı", geosiyasi vəziyyət, hegemonluq, siyasi rejim, enerji amili, demoqrafik situasiya, rəqabət.

Giriş. XX-XXI əsrlərin kəsişməsində beynəlxalq aləmdə baş verən qlobal dəyişikliklər dünya nizamını yeni keyfiyyət halına gətirdi. Yalta-Potsdam geosiyasi sisteminin süqutundan sonra ABŞ-ın hegemon gücə çevrilməsi və təkqütblü dünya qaydasının formalaşması beynəlxalq münasibətlərə əsaslı şəkildə təsir göstərdi, yeni ittifaqlar meydana gəldi, forma və məzmun dəyişiklikləri baş verdi. Dünyanın və onun sərvətlərinin yenidən bölüşdürülməsi uğrunda mübarizə müharibələrə çevrilməklə ilk növbədə Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə, Afrika qitəsinin şimalında yaşayan xalqlara fəlakət və faciələr gətirdi. Dünyanın bu hissəsi geosiyasi/loqistik əhəmiyyətinə və iqtisadi/enerji sərvətlərinə görə xüsusilə II Dünya müharibəsindən sonra dünya güclərinin rəqabət, mübarizə və müharibə meydanına çevrilmişdi ki, hazırda da davam etməkdədir.

Yer planetinin sərvətləri hədsiz olsa da, imperialisti, müstəmləkəçi və işğalçı güclər bu təbii sərvətlərin daha asan və sürətlə mənimsənilməsinə üstünlük vermişlər ki, məhz bu Yaxın və Orta Şərq regionunun hərb meydanına çevrilməsinə gətirib çıxarmışdı. SSRİ-nin dağılması nəticəsində beynəlxalq aləmdə yaradılmış nisbi sakitlik pozuldu. ABŞ-da 2001-ci il sentyabrın 11-də törədilmiş terror aktları isə Vaşinqtona ilk növbədə Yaxın Şərq ölkələrindən Əfqanıstan və İraqı hədəfə götürməyə imkan verdi. Şərqin "açarları" olan bu iki ölkənin hədəfə götürülməsi bu ölkələrin geosiyasi və enerji resursları baxımından əhəmiyyəti ilə bağlı idi, beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə bu məqsədi reallaşdırmaq üçün istifadə olunan "pərdədən" başqa bir şey deyildi.

Əsas hissə. Məlum olduğu kimi, Türkiyə-Pakistan xətti 1978/1979-cu illər İran inqilabı nəticəsində qırılmış və ABŞ-ın onilliklər boyu İranla bağlı həyata keçirdiyi siyasət onun istədiyi səmərəni verməmişdi. Məhz buna görə də Vaşinqton "11 sentyabr"ın verdiyi fürsətdən yetərincə yararlanmaq, beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə adı altında Yaxın Şərqi tam olaraq "öz himayəsinə" götürmək qərarına gəlmişdi ki, zaman da bu imkanı reallaşdırmaq üçün əlverişli idi. ABŞ-ın Yaxın Şərqdə reallaşdırdığı 1991-ci il və 2003-cü il Körfəz müharibələri, 2001-2021-ci il Əfqanıstan əməliyyatları Vaşinqtona "Yeni Orta Şərq layihəsini" istədiyi şəkildə reallaşdırmağa imkan vermədi. Regional və regiondan kənar aktorların çoxluğu, gücü və müqaviməti Ağ Evin regionda həyata keçirmək istədiklərinin yolunda keçilməsi xüsusilə çətin olan əngəllər idi. Qərb, Rusiya, Türkiyə və milli kütləvi in-

formasiya vasitələrində Vaşinqtonun Yaxın Şərqlə bağlı planları olduqca ciddi tənqid və ittiham hədəfinə çevrilmişdi.

Yaranmış şəraitdə ABŞ-ın 43-cü, 44-cü və 45-ci prezidentləri Kiçik Buş, Barak Obama və Donald Trampın Yaxın Şərq siyasəti qeyri-ardıcıl və ziddiyyətli xarakter nümayiş etdirməyə başladı, bununla belə, bu regionu əldən verməmək birmənalı olaraq kredoya çevrilmişdi. Təkcə 2003-2016-cı illərdə ABŞ-ın regionda həyata keçirdiyi avantürist strategiya 6-7 trly. dollara başa gəlmişdi ki, Prezident D.Tramp bu regionla bağlı strateji xətdən geri çəkilmək qərarına gəlmiş və bunu rəsmi olaraq bəyan etmişdi [1]. Halbuki 2001-2009-cu illərdə ABŞ-ın prezidenti olmuş Corc Buş (kiçik) atasının strategiyasını həyata keçirmək üçün bütün qətiyyəti ilə Yaxın Şərqə müharibə elan etmişdi.

"Yeni Orta Şərq layihəsi"nin reallaşması gedişində ABŞ-ın qarşılaşdığı müqavimət Ağ Evi yeni yollar axtarmağa vadar etmişdi. Təsadüfi deyildi ki, Qərb və rus mətbuatında 2009-2013-cü illər dünya böhranının ABŞ tərəfindən süni şəkildə yaradıldığı ilə bağlı informasiyalar geniş şəkildə yayılmaqda idi. Böhranın bütün dünya miqyasında yayılmasına baxmayaraq "Ərəb baharı"na bənzər hadisələr nə Avropada, nə postsovet məkanında, nə də dünyanın digər yerlərində baş vermədi. Təkcə bu faktın özü Yaxın Şərq ölkələrində sosial ziddiyyətlərin kənardan qızışdırıldığı nəticəsində gəlmək imkanı verir. Başlıca məqsəd Yaxın Şərq ölkələrindəki siyasi rejimlərin Vaşinqtonun istəklərinə uyğun rejimlərlə əvəz edilməsinə hesablanmışdı. "Böyük resessiya (tənəzzül)"adlanan 2009-2013-cü illər böhranının simptomları hələ minilliyin əvvəllərindən etibarən özünü göstərməyə başlamışdı. Qərb ekspertləri dünyanın əvvəllərdə mümkün olmayan dünya böhranına doğru getməsinə dair proqnozlar səsləndirirdilər, halbuki ABŞ dünyanı hədələməkdə olan böhrana qarşı konkret addımlar atmırdı.

Tədqiqatçılar 2004-2007-ci illəri Yaxın Şərqdə nisbi sabitlik illəri kimi nəzərdən keçirirdilər, bununla belə, məhz həmin illərdə region ölkələrində mövcud siyasi rejimlər mövcudluqlarını davam etdirmək üçün lazım olan potensiallarını itirmişdilər. Dünya iqtisadi böhranının əlamətləri özünü Qərb ölkələrində, ilk növbədə, ABŞ-da göstərsə də, böhran öncəsi şərait Yaxın Şərqdə də yetişməyə başlamışdı. Ekspertlərə görə, böhranın ilkin əlamətləri özünü ABŞ-da 2007-ci ilin avqustundan etibarən göstərməyə başlamışdı. Böhran ilk olaraq ipoteka banklarının iflasa uğramasından başlamış, bir ilə yaxın dövr ərzində 50-dən yuxarı iri bank və maliyyə təşkilatları iflasa uğradıqlarını bəyan etmişdilər. ABŞ Prezidenti B.Obamanın 2011-ci ildə yaratdığı Konqres Komissiyası böhranın ipoteka bazarı və banklarının fəaliyyəti nəticəsində yarandığını müəyyənləşdir-mişdi. Qısa müddətə Qərbdə 200 milyondan yuxarı iş yerlərinin bağlanması, inflyasiyanın görünməmiş miqyas alması, dünya ticarəti tempinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi və sosial müavinətlərin ləğv edilməsi böhranın kəskinləşdiyinin göstəriciləri idi. Böhranın təsirləri yalnız Yaponiya və Rusiyada özünü nisbətən zəif şəkildə göstərdi. Rusiyalı ekspertlər ABŞ-ın böhran vasitəsilə Avropaya təsir göstərməyə çalışdığını qeyd etsələr də, başlıca hədəfin Yaxın Şərq olduğu tezliklə məlum oldu. Bu regionun 5 ölkəsi neft istehsalçısı idi və geosiyasi rəqabət "neft dollarina" sahiblənmək uğrunda gedirdi [17].

Məhz belə bir şəraitdə 4 valyutanın müharibəsi əlamətləri özünü göstərməyə başladı. Dollar, avro, iyen və yuan arasında mübarizədə dollar öz üstünlüyünü göstərdi. Bu valyutalara malik ölkələr öz pullarının qiymətini aşağı salmaqla daha çox qazanmağa və böhrandan çıxmağa çalışırdılar. Ekspertlərə görə, valyutalar arasında rəqabət ticarət müharibəsinə gətirib çıxarmışdı və bunun başlıca günahkarı ABŞ və Böyük Britaniya dövlətləri idilər. Ingiltərə yenidən Yaxın Şərqə qayıtmağı hədəfləmişdi. Böhran dövründə "böyük yeddilərin" və "iyirmilərin" dəfələrlə keçirilən görüşlərində dünya iqtisadiyyatının sabitləşdirilməsi məqsədi ilə müxtəlif layihələr irəli sürülsə də, müsbət nəticələr, dünya ticarətinin və iqtisadi inkişafın əlamətləri yalnız 2013-cü ildən etibarən özünü göstərməyə başlamışdı [20], baxmayaraq ki, davamlı xarakter daşımışdı.

Böhranın başlanmasından xeyli sonra iqtisadçılar onun süni xarakterinə diqqət yetirməyə başladılar. Hətta böhranın başladığı ilk dövrlərdə - 2009-cu il yanvarın 7-də "Cinxya" agentliyi böhrana görə, açıq şəkildə Vaşinqtonu ittiham etmişdi. Çünki bu iqtisadi böhran ilk növbədə Çinin və Yaxın Şərq ölkələrinin iqtisadiyyatına ağır zərbə vurmuş, sosial-iqtisadi gərginliyin güclənməsinə gətirib çıxarmışdı. Rusiyalı iqtisadçılardan B.Saqalov böhranın xeyli müddət davam edəcəyini qeyd edərək üç məsələni diqqətdə saxlamağı tövsiyə edirdi: böhrandan sora sürətli bərpa, böhranın 2-ci dalğasına hazır olmaq və dünya iqtisadiyyatının durğunluq vəziyyətində saxlanması. İqtisadçılar böhranın nəti-

cələrinin aradan qaldırılmasına minimum on ildən də çox müddət lazım gələcəyini və ağrılı nəticələrini qeyd edirdilər [9, s.14-17].

Dünya iqtisadi böhranının Yaxın Şərq və Şimali Afrika ölkələrinə təsiri həm böhran dövründə, həm də xeyli sonralar elmi-siyasi fikirdə ciddi müzakirələri şərtləndirdi, onun süni olaraq yaradıldığı, regionun yaşadığı sosial-iqtisadi və siyasi proseslərin nəticəsi olduğu, xaosla idarə edilmə taktikasının tətbiq edildiyi kimi məsələlər ciddi müzakirə mövzularına çevrilmişdi. Qeyd edək ki, Qərbin açıq şəkildə müdaxilə etdiyi məqamlar Liviya və Suriya hadisələrində özünü göstərdi, çünki bu ölkələrdə siyasi rejimlərin güclü olması hadisələrin ilk günlərindən aydın şəkildə görünürdü. Təsadüfi deyildi ki, Liviyada Qəddafi rejimi yalnız Qərbin müdaxiləsi nəticəsində devrilmişdi, Suriyada isə ABŞ istəklərini reallaşdıra bilmədi, Bəşər Əsəd rejimini devirmək mümkün olmadı. "Ərəb baharı" və sonrakı hadisələrin təhlili göstərir ki, Qərb, ilk növbədə ABŞ Yaxın Şərqdə istədiklərini tam olaraq reallaşdıra bilmədi və hazırda İsrailin əli ilə buna nail olmağa çalışmaqdadır. Qərbin bu regiona gətirmək istədiyi demokratiya insanlara fəlakət və faciələr yaşatmaqdadır. Regionun müasir hərbi-siyasi mənzərəsi hətta II Dünya müharibəsindəki vəziyyətlə müqayisə edilə bilməz.

Tədqiqatçılar Mərakeşdən başlayıb İrana qədər uzanan, 20-yə qədər ölkəni bərbad vəziyyətinə salan "ərəb baharı" hadisələrinin səbəbləri məsələsinə toxunarkən üç başlıca faktoru əsas götürürlər: iqtisadi, siyasi və dini faktorlar. hazırkı dövrün reallıqlarından çıxış etsək, bunlar daxili faktorlar kimi nəzərdən keçirilə bilər [16], halbuki fikrimizcə, regionda baş verənlərdə xarici faktorların təsiri də əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Çoxsaylı sosial şəbəkələrdə yer alan materialların təhlili göstərir ki, Liviyada əhalinin orta və yuxarı yaşlı əhalisi M.Qəddafinin dövründə əhalinin daha yaxşı yaşadığını və ölkədə sabitliyin olduğunu qeyr etməklə bərabər, ABŞ və Fransanı regionda baş verənlərə görə lənətləyir, çıxış yolunu görmədiklərini bildirirdilər.

"Ərəb baharı" hadisələrinin iqtisadi amillərlə bağlı olması bir qayda olaraq problemlə bağlı araşdırma aparanların hamısı tərəfindən etiraf olunurdu. 2009-2013-cü illər dünya iqtisadi böhranı ərəb şərqində daha acınacaqlı vəziyyət yaratmışdı. Ərəb ölkələrində baş verən hadisələrin səbəbləri ümumi xarakter daşısa da, ayrı-ayrı ölkələrdə fərqli xüsusiyyətlərə malik olmuşdu [23, s.91-92], belə ki, Yaxın Şərq ölkələrində 2008-ci il iqtisadi tənəzzüllə başlamış, neft qiymətləri kəskin şəkildə azalmış, xarici kapital sürətlə Şərq ölkələrini tərk etməyə başlamış, Avropa və ABŞ şirkətlərində çalışanlar iş yerlərini itirmiş, iqtisadi çöküş başlamış, həyat şəraitinin sürətlə bahalaşması isə sosial gərginliyin güclənməsinə gətirib çıxarmışdı. Ərəb ölkələrində işsizliyin sayı rekord həddə çatmış, yəni ölkə əhalisinin 30 faizini keçmişdi [7].

Yaxın Şərq ölkələrində başlanan xalq hərəkatlarının siyasi səbəbləri və kökləri daha dərin idi. Qeyd edək ki, silki monarxiya və diktatura rejimlərinin mövcudluğu Qərb ölkələrinin region rəhbərlərinə etdikləri təzyiqləri bəzən əhəmiyyətsiz edirdi. Bu mənada ABŞ hətta müttəfiqləri olan Misir və Səudiyyə Ərəbistanı rəhbərlərinə də istədiklərini qəbul etdirə bilmirdi. Təsadüfi deyildi ki, Qərb ölkələrindən ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya və s. dövlətlər "ərəb baharı" hadisələrindən xeyli əvvəllər Şərq qarşı informasiya müharibəsinə başlamış, region ölkələrində siyasi və iqtisadi vəziyyətin ağırlığını dünya böhranında deyil, demokratiyanın olmamasında, siyasi rejimlərin çürüklüyündə, korrupsiya və rüşvətxorluğun baş alıb getməsində gördüklərini bildirmişdilər. Məhz buna görə də tədqiqatçılar "ərəb baharı" hadisələrini ümumi adla "internet inqilabı" adlandırmışdılar. Məhz buna görə də 2011-ci ilin əvvəllərində İranda iğtişaşlar başlanarkən ilk növbədə internet söndürülmüş və sosial şəbəkələr bağlanmışdı. Digər mühüm səbəb isə, siyasi rejimlərin uzun ömürlü olması idi. Belə ki, Müəmmər Qəddafi 42 il, Hüsnü Mübarək 30 ildən çox, Ben Əli 23 il, Hafiz Əsəd və oğlu Bəşər Əsəd birlikdə 39 il hakimiyyət başında olmuşdular. Səudiyyə Ərəbistanı, Mərakeş, Qətər, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Küveytdə monarxiya rejimləri mövcud idi [8, s.246-254]. Bu ölkələrdə siyasi rejimlər II dünya müharibəsindən sonrakı dövrləri xatırladırdı.

Müsəlman ölkələrindəki xalq hərəkatlarında dini amilin rolu özünü ilk növbədə məzhəb ayrılığında göstərirdi və Qərbin imperialist dairələri tarix boyu dini ayrı-seçkilikdən öz hakimiyyətlərini davam etdirmək, müstəmləkələri əldə saxlamaq üçün istifadə etmişdilər. Məzhəb ayrılığı islam dövlətlərində qeyri-sabitliyin başlıca səbəblərindən biri sayılırdı. Məlum olduğu kimi, Bəhreyn əhalisinin 60 faizi şiə müsəlman, qalan hissəsi isə sünnülərdən ibarətdir. Suriyada B.Əsəd ailəsi ələvi olduqları halda, ölkə əhalisinin çox böyük hissəsi sünnü məzhəbinə aiddir. Xalq hərəkatlarının gedişin-

də Misir, Liviya, Tunis və Yəməndə radikal islamçı partiyalar hakimiyyət başına gəlmişdilər. Azərbaycanlı müəlliflərdən S.İbrahimova yazırdı ki, ayrı-ayrılıqda ərəb ölkələrində baş verən hadisələr müxtəlif daxili faktorlardan, xüsusilə dini təriqətlərin və tayfa düşmənçiliyinin nəticələrindən asılı olmuşdu. Belə ki, Əlcəzairdə, Tunisdə və Misirdə hadisələrin kökündə sosial-iqtisadi vəziyyətdən narazılıqlar dururdusa, Liviyada və Yəməndə hərəkat xalqın etirazlarından daha çox, hakimiyyətin bölüşdürülməsini hədəfə alan tayfa separatçılarının mövcud rejimlə mübarizəsinə bənzəyirdi. Müəllif "Əl Qaidə" kimi dini qruplaşmaların fəaliyyətinin daxili situasiyanın və qarşıdurmanın dərinləşməsində imkanlarını xüsusi qeyd edirdi [4, s.134]. Analoji vəziyyətin müasir dövrdə də davam etdiyini görürük.

Sosial-iqtisadi və siyasi problemlərdən narazılıqlar ərəb ölkələrində tez-tez rast gəlinən hallar idi, lakin siyasi rejimlər bunların qarşısını dərhal alır, genişlənməsinə imkan vermirdilər. Kütləvi narazılıqların baş verdiyi ilk ölkə Tunis olmuşdu, belə ki, küçə ticarəti ilə məşğul olan 26 yaşlı Məhəmməd Buəzizi adlı sakin yerli polis tərəfindən döyülmüş və malları müsadirə olunmuşdu. Onun şikayəti rədd edildikdən sonra 2010-cu il dekabrın 18-də üstünə benzin tökərək özünü yandırmışdı. Sosial şəbəkələr və internet tərəfindən geniş yayılan bu hadisə rejimdən narazı olanları, xüsusilə işsizlikdən və yoxsulluqdan əziyyət çəkən gənc və orta yaşlı əhalini ayağa qaldırdı. Xalq hərəkatına qarşı hərbi qüvvə tətbiqi 223 nəfərin ölümü ilə nəticələnsə də, bütün ölkəni bürüyən iğtişaşların qarşısını almaq mümkün olmadı. Ölkə Prezidenti Z.Bin Əli 2011-ci ilin yanvarın 14-də Səudiyyə Ərəbistanına qaçmaqla canını qurtara bildi. Hadisələrin gedişində İŞİD-in təsiri sürətlə artmağa başladı[19] ki, hazırda ona qoşulanların böyük hissəsinin Tunis vətəndaşları olması qeyd edilir. Bununla belə, hakimiyyətə gələn yeni qüvvələr verdikləri vədlərə baxmayaraq ölkədə həyat şəraitinin yaxşılaşması, işsizlik və yoxsulluğyn aradan qaldırılmasında ciddi uğurlar qazana bilmədi. Tədqiqatçılar "qəzəb günü" ("cümə günü" nəzərdə tutulur-müəl.) başlanan "Yasəmən inqilabı"nın genişlənməsində daxili amillərlə yanaşı, xarici amillərin də mühüm rol oynadığını qeyd edirdilər. Ümumiyyətlə, "Ərəb baharı" hadisələrinin belə sürətlə yayılmasında xəbər agentliklərinin, sosial şəbəkələrin və "Feysbukun" rolu olduqca böyük olmuşdu. Xüsusilə, Əl-Cəzirə və Əl-Ərəbiyyə televiziya kanalları baş verən hadisələri bütün dünyaya və regiona elə inandırıcı şəkildə nümayiş edirdilər ki, "bunlar əsil filmlərə bənzəyirdi" [15, s.119]. Rusiyalı müəlliflər obyektiv olaraq yazırdı ki, etirazlar çoxdan yetişmişdi, lakin informasiya texnologiyalarının rolu olmadan xalq hərəkatları bu qədər kütləvi və təşkilatlanmış forma ola bilməzdi [11, s.86]. Dünyanın aparıcı informasiya kanallarına və xəbər agentliklərinə Qərbin himayədarlıq etməsi "ərəb baharı"nda xarici amilin təsirinin nə dərəcədə böyük olduğunu deməyə imkan verir. Tunisdə vəziyyəti sabitləşdirmək və vətəndaş müharibəsinin başlanmasına imkan verməmək üçün 2013-cü ilin yazında milli dialoqa ölkədəki başlıca siyasi qüvvələr dəvət olundular və "Tunis kvarteti" (4-lük) dialoqu yarandı. 2014-cü ilin dekabrında Beji Kaid əs-Sebsi prezident seçildi. Ölkədə belə tezliklə sabitliyin yaradılmasına görə, 2015-ci ilin oktyabrında "Kvartet milli dialoqu" Nobel sülh mükafatına layiq görüldü [18].

Tunisin ardınca xalq hərəkatı Əlcəzairdə başladı. Belə ki, 2010-cu il dekabrın 28-dən etibarən polislə etirazçılar arasında toqquşma sürətlə bütün ölkəyə yayıldı, lakin Tunisdən fərqli olaraq bu ölkədə vəziyyət daha tez nəzarətə götürüldü. Bununla belə, ölkə prezidenti A.Buteflika ciddi güzəştlərə getməyə məcbur oldu, ölkədə 19 il davam edən fövqəladə vəziyyət rejimi ləğv edildi, sosial-iqtisadi islahatlar elan olundu, işsizliyin aradan qaldırılması, əmək haqlarının artırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirildi, siyasi rejim yumşaldıldı, siyasi partiyaların fəaliyyətinə imkan verildi və s. [13, s.37-38].

Kütləvi informasiya vasitələrinin yaydığı məlumatlar çox tezliklə digər ərəb ölkələrində də xalq kütlələrinin ayağa qalxmasına öz təsirini göstərdi. Belə ki, 2011-ci il yanvarın ortaları üçün Livan, İordaniya, Mavritaniya, Sudan, Oman və Yəmində genişlənən xalq hərəkatları çoxsaylı insan tələfatlarına gətirib çıxardı. Livan hökuməti sosial-iqtisadi sahələrdə güzəştlərə getməyə məcbur oldu, İordaniya kralı II Abdulla hökuməti tam şəkildə istefaya göndərdi. Mavritaniya və Sudanda siyasi rejimlə müxalifət arasında mübarizədə hakimiyyət qüvvətli çıxsa da, ölkədə islahatların keçirilməsi istiqamətində bir sıra addımlar atıldı. 2011-ci ilin iyulunda Cənubi Sudan müstəqil dövlət kimi BMT-nin tərkibinə daxil oldu. Xalq hərəkatının təzyiqi altında Oman sultanı Kabus bin Seyid siyasi və iqtisadi güzəştlərə getməyə vadar oldu, parlamentin hüquqları genişləndirildi, hökumətdə ciddi dəyişik-

liklər edildi [2], sosial sahədə mövcud problemlərin və işsizliyin aradan qaldırılması istiqamətində islahatlara başlandı.

Yəməndə hadisələrin daha dramatik xarakter alması ölkənin vətəndaş müharibəsi ərəfəsində olması ilə əlaqədar idi. Belə ki, ölkə prezidenti Əli Abdullah Saleh vaxtı ilə iki yerə bölünmüş ölkədə vəziyyətə hakim deyildi. Ölkənin cənubu husilərin əlində idi, onlar isə nəinki mərkəzi hökumətə tabe olmurdular, hətta 2015-ci il hərbi əməliyyatlarında ölkənin paytaxtı Səma şəhərini də ələ keçirmişdilər. Vəziyyətin belə hal alması Səudiyyə Ərəbistanının rəhbərliyi altında husilərə qarşı koalisiyanın yaradılmasına gətirib çıxardı. Koalisiyaya Qətər, Bəhreyn, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Mərakeş, Misir, Sudan və s. ölkələrin hərbi qüvvələri daxil idi. Husilərin şiə təriqətinə mənsub olduqlarını nəzərə alsaq müharibə çox tezliklə dini xarakter aldı. Devrilmiş prezident Ə.A.Saleh də husilərin tərəfində dayanmışdı. Vətəndaş müharibəsi və müdaxilə xarakteri almış hərbi əməliyyatlar koalisiya qüvvələrinə uğur gətirmədi. "Ərəb baharı" nəticəsində yaranmış hakimiyyət dəyişikliyi ölkədə anarxiya və xaosu daha da dərinləşdirdi. İranın husiləri dəstəkləməsi ABŞ və İngiltərənin hərbi əməliyyatlara qarışmasına gətirib çıxardı, bununla belə, husiləri məğlub etmək mümkün olmadı [12]. Qeyd edək ki, 2011-ci il hadisələrində qadınların azadlığı və hüquqları uğrunda mübarizə aparan hüquqşünas xanım Tavakul Əbdul-Salam Karman Nobel mükafatına layiq görülmüşdü. Yəmənlilər onu "inqilabın anası" və "dəmir qadın" adlandırıdılar ki, qarşılaşdığı çətinliklərə baxmayaraq iradəsindən dönməmişdi.

Müsəlman ölkələri içərisində yalnız Səudiyyə Ərəbistanı böhrandan itkisiz şəkildə çıxdı ki, bu iki amil ilə sıx bağlı olmuşdu, birincisi, bu ölkədəki siyasi rejim kifayət qədər möhkəm idi, ikincisi, Səudiyyə Ərəbistanı ilə ABŞ arasında müttəfiqlik münasibətləri mövcud idi. Təsadüfi deyildi ki, 2011-ci il yanvarın sonlarında Ciddədə başlayan etirazlar qısa müddətə hərbi qüvvənin müdaxiləsi ilə yatırıldı, lakin ölkə insan hüquqlarının pozulmasına görə Qərb tərəfindən ittiham edilmədi və təzyiqlərə məruz qalmadı. "Ərəb baharı" hadisələrində Səudiyyə Ərəbistanı əhalisinin 8-10 faizini təşkil edən şiələr mühüm rol oynamışdı, hətta bu hadisələr zamanı şiə və sünnü elitasının birgə çıxış etdiyi hallar da olmuşdu. "Feysbuk gəncləri"nin kral Abdullah ben Əzizə müraciəti təsirsiz qalmadı. Kralın fərmanı ilə sosial təminat və gənc ailələrə yardım məqsədi ilə 34 mlrd. doll. yardım ayrıldı, dövlət qulluqçularının maaşları 15 faiz artırıldı, amnistiya verildi, qadınlara ictimai həyatda iştirak etmək, dövlət qulluğuna girmək, avtomobil idarə etmək hüququ verildi, 30 nəfər qadın, o cümlədən, bir şiə qadın Kral Şurasına daxil edildi, sosial-iqtisadi islahatlar aparıldı və s. [10]

Ərəb ölkələrindən Cibuti, Mərakeş və İraqda başlanan xalq hərəkatları siyasi rejimlərdə dəyişikliklərə səbəb olmasa da, sosial-iqtisadi və siyasi xarakterli dəyişikliklər edildi. Mərakeş kralı VI Məhəmməd və İraqın Baş naziri Nuri-əl Maliki tərəfindən sosial-iqtisadi islahatların keçirilməsi və işsizliyin aradan qaldırılması sahəsində ciddi addımlat atıldı. Xalq etirazları Küveytdə də siyasi dəyişikliklərə səbəb oldu, korrupsiya və rüşvətxorluqda ittiham edilən bir neçə nazir həbs edildi. Siyasi rejim yumşaldıldı, sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi sahəsində addımlar atıldı. 2011-ci il fevralın ortalarında Bəhreyndə başlanan iğtişaşlar da uzunmüddətli olmadı. Kral Həmid ibn İsanın dəvəti ilə Səudiyyə Ərəbistanı və Birləşmiş Ərəb Əmirliyi Bəhreynin paytaxtı Manamaya 1500 nəfərlik hərbi hissələr yeridildi. Dövlət çevrilişində ittiham edilən 8 müxalifət üzvü ömürlük həbs edildi. Bununla belə, hakimiyyət müəyyən islahatlar keçirməyə məcbur oldu, kral hər ailəyə 1000 dinar yardım göstərilməsinə dair fərman verdi. Qeyd edək ki, ABŞ-ın 5-ci donanması Bəhreyn sahillərində lövbər salmışdı və kral hakimiyyətinə dəstək verirdi [6].

Ərəb ölkələrindən Misir, Liviya və Suriya "ərəb baharı" hadisələrinin gedişində ağır faciələr və insan tələfatları ilə üzləşməli oldular. Misir və Suriyada xalq hərəkatları 2011-ci il yanvarın 25-26-da başladı və bütün ölkəyə yayıldı. Prezident Hüsnü Mübarəkin istefasından sonra "Müsəlman qardaşları" təşkilatının rəhbərlərindən Məhəmməd Mursi hakimiyyətə gətirildi, lakin Qərb nəinki istəyinə nail olmadı, əksinə ciddi radikal qüvvə ilə üzləşdi ki, bu 2013-cü ilin iyulunda hakimiyyət çevrilişi ilə nəticələndi. Müdafiə naziri Əbdül Fəttah əl-Sisi ölkənin prezidenti seçildikdən sonra hərbi diktatura gücləndirildi, xalq hərəkatı güc yolu ilə yatırıldı, müxalifət rəhbərləri aradan götürüldü. Xalq hərəkatının gedişində Qahirədəki İsrail səfirliyinin darmadağın edilməsi, bayraqlarının ayaqlanması və anti-İsrail şüarlarının səsləndirilməsi ABŞ və İsrailə bir çağırış və təhdid idi iki, nəticələri özünü çox da gözlətmədi [22, s.313-314].

Suriya Yaxın Şərq regionunda geosiyasi maraqların toqquşduğu mühüm ölkələrdən biri idi ki, burada ABŞ-ın, Rusiyanın, Türkiyənin, İranın, İraqın və İsrailin maraqları toqquşurdu. Bu ölkədə davam edən 48 illik fövqəladə rejim həm Hafiz Əsədin, həm də Bəşər Əsədin hakimiyyətlərinin davam etdirilməsinə xidmət edirdi. Suriya SSRİ dövründə, sonra isə Rusiya ilə müttəfiqlik münasibətlərinə malik idi. Suriyada Rusiya və İranın maraqları üst-üstə düşürdü. Suriyada xalq hərəkatının genişlənməsində internet, xüsusilə "Feysbuk" mühüm rol oynadı, digər ərəb ölkələrində baş verən hadisələr Qərb və onun himayədarlıq etdiyi informasiya kanalları vasitəsilə sürətlə tirajlanmağa və siyasi rejimə qarşı mübarizəyə çağırışlar edilməyə başladı. Yaranmış vəziyyətdə B.Əsəd rejimi güzəştə getdi, 48 il davam edən fövqəladə vəziyyət ləğv edildi, bəzi tədbirlər görüldü, əhalini sakitləşdirməklə yanaşı, cəza tədbirləri gücləndirildi [7].

Qərbin hərtərəfli dəstəyinə və yardımlarına baxmayaraq, tezliklə məlum oldu ki, İran və Rusiyanın müdafiə etdiyi rejimi çökdürmək mümkün olmayacaqdır. Məhz elə bir şəraitdə Qərbin dəstəklədiyi və silahlandırdığı qüvvələrlə hakimiyyət arasında vətəndaş müharibəsi başladı. Ölkədə yaşayan kürdlərin də müstəqillik arzuları ilə müharibəyə başlaması Türkiyəni ehtiyatlı olmağa vadar etdi, PPK/YPQ-yə qarşı hərbi əməliyyatlar intensivləşdi, ölkədə islamçı ekstremistlərin mövqeyi olduqca gücləndi və onların hakimiyyətə gəlmək imkanlarının artması Qərb tərəfindən daha ciddi təhlükə kimi qiymətləndirildi. 2011-ci ilin payızı üçün müxtəlif yönümlü Suriya Azadlıq Ordusu yaradıldı, terrorçu qruplar da hakimiyyətə qarşı müharibəyə qoşuldular və xaricdən ciddi şəkildə dəstəklənməyə başladılar [7].

Suriyada hərbi əməliyyatların uzanması vətəndaş müharibəsinin geosiyasi müharibəyə çevrilməsinə gətirib çıxardı. Yaranmış şəraitdə Ərəb Dövlətləri Liqası Suriyanın təşkilatda üzvlüyünü dayandırdı. Tezliklə Suriyanın ətrafında ərəb dövlətlərinin özlərinin birləşdiyi, ABŞ və Türkiyənin də daxil olduğu anti-Suriya cəbhəsi formalaşdı. Əks tərəfdə isə Suriyanı müdafiə edən Rusiya-Çin-İran alyansı formalaşdı və Dəməşq ciddi şəkildə silahlandırılmağa və müdafiə edilməyə başladı. Belə vəziyyətdə anti-Suriya koalisiyası parçalandı, ABŞ, İsrail və Qətər "oyundan çıxdılar". İsrail rəhbərləri bildirmişdilər ki, "Bəşər Əsəd Tel-Əvivin dostu deyil, onun düşmənləri isə daha pisdir"[21].

Bəşər Əsəd hakimiyyəti geosiyasi konfiqurasiyanın belə qarışmasından məharətlə istifadə etdi. Belə ki, kürdlər hərbi əməliyyatlara qarışan kimi, B.Əsəd Suriyanın şimalında və şimal-şərqində onlara avtonomiya verdi. "Kürd kartı" Türkiyənin planlarını qarışdırdı, bu layihəni vaxtı ilə Vaşinqton da müdafiə edirdi. Türkiyənin cənubunda kürd dövlətinin yaradılması ehtimalı davamlı müharibələr və ölkənin parçalanması anlamına gəlirdi. Zaman keçdikcə Türkiyə Suriyadakı hadisələrə daha fəal surətdə qarışmağa başladı. 2015-ci ilin iyununda Türkiyə Prezidenti R.T.Ərdoğan bəyan etdi ki, Suriya və İraqın şimal ərazilərində Kürd dövlətinin yaradılması ilə heç zaman razılaşmayacaqdır, çünki bu, Türkiyənin milli təhlükəzisliyini təhdid edir. Bu, Suriyanın şimalında yerüstü və hava əməliyyatlarının başlanacağına açıq siqnal idi. Türkiyə bu məsələdə Rusiya və İranla da mövqelərini razılaşdırmışdı. 2012-ci ildə Türkiyə-Suriya sərhədlərində başlanan toqquşmalar 2014-2015-ci illərdə açıq hərbi əməliyyatların başlanmasına gətirib çıxardı [5; 24] ki, bu, Suriyada "ərəb baharı" hadisələrinin sonluğu və yeni mərhələnin başlanması demək idi. Suriya məsələsində Yaxın Şərqdə iki güclü hərbi-siyasi qruplaşma üz-üzə dayanmışdı.

Yaxın Şərq ölkələrində baş verən və baş verməkdə olan hadisələrdə enerji amili xüsusilə mühüm əhəmiyyətə malik idi. Belə ki, Aİ-nin enerji idxalı kəmərlərinin şaxələndirilməsi strategiyası elan olunduqdan sonra bu sahədə bir sıra layihələr meydana gəlməyə başladı ki, bu məsələyə Suriyanın münasibəti həm Türkiyənin, həm də ərəb ölkələrinin maraqlarına cavab vermirdi. 2009-cu ildə Qətər Avropaya qaz tədarükünü həyata keçirmək üçün ərəb dövlətlərini nəzərdə tutulan marşrut üzrə birləşdirəcək qlobal layihə ilə çıxış etdi. Kəmər Qətər-Səudiyyə Ərəbistan-İordaniya-Suriya-Türkiyə istiqaməti üzrə Avropanın cənubuna qədər uzanmalı idi. Lakin Suriya prezidenti B.Əsəd bunun əleyhinə çıxdı, çünki bu, onun müttəfiqi Rusiyanın maraqlarına zidd idi. Məlum olduğu kimi, Avropanın başlıca neft-qaz tədarükçüsü Rusiya idi, əgər Qətərin təklifi qəbul edilsə idi, Rusiya ağır zərbə ala bilərdi [14, s.127-129]. Təsadüfi deyildi ki, adları qeyd edilən dövlətlər bundan sonra Suriyaya qarşı sərt mövqe sərgiləməyə başladılar, 2012-ci il sərhəd toqquşmaları və kürd məsələsinin ortaya atılmasından sonra Türkiyə ilə Suriya arasında elan olunmamış müharibə başladı.

"Ərəb baharı" hadisələrindən ən ağır zərbini Liviya Cümhuriyyəti aldı. Sosial-iqtisadi vəziyyətinə görə, Liviya digər ərəb ölkələrində fərqlənirdi, əhalisinin həyat şəraiti yoxsulluq səviyyəsində xeyli yüksək idi. 2011-ci il fevralın 17-də ölkənin paytaxtı Tripolidə başlana etiraz aksiyaları digər şəhərlərə yayılsa da, ardıcıl deyildi və hakimiyyət çətinlik çəkmədən bunları aradan qaldıra bilirdi. Lakin kifayət qədər müstəqil və iradəli olan Liviya rəhbəri Müəmmər Qəddafi Qərb, xüsusilə ABŞ üçün arzuedilməz şəxs idi. Təsadüfi deyildi ki, Liviyada hakimiyyət çevrilişi məhz Qərbin müdaxiləsindən sonra həyata keçirildi. Liviya müxalifəti məhz NATO qüvvələrinin, xüsusilə Fransanın müdaxiləsi və silahlandırmasından sonra uğur qazana bildi. M.Qəddafi hakimiyyətin təhvil verilməsi ilə bağlı müxalifətin və Qərbin bütün təkliflərini qətiyyətlə rədd etmişdi. Liviyada başlanmış vətəndaş müharibəsi tezliklə 30 min nəfərdən yuxarı insanın ölümünə gətirib çıxardı. Vətəndaş müharibəsinin gedişində hakimiyyətə sadiq qüvvələrin üstünlüyü və üsyan ocaqlarının bir-birinin ardınca yatırılması Fransanın açıq şəkildə Liviyaya müdaxiləsinə gətirib çıxardı [25, s.124-127]. Lakin M.Qəddafi rejiminin devrilməsi Liviyada elə bir xaos və klanların ölkədaxili mübarizəsini şərtləndirdi ki, bu günədək davam etməkdədir.

Nəticə. Yaxın Şərqin coğrafiyasını, geosiyasi situasiyasını və qüvvələr nisbətini əsaslı şəkildə dəyişən "ərəb baharı" hadisələri ilk növbədə islam dünyasında birliyin və həmrəyliyin olmadığını, açıq və gizli düşmənçiliyin davam etdiyini, islam ölkələrinin öz daxili problemlərini kənardan müdaxilə zamanı həll edə bilmədiklərini, ümumiyyətlə isə Qərb imperializmi qarşısında aciz olduqlarını əyani şəkildə göstərdi. Müsəlman ərəb ölkələri, bütövlükdə isə islam dünyası Ərəb Dövlətləri Təşkilatı və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi böyük qurumlara malik olmalarına baxmayaraq, onların problemlərinin BMT strukturlarında və Avropa İttifaqı rəsmiləri arasında müzakirəsi ən böyük ədalətsizlik, dövlətlərin ərazi bütövlüyünün, suverenliyinin və müstəqilliyini pozulması deməkdir.

"Ərəb baharı" hadisələri Yaxın Şərq və Afrikanın şimalındakı bütün ölkələrə faciələr, fəlakətlər və səfalət gətirdi. Bu hadisələr nəticəsində regionun insan ehtiyatları potensialına ağır zərbə vuruldu, belə ki, təkcə 2010-cu ilin oktyabrından 2012-ci ilin dekabrınadək təxmini hesablamalara görə, region 800 min nəfərdən yuxarı insan itirdi, 2015-ci il üçün hərbi əməliyyatlardan canlarını qurtararaq müxtəlif ölkələrə üz tutan miqrantların sayı 1,5 mln. nəfəri keçdi. 2010-2020-ci illər arasındakı dövrdə "ərəb baharı"nın baş verdiyi ölkələrə Dünya bankının hesabatına görə, təxminən bir trilyon dollardan yuxarı zərər vurulmuşdur, yalnız Liviya və Yəmənin yenidən qurulmasına 100 mlrd. dol. yuxarı vəsait lazım gələcəkdir [3]. "Ərəb baharı" nəticəsində qlobal imperializm Yaxın Şərqdə onilliklər boyu arzusunda olduğu xaosa nail oldu ki, onun başa çatmasına imkan verməyəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlimusa İbrahimov. Yaxın Şərqdə uduzan Amerika: itirilən trilyonlar və xaos siyasəti // Sputnik.az, 16.02.2018. - sputnik.az/20180216/meqsed-qırğın-salmaqdır-41408779/html [10.05.2025].
2. Ərəb baharı: dünyanı dəyişmək planı – Xrolologiya / Axar.az xəbər portalı, 2015.12.19. - https:/axar.az/news/planet/76306.html/19.12.2015/ [10.05.2025].
3. "Ərəb baharı"ndan "ərəb müsibəti"nə / Kaspi.az, 25.12.20 - https://kaspi.az/az/ereb-baharindan-ereb-musibetine [10.05.2025].
4. İbrahimova S. "Ərəb baharı"nın səbəbləri və gözlənilməz nəticələri // İpək yolu jurn., 2020, №4, s.132-134.
5. Автеков В.А. Сирийский вопрос в турецком контексте. Regnum, 25.12.2011.
6. Арабская весна/translated.turbopages.org/proxy-u/ [10.05.2025].
7. «Арабская весна» и ее последствия / Дзен, 24 апреля 2022. - https://dzen.ru/a/YmWDfjYob2lH_dm4 [10.05.2025].
8. Вавилов А.И. Катаклизмы и «арабской весны». М.: изд. Китони, 2019, 760 с.
9. Долгов Б.В. Феномен «Арабской весны» 2011-2016: причины, развитие, перспективы. Тунис, Египет, Ливия, Сирия, Алжир. М.: Алгоритм, 2017, 200 с.
10. Гасымов Н.А. Саудовская Аравия после арабской весны: внутриполитические процессы и перспективы реформ // Сравнительная политика, 2014, 3(17), с.152-158. -

https://cyberleninka.ru/article/n/saudovskaya-araviya-posle-arabskoy-vesny-vnutripoliticheskie-protsessy-i-perspektiva-reform [10.05.2025].
11. Исаев Л.М., Шышкина А.Р. Египетская смута XXI века. М.: 2012.
12. История противостояние хуситов с коалицией арабских и западных стран / tass.ru, 12.01.2024. - tass.ru/info/19718555 [10.05.2025].
13. Желтов В.В., Желтов М.В. Алжир: реформирование как проявление арабской весны // Вестник КемГУ, 2015, №2(62), с.33-38.
14. Звягельская И.Д. Ближневосточный клинч: конфликты на Ближнем Востоке и политики России. М.: 2014, 208 с.
15. Колобов О.А., Шульц Э.Э. Арабская весна: технологии бунта. Политика, анализ, хроника, прогноз. Журнал Политической философии и социологии. 2014, к.122, с.119-126.
16. Мир не так скоро оправится от финансового кризиса 2008 года. Российская газета, 2013, 14 ноября.
17. Мировой экономический кризис (2008-2013). - https://ru.wikipedia.org/wiki [10.05.2025].
18. От «арабской весны» до третьей мировой войны / tass.ru. - tass.ru/spec/arabspring [10.05.2025].
19. Пуныкин Н.И. Причины и конфликтогенные последствия «арабской весны». (2010-2012) // Инновационные авпекты развития науки и техники, 2021, с.27-37. - https://cyberleninka.ru/article/n/prichiny-i-konfliktogennye-posledstviya-arabskoy-vesny-2010-2012 [10.05.2025].
20. Развитие финансового кризиса началось в США / Независимая газета, 2013, 20 декабря.
21. Сирия в огне: провал арабской весны: /rus.azatutyun.at/f/25299829.html [10.05.2025].
22. Турк С.Н., Верюгин И.В. Арабская весна в Египте: причины и последствия: Эпоха науки, 2020, № 22, с.313-317.
23. Фитуни Л.Л. Экономические причины и последствия «арабской весны» // Проблемы современной экономики, 2012, №1(41), с. 90-97
24. Участие Турции и гражданской войне в Сирии / translated.turbopogos.org/Proxy-n/en-ru [10.05.2025].
25. Эль Мюрид. Если завтра война. «Арабская весна» и Россия. М.: РОССПЭН, 2013, 346 с.

ХАЛИДА МАЛИКОВА
Академия государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики

ВЛИЯНИЕ МИРОВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА И СОБЫТИЙ «АРАБСКОЙ ВЕСНЫ» НА ИЗМЕНЕНИЕ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ КОНФИГУРАЦИИ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ

Регион Ближнего Востока, имеет геополитическое значение, богат энергетическими ресурсами, где пересекаются караванные пути, был и остается на протяжении столетий местом соперничества, борьбы и войн великих держав. После распада Ялтинско-Потсдамской системы равновесие и относительная стабильность в регионе были в корне нарушены, а после событий 11 сентября 2001 года США начала борьбу за установление полного контроля над регионом. Однако Вашингтону, столкнувшемуся с серьезным сопротивлением со стороны устоявшихся политических режимов в регионе, пришлось искать новые тактические пути. После того, как мировой экономический кризис обострил политические и социально-экономические противоречия на Ближнем Востоке, именно в соответствии с планами Запада были запущены народные движения под названием «Арабская весна», что в конечном итоге погрузило регион в долгосрочный хаос. Однако США не смогли ни реализовать «Проект Большого Ближнего Востока», ни «принести демократию» в регион под видом «Арабской весны». В статье на основе фактов и материалов рассматриваются события и процессы, происходящие в этом регионе и меняющие баланс сил.

Ключевые слова: Ближний Восток, США, Россия, региональные акторы, мировой экономический кризис, «арабская весна», геополитическая ситуация, гегемония, политический режим, энергетический фактор, демографическая ситуация.

KHALIDA MALIKOVA
Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan

THE IMPACT OF THE GLOBAL ECONOMIC CRISIS AND THE "ARAB SPRING" EVENTS ON THE CHANGING GEOPOLITICAL CONFIGURATION IN THE MIDDLE EAST

The Middle East region, with its geopolitical significance, rich energy resources, and caravan routes, has been a centuries-long arena of competition, struggle, and war among great powers. After the collapse of the Yalta-Potsdam system, the balance and relative stability in the region were fundamentally disrupted, and following the September 11, 2001 events, the US began to struggle to take the entire region under its control. However, encountering strong resistance from entrenched political regimes in the region, Washington had to seek new tactical paths. After the global economic crisis exacerbated political and socio-economic contradictions in the Middle East, popular movements under the guise of the "Arab Spring" were launched in line with Western plans, plunging the region into long-term chaos. Nevertheless, the US failed to realize the "Greater Middle East Project" or bring "democracy" to the region under the guise of the "Arab Spring". The article examines the events and processes changing the balance of power in the region based on facts and materials.

Keywords: Middle East, USA, Russia, Regional actors, World economic crisis, “Arabian Spring”, geopolitical situation, hegemony, political regime, energy factor, demographic situation, competition.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 may 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Qurban Məmmədov, t.e.d. Sani Hacıyev.

UOT 32:93/94

EMİN İBADZADƏ
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik akademiyasının magistrantı
emin.ibadzada@gmail.com

KÖNÜLLÜLÜK: ANLAYIŞIN MAHİYYƏTİ VƏ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/206-214

Bu məqalədə könüllülük anlayışının mahiyyəti, əsas xüsusiyyətləri və sosial strukturdakı rolu araşdırılmışdır. Könüllülük fəaliyyəti cəmiyyətin rifahına yönəlmiş, maddi maraq güdməyən və fərdin şəxsi təşəbbüsünə əsaslanan sosial bir fenomen kimi qiymətləndirilir. Könüllülüyün tarixi kökləri, humanist dəyərlərə söykənən prinsipləri və müxtəlif sosial, ekoloji, mədəni, tibbi və idman sahələrində tətbiqi nümunələri təhlil edilmişdir. Məqalədə könüllülük fəaliyyətinin fərdi və qrup əsaslı, mütəşəkkil və qeyri-mütəşəkkil formalarda həyata keçirildiyi vurğulanır. Tədqiqatda könüllülük fəaliyyətinin motivasiya amilləri, təşkilati xüsusiyyətləri və sosial inteqrasiyaya təsiri geniş şəkildə izah olunur. Könüllülük həm fərdi inkişaf, liderlik bacarıqlarının formalaşması, sosial kapitalın genişlənməsi, həm də cəmiyyətin dayanıqlı inkişafına, vətəndaş cəmiyyətinin gücləndirilməsinə və demokratik dəyərlərin möhkəmləndirilməsinə töhfə verir. Könüllülüyün fəlsəfi, sosioloji və iqtisadi baxış bucaqlarından təhlili onun ictimai şüurun inkişafı və sosial məsuliyyət hissinin formalaşmasında əhəmiyyətini ortaya qoyur. Məqalənin məqsədi könüllülüyün sosioloji və institusional bir fenomen kimi dərk edilməsinə töhfə vermək, onun müxtəlif sosial kontekstlərdə rolunu və əhəmiyyətini izah etməkdir. Tədqiqat sosioloji yanaşma və müqayisəli təhlil metodlarına əsaslanaraq, könüllülük fəaliyyətinin effektivliyini artıran amilləri və cəmiyyət üçün yaratdığı dəyərləri ortaya çıxarır.

Açar sözlər: Könüllülük anlayışı, nəzəri yanaşmalar, elmi paradiqmalar, sosioloji müqayisəli təhlil.

Giriş. Müasir dövrdə cəmiyyətlərin inkişaf dinamikasında sosial məsuliyyət və humanitar dəyərlərin gücləndirilməsi mühüm rol oynayır. Bu kontekstdə könüllülük fəaliyyəti insanın cəmiyyətə verdiyi töhfənin ən önəmli formalarından biri kimi çıxış edir. Könüllülük insanın öz təşəbbüsü ilə, heç bir maddi maraq güdmədən cəmiyyətin rifahına yönəlmiş fəaliyyətini əks etdirir və bu xüsusiyyəti ilə sosial həmrəylik, humanizm və ictimai iştirakı təşviq edən vacib bir instituta çevrilmişdir. Qlobal miqyasda könüllülük fəaliyyəti yalnız sosial problemlərin həlli üçün deyil, həm də vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması və demokratik dəyərlərin möhkəmləndirilməsi üçün mühüm vasitə kimi qiymətləndirilir.

Könüllülüyün aktuallığı xüsusilə gənclər arasında sosial məsuliyyətin artırılması, təhsil və vətəndaş fəallığının gücləndirilməsi baxımından önəmlidir. Sosial, ekoloji, mədəni və humanitar sahələrdə könüllü fəaliyyətlərin artması, cəmiyyətin dayanıqlı inkişafına töhfə verir və fərdlərin sosial əlaqələrini gücləndirir. Bu fəaliyyət forması, həmçinin, fərdlərin şəxsi inkişafına, liderlik bacarıqlarının formalaşmasına və sosial kapitalın genişlənməsinə şərait yaradır.

Bu baxımdan, məqalənin məqsədi könüllülüyün mahiyyətini, əsas xüsusiyyətlərini və sosial strukturdakı yerini araşdırmaqdır. Məqalə könüllülüyün yalnız bir sosial fəaliyyət növü kimi deyil, həm də fərdlər və cəmiyyət üçün yaratdığı dəyərlər baxımından sosioloji və institusional bir fenomen kimi öyrənilməsinə töhfə verir. Ədəbiyyat araşdırması əsasında könüllülüyün müxtəlif sahələrdə tətbiqi, onun motivasiya mexanizmləri və təşkilati strukturları dəyərləndirilir.

Tədqiqatın metodologiyası əsasən sosioloji yanaşmalar və müqayisəli təhlil metodlarına əsaslanır. Könüllülüyün sosial strukturlar, fərdi motivasiyalar və təşkilati fəaliyyətlər kontekstində analizi üçün elmi ədəbiyyatın sistemli icmalı həyata keçirilmişdir. Bundan əlavə, mövcud nəzəri yanaşmaların praktik təcrübələrlə müqayisəsi aparılmış, könüllülük fəaliyyətinin institusional çərçivədə necə təşkil olunduğu araşdırılmışdır.

Könüllülüyün mahiyyəti və əsas prinsipləri. Humanitarlaşmanın cəmiyyətin həyatına təsirinin gücləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq, insana, onun ehtiyaclarına və inkişafına diqqət yetirməklə, əhalinin sosial təminat problemlərinin həllinə kömək edəcək humanist ənənələrin dirçəldilməsi həyata keçirilir. Bəşəriyyət tarixində elə bir cəmiyyət yoxdur ki, könüllü yardım ideyalarına yad olsun. Bir şəxs və ya bir qrup insan tərəfindən bütövlükdə cəmiyyətə və ya ayrı-ayrı şəxslərə göstərilən könüllü yardım bəşəriyyətin humanist ideallarına ödənişsiz xidmət ideyalarına əsaslanır və qazanc əldə etmək, ödəniş almaq və ya karyera yüksəlişi məqsədlərini güdmür.

Bu gün könüllülük nisbətən yeni bir fikir olaraq meydana çıxmışdır. Könüllülüyün əsas prinsipi könüllü seçim, şəxsi mövqeyin əks olunmasıdır. İnsan hər cür fəaliyyətdə, məcburiyyətsiz, könüllü işləyirsə, özünü mümkün qədər könüllü olaraq dərk edir. Bu, könüllülük fəaliyyətini sosial yönümlü cəmiyyətin ən mühüm elementlərindən biri hesab etməyə imkan verir.

Könüllülük fransız sözü *volontaire* ("könüllü") və latın dilindəki *voluntarius* ("könüllü") sözündən gəlir [6, s. 20]. Könüllülük cəmiyyətin və ayrı-ayrı vətəndaşların rifahı naminə könüllü təmənnasız fəaliyyətdir. Tərifi qeyri-rəsmi terminlərlə ifadə etsək, könüllülük çox ehtiyacı olan hər kəsə kömək etmək üçün ödənişsiz işdir. "Könüllülük" termini rus və Aəzrbaycan dillərinə 90-cı illərdə, Rusiyada ilk sosial yönümlü qeyri-kommersiya təşkilatları (QHT) yaranmağa başlayanda daxil oldu [8, s. 180]. Könüllülüyün ümumi məqsədləri aşağıdakı kimidir:

– sosial müdafiəsiz vətəndaşlara yardım – buraya aztəminatlı ailələr; tənha qocalar və işsizlər, eləcə də əlillər və çətin həyat vəziyyətində olan uşaqlar daxildir;

– fövqəladə halların nəticələrini aradan qaldırmaq üçün yardım: buraya sənaye fəlakətləri, yanğınlar, təbii fəlakətlər və onlardan zərər çəkənlərə kömək etmək daxildir;

– təhsil, ekologiya, mədəniyyət, elm, səhiyyə, idman, yaradıcılıq, gənclərin vətənpərvərlik və mənəvi tərbiyəsi, ailənin möhkəmləndirilməsi, analıq və uşağın sosial müdafiəsi sahəsində fəaliyyətə dəstək;

– memarlıq və təbii irsin qorunması;

– heyvanların mühafizəsi;

– ödənişsiz hüquqi yardım və s. [6, s. 83]

Dünyada bir çox qanunlar könüllülük və xeyriyyəçiliyi biznes və siyasətdən ayırır, ona görə də kommersiya və siyasi təşkilatlara istənilən dəstəyi könüllülük adlandırmaq olmaz. Başqa sözlə, misal üçün yoxsul qonşusuna pulsuz olaraq ərzaq alış-verişinə gedən və ya gölməçənin sahilində zibilləri təmizləyən insanlar sosial və ya ekoloji könüllü hesab edilir. Ancaq ideoloji və ya hər hansı digər səbəblərdən bir siyasi partiyanın və ya hərəkatın seçki kampaniyasında iştirak edən insanlar könüllü hesab edilir.

Xeyriyyə təşkilatlarının da fəaliyyəti könüllülərin dəstəyinə ehtiyac duyur. Könüllülük fəaliyyətinin təşkili üçün bir tərəfdən xeyriyyə təşkilatlarında könüllü vakansiyaları, digər tərəfdən yardımçı təşkilatlar dairəsi və ehtiyacı olanların xeyrinə ödənişsiz işlərdə iştirak etməyə razılıq verən xeyriyyə iştirakçılarının könüllülər korpusu yaradılır. Könüllü fəaliyyət anlayışı çox vaxt cəmiyyətin xeyrinə hər hansı faydalı fəaliyyətə aid olan “sosial fəaliyyət” anlayışı ilə əvəz olunur. Könüllülərin fəaliyyəti ilk növbədə əhalinin özünə kömək edə bilməyən (qocalıq, evsizlik, əlillik, təbii fəlakətlər, sosial kataklizmlər) ehtiyacı olan təbəqələrinə yardım etmək məqsədi daşıyır [9, s.164].

Məqsədlərinə görə könüllülük adətən beş əsas sahəyə bölünür:

– sosial;

– ekoloji;

– mədəni;

– idman;

– tibbi [7, s. 180].

Bütün digər istiqamətlər bu beş qrupa aiddir. Müxtəlif tədbirlərin könüllüləri media könüllüləri hesab edilə bilər. Buraya fotoqraflar, videoqraflar, jurnalistlər, SMM marketoloqlar tərəfindən pulsuz təqdim olunan sosial əhəmiyyətli tədbirlərə informasiya dəstəyi, media və sosial şəbəkələrdə vizual və mətn məzmununun yaradılması və yayılması daxildir.

Könüllülük qrupla və ya fərdi ola bilər. Lakin problemləri birlikdə həll etmək hələ də daha səərəli hesab edilir, buna görə də insanlara birlikdə kömək etmək üçün daha çox imkanlar vardır. Ona görə də

könüllülük birdəfəlik aksiya deyil, sistemli olanlar könüllü təşkilatlara qoşulurlar. Könüllülər təşkilatları öz güclü tərəflərini, resurslarını və peşəkar biliklərini başqa insanlarla pulsuz paylaşan könüllülərin birliyidir. Təşkilatın rolu könüllülərə təlim keçmək və lazım gələrsə, onların hərəkətlərini əlaqələndirmək üçün dəstək verməkdir. Könüllü təşkilatlar səyləri əməkdaşlıq etmək, təcrübə və uğurlu iş üsullarını, toplanmış bilikləri bölüşmək üçün tez-tez digər könüllü layihələrlə əməkdaşlıq edirlər [8, s. 180].

Prinsipcə hər kəs könüllü ola bilər. Bunun üçün dini və ya siyasi baxışlara, xüsusən də cinsiyyətə və fiziki imkanlara heç bir məhdudiyyət yoxdur. Aşağı yaş həddi isə var: yetkinlik yaşına çatmayan könüllülər valideyn icazəsi almalı, 14 yaşına çatmamış yeniyetmələrə isə könüllülük zamanı rəsmi nümayəndələr nəzarət etməlidir [6, s. 83].

Könüllülük iş üçün heç bir ödəniş nəzərdə tutmasa da, bəzi könüllülər hələ də müəyyən kiçik gündəlik ödənişlər alırlar. Bu, ilk növbədə təcrübə, xüsusi bilik və bacarıqlara əsaslanan könüllülük fəaliyyətinə görə verilir. Müəyyən peşəkar bacarıqları artırmaqla yanaşı, könüllülər öyrənirlər:

– komandada işləmək və onu idarə etmək;
– problemi həll etmək üçün kompromislər tapmaq;
– həmkarlar təşkilatları, QHT-lər və hökumət rəsmiləri ilə ünsiyyət qurmaq;
– layihələr hazırlamaq;
– sosial layihələrin risklərini və resurslarını müəyyənləşdirmək;
– layihələr ətrafında icmalar yaratmaq;
– sosial təşəbbüsləri təhlil etmək.

Bütün bu bacarıqlar istənilən peşədə faydalıdır və könüllü iş tez-tez müxtəlif karyera yollarında ödənişli vəzifələrə yol açır. Bu başa düşüləndir - işəgötürənlər könüllüləri biznesdə görür və dəyərli işçiləri itirmək istəmirlər.

Bundan əlavə, könüllülük gənclərin submədəniyyətinin təzahürlərindən birinə aid edilə bilər. Bu sosial fenomen həm özünü ifadə etməyi, həm də gəncin vətəndaş mövqeyinin inkişafını əhatə edir. Formal olaraq, sosial işin peşəkar səviyyəsi olmadığı üçün könüllülük xüsusi sosial funksiyaları yerinə yetirir. Bu o deməkdir ki, könüllülük fəaliyyəti əxlaqi tərbiyə, sosial mühitdə ümumbəşəri mədəniyyət və əxlaq dəyərlərinin dirçəldilməsidir.

Gənclərin könüllülüyündən istifadə potensialı məsələsinə ən azı iki aspektdə baxmaq olar: gənclərin könüllülüyünün cəmiyyətdə formalaşmış konkret tarixi vəziyyətə təsiri; könüllülüyün bu fəaliyyətlə məşğul olan gəncin şəxsiyyətinə təsiri. Ola bilər ki, sosial baxımdan könüllülük müəyyən məqsədlərə çatmağa yönəlib. Onlardan biri cəmiyyətdə sabitlik və həmrəyliyin yaradılmasına, digəri isə bu xidmətlərin zərərsiz, lakin cəmiyyət üçün zəruri olduğu hallarda sosial proqramlarla göstərilən xidmətlərin tamamlanmasına yönəlib [9, s. 164].

Könüllüləri sosial bir cəmiyyət kimi düşünmək lazımdır. Sosial icma çox vaxt ümumi sosial xüsusiyyətlərin mövcudluğu ilə birləşən və onların birgə fəaliyyətə olan ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş insanların ayrılmaz birliyi kimi müəyyən edilir. Bir çox elm adamları sosial icmanı böyük, kütləvi sosial qrup və ya kiçik sosial qrup hesab edirlər. Bu fərq təkcə kəmiyyət baxımından deyilsə, sosial cəmiyyət adətən xaos, təşkilati qeyri-sabitliklə xarakterizə olunur. Bunlar, məsələn, geniş, kütləvi siyasi, feminist, ekoloji, idman və digər ictimai hərəkatlar və birliklərdir. Sosial icmalara kütləvi sosial qruplar daxildir. Onlar aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: statistik xarakter, ehtimal xarakteri, ünsiyyətin situasiya xarakteri, heterojenlik, amorfizm (demoqrafik, irqi, cinsi, etnik və digər icmalar) [7, s. 188].

Beləliklə, ictimai hərəkat kimi könüllülər sosial icma anlayışına, praktik məqsədlərin, ünsiyyət qanunauyğunluğunun artıq müəyyən edildiyi könüllülərin konkret birlikləri isə ikinci dərəcəli sosial qrup anlayışına düşür. İlkin sosial qrupla ikinci dərəcəli sosial qrup arasındakı fərq aşağıdakı kimidir. İlkin sosial qrup ifadəli əlaqələrlə birləşən insanlar qrupudur. Ekspressiv əlaqələr başqa insanların işlərində emosional iştirak əsasında formalaşan əlaqələrdir.

İnstrumental əlaqələr fərdlər arasında əməkdaşlıq zamanı formalaşır. Məhz bu cür əlaqə ilkin olaraq könüllüləri birləşdirə bilər. Lakin burada ilkin və ikinci dərəcəli sosial qruplar arasında qarşılıqlı keçidlər mümkündür. Başqa sözlə, birgə könüllü iş müəyyən şəxsi əlaqələr də yarada bilər (məsələn, dostluqlar). Bu halda, könüllü mikroqruplar onun üzvləri üçün əsas olacaq. Könüllülüyün qeyri-rəsmi

olması o demək deyil ki, könüllülər formal olaraq birləşə bilməzlər və ya heç bir könüllü təşkilatın üzvü ola bilməzlər. Praktikada vəziyyət elədir ki, bəzi könüllülər təşkilat və hərəkatlarda birləşirlər.

Könüllülük dövlət və özəl təşkilatlarda, qrup halında və fərdi şəkildə həyata keçirilə bilər. Könüllülər qrupları: böyük və kiçik olur, yəni iki və ya daha çox nəfərdən ibarət olur. Könüllülər qrupları digər sosial qruplara bənzətməklə kiçik və böyük, rəsmi və qeyri-rəsmi, sabit və situasiyalı, mütəşəkkil və kortəbii, təmaslı və təmassız qruplara bölünür [4, s. 326].

Mütəşəkkil olmayan könüllülük dostlara və ya qonşulara kortəbii və təsadüfi yardımdır. Məsələn, uşaq baxımı, təmir və ya tikinti işlərində köməklik etmək, kiçik işlərin görülməsi və ya təbii və ya texnogen fəlakətə qarşı fəaliyyətdə iştirak etmək. Bu, bir çox ölkələrdə könüllülüyün ən çox yayılmış formasıdır. Mütəşəkkil könüllülük qeyri-kommersiya, dövlət və özəl sektorlarda baş verir və daha sistemli və müntəzəmdir. Bu, vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyət sahəsidir. Fikrimizcə, belə təşkilatların inkişaf etmiş infrastrukturu dövlətin sosial yetkinliyindən xəbər verir.

Könüllülük müxtəlif iştirak dərəcələri ilə həyata keçirilə bilər - könüllülük fəaliyyətlərində tam iştirakdan təsadüfi iştiraka qədər. Dünyada könüllülərin motivasiyası ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, könüllülüyün əsas motivləri aşağıdakılardır:

- daha ədalətli və azad cəmiyyət qurmaq istəyi;
- vətəndaşların həvəsi, xeyirxahlığı və sədaqəti;
- digər insanlara ictimai olaraq faydalı olmaq arzusu;
- ətrafda baş verənlərə laqeyd münasibət bəsləyə bilməmək;
- özünü və təşəbbüslərini reallaşdırmaq istəyi;
- başqa insanların problemlərini və öz problemlərini həll etmək istəyi.

Mariya Vladimirovnanın isə 2015-ci ildə apardığı araşdırmaya əsasən könüllülər arasında insanları könüllü kimi xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmağa təşviq edən aşağıdakı motivlər müəyyən edilmişdir:

– ictimai olaraq faydalı olmaq;
– cəmiyyətdə dəyişikliklər yaratmaq;
– özünüreallaşdırma;
– özü ilə həmfikir insanlar ilə birləşmə;
– asudə vaxt keçirmək;
– öz problemlərinizi həll etmək [5, s. 454].

Bu baxımdan, mənsubiyyət motivinin həyata keçirilməsi olduqca önəmlidir. Bu baxımdan xüsusilə tənha insanlar üçün bir şəxsiyyət axtarışı özəl bir motivdir. Müəllif həmçinin qeyd edir ki, könüllülərin fəaliyyətində praqmatik motivlər də vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

– öyrənmək və peşəkar təcrübə əldə etmək imkanı ilə əlaqəli perspektivlər və karyera yüksəlişi;
– maddi motivlər;
– dini (etik və ya ideoloji cəhətdən əsaslandırılmış) motivlər;
– böyük miqdarda boş vaxtın olması [3, s. 146].

Könüllülərin əksəriyyəti üçün bu, həm bir insanın başqa bir insana faydalı olmaq üçün şəxsi, fərdi ehtiyacını ödəmək, həm də öz problemlərini həm maddi, həm də psixoloji həll etmək istəyi ilə bağlıdır. Yəni, insanın sosial təcridini aradan qaldırmaq, kiməsə faydalı olmaq, özünə bir növ dayaq tapmaq və tənhalıq və həyatdan aşağılıq hissindən qurtulmaq ehtiyacıdır. İctimai hərəkatlar çərçivəsində yaranan bütün təşkilatların özəlliyi ondan ibarətdir ki, onlar vətəndaşların özləri tərəfindən yaradılır, dövlətdən müstəqil şəkildə mövcud olurlar və fəaliyyətlərini mövcud qanunlar çərçivəsində həyata keçirirlər. Vətəndaşların birlikləri kortəbii olaraq, hər hansı problemli vəziyyətin yaranması ilə əlaqədar yaranır. Birliklərin bəziləri sonda öz fəaliyyətini dayandıra, bəzi təşkilatlar isə vətəndaşların mənafeyinin daimi, nüfuzlu və effektiv müdafiəçilərinə çevrilə bilər. Bütün ictimai birlikləri şərti olaraq özünə və ya qarşılıqlı yardım təşkilatlarına və əhaliyə yardım göstərən təşkilatlara bölmək olar.

Könüllülüyün sosial strukturu və təşkilati xüsusiyyətləri. Gənclərin könüllülüyə qoşulma motivləri gördüyümüz kimi çox fərqlidir. Bəziləri dini borcunu yerinə yetirmək arzusu ilə motivə olunur, bəziləri öz maraq və meyllərini rəhbər tutur, digərləri isə komanda üzvü olmaq, insanlarla tanış olmaq, sonrakı illərdə faydalı ola biləcək təcrübə qazanmaq istəyirlər. Ancaq çox vaxt könüllülər özlərini lazımlı, insanlara faydalı hiss etmək, başqalarının rəğbətini və dəstəyini qazanmaq istəyi ilə motivə olu-

nurlar. Hazırda könüllülük əhalinin sosial fəaliyyətinin ən geniş yayılmış növlərindən biridir və bu söz onsuz da bunun nə olduğu və könüllülərin nə işlə məşğul olduğu artıq sual doğurmur.

Ümumi olaraq desək, boş vaxtını könüllü işə həsr etmək istəyən hər bir şəxs könüllü ola bilər. Könüllülükdə fəaliyyətin müxtəlif formaları, növləri və müddəti müəyyən edilmişdir. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili könüllüliyə xas olan əsas xüsusiyyətləri müəyyən etməyə imkan verir:

1. Əmək haqqı. Könüllü ilk növbədə maddi qazanc əldə etmək məqsədi ilə könüllü olmamalı və hər hansı maliyyə müavinəti yerinə yetirilən işin dəyərindən az olmalıdır.

2. Xoş niyyət. Könüllülükdə iştirak etmək motivi həmişə bir neçə səbəbdən, o cümlədən valideynlərin təsiri və cəmiyyət qarşısında borc hissi ilə bağlı ola bilsə də, bu fəaliyyət kənardan məcburiyyət olmadan könüllü şəkildə həyata keçirilməlidir.

3. Fayda. Bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi prosesində müəyyən benefisiar və ya benefisiarlar qrupu olmalıdır. Onların arasında həm real, həm də mücərrəd benefisiarları ayırd etmək olar. Birinciyə könüllünün ailəsi və ya dostları, ikincisinə ətraf mühit və ya cəmiyyətin özü daxil ola bilər.

4. Təşkilati struktur. Könüllülük mütəşəkkil və ya qeyri-mütəşəkkil ola bilər, fərdi və ya qrup şəklində, ictimai və ya özəl təşkilatlarda həyata keçirilə bilər.

Könüllü təşkilatlar aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

– onlar öz üzvlərinin ümumi mənafelərini qorumaq üçün təşkil olunurlar;

– üzvlük könüllüdür, ona görə də liderlərin dərnək üzvlərinə nisbətən az təsiri var;

– rəhbərlərinin fəaliyyəti qənaətbəxş olmadıqda, birliklər yerli dövlət və ya hökumət orqanları ilə əlaqəli olmadıqda təşkilatdan çıxmaq imkanı həmişə mövcuddur;

– könüllülər təşkilatının üzvləri ödənişsiz işləyirlər.

Hər bir tarixi mərhələdə könüllü hərəkatlarının rolu, onların peşəkar sosial işin yaranmasına təsiri transformasiya edilmişdir. Könüllülər təşkilatının uğuru əsasən orada çalışan könüllülər qrupundan və onların motivasiyasından asılıdır. Könüllünün ictimai faydalı fəaliyyət subyekti kimi motivasiyası geniş diapazona malikdir: dini motivlərdən tutmuş şəxsi motivlərə qədər.

Sosial könüllülər müxtəlif maraq və bacarıqlara, xarakterə və imkanlara malik insanlar ola bilər, lakin bir neçə əsas keyfiyyətlər var ki, onlar əsas olaraq qəbul edilir. L.E. Sikorskayanın tədqiqatına əsasən, könüllünün bu ən vacib keyfiyyətləri sosial-pedaqoji xarakterli əsas vəzifələri böyük effektivliklə həll etməyə imkan verən şəxsiyyət xüsusiyyətləridir. Onların arasında ən əhəmiyyətliləri aşağıdakılardır:

– fərdlərə yardım və dəstək göstərmək üçün zəruri olan biliklərin məcmusu kimi müəyyən edilən psixoloji və pedaqoji sərişte,

– könüllülükdə fərdi unikal iz qoyan şəxsi və psixoloji xüsusiyyətlər. Buraya aşağıdakılar daxildir:

- empatiya;
- əzmkarlıq;
- məqsədyönlülük;
- intizam;
- məsuliyyət;
- cəsarət;
- optimizm;
- alicənablıq;
- istedadlılıq;
- dözümlülük;
- intellektuallıq;
- dəqiqlik;
- simpatiya;
- müstəqillik;
- rasionallıq;
- nəzakət;
- ədalət,
- ayrı-seçkiliyə qarşı olmaq,

- dürüstlük,
- mərhəmət,
- öz şəxsi keyfiyyətlərindən şüurlu və əsaslı şəkildə istifadə etmək,
- ünsiyyət bacarıqlarından differensial şəkildə istifadə etmək [9, s. 165].

Qeyd etmək lazımdır ki, könüllü aşağıdakı hallarda könüllü işə marağı və enerjisini itirə bilər:
- atmosfer gərgin və ya qorxuducu görünsə;
- məlumat çatışmazlığı səbəbindən heç bir tədbirdə iştirak edə bilməsə;
- iş onun üçün anlaşılmaz olsa,
- fəaliyyətində özünə dəstək görməsə,
- iclaslarda onu narahat edən problemlər müzakirə olunmasa.

Bundan əlavə, könüllü aşağıdakı hallarda işləməyə daha həvəsli olacaq:
- işinin məqsədləri və vəzifələri haqqında fikirlər onunla birlikdə müzakirə edilsə;
- könüllü planlaşdırmada iştirak etsə,
- onun ideyalarına diqqət yetirilsə,
- könüllülər və işçi heyəti arasında məsuliyyət paylaşılsa,
- könüllülər qrupları müstəqil olaraq işləri bölüşə və fəaliyyətlərini inkişaf etdirə bilsə,
- könüllülərin ünsiyyəti, ümumi işlərin müzakirəsi və onlara təsir göstərilməsi dəstəklənsə.

Könüllülər üçün əsas amil insanlarla ünsiyyət qurmaq bacarığıdır, başqa sözlə dinləmək və eşidilmək, həmçinin başqalarını başa düşmək və başa düşülmək. Könüllü sosial iş üçün enerjinin itməsinə səbəb kimi bu cür keyfiyyətlərin, insanlara sevgi və inamın, xeyirxahlığın, ünsiyyət bacarıqlarının, emosional sabitliyin ifadə edilməməsi və ya olmaması ola bilər. Könüllülük fərdin aktiv sosial mövqeyinin inkişafına kömək edir. Könüllülük fəaliyyətinin stimullaşdırılması sosial-pedaqoji fəaliyyətin aksioloji nüvəsini təşkil edən dəyərlər sisteminin formalaşması üçün vacib şərtlərdən biridir [2, s. 33].

Əgər könüllülüyün təhlil vektorlarını bir sistem, fəaliyyət və icma kimi birləşdirməyə cəhd edilirsə, onda ümumi tədqiqat obyektlərindən biri davranış qarşılıqlı əlaqəsi və ya mübadilə münasibətləri şəklində fəaliyyət göstərən "elementar sosial davranış" olacaqdır. Məhz mübadilə paradiqması bizə şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə prizmasından mikro səviyyədə könüllülüyü nəzərdən keçirməyə imkan verir. Könüllülərin davranışını bu nəzəriyyə nöqteyi-nəzərindən şərh edərkən, onların hər birinin öz səylərini və öz hərəkətləri nəticəsində əldə edə biləcəyi faydaları rasional olaraq hesabladığını güman etmək olar. Əgər əmək haqqı ilə sərf olunan zəhmət arasında tarazlıq varsa, bu hərəkət sabitləşir, tədricən normaya çevrilir.

Mübadilə paradiqması könüllülüyü fərdlər və müxtəlif sosial qruplar arasında mübadilə münasibətləri vəziyyətinə sərt şəkildə uyğun gələn bir fenomen kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Məhdudiyyətlərinə görə bu paradiqma könüllülüyün inteqrativ rolunu, onun daimi dəyişikliklər şəraitində davamlılığını və müxtəlif siyasi, iqtisadi və mədəni şəraitdə fenomenin həyat qabiliyyətini tam izah edə bilmir. Bununla belə, onun müddəaları, fikrimizcə, aşağıda müzakirə edəcəyimiz könüllülüyün sosial idarə edilməsinin müxtəlif aspektlərini (onun sistemli təbiətini) başa düşmək üçün yaxşı tətbiq olunur.

Könüllülərin şəxsiyyətlərarası münasibətləri daim dəyişkəndir. Burada müəyyənedici xüsusiyyət qruplaşma və yenidən qruplaşma, təşkilatlanma və yenidən təşkil, könüllülük sahəsinin qurulması və strukturlaşdırılması proseslərinin davamlılığı və onun digər struktur sahələri ilə, ilk növbədə dünya və regional siyasət sahəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsidir. Könüllülük sahəsinin digər sahələrə münasibətdə dəyərinin öyrənilməsi prosesində sosial təminat xərclərinin yüksək səviyyəsi ilə könüllülük və xeyriyyəçilik fəaliyyətinin yüksək səviyyəsi arasında sübut edilmiş əlaqənin olduğu aşkar edilmişdir. Könüllülüyün inkişafına siyasət sahəsi ilə yanaşı, din və iqtisadiyyat sahələrinin də böyük təsiri var. Mədəniyyətlərarası sosioloji tədqiqatlar müxtəlif iqtisadi inkişaf səviyyələrinə və siyasi rejimin xarakterinə malik ölkələrdə fərqlənən əhalinin könüllülük fəaliyyətinə cəlb edilməsində mövcud tendensiyaları sübut edir.

İnstitusional xüsusiyyətlərə malik ictimai hərəkat kimi könüllülük şəbəkə xarakterli üfüqi formalaşmadır, burada elementlər konkret təşkilatların hüdudlarından kənarda özünü göstərən sıx həmrəylik əlaqələri ilə əlaqələndirilir. İctimai hərəkatlar və formal təşkilatlar arasında ayırıcı xətt çox sar-

sıntılı görünür, çünki yaxşı təşkil olunmuş hərəkatlar tədricən bürokratik xüsusiyyətlər qazanaraq formal təşkilatlara çevrilir.

Müasir könüllülüyün mürəkkəb şəbəkə strukturuna və yaranan qarşılıqlı əlaqələrin situasiya kontekstindən, ayrı-ayrı şəxslərin iradəsindən, istəklərindən və məsuliyyətlərindən asılılığına baxmayaraq, qarşılıqlı əlaqələrin qurulmuş forması makro və mikro-mürəkkəb, dəyişkən iyerarxiyaya malikdir. Bu, əsasən müasir sosiologiyada ümumi qəbul edilmiş mövqe ilə izah olunur, ona görə fərdi (şəxsi) şəbəkələr makrostruktur qüvvələrin (tarix, institutlar, sosial struktur və iqtisadi proseslər) və mikro-fərdi proseslərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir.

Başqa bir paradiqma könüllülüyün bir növ prososial davranış kimi şərhini təşkil edən nəzəriyyələri altruizm kateqoriyası vasitəsilə, sosial qarşılıqlı əlaqənin dərk edilməsi, əhalinin vətəndaş cəmiyyətinə cəlb olunmasının qiymətləndirilməsi yolu ilə əlaqələndirir. Bu paradiqma kontekstində din və könüllülük arasındakı əlaqəni, altruistik əhval-ruhiyyənin birləşməsini və könüllülərin şəxsi faydasını izah edən nəzəriyyələr nəzərdən keçirilir. Bir sıra nəzəriyyələr könüllülüyün həyat dövrü ilə, insanın həyatının müxtəlif dövrləri, məsələn, uşaqlıq, yeniyetməlik, valideynlik və s. ilə əlaqəsini sübut edir.

Tədqiqatın bu yerində fəlsəfə və iqtisadiyyat baxımından könüllülüyün xüsusiyyətlərinə müraciət etmək lazımdır. Fikrimizcə, bu substantiv yanaşmalar heç bir şəkildə ziddiyyət təşkil etmir, əksinə, bir-birini tamamlayır. Onlar ümumi metodoloji təhlilin tətbiqi üçün tədqiqat sahəsini artırmağa, strategiyanı nəzəri cəhətdən tamamlayan sosioloji yanaşmanın imkanlarını, tədqiqatımızda isə onun həyata keçirilməsi taktikasını metodoloji baxımdan gücləndirməyə imkan verir. Könüllülük haqqında fundamental anlayışın əsası fəlsəfi biliklərə əsaslanır. Bir qayda olaraq, fəlsəfi yanaşma könüllülüyü ictimai şüurumuza, onun yeni dünyagörüşünün dərk edilməsinə və qəbuluna yönəlmiş sistemli proses kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Tədqiqatçıları könüllülərin fəaliyyətinin ontoloji və qnoseoloji əsaslarını nəzərdən keçirməyə yönəldir, onların mövcudluğunun qanunauyğunluqlarını və məqsəd qoymalarının dərk edilməsini, azad və əxlaqi fəaliyyətlə əlaqəli həyatda məna axtarışını, şəxsi təkmilləşdirməni izah etməyə imkan verir. Fenomenimizin tədqiqinə gəlincə, tədqiqatda varlığın və şüurun bütövlüyünün dərk edilməsi prinsipinə cavab verən fəlsəfənin tətbiqi roluna diqqət yetirilir.

Fəlsəfi yanaşma könüllülərin qavrayışının, praktikasının və fəlsəfəsinin təkamülünü təhlil etmək məqsədi daşıyır. Bu, tədqiqatçıları könüllülük haqqında fikirlərin müxtəlifliyini dərk etməyə və tanımağa, bununla da ümumilikdə insan inkişafının təbiətinə baxışı genişləndirməyə sövq edir. Filosoflar könüllülüyü şəxsi və ictimai ziddiyyətlər vasitəsilə araşdırır, bununla da insan davranışının əxlaqi imperativlərini vurğulayır, konkretləşdirir və izah edir. Bir çox cəhətdən könüllüliyə fəlsəfi yanaşma etik tədqiqatlarla sıx bağlıdır. Filosoflar maddi və mənəvi ikililiyin mahiyyətini təhlil edir, insan təbiətinin eqoist və altruistik prinsiplərinin ziddiyyətini öyrənirlər. Filosoflar tərəfindən nəzərdən keçirilən könüllülüyün inkişafının bütün xüsusiyyətləri bir qayda olaraq, bizim universal təbii, şüursuz mənəvi inkişafımızı pozmadan yerli xarakter daşıyır.

Gənclərlə iş tədqiqatlarında ən çox inkişaf edən yanaşmalardan bir digəri könüllülüyün təhlilinə iqtisadi yanaşmadır. Onun mahiyyəti könüllülük arasında sıx əlaqəni, onun iqtisadi xərclərini, fərd, cəmiyyət və bütövlükdə cəmiyyət üçün sosial-iqtisadi faydaları müəyyən etməkdir. O, könüllülüyün dəyərini iqtisadi bir hadisə kimi qiymətləndirməyə, yəni könüllü və işçinin fərdi əməyinin dəyərinin maliyyə göstəricilərinin müqayisəli təhlilini aparmağa imkan verən kəmiyyət göstəricilərinin ölçülməsinə imkan verir. İqtisadi yanaşma könüllülərin fəaliyyətinin iqtisadi dəyərinin üç səviyyədə təhlilini nəzərdə tutur: mikro səviyyədə, təşkilati səviyyədə və makroiqtisadi təhlil səviyyəsində. Mikro səviyyə həm könüllünün özü, həm də yardım göstərdiyi şəxs üçün könüllünün əməyinin iqtisadi dəyərinin ölçülməsi ilə əlaqələndirilir. Təhlilin təşkilati səviyyəsində fəaliyyətlərin, təşkilatın könüllülərin cəlb edilməsi hesabına həyata keçirə bildiyi layihələrin dəyərinin qiymətləndirilməsi aparılır. Təşkilatın könüllüləri işə hazırlamaq və onların fəaliyyətini idarə etmək üçün sərf etdiyi investisiyaların səviyyəsi də öyrənilməlidir. Makro səviyyədə dövlət sektorunun iqtisadiyyatının məcmu səviyyəsi qiymətləndirilir, könüllü işin milli və qlobal miqyasda sosial inkişafa töhfəsi hesablanır. İqtisadi yanaşmanın xüsusiyyətlərinə görə, müxtəlif ölkələrdən məlumatların alınması və şərh edilməsi üçün vahid metodların mövcudluğu ilə seçilən könüllülərin işi üzrə tədqiqatlar aparmaq mümkün olur [1, s. 395].

Nəticə. Könüllülük fəaliyyəti bəşəriyyətin sosial inkişafının ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq, müxtəlif tarixi, mədəni və iqtisadi kontekstlərdə özünü fərqli şəkildə göstərmişdir. Könüllülüyün əsas ma-

hiyyəti insanın cəmiyyətə fayda vermək istəyi ilə heç bir maddi qazanc güdmədən həyata keçirdiyi fəaliyyətə əsaslanır. Bu fəaliyyət insanın sosial məsuliyyət hissinin və humanist dəyərlərinin təzahürüdür. Könüllülük bir tərəfdən fərdin şəxsi inkişafına, liderlik bacarıqlarının formalaşmasına və sosial şəbəkələrinin genişlənməsinə imkan verir, digər tərəfdən isə cəmiyyətin rifahına, sosial həmrəyliyin güclənməsinə və ictimai problemlərin həllinə mühüm töhfə verir.

Könüllülük fəaliyyəti təkcə fərdi təşəbbüslərlə deyil, həm də dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları, beynəlxalq institutlar vasitəsilə dəstəklənir və təşkilatlanır. Bu baxımdan, könüllülük fəaliyyəti sosial, ekoloji, mədəni, tibbi və idman kimi müxtəlif sahələri əhatə edir. Könüllülüyün əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun müxtəlif formalarda – fərdi və qrup şəklində, mütəşəkkil və qeyri-mütəşəkkil formada həyata keçirilməsidir. Könüllülük fəaliyyətinin effektivliyi könüllülərin motivasiyasından, təşkilati dəstəkdən və cəmiyyətin sosial ehtiyaclarına uyğunlaşmaq qabiliyyətindən asılıdır.

Müasir dövrdə könüllülük təkcə sosial xidmət sahəsində deyil, həm də vətəndaş cəmiyyətinin gücləndirilməsi, demokratiyanın inkişafı və davamlı inkişafın təmin edilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Könüllülük fəaliyyəti sosial kapitalın formalaşmasına, ictimai şüurun inkişafına və fərdlər arasında güclü empatiya və həmrəylik münasibətlərinin qurulmasına xidmət edir. Beləliklə, könüllülük cəmiyyətin sosial dinamizmini artıran, insan potensialını üzə çıxaran və ümumbəşəri dəyərlərin möhkəmləndirilməsinə töhfə verən mühüm bir sosial institut kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Callender M., Melissa Pepper, Kathryn Cahalin & Iain Britton, Exploring the police support volunteer experience: findings from a national survey, Policing and Society, 2021, 29:4, 392-406.
2. Merrilees B., Dale Miller & Raisa Yakimova, Volunteer Retention Motives and Determinants across the Volunteer Lifecycle, Journal of Nonprofit & Public Sector Marketing, 2020, 32:1, 25-46.
3. Østerlund K. Managing voluntary sport organizations to facilitate volunteer recruitment, European Sport Management Quarterly, 2021, 13:2, 143-165.
4. Wicker P. Volunteerism and volunteer management in sport, Sport Management Review, 2017, 20:4, 325-337.
5. Wilson, J. State-Level Diff erences in Volunteerism in the United States: Research Based on Demographic, Institutional, and Cultural Macrolevel Theories / T. Rotolo, J. Wilson // Nonprofi t and Voluntary Sector Quarterly. – 2012. – № 41 (3). – P. 452–473.
6. Владимировна М. Волонтерство как социальный феномен: управленческий подход. Екатеринбург, 2016. 368 с.
7. Владимировна П.Т. Волонтерство как добровольная благотворительная деятельность. Педагогика и психология, № 1, 2013, 188-190.
8. Носова Ю.И. Волонтерство как социально-культурный феномен: генезис и основные характеристики. Grani, 37(06), 179-185.
9. Сикорская Л. Е. Волонтерство как форма трудового воспитания студенческой молодежи. Проблемы педагогики и психологии, 2009 - №1, 163-168.

ЭМИН ИБАДЗАДЕ
Магистрант Академии государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики

ВОЛОНТЕРСТВО: СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ И ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

В данной статье исследуется сущность понятия волонтерства, его основные характеристики и роль в социальной структуре. Волонтерская деятельность рассматривается как социальный феномен, основанный на личной инициативе индивида, направленный на благо общества и не преследующий материальной выгоды. Анализируются исторические корни волонтерства, его принципы, основанные на гуманистических ценностях, и примеры применения в различных

социальных, экологических, культурных, медицинских и спортивных сферах. В статье подчеркивается, что волонтерская деятельность осуществляется как в индивидуальной, так и в групповой формах, может быть как организованной, так и неформальной. Исследование подробно объясняет мотивационные факторы волонтерства, его организационные особенности и влияние на социальную интеграцию. Волонтерство способствует как личностному развитию, формированию лидерских качеств и расширению социального капитала, так и устойчивому развитию общества, укреплению гражданского общества и демократических ценностей. Анализ волонтерства с философской, социологической и экономической точек зрения выявляет его значимость в формировании общественного сознания и социального чувства ответственности. Цель статьи - способствовать осмыслению волонтерства как социологического и институционального феномена, объясняя его роль и значение в различных социальных контекстах. Исследование основано на социологическом подходе и методах сравнительного анализа, выявляя факторы, повышающие эффективность волонтерской деятельности, и ценности, создаваемые для общества.

Ключевые слова: Понятие волонтерства, теоретические подходы, научные парадигмы, социологический сравнительный анализ.

EMIN IBADZADEH
Master's student of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

VOLUNTEERING: THE ESSENCE OF THE CONCEPT AND KEY CHARACTERISTICS

This article examines the essence of the concept of volunteering, its key characteristics, and its role within the social structure. Volunteering is considered a social phenomenon based on individual initiative, aimed at contributing to societal welfare without pursuing material gain. The study analyzes the historical roots of volunteering, its principles grounded in humanistic values, and examples of its application in various social, environmental, cultural, medical, and sports fields. The article emphasizes that volunteering can be conducted individually or in groups, both in organized and informal forms. The research provides an in-depth explanation of the motivational factors behind volunteering, its organizational features, and its impact on social integration. Volunteering contributes to personal development, the formation of leadership skills, and the expansion of social capital, while also playing a significant role in sustainable development, the strengthening of civil society, and the promotion of democratic values. Analyzing volunteering from philosophical, sociological, and economic perspectives highlights its importance in shaping public consciousness and fostering a sense of social responsibility. The aim of the article is to contribute to the understanding of volunteering as both a sociological and institutional phenomenon, explaining its role and significance in various social contexts. The study is based on sociological approaches and comparative analysis methods, identifying factors that enhance the effectiveness of volunteering activities and the values it generates for society.

Keywords: Concept of volunteering, theoretical approaches, scientific paradigms, sociological comparative analysis.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 11 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Cahangir Cahangirov, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 32:93/94, UOT 327

РАФАИЛЬ ДЖАФАРОВ
Магистрант факультета политических наук по специальности «Политология и международные отношения» Сараевского Государственного университета
jafarovrafael2001@gmail.com

ИСТОКИ ИЗРАИЛЬСКО-ПАЛЕСТИНСКОГО КОНФЛИКТА И РОЛЬ ВНЕШНИХ АКТОРОВ В ПОПЫТКАХ ЕГО УРЕГУЛИРОВАНИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/215-222

В данной статье предпринята попытка представить израильско-палестинский конфликт в более глубокой перспективе, отличной от традиционного подхода, что предполагает изучение проблемы с образования государства Израиль в 1948 году. Особое внимание обращено истокам конфликта, уходящим вглубь веков, анализируются исторические нарративы обеих сторон, рассматривается роль внешних акторов и современные дипломатические усилия ведущих мировых государств.

Ключевые слова: хананеи, древние Иудея, Израиль, Палестина, «Декларация Бальфура», образование государства Израиль, израильско-палестинский вооруженный конфликт, попытки урегулирования.

Введение. Конфликт между Израилем и Палестиной представляет собой один из сложнейших конфликтов в мировой истории, который требует тщательного анализа, глубокого изучения нарративов обеих сторон. Ведь история уже не раз доказывала, что национальные мифы и легенды, как и общие представления о том или ином событии, передаваемые из поколения в поколения, играли фундаментальную роль в формировании такого важного фактора как идентичность народов и данный конфликт в этом смысле не является исключением.

История израильско-палестинского конфликта своими корнями уходит далеко вглубь веков и начинать разговор о его истории исключительно с событий 1948 года было бы, на мой взгляд, непрофессионально, так как такой подход не давал бы исчерпывающего ответа на многие волнующие вопросы, начиная с «Декларация Бальфура» 1917 года. Интересным является вопрос об идентичности хананеев-жителей древней страны Ханаан, называемой «землей обетованной», и их связи с современными евреями и палестинцами, о чем доказывают многочисленные археологические и генетические данные. Причем, каждый народ пытается присвоить себе право именовать себя потомками древних хананеев [2, с.36]. В настоящее время эта территория расположена между Сирией, Ливаном, Израилем и Иорданией. Данная тема актуальна в свете последних событий, связанных с эскалацией напряженности в регионе Ближнего Востока, с ролью и усилиями стран Запада, предпринимаемыми с целью урегулирования данного конфликта, особенно после прихода новой администрации Дональда Трампа.

Исторический контекст конфликта. Как уже упоминалось раннее, рассматривать израильско-палестинский конфликт без анализа его исторических корней представляется нам серьёзной методологической ошибкой.

В этом смысле большим подспорьем явилась монография британского писателя, историка, журналиста Саймона Себаг Монтефиоре «Иерусалим: Биография». В своем труде С.С. Монтефиоре подробно описывает историю древнего Израиля, начиная с железного века, уделяя особое внимание эпохе правления царей Давида и Соломона, почитаемую евреями как "золотой век" Израиля (в исламской традиции пророки Давуд и Сулейман). Автор повествует о том, что после смерти царя Соломона его государство распалось на 2 царства - Израиль и Иудея. Также приводятся отрывки из труда еврейского Иосифа Флавия «Иудейская война», в котором довольно детально описаны события 70 года н.э., в результате которых римские вой-

ска совершили блокаду Иерусалима, подвергнув его невиданному разграблению и многочисленным жертвам. По словам историка «таков был конец этого великолепного и всемирно известного города» [2].

На вопрос почему тогда территория до 1948 года называлась «Палестина», согласно еврейским источникам, термин «Палестина», а точнее «Сирия Палестина» был последующим названием Иудеи. Судя по данным тех же источников, Иудея была переименована в качестве наказания за мятеж Бар-Кохба в 135 г. н.э. Тем самым, император Адриан стремился разорвать этнические и исторические связи региона с еврейским народом. Однако существует доказательство греческой литературы V в. до. н.э., обозначающего регион в качестве «Палестины» и связывая его название с филистимлянами – народом, о котором упоминается в Ветхом завете [4].

Таким образом, отсюда следует вывод о том, что сами евреи признают тот факт, что на этих исконно исторических землях, помимо них, проживали и другие народы. Однако, вопрос о том, являются ли палестинцы потомками древних филистимлян, до сих пор опровергается еврейскими источниками. По их мнению, палестинцы, это арабы, которые поселились здесь в период мусульманских завоеваний исключительно в VII веке н.э. С точки зрения самих палестинцев, в том числе известного историка, писателя Мустафа Даббах, существует прямая генеалогическая связь современных палестинцев с древними хананеями [3]. Однако попытки связать генеалогию с древними филистимлянами очень малы. Согласно археологическим исследованиям в регионах Мегиддо и Ашкелон, генетика древних хананеев прослеживается у обоих народов, что делает их древними предками как современных евреев, так и арабоязычных жителей Леванта, включая палестинцев.

В любом случае эти исторические представления формируют национальную идентичность и подкрепляют территориальные претензии обеих противоборствующих сторон. Однако решающую роль в разжигании конфликта сыграла «Декларация Бальфура» 1917 года, в котором Великобритания объявила о своей поддержке в образовании «национального дома для еврейского народа» в Палестине, в тот период являвшейся частью Османской империи. «Декларация Бальфура» стала первым международным документом, в котором одна из будущих победительниц в Первой мировой войне признала право еврейского народа на создание в Палестине своего государства Израиль.

Современный период конфликта. Таким образом в 1948 году появилось на свет молодое сионистское государство Израиль. Для евреев это означало возвращение на долгожданные исконные земли, на «землю обетованную», а для палестинцев означало несправедливую оккупацию со стороны еврейского народа. По мнению С.С.Монтефиоре, основными причинами предоставления евреям права создания Израильского государства стали такие события как, преследования евреев в Европе, нашедших убежище в других странах, холокост, самый страшный геноцид в истории человечества, в результате которого было убито около 6 млн евреев. Поэтому после окончания Второй мировой войны международное сообщество, в первую очередь западные страны, поддержали создание государства Израиль [2]. В свете сказанного уместно привести в пример факт о том, что во время Второй мировой войны более 50 тыс. евреев нашли убежище в Азербайджане. А согласно The Jerusalem Post местные жители Азербайджана предоставили свои дома для проживания тысячам евреев [8].

Как отмечалось выше, создание молодого Израильского государства на территории Палестины воспринималось со стороны палестинцев, живших на этих территориях, и всем арабским миром, которые были намерены защищать права палестинцев, как несправедливое решение вопроса. Согласно высказыванию известного политолога Марка А. Тесслера в работе «История Израильско-Палестинского конфликта», обе стороны заплатили высокую цену за свое право на существование. Автор книги довольно объективно описывает страдания каждого народа. По его утверждению, молодое государство Израиль сразу же после провозглашения независимости, подверглось коллективному нападению в 1948 г. со стороны объединенных сил Египта, Иордании, Сирии, Ливии и Ирака, что вынудило Израиль принять меры безопасности по самозащите. Однако следует так же отметить тот факт, что более 750 тыс. палес-

тинцев были вынуждены покинуть свои дома, и свыше 560 тыс. евреев были изгнаны из арабских стран. Эта кратковременная война получила название «накбы», что в переводе с арабского означало катастрофа. Если для еврейского народа эта война означала начало движения за независимость, то для палестинского народа явилась символом утраченного дома [12].

Однако этими трагическими событиями конфликт не завершился, а явил собой начало серьезного и длительного противостояния. В последующей войне «накса» (в переводе от арабского – «отступление»), который известен в истории как шестидневная война 1967 года, Израиль вновь подвергся нападению со стороны арабских стран, однако в этот раз Израиль смог захватить Восточный Иерусалим и Западный берег у Иордании (известный в основном мусульманскими святынями), сектор Газа и Синайский полуостров у Египта. В 1973 г. разразилась очередная война известная как "Октябрьская" или «Война судного дня», до предела накалившая обстановку в регионе Ближнего Востока.

И лишь в 1979 г. Египет подписал мирный договор с Израилем и стал первой арабской страной, признавшей существование Израиля в обмен на захваченный синайский полуостров. В результате этой войны 350 тыс. палестинцев лишились своих домов.

Когда речь идёт о противостояния Израиля и Палестины, традиционным считается упоминание первой и второй интифады (вооруженная борьба палестинских арабов против Израиля). Первая интифада (1987-1993) первоначально задумывалась палестинцами как мирный протест за свои права, вторая интифада (2000-2005) сразу же вышла из-под контроля и превратилась в кровопролитный конфликт между двумя народами. В результате первой интифады образовалась группировка Хамас (исламское движение сопротивления), которая открыто заявила, что её главной идеологией является «уничтожение Израиля» и создания исламского государства на всей территории Палестины [11].

Большую надежду на решение многолетнего конфликта вселило в начале 90-гг. XX столетия Соглашение «Осло-1» и Соглашение «Осло-2», где важнейшим шагом стало взаимное признание Организации освобождения Палестины (ООП) и Израиля. «Соглашения Осло» в 90-х гг., казалось, значительно улучшили ситуацию и вселили надежду на долгосрочный мир, так как был признан не только Израиль, но и Палестинская администрация (ПА). Более того, Палестине было обещано создание независимого государство к 1999 г. Однако вопрос статуса Иерусалима и судьба палестинских беженцев вызвал углубление еще большего недоверия между сторонами.

Главной причиной обострения противоречий во взрывоопасном регионе Ближнего Востока стало провальное завершение Кэмп-Дэвидского Саммита, проходившего в июле 2000 года при посредничестве США. Изначально администрация Билла Клинтона планировала достичь окончательного мирного соглашения между двумя противоборствующими сторонами. Предполагалось создание Палестинского государства на Западном Берегу реки Иордан и в секторе Газа. Среди прочих вопросов обсуждались вопросы о статусе Иерусалима и его разделении на Восточный Иерусалим как столицы Палестины, и Западный-столицы Израиля. Основной причиной провала кэмп-дэвидских соглашений стало то, что для обеих сторон статус Иерусалима являлся слишком чувствительным вопросом, они оказались неспособны преодолеть имеющиеся противоречия, и как следствие, в конце сентября 2000 года началась вторая интифада Аль-Аксы. Иными словами, вторую интифаду можно считать переломным моментом, после которого идея мирного урегулирования путём дипломатии потеряла смысл для обеих сторон. Вторая интифада также окончилась немалыми жертвами - около 3 тыс. палестинцев и свыше 1000 погибших со стороны Израиля [11].

Тарек Бакони - крупный аналитик Палестины, сотрудник Европейского совета по международным отношениям (ECFR), широко известен критикой израильских действий в отношении Палестины. В своей статье «Принцип двух государств — несправедливая и неосуществимая утопия» опубликованной в The New York Times, он резко осуждает последние действия Израиля в секторе Газа и критикует международное сообщество за молчание. Автор приводит данные Human Rights Watch, согласно которым во время событий в Газе с 7 октября 2023 года по сей день погибли более 32.000 палестинцев. Несмотря на все это, по его словам, междуна-

родное сообщество продолжает «наивно» верить в решение этого конфликта путём мирных переговоров. В данным случае речь идёт о «двух-государственном» решении конфликта. Кроме того автор утверждает, что США продолжают финансировать израильскую армию и выступают против поддержки ООН в вопросе палестинских беженцев [6].

Таким образом нет никаких гарантий того, что палестинцы-беженцы смогут вернуться в свои дома даже если вопрос о «двух-государственном» решении конфликта будет достигнут. И это поднимает ключевой вопрос: насколько реалистична перспектива мира и на каких условиях он может быть достигнут? В качестве контраргумента к точке зрения Т.Бакони можно привести статью Даррена Холландера «Израильско-Газская война: еврейская перспектива». По словам автора, война ведется не с мирными палестинскими жителями, а исключительно с ХАМАС, которую автор относит к числу террористических организаций, акцентируясь на событиях 7 октября 2023, когда был организован масштабный теракт. Судя по израильским данным, было убито более 1200 мирных жителей и ранено более 5 тыс. [9].

Далее Д.Холландер подчёркивает, что действия Израиля в Газе продиктованы исключительно по принципу выживания и обороны, а не направлены против невинного населения. По сравнению с сектором Газа, на Западном Берегу, где доминирует «Палестинская национальная администрация», ситуация иная. В отличии от ХАМАС, ПНА признаёт Израиль и участвует в переговорах (например, Соглашение в Осло от 1993 г.) Однако и там не всё гладко. Судя по словам автора, можно предположить, почему Израиль не считает возможным вести переговоры с ХАМАС. Ответ заключается в том, что сама организация не признаёт Израиль как государство и хочет освободить всю землю от «захватчиков». Еще следует учесть тот факт, что что ПНА и ХАМАС сами конкурировали за влияние в регионе, и это привело к расколу между ними, в 2007 году [9].

Значительный интерес представляет интервью с известным раввином Яаковым Шапиро, являющимся ортодоксальным евреем и членом совета главного раввината. В своём интервью он резко критикует принципы сионизма и правительство современного Израиля, утверждающего, что Израиль является государством всех евреев мира, и эта политика распространяется даже на тех евреев, которые не являются гражданами Израильского государства. Кроме того он подчёркивает, что вопрос о безопасности всегда остается приоритетом для Израиля. По его мнению даже если вопрос о решении двух государств будет решен, Израиль, для того чтобы сохранить контроль и безопасность в данном регионе, в любом случае потребует полной демилитаризации будущего Палестинского государства [11].

Прежде тем анализировать роль международных акторов и их влияние на израильско-палестинский конфликт, необходимо обратить внимание на вопрос о положении мирного населения, поскольку именно оно несёт основное бремя последствий военного конфликта. На вопрос о том, насколько евреи и палестинцы поддерживают решение о двух-государственном решении конфликта существует статистика, приведённая Pew Research Center, которая выявила, что 61% американских евреев поддерживают данное решение, однако среди них немало тех, кто с недоверием относится к искренности палестинских лидеров. Для сравнения приведем другой опрос, проведённый в 2023 году палестинским Центром социологических и политических исследований и показавшим, что уровень поддержки двух-государственного решения среди палестинцев упал до 33%, остальные выступали против. Эти данные наглядно демонстрируют, насколько многолетний конфликт, к сожалению, подорвал надежды и доверие среди обеих сторон [10].

Когда речь идёт о нормализации отношений Израиля с арабским миром следует отметить, что попытки наладить конфликт предпринимались и со стороны арабских стран. Например, Саудовская Аравия в 2002 году предложила концепцию «о двух государствах», где Израиль был бы признан всеми арабским миром, а Палестине в ответ предлагалось создание границы, существовавшей до 1967 года, с восточным Иерусалимом в качестве столицы. Однако и это инициатива не увенчалась успехом. Одной из причин было недоверие евреев арабском миру. Так же Израиль опасался, что массовое возвращение палестинцев повлияет на демографический баланс и уничтожит еврейский характер государства. Причина того, почему палестин-

цы не смогли добиться своего, заключалась в том, что существовали серьезные разногласия между ФАТХ, готовой к переговорам, и ХАМАС, которая как радикальная группировка отвергала любые компромиссы с Израилем. Международное сообщество, в том числе США, активно поддержали инициативу Саудовской Аравии, однако без каких-либо давлений на одну их сторон. Хотя инициатива 2002 года была выгодна обеим сторонам, Израиль не был готов к масштабным уступкам, а у палестинцев внутренний раскол помешал реализовать долгосрочный мир. После событий 7 октября 2023 года, шансы на реализацию подобного плана кажутся более туманными [10].

В контексте сказанного следует упомянуть об одном важном событии, а именно Авраамское соглашение 2020 года, инициированное США. Данное соглашение было направлено на нормализацию культурных и дипломатических отношений между Израилем и рядом арабских стран включая ОАЭ, Марокко, Бахрейн, Судан. Однако для многих палестинцев этот акт стал проблемой, так как он обходил палестинский вопрос и был воспринят многими как измену палестинским принципам [11].

Какова роль международных акторов в попытках урегулирования данного многовекового конфликта? Значительный вклад в анализ этого вопроса внесли Султан Баракат, являющийся крупным палестинским учёным и основателем «Центра конфликтологии и гуманитарных действий», а также Эрин Маккендлесс, который является Канадским политологом и соредактором журнала «Journal of Peacebuilding & Development». В своей совместной работе «Действие США по двух-государственному решению в Израиле и Палестине», опубликованной 23 июля 2024 года, авторы выражают большую обеспокоенность сложившейся ситуацией и призывают международных акторов к немедленным действиям и принятию соответствующих решений в данном вопросе. Они цитируют заявления премьер-министра Ирландии: «Единственный реалистичный путь для Израиля и Палестины и их народов - это решение о двух государствах» [7]. Похожее заявление было сделано Президентом Азербайджанской Республики Ильхам Алиевым на совместной пресс-конференции с Президентом Египта Абдель-Фаттахом ас-Сиси в Каире в январе 2025 года, который заявил: «Позиция Азербайджана ясна. Должно быть создано независимое палестинское государство со столицей в Восточном Иерусалиме. Трагедия в Газе должна закончиться как можно скорее, война должна быть остановлена, а все проблемы должны быть решены путем переговоров» [5].

Главным вопросом повестки дня сегодня в мире остается вопрос о том, какие меры предпринимаются международным сообществом для урегулировании конфликта.

Еврейские поселения в Газе и в ряде других областей, где проживали палестинцы, также вызвали немалую международную реакцию со стороны внешних сил. С точки зрения Израиля, после победы в Шестидневной войне 1967 года, сотни еврейских семей решили переехать в области, где по преданию когда-то стояли древние израильские поселения: на холмах Западного берега реки Иордан и в узкой полосе Газы. Для многих это был шанс возвратиться «домой», то есть, почувствовать связь с землёй предков. Но для палестинцев этот акт вызвал совсем иные чувства. Они рассматривали это как попытку оккупации и колонизации, перекрытие им доступа к важным ресурсам.

Международное сообщество (ООН, ЕС, ОБСЕ) не раз осуждало данную политику Израиля, призывая её к прекращению подобных действий. 6 июня 2004 года Кабинетом министров Израиля был одобрен план вывода всех еврейских поселений и подразделений армии обороны страны с территории сектора Газа, 26 октября 2004 года утвержден решением Кнессета и в одностороннем порядке осуществлен с 15 август-23 сентября 2005 года.

Размежевание в сектора Газа произошло спустя семь месяцев после саммита в Шарм-эль-Шейхе, положившего конец Второй интифаде. Израильские официальные лица, историки и политические аналитики назвали несколько мотивов ухода с территории, наиболее значимыми из которых были интенсивные бои с ХАМАС и другими палестинскими военизированными организациями, а также демографические проблемы, заключающиеся в несоответствии между израильским уровнем рождаемости и палестинским, поскольку последний значительно опережал первый.

Однако с точки зрения представителей правого политического сектора Израиля этот шаг рассматривался как ошибка, так как выход из Газы мог иметь и непредвиденные последствия: организация ХАМАС как радикальная структура захватила бы власть в секторе, тем самым ослабив умеренное крыло Палестинской Автономии (ФАТХ). А это лишь усугубило бы ситуацию в регионе. Для палестинцев же выход Израиля из Газы в 2005 году был воспринят как победа [4].

Отношения обострились после 2006 г., когда ХАМАС выиграл выборы в Палестинский законодательный совет. С еврейской точки зрения, почему Израиль отказывается вести переговоры с ХАМАС, является отказ последнего признать легитимность Израиля как государства и права её существования. С точки зрения ХАМАС, образование Израильского государства на территории Палестины, является ничем иным как как оккупацией. Однако важно отметить, что победа ХАМАС в Газе, привела к расколу единства даже внутри самой Палестины. Например на Западном Берегу действия ХАМАС нередко подвергаются критике, но тем не менее многие жители Газы видят в нём надежду на победу в освободительном движении. Именно конфликт Израиля с ХАМАС является одной из самых главных причин нынешний взрывоопасной ситуации в Газе.

Роль США в урегулировании конфликта. Анализируя роль внешних акторов, большое внимание уделяется роли и предпринимаемым попыткам США в урегулировании данного конфликта. Однако следует отметить, что США по сей день являются активным союзником Израиля, но тем не менее в периоды нахождения у власти различных президентских администраций их позиции в данном вопросе различались.

Достаточно упомянуть, что с момента образования Израиля, финансовая и военная помощь США составляет 140 млрд долларов. Как отмечалось выше, США продолжают блокировать инициативы ООН, направленные на удовлетворение нужд палестинских беженцев, и неоднократно использует право вето против некоторых резолюций ООН по палестинскому вопросу.

Рассмотрим вкратце позиции администрации США по отношению к израильско-палестинскому конфликту за предшествующий период.

Администрация Б.Обамы предпринимала попытки установления баланса сил между противоборствующими сторонами. Президент США неоднократно высказывался о сложности конфликта, при этом намекая на то, что никогда не идеализировал концепцию «земли обетованной». Политика администрации Обамы, хотя и стремилась к компромиссу между враждебными сторонами, однако открыто выступала против расширения израильских поселений. Когда в декабре 2016 года Советом безопасности ООН была принята резолюция под номером 2334, в которой осуждались израильские поселения, Б.Обама мог помешать этому путём вето, однако не сделал этого, и в Израиле восприняли это как предательство, что привело в свою очередь к временному охлаждению отношений США с Израилем.

Политику администрации Джо Байдена по данному вопросу можно назвать «дипломатией без давления». Хотя президент США подтвердил неизменную поддержку безопасности Израиля, особых «давлений» и активного участия в попытках урегулирования конфликта замечено не было. Его «попытки» были похожи на действия администрации Б.Клинтона, Дж.Буша, при которых несмотря на дипломатические усилия, не было предпринято сколь-нибудь серьёзных мер для урегулирования.

Ситуация с приходом к власти администрации Д.Трампа кардинально изменила ход событий в данном конфликте. Дональда Трампа можно считать единственным из президентов США, который предпринял ключевые шаги, напрямую повлиявшие на судьбу «решения о двух государствах». Важно отметить то что, во время его первого президентства Иерусалим 6 декабря 2017 года был официально признан столицей Израиля, несмотря на то, что Резолюция 478 ООН запрещает изменение статуса Иерусалима в одностороннем порядке. Затем Посольство США было перенесено из Тель-Авива в Иерусалим. 25 марта 2019 года США признали суверенитет Израиля над Голанскими высотами. И наконец была разработана так называемая «сделка века» (Trump Peace Plan) – план администрации Д.Трампа по взаимному признанию Палестины и Израиля. Документ под названием «Мир во имя процветания» решал статус Иерусалима, судьбу заключенных и беженцев, вопросы безопасности, статус сектора Газа,

рассматривал вопрос о взаимном признании и отношениях между израильтянами и палестинцами, правила проведения дальнейших переговоров [10].

Перемирие было достигнуто накануне последних событий 2025 года. После многих месяцев бурных переговоров при участии США, Египта и Катара, удалось достичь хрупкого перемирия между враждебными сторонами. Это можно считать передышкой для тысяч семей, шансом на дальнейший диалог. Последнее перемирие было согласовано 17 января 2025 года и вступило в силу 19 января в 8:30 утра. В течение следующих 35 дней состоялись 4 крупных раунда - обмена заложников. ХАМАС освободил до 30 израильских заложников (включая женщин, детей и пожилых), а в ответ Израиль освободил 1900 палестинских заключённых, среди которых были даже лица, отбывавшие пожизненные сроки. Однако Израиль приостановил дальнейшие обмены из-за отдельных нарушений договорённостей. Несмотря на то, что перемирие длилось чуть больше нескольких недель, но даже эта пауза была бесценна, так как показала главное, что стороны могут слышать друг друга, а значит, несмотря на боль, пролитую кровь и жертвы, шанс на будущее всё ещё существует [11].

К большому нашему сожалению, следует отметить, что конфликты в мире – это постоянная часть истории человечества. Они возникают по разным причинам: борьба за территорию, власть, ресурсы, религиозные или этнические разногласия. Но независимо от причин, итог один – человеческие страдания, слезы, беженцы, неисчислимые жертвы. Человечество создает невероятные достижения в науке, культуре, технике, но все еще учится жить в мире. В свете сказанного уместно привести слова Президента Азербайджана Ильхама Алиева о том, что «если поискать хоть один решенный конфликт, то можно увидеть, что решен конфликт только здесь, в Карабахе. Это единственный конфликт, который был решен на основе международного права и исторической справедливости» [1].

Тем не менее, хочется верить, что в недалеком будущем израильско-палестинский конфликт найдет свое достойное разрешение, что принесет долгожданный мир на эту древнюю землю.

Заключение. Израильско-палестинский конфликт, это не простой конфликт, возникший в последние годы, а длительное противостояние двух народов, корни которого уходят вглубь истории. Данный конфликт, пожалуй, можно отнести к одним из тех редких территориальных конфликтов, в котором тесно переплелись религиозные и этнические аспекты, игнорировать которые нельзя, и в урегулировании которого задействовано международное сообщество. Это делает данный конфликт сложным, и в то же время уникальным для исследования.

Предпринятая нами попытка осветить данную проблему в контексте исторического прошлого и воздействия внешних акторов на ее решение ещё раз доказывает, что достичь мирного урегулирования без давления со стороны международного сообщества, невозможно. В израильско-палестинском конфликте территориальные споры остаются пока нерешёнными, и международные резолюции на сегодняшний день либо игнорируются, либо не реализуются. Внешние акторы должны положить конец военному противостоянию Израиля и Палестины. Только справедливый компромисс, учитывающий интересы обоих народов, сможет создать все условия для устойчивого и долгосрочного мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ильхам Алиев назвал конфликт в Карабахе единственным решением в мире. - https:report.az [10.05.2025].
2. Саймон Себаг Монтефиоре, Иерусалим: Биография. Москва: Издательство АСТ: CORPUS, 2020. -720 с. (История одного города).
3. Al-Dabbagh, Mustafa Murad. *Encyclopedia: Palestine, our Homeland (Biladuna Filastin).* Institute for Palestine Studies, 2018.
4. Are the Palestinians Descendants of the Ancient Philistines? Greek Reporter. - https://www.greekreporter.com [10.05.2025].
5. Azerbaijani president urges cease-fire in Gaza, highlights regional priorities. Anadolu Agency. - https://www.aa.com.tr [10.05.2025].

6. Baconi, Tareq. “The Two-State Solution is an Unjust, Impossible Fantasy.” *The New York Times*. - https://www.nytimes.com [10.05.2025].
7. Barakat, Sultan, and Erin McCandless. “US Action on Two-State Solution in Israel-Palestine.” *Al Jazeera*. - https://www.aljazeera.com [10.05.2025].
8. Holocaust Commemoration Mandatory in Azerbaijan, a Muslim Country That Fought the Nazis. *The Jerusalem Post*. - https://www.jpost.com [10.05.2025].
9. Hollander, Darren. “The Israel-Gaza War: A Jewish Perspective.” *Times of Israel Blogs*. - https://blogs.timesofisrael.com [10.05.2025].
10. Israelis have grown more skeptical of a two-state solution. *Pew Research Center*. - https://www.pewresearch.org [10.05.2025].
11. Palestine Talks. “In Conversation with Rabbi Shapiro.” *TRT World*. - https://www.trtworld.com [10.05.2025].
12. Tessler, Mark A. *A History of the Israeli-Palestinian Conflict*. Bloomington: Indiana University Press, 1994.

RƏFAIL CƏFƏROV
Sarayevo Dövlət Universitetinin Siyasi Elmlər fakültəsinin «Politoloqiya və beynəlxalq münasibətlər» ixtisası üzrə magistrantı

İSRAIL-FƏLƏSTİN MÜNAQİŞƏSİNİN MƏNŞƏYİ VƏ MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ ONUN HƏLLİ CƏHDLƏRİNDƏ XARİCİ AKTORLARIN ROLU

Məqalə İsrail-Fələstin münaqişəsini 1948-ci ildə İsrail Dövlətinin yaranmasından bəri məsələnin araşdırılmasını nəzərdə tutan ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq daha dərin perspektivdə təqdim etməyə çalışır. Əsrlərə gedib çıxan münaqişənin mənşəyinə xüsusi diqqət yetirilir, hər iki tərəfin tarixi rəvayətləri təhlil edilir, xarici aktorların rolu və müasir dünya diplomatiyasının rolu nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: xananeylər, qədim Yəhudeya, İsrail, Fələstin, «Balfour bəyannaməsi», İsrail dövlətinin yaranması, İsrail-Fələstin silahlı münaqişəsi, həll etmək cəhdləri.

RAFAIL JAFAROV
Master’s student at the Faculty of Political Sciences, specializing in "Politology and International Relations" at the University of Sarajevo

THE ORIGINS OF THE ISRAELI-PALESTINIAN CONFLICT AND THE ROLE OF EXTERNAL ACTORS IN ATTEMPTS TO RESOLVE IT AT THE PRESENT STAGE

This article attempts to present the Israeli-Palestinian conflict in a deeper perspective, different from the traditional approach, which involves examining the problem from the establishment of the State of Israel in 1948. Particular attention is paid to the origins of the conflict, going back centuries, analyzing the historical narratives of both sides, considering the role of external actors and contemporary diplomatic efforts of the world's leading states.

Keywords: Canaanites, ancient Judea, Israel, Palestine, "Balfour Declaration", the establishment of the state of Israel, Israeli-Palestinian armed conflict, attempts at settlement.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 may 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Naidə Hacinskaya, t.e.d. Sani Hacıyev.

UOT 94(479.24); UOT 930.271

HACIFƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

AMEA-nın müxbir üzvü, professor
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Orcid: 0009-0007-1665-8906
seferli949@mail.ru

QADINLARIN XATİRƏSİNƏ HAZIRLANMIŞ MÜSƏLMAN KİTABƏLƏRİ HAQQINDA (Naxçıvan Muxtar Respublikası materialları əsasında)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/223-227

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində aparılan epiqrafik tədqiqatlar zamanı aşkar olunan qadınların xatirəsinə hazırlanmış kitabələrdən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, Orta əsrlər zamanı islam qanunlarına görə, xüsusilə Qurani-Kərimin "Hicab" haqqında ayəsinin tələblərinə əsasən qadınların bədənlərini naməhrəmlərdən gizlətməsi vacib sayılırdı. Bu qadağalar bəzən epiqrafik abidələrdə qadınların adının yazılmasında da özünü göstərirdi. Tədqiqatlarımız göstərir ki, bütün qadağalara baxmayaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində vəfat edən qadınların bir hissəsinin qəbri üzərində qoyulan başdaşı və sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidələri üzərində həkk olunan kitabələrdə onların adı da qeyd olunurdu. Bu zaman müxtəlif vasitələrdən istifadə edilirdi. Qəbirüstü xatirə abidələri üzərində qadınların adlarının qeyd olunması həmin qadınların kübar ailələrə mənsub olması və cəmiyyətin həyatında tutduqları mövqe ilə əlaqədar olmuşdur.

Açar sözlər: Naxçıvan, Ordubad, başdaşı, qadın, mərhumə, kitabə.

Giriş. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində son onilliklərdə aparılan epiqrafik tədqiqatlar nəticəsində Orta əsrlər zamanı ərazidə yaşamış çoxlu sayda qadının adı, atasının adı, titulu, qəbrinin yeri müəyyən edilmiş, onların Orta əsrlər dövründəki sosial vəziyyətinə və feodal cəmiyyətində tutduqları mövqeyə dair məlumatlar əldə edilmişdir. Mövcud ədəbiyyat materiallarına əsasən aydın olur ki, müsəlman epiqrafikası abidələrində – inşaat və məzar kitabələrində qadın adlarına çox da geniş şəkildə rast gəlinmir. Məlumdur ki, Orta əsrlər zamanı cəmiyyətdə hakim mövqeyə malik olan islam ideoloqları müqəddəs kitab Qurani-Kərimin hökmləri əsasında fəaliyyət göstərirdilər. Səhifələrində cahiliyyət dövründə ataların qız uşaqlarının doğulmasından irəli gələn narazılığını bəyənməyən və bu səbəbdən də bütpərəstlərin öz qız uşaqlarını diri-diri torpağa basdırmaq adətini pisləyən Qurani-Kərim qadın haqlarına böyük önəm verərək onlara nəvazişlə yanaşır və qadınlara bir sıra hüquqlar verir. Qadınlara aid xüsusi surəsi (ən-Nisa) olan Qurani-Kərimin II (əl-Bəqərə) surəsinin 228-ci ayəsində vurğulanan "(Kişilərin qadınlar) üzərində şəriətə görə haqları olduğu kimi, (qadınların da) onların üzərində haqları vardır" (1, s. 35) fikri, Qurani-Kərimin digər ayələri, Məhəmməd peyğəmbərin vida həccindən qayıdarkən söylədiyi xütbəsində dediyi "qadınların haqlarına riayət edin. Bu xüsusda Allahdan qorxun. Siz qadınları Allahın əmanəti olaraq aldınız. Sizin qadınlar üzərində haqlarınız olduğu kimi, onların da sizin üzərinizdə haqları vardır" hədisi-şərifi, peyğəmbərin dilindən səslənən çoxlu fikirlər ("Övladlarınız arasında oğlanla qıza fərq qoymayın. Fərq qoymaq lazım olsaydı, mən qızları seçərdim", "Cənnət anaların ayaqları altındadır" və s.) islam dininin qadınlara nə qədər böyük hüquqlar və haqlar verdiyinin parlaq ifadəsidir.

Qurani-Kərim hicab ("hicab" sözü ərəb dilində arakəsmə, görünməyən pərdə və ya material arxasında olmaq mənasına gəlir) haqqında ayədə qadınların hicabda olmasını, yəni naməhrəmlər qarşısında örtülü olmasını tələb edir. İslam ehkamlarının hakim olduğu Orta əsrlər dövründə bu ayənin tələblərinə uyğun olaraq din xadimləri qadınları ətraf mühitdən təcrid edir, hətta adlarının yazılı mənbələrdə, kitabələrdə geniş qeyd edilməsinə icazə vermirdilər. Bu mənada görkəmli dövlət xadimi Nizamülmülkün II xəlifə Ömər ibn əl-Xəttabdan (634-644-cü illər) misal gətirdiyi "qadınların üzləri örtülü olduğu kimi, sözləri də örtülü olmalıdır" (2, s. 151) fikri Orta əsrlərdə qadınlara münasibəti aydın əks etdirir.

Qadınlara bu münasibət epiqrafik abidələrdə də özünü büruzə vermiş, bu sahədə bir sıra qadağalar qoyulmuşdu. Ancaq, islam ehkamlarının təqibi bu işi dayandıra bilməmiş, insanlar öz mərhumlarının

xatirəsini əziz tutmuş, qadın qəbirləri üzərində yazılı abidələr qoymuşlar. Ancaq, bu zaman abidəni hazırlayan ustalar, xəttat və həkkaklar heç də həmişə vəfat edənlərin adlarını epitafiyalarda açıq şəkildə qeyd etməmiş, sifarişçilərin arzusuna uyğun olaraq onların adını naməhrəmlərdən gizlətmiş, mərhumənin kimliyini bildirmək, qəbri tanıtmaq üçün müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə etmişlər.

Əsas mətn. Dini qadağalara baxmayaraq naxçıvanlı ustalar da vəfat etmiş qadınlar üçün başdaşı və sənduqə tipli gözəl xatirə abidələri yaratmış, hətta onların qəbirləri üzərində möhtəşəm türbələr ucaltmışlar. Naxçıvan şəhərində bu gün də öz əzəməti və gözəlliyi ilə heyrət doğuran, islamın intibah dövründə – XII əsrdə Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldənizin xanımı, Məhəmməd Cahan Pəhləvanın anası Möminə xatının şərəfinə 1175-1186-cı illərdə inşa edilmiş möhtəşəm məqbərəni buna misal göstərmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bizim tədqiqatlara qədər Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldənizin xanımı Möminə xatının və Hülakülər dövlətinin əsasını qoyan Hülakü xanın arvadı Qudi xatının adları istisna olmaqla üzərində qadın adı yazılmış kitabə aşkar olunaraq tədqiq edilməmişdir. Keçən yüzilliyin sonlarından başlayaraq Naxçıvan ərazisində tərəfimizdən aparılan epiqrafik tədqiqatlar zamanı qadınların xatirəsinə hazırlanmış 30-dan artıq məzar kitabəsi qeydə alınıb öyrənilmişdir.

Bu tip kitabələr tarix-mədəniyyət abidəsi kimi böyük əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı qadınların Orta əsrlər zamanı sosial vəziyyətinə dair mülahizələr yürütmək üçün məlumatlar təqdim edirlər. Epiqrafika üzrə tədqiqatçılar da həmin kitabələrə digər cəhətləri ilə birlikdə bu baxımdan da yanaşmış və maraqlı elmi nəticələrə gəlmişlər. Tacikistanlı epiqraf-alim A.Muxtarov bu məsələyə xüsusi tədqiqat həsr etmişdir (7, c. 69-76). Orta Asiyanın müxtəlif yerlərindən qeydə alınmış qəbirüstü kayrakları (xatirə abidələrini) öyrənən tədqiqatçının fikrincə, qadın qəbirləri üstündə qoyulan yazılı abidələr mərhumənin özünün və ya nəslinin, əcdadlarının sosial vəziyyəti ilə əlaqədar olmuş, əsasən böyük vəzifəli şəxslərin və varlı adamların arvadlarına, qızlarına məxsus olmuşdur (7, c. 74-75; 8, c. 64). Dağıstanlı alim Ə.Şıxsəidov göstərir ki, qəbirüstü xatirə abidələrində qadınların adının həkk edilməsi onların kübar mənşəyi ilə əlaqədardır (9, c. 328).

Bizim Naxçıvan ərazisində tədqiq etdiyimiz kitabələrin təqdim etdiyi məlumatlar da bu fikirləri təsdiq edir. Adlarını məzar kitabələrinə əsasən aşkar etdiyimiz bir qrup qadınlar Orta əsrlərdə yaşamış dövlət və din xadimlərinin, sufi şeyxlərinin və s. görkəmli şəxsiyyətlərin arvadları və qızları olmuşlar (məsələn, Möminə xatın hökmdar arvadı, Xanım Əta Mülk vəzir, Pəri xanım ustad, Həvva Bədr Bikə qazı, Mikeysə xanım şeyx, Qureyş şahbanu və Ziba xanım əmir və s. kimi görkəmli şəxsiyyətlərin qızları olmuşlar). Həmin qadınların zadəgən silkinə mənsubluğunu xatirələrinə hazırlanan abidələrin əksəriyyətinin incə, bədii cəhətdən zəngin tərtibatı da təsdiq edir. Aydın məsələdir ki, nəfis şəkildə hazırlanmış xatirə abidələri baha qiymətə başa gəlirdi və əzizləri üçün bu cür gözəl qəbirüstü xatirə abidəsi düzəltdirmək hər ailəyə müyəssər olmurdu.

Ərazidə tədqiq etdiyimiz kitabələrin böyük bir qrupunda mərhumələr atasının adı ilə birlikdə təqdim edilmişlər. Bu zaman kitabədə əksər halda atanın adının əvvəlində onun daşıdığı tituallar da qeyd edilirdi ki, onlar da həmin adamın yaşadığı dövrün sosial-siyasi, ideoloji və mədəni həyatında tutduğu mövqeyi təyin etmək üçün sanballı mənbələr hesab olunurlar. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində bizə qədər gəlib çatan, mətnində qadın adı yazılmış ən qədim kitabə Naxçıvan şəhərində tikintisi 1186-cı idə başa çatan, Əcəmi Naxçıvani yadigarı Möminə xatın türbəsinin qurşaq hissəsində iri hərflərlə yazılan əsas kitabədir. Kitabənin mətnindən aydın olur ki, məqbərə Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin birinci xanımı Möminə xatının xatirəsinə ucaldılmışdır (3, s. 59-60).

Culfa rayonundakı Əlincəçay xanəgahında aşkar olunmuş, hazırda Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanan mərmərdən hazırlanmış sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsinin baş tərəfində düzəldilmiş düzbucaqlı çərçivənin içərisində iki sətirdə ərəb dilində mərhum haqqında məlumat verən kitabə həkk edilmişdir. Kitabənin mətni belədir: "Bu bağça Kamil Şeyx Hacı Hilalullahın qızı, mərhumə Mikeysə xanımındır" (3, s. 89-90). Sənduqənin səthinin kənarları boyunca lentvari haşiyə şəklində yazılan Quran ayəsindən (II-255) sonra isə mərhumun vəfat tarixi həkk edilmişdir: 897-ci il (14.11. 1491 – 22.10.1492-ci il).

Culfa rayonunun Xanəgah kəndində yerləşən Əlincəçay xanəgahında aşkar olunmuş sənduqə tipli xatirə abidəsinin yan tərəflərində Qurani-Kərimdən "Ayətəl-Kürsi" (Qurani-Kərim, II-255), baş

tərəfindəki düzbucaqlı çərçivə içərisində isə iki sətirdə, ərəb dilində belə bir kitabə həkk edilmişdir: "Bu bağça qazı Məcd əd-Dinin qızı, mərhumə Həvva Bədr Bikənindir" (4, s. 89). Kitabədən aydın olur ki, xatirəsinə gözəl qəbirüstü abidə hazırlanmış Həvva Bədr Bikə şəriət hakiminin – qazı Məcd əd-Dinin qızı olmuşdur. Kompleksə daxil olan məqbərə-məscidin kitabəsindən aydın olur ki, Həvva Bədr Bikə bu məqbərini əri, Xanəgahın şeyxi Şeyx Hacı Lələ Məliyin xatirəsinə ınşa etdirmişdir.

Xanəgah kəndindən Əlincəçay xanəgahına gedən yolun sağ tərəfində yerləşən qəbiristanlıqda qalan qırmızımtıl rəngli dağ daşından hazırlanmış sənduqə tipli bir xatirə abidəsi kitabəsindən aydın olduğu kimi, hicri-qəməri təqvimi ilə 904-cü ildə (miladi, 19.08.1498-07.08.1499-cu ildə) vəfat etmiş Bikə Sultan adlı qadının xatirəsinə hazırlanmışdır (4, s. 116).

Naxçıvan şəhərinin cənubunda yerləşən Köhnə qalada (Naxçıvanqalada) aparılan bərpa işləri zamanı aşkar olunmuş başdaşının üzərində 14 məsumun adı və mərhumə haqqında məlumatlar həkk olunmuşdur: "Bu qəbir Rüfətin qızı, əməlisaleh, səcdə edən, bakirə, rüku edən, örtülülərin (hicablıların-H.S.) zinəti Şərəf xanımındır – ali məqam sahibi və düz yol göstərənlərin istinadgahı. Məhərrəm ayı, min qırx doqquzuncu il. İmarətin binası qoyuldu, 1049 (miladi ilə, 04.05 – 02.06. 1639-cu il)" (3, s.105-106).

Ordubad rayonunun Azadkənd qəbiristanlığında sənduqə tipli qəbirüstü abidə Zərifə adlı qadının xatirəsinə hazırlanmışdır. Sənduqənin səthində, baş tərəfdəki düzbucaqlıda Quranın 55-ci surəsindən 26-27-ci ayələr, yanlarında isə II surədən 255-ci ayə həkk edilmişdir. Ayənin sonunda isə vəfat edən qadının şəxsiyyəti və ölüm tarixi qeyd edilmişdir: "Dərviş bəy əl-Azadinin qızı, mərhumə Zərifə. 992-ci il (1584-cü il)" (5, s. 215).

"Naxçıvanqala" Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksində nümayiş etdirilən sarımtıl rəngli mərmərdən hazırlanmış başdaşı üzərində həkk edilmiş kitabənin mətnindən aydın olur ki, başdaşı görkəmli alim Nəsirəddin Tusinin nəslindən olan Mirzə İnayətin qızı, hicri-qəməri təqvimi ilə 1169-cu ildə (miladi ilə, 07.04.1756-cı ildə) vəfat etmiş İzz Şərəf xanımın xatirəsinə hazırlanmışdır (3, s. 98).

Bu kitabələrin təhlili, onların bədii cəhətdən tərtibatı göstərir ki, haqqında bəhs etdiyimiz qadınların çoxu Naxçıvanın kübar ailələrinə mənsub olmuşlar.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində tədqiq etdiyimiz bir qrup məzar ktabəsində isə qadınlar ancaq, öz adları ilə təqdim edilmişlər. Ordubad şəhərindən qeydə aldığımız sarımtıl mərmərdən hazırlanmış başdaşı üzərində yazılmış kitabənin mətni belədir: "Bu işıqlı qəbir-gül mərhumə, bağışlanmış Pəricahan xanımındır. 1221 (miladi ilə, 21.03.1806-10.03.1807-ci il)" (5, s.118-119).

Ordubad rayonunun Yuxarı Əylis kəndindən qeydə alınmış başdaşı formalı xatirə abidəsinin mərkəzi hissəsində ərəb dilində yazılan kitabənin mətni belədir: "[O] əbədidir! Quran XXVIII-88. Mərhumə Həvva xanımın vəfat tarixi. 1202-ci il (miladi ilə, 13.10.1787 – 01.10.1788-ci il)" (5, s. 157).

Qeyd etmək lazımdır ki, Ordubad tayonunun Yuxarı Əylis kəndində tədqiq etdiyimiz kitabələrin çoxu qadınların xatirəsinə hazırlanmışdır. Orta əsrlər zamanı, islam dininin hakim olduğu və hicaba ciddi əməl olunduğu bir dövrdə Əylisdə qadınların xatirəsinə bu qədər çox qəbirüstü abidələr hazırlanması diqqəti cəlb edir. Keçmişdə qadınların xatirəsinə yazılı xatirə abidələrinin hazırlanması onların sosial vəziyyəti və kübar mənşəyi ilə əlaqədar olduğundan mühüm ticarət mərkəzlərindən olan Əylis şəhərində bu qəbil məzar kitabələrinin çoxluğu təbii görünür. Şübhəsiz ki, xatirəsinə kitabələr yazılmış bu qadınlar Orta əsrlər zamanı bir müddət şəhər statusunda olan Əylisin kübar ailələrinə mənsub qadınlardır (6, s.14). Yuxarı Əylisdə çoxlu müsəlman epiqrafikası abidələrinin qeydə alındığı böyük məzarlığın, Şah Abbas məscidinin və s. mövcud olması onun haqqında erməni iddialarını ifşa edən cox mühüm qaynaqlardır.

Qəbirüstü xatirə abidələrində həkk edilən kitabələrdə öz adları ilə təqdim edilən qadınlar yaşadıqları dövrdə əhali arasında tanınmış və kifayət qədər nüfuz qazanmış insanlar olmuşlar.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində tədqiq etdiyimiz məzar kitabələri içərisində öz məzmununa, formasına görə müstəsnalıq təşkil edən və maraq doğuran kitabələr də vardır. Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində tədqiq etdiyimiz iki ədəd məzar kitabəsində vəfat etmiş qadın ərinin adı ilə təqdim edilmişdir. Məsələn, Ordubad şəhər qəbiristanlığında bir başdaşı üzərində həkk edilmiş kitabənin məzmunu belədir: "Molla Səminin mərhumə arvadı. 1130-cu il (miladi ilə, 1718-ci il)" (5, s. 102). Göründüyü kimi, kitabədə qadının adı verilməmiş, ərinin adı ilə təqdim olunmuşdur. Müsəlman epiqrafikasında nadir hal kimi qiymətləndirilən və çox az təsadüf edilən bu vəziyyət ərin öz zəmanəsində malik olduğu yüksək nüfuzu və din xadimi – molla olması ilə izah oluna bilər. Burada qadının adının gizlədilməsində hicab məsələsini də nəzərə almaq lazımdır.

Hazırda "Naxçıvanqala" Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksində mühafizə edilən bir ədəd mərmərdən hazırlanmış başdaşının üzərində yazılmış məzar kitabəsində də qadın atasının deyil, ərinin adı ilə təqdim edilmişdir: "Quran LV-26. Kərbəlayi Hüseynin arvadı Sona xanım. 1238-ci il səfər əl-müzəffər ayının 20-də (miladi ilə, 06.11.1822-ci il)" (3, s. 98). Ancaq, əvvəlki kitabədən fərqli olaraq burada əri ilə birlikdə qadının adı (Sona xanım) da qeyd olunmuşdur.

Ordubad şəhərində qadının xatirəsinə hazırlanmış bir ədəd epitafiyada isə həkkak mərhuməni oğlunun adı ilə təqdim etmişdir: "Hacı İbrahimin mərhumə anası. 1113 (08.06.1701 – 27.05.1702-ci il)" (5, s.98). Bu isə vəfat edən qadının oğlunun yaşadığı dövrdə əhali arasında böyük hörmət sahibi, əhali arasında nüfuzlu şəxsiyyət olmasından irəli gəlmişdir. Bunu onun daşıdığı "Hacı" titulu da təsdiq edir.

Muxtar respublika ərazisində epiqrafik tədqiqatlarımız nəticəsində aydın olmuşdur ki, Orta əsrlər zamanı məzar kitabələri tərtib olunarkən bəzən vəfat edən qadının adı yazılmamış, sadəcə olaraq "Mərhumə" yazılmaqla kifayətlənmişlər. Hələlik belə bir hala yalnız bir dəfə rast gəlinmişdir: Ordubad şəhərində bir ədəd epitafiyanın mətni belədir: "Quran LV-26,27. Mərhumə. 1212 (miladi ilə, 26.06. 1797-14.06.1798-ci il)" (5, s. 117).

Bu qəbil kitabələr "Hicab" haqqında ayənin təsiri ilə hazırlanmışdır.

Qadınların adına əlavə olunan titul və epitetlər onların zadəgən nəslindən olmasını sübut edir. Kitabələrin çoxunda mərhumələr "xanım", "xatın", "banu", "bikə" titulları ilə təqdim edilmişlər. Yazılı mənbələrindən məlumdur ki, bu tip titullar Orta əsrlərdə geniş yayılmışdı. Türk xalqlarında əsilzadə və kübar qadınlara verilən bu titullar göstərir ki, xatirələrinə məzar kitabələri yazılmış qadınlar əsasən kübar ailələrdən olmuş, onların özləri, ataları və ya ərləri yaşadıqları dövrün ictimai-siyasi və mədəni həyatında fəal mövqe tutmuşlar.

Nəticə. Əlbəttə, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində qadınların xatirəsinə hazırlanmış epitafiyalar qeyd olunan nümunələr ilə məhdudlaşmır. Ərazidə qadınların xatirəsinə hazıranmış digər abidələr də tədqiq olunmuşdur. Yəqin ki, gələcək tədqiqatlar nəticəsində bu qəbildən olan yeni kitabələr aşkar ediləcək, onların verdiyi faktlar öyrəndiyimiz məsələnin qaranlıq məqamlarını tədqiq etmək üçün bizə yeni məlumatlar çatdıracaqdır. Bu tip abidələr indiyədək sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Tarixi ədəbiyyatda tam elmi izahını tapmamış haqqında bəhs etdiyimiz məsələnin elmi cəhətdən işıqlandırılması Orta əsrlər dövrünün sosial-siyasi və ideoloji həyatının bir sıra məsələlərinin, xüsusilə qadınların Orta əsr feodal cəmiyyətinin həyatında rolunun və iştirakının öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malik dəyərli mənbələrə çevrilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi. Ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2015, 632 s.
2. Əbu Əli Həsən ibn Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı: "Elm", 1987, 208 s.
3. Səfərli H. Naxçıvan şəhərinin epiqrafik abidələri. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2019, 152 s.
4. Səfərli H. Əlincəçay mahalının epiqrafik abidələri. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2020, 200 s.
5. Səfərli H. Ordubad bölgəsinin epiqrafik abidələri. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2021, 336 s.
6. Səfərli H.Yuxarı Əylis: tarixi, abidələri. AMEA NB Xəbərləri. Naxçıvan, № 3, s. 11-17.
7. Мухтаров А.М. Намогильные кайраки с женскими именами (XIV-XVI вв.). В кн. Древность и средневековье народов Средней Азии. История и культура. М.: Наука, 1978, с. 69-76.
8. Мухтаров А.М. Эпиграфические памятники Кухистана. Кн. I. Душанбе: Дониш, 1978, с. 306.
9. Шихсаидов А.Р. Эпиграфические памятники Дагестана X-XVII вв. как исторический источник. М.: Наука 1984, 464 с.

ГАДЖИФАХРЕДДИН САФАРЛИ
Член-корреспондент НАНА, профессор
Нахчыванский Государственный Университет

О МУСУЛЬМАНСКИХ НАДПИСЯХ, СДЕЛАННЫХ В ПАМЯТЬ О ЖЕНЩИНАХ (по материалам Нахчыванской Автономной Республики)

В статье рассказывается о надписях, сделанных в память о женщинах, обнаруженных в ходе эпиграфических исследований, проводимых на территории Нахчыванской Автономной

Республики. Отмечается, что в средние века по исламским законам, особенно в соответствии с требованиями Священного Корана о «Хиджабе», считалось важным, чтобы женщины скрывали свое тело от намахрамов. Эти запреты также иногда проявлялись в написании женских имен на эпиграфических памятниках. Наши исследования показывают, что, несмотря на все запреты, на некоторых надгробиях и намогильных камнях, установленных на могилах женщин, умерших на территории Нахчыванской Автономной Республики, их имена также упоминались. При этом использовались различные средства. Упоминание имен женщин на надгробных памятниках было связано с принадлежностью этих женщин к аристократическим семьям и их положением в обществе.

Ключевые слова: Нахчыван, Ордубад, надгробный камень, женщина, покойница, надпись.

HAJIFAKHRADDIN SAFARLI
Corresponding Member of ANAS, Professor
Nakhchivan State University

ABOUT THE INSCRIPTIONS OF MUSLIM MADE IN MEMORY OF WOMEN (based on the materials of the Nakhchivan Autonomous Republic)

The article talks about inscriptions made in memory of women discovered during the epigraphic research conducted in the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic. It is noted that during the Middle Ages, according to Islamic laws, especially according to the requirements of the Quranic verse about “Hijab”, it was considered important for women to hide their bodies from non-mahrams. These prohibitions were sometimes reflected in the writing of women's names on epigraphic monuments. Our research shows that, despite all prohibitions, the names of some of the women who died in the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic were mentioned in the inscriptions engraved on the headstones and chest-type memorial monuments. At that time, various means were used. Mentioning the names of women on gravestones was related to the fact that those women belonged to noble families and their position in the life of the society.

Keywords: Nakhchivan, Ordubad, headstone, woman, deceased, epitaph.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 08 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.

UOT 902

ЛАЛАНДЕР ОРУДЖЕВА
Бакинский Государственный Университет,
доктор философии по истории
Lalandarorucova@gmail.com

ПАЛЕОИНДЕЙЦЫ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/228-232

В данной статье затрагивается вопрос процесса миграции первых племенных объединений из Сибири по Берингову перешейку в Аляску, а затем в Северную Америку. Доказательством этого факта свидетельствуют артефактом найденные при раскопках на Аляске и других регионах Америки.

Ключевые слова: хронология, генетика, период, переселения, культура.

Введение. Палеоиндейцы - условное наименование первых людей, заселивших Американский континент в конце последнего ледникового периода (в Европе - вислинское оледенение, в Северной Америке - висконсинское оледенение). Процесс заселения Америки является предметом споров и исследований. Префикс «палео»- (παλαιός) с греческого переводится как древний или античный, соответственно, самих палеоиндейцев обозначают как людей, живших в западном полушарии в эпоху палеолита.

Учёные предполагают, что основной причиной миграции, через существовавший в период последнего ледникового максимума сухопутный Берингов перешеек, была охота на крупных животных. Так, между 22000 и 17600 годами до нашей эры, мелкие группы охотников-собирателей из Азии пересекли Берингию и попали на Аляску. Между 15000 и 13000 годами до нашей эры началось таяние ледникового щита на Аляске и вдоль тихоокеанского побережья образовался коридор, позволивший людям мигрировать на юг. Люди перемещались пешком или плыли на примитивных лодках вдоль береговой линии. Пока учёные не выяснили точные даты заселения и маршруты передвижения, но последние данные археологии и палеогенетики показывают, что переселение на юг могло идти двумя волнами, по 2-м коридорам между Кордильерским и Лаврентийским ледниковыми щитами, открывшимся примерно 17 тыс. лет назад (15 тыс. лет до н.э.) - прибрежный тихоокеанский коридор и 13,5 тыс лет назад (11,5 тыс. лет до н.э.) - коридор Маккензи [1, с.25-45].

Основным доказательством пребывания человека в Западном полушарии служат каменные орудия, копья и скребки, остатки древесного угля, найденные при раскопках. С помощью них археологи и антропологи стремятся узнать о культуре и происхождении древних индейцев. Генетические исследования показали, что все индейские народы произошли от одной волны «переселенцев» восточноазиатского происхождения из южной Сибири, численностью не более 5000 человек, попавших на Аляску между 24 и 19,6 тыс. лет назад [2, с.35-56].

Первая волна миграции из Аляски на юг по прибрежному тихоокеанскому коридору стартовала не ранее 17 тыс. лет назад, а 14,6 тыс. лет назад обе Америки уже были заселены. Позже, уже в историческое время, около 1 тыс. лет назад, с севера Сибири произошла миграция предков инуитов и эскимосов на Аляску, которые освоили методы строительства лодок для охоты на морского зверя и заселили арктические побережья Северной Америки и Гренландии.

1.Хронология. Согласно наиболее известной точке зрения, первые люди прибыли в Америку через ещё существовавший тогда Берингов перешеек (Берингию) между Сибирью и Аляской 24000-19000 лет назад, когда уровень воды в море был достаточно низким для образования перешейка. По наиболее вероятной версии, люди следовали по путям миграции крупных животных, ныне вымерших. Весьма спорной считалась датировка артефактов в пещерах Блуфиш на Аляске в 40 тыс. лет (новая калиброванная датировка - 24 тыс. л. н.) [3, с.17-60].

Другая версия гласит, что люди могли использовать лодки, чтобы попасть на Аляску. По наиболее распространённой точке зрения, первое переселение на юг из Аляски состоялось около 16 тыс. лет назад, после отступления ледникового щита, преграждавшего путь на юг

(хотя есть и спорные гипотезы более раннего переселения. Остаётся предметом споров их путь по американскому континенту: либо от Аляски по Тихоокеанскому побережью, либо по центральной части материка через свободное от льдов пространство между Лаврентийским ледяным щитом и глетчерами Береговых хребтов на территории Юкон в Канаде [4, с.35-56].

Находки в XXI веке человеческой митохондриальной ДНК в пещерах Пэйсли в штате Орегон (митохондриальные гаплогруппы A2 и B2) указывают скорее на перемещение вдоль побережья около 16-15 тыс. лет назад. Отдельные находки в Монте-Верде (Чили) или Мидоукрофте (Пенсильвания) также позволяют сдвинуть дату первого переселения на этот ранний срок.

2. Палеогенетические исследования. У современных американских индейцев распространены 5 гаплогрупп мтДНК (A, B, C, D, X), обычные для коренных народов Южной Сибири от Алтая до Амура.Уникальным генетическим маркером палеоиндейцев и их потомков -современных индейцев является Y-хромосомная гаплогруппа Q1b1a1a-M3 и её вариации, возникшие в результате случайных мутаций, передающаяся по мужской линии. Их исследование показывает, что в результате малочисленности палеоиндейского населения и их широкого ареала расселения, многие индейские группы развивались в изоляции друг от друга. Такая же гаплогруппа распространена среди коренных народов Сибири, Урала. Исследование генетики инуитов и эскимосов показало, что данные популяции попали в Америку значительно позже палеоиндейцев, и хотя их и принято относить к коренным народам Канады, индейцами они не считаются. Генетические исследования (2015 год) показали у алеутов и некоторых индейских племён (атабаски, суруи) незначительную примесь аутосомных генетических маркеров австронезийских народов. Возможно, эти маркеры могли попасть в Америку с миграцией предков палеоалеутов из Восточной Азии позже 9 тыс. лет назад, либо с предками инуитов, так как у представителей более древних палеоиндейцев такой примеси не найдено. Впрочем, исследователи не исключают того, что случайный приток австронезийских последовательностей ДНК у этих народов произошёл уже во время европейской колонизации [5, с.35-46].

Согласно исследованиям на 2018 год, первые поселенцы из Евразии закрепились на территории Аляски не ранее 23000 лет назад, мигрировав по Берингии. При анализе сравнивались ДНК материалы из Центральной и Южной Америки, а также геномы десяти групп из Сибири и 15 человек из Китая, которые были связаны генетически с переселявшимися в Америку людьми. Однако на тот период приходится резкое похолодание и рост ледников, перекрывших путь людям на юг в Северную Америку. Из-за ледникового щита, протянувшегося на тысячи километров, люди не могли продвигаться дальше и их потомки продолжали жить на Аляске в течение нескольких тысяч лет.

Последний ледниковый максимум начался 26,5 тыс. лет назад и продолжался до 19 тыс. лет назад. В этот период территории Канады и тихоокеанского побережья Аляски оказались закрыты ледниковым Лаврентийским щитом и Кордильерским ледником. Потепление и уменьшение площади ледников в Северном полушарии началось 17 тыс. лет назад. Подобная датировка согласуется с анализом фактов, указывающих на постепенное повышение уровня Мирового океана в конце плейстоцена - начале голоцена (17-12 тыс. лет назад). В итоге 11 тыс. лет назад перешеек между Евразией и Северной Америкой оказался затоплен [6, с.15-75].

С потеплением между сплошных ледников, покрывавших континент, образовался свободный ото льда проход вдоль тихоокеанского побережья, либо вдоль реки Маккензи. Этот путь был также использован хищниками, ныне вымершими - берингийскими волками. Люди стали постепенно мигрировать, при этом миграция не носила массового характера. Люди переселялись семьями из стойбищ или поселений, в которых с увеличением численности истощались запасы дичи. Первично она шла в юго-восточном направлении. Пионерами расселения стали представители первой волны переселенцев (16-15 тыс. лет назад), за 1,5-2 тыс. лет до культуры Кловис [7, с.25-36].

Скорость миграции, которая стартовала по континенту между 16 и 15 тысяч лет назад, была очень высокой - уже ~14,6 тысяч лет назад люди достигли территории юга Чили (стоянка Монте-Верде) - южной оконечности Южной Америки. Также учёные смогли оценить примерное число первых поселенцев в Северной Америке, которые в итоге стали прародителями

всех остальных индейцев в Северной и Южной Америке: согласно генетическим исследованиям - от 230 до 300 человек (не более 5000 человек).

Археогенетики, исследовавшие геномы из останков двух младенцев с местонахождения река Восходящего Солнца, живших в долине Танана (Центральная Аляска) ок. 11,5 тыс. лет назад, подтвердили выводы, что восточно-азиатские предки всех американских индейцев одной волной переселились с Чукотки на Аляску в позднем плейстоцене между 20-25 тыс. лет назад, до того как Берингия исчезла ок. 11 тыс.лет назад. С этого момента «древние берингийцы» были в Америке изолированы от Евразии. После первой волны миграции из Аляски на юг 17-15 тыс.лет назад, не позднее 14,6 тыс.лет назад произошло их разделение на северную и южную группы палеоиндейцев, из которых сформировались народы, заселившие Северную и Южную Америки. Северная группа стала предковой для атабасков. Впоследствии эти группы неоднократно смешивались [8, с.13-45].

Исследования генома ископаемых останков представителя культуры Кловис, мальчика Anzick-1, жившего около 12,6 тыс. лет назад, показали, что он был носителем Y-хромосомной гаплогруппы Q-I 54*(xM3) или Q1b1a2-M971 (ISOGG- 2018) широко распространённой и у современных индейцев. Его мтДНК относится к гаплогруппе D4h3a. Это редкая субклада, которая встречается у современных представителей индейских племён тихоокеанского побережья обеих Америк, что также может свидетельствовать о древней миграции вдоль тихоокеанского побережья. Наиболее близкими генетически к этому мальчику оказались современные представители южно-американских индейских народов, менее близкими - северо-американские. Это подтверждает гипотезу о разделении палеоиндейцев на южную и северную ветви между 17,5 и 14,6 тыс. лет назад, а также то, что представители Кловис принадлежали к южной ветви, но не исключают также более поздней миграции с Аляски на юг через коридор между ледниковыми щитами, открывшийся в долине Маккензи около 13,5 тыс. лет назад.

Из современных азиатских народов наиболее близкими генетически к северо-американским индейцам являются коряки, живущие на Камчатке. На побережье Гренландии и Баффиновой земли найдены ископаемые останки представителя культуры Саккак (4170-3600 лет до настоящего времени) генетически родственные алеутам, нганасанам и корякам. Эта культура первобытных охотников на северных оленей существовала в период от 4 до 2,8 тыс. лет назад и полностью вымерла, не оставив генетических потомков [9, с.18-49].

3. Палеоиндейский период. Самое раннее свидетельство присутствия палеоиндейцев было найдено на Аляске (восточная Берингия), которые попали туда примерно 20 тысяч лет назад, более поздние стоянки находятся на канадских территориях сегодняшней Британской Колумбии, западной Альберты и равнинах Олд-Кроу территории Юкон. Впоследствии стоянки палеоиндейцев постепенно распространялись по территории двух американских континентов. Так как люди распространялись по широкой географической зоне, разные группы стали изолироваться друг от друга и развивать разный образ жизни и самобытную культуру [10, с.10-25].

Однако некоторые элементы быта - такие, как способ изготовления инструментов для охоты и каменных изделий - оставались общими среди разных групп индейцев. Во время ледникового периода палеоиндейцы были кочевниками, активно перемещавшимися по американскому континенту в составе небольших групп по 20 до 60 человек. Еду добывали в основном в осенние периоды, когда в реках в изобилии водилась рыба, также охотясь на разных крупных зверей, в том числе и мамонтов. Люди Кловис предпочитали охотиться на одиноких молодых самцов мамонта, изгоняемых из семейного стада по достижении половой зрелости, как это принято у слоновых. Для охоты использовались короткие метательные копья с костяным или обсидиановым наконечником, которыми старались ранить брюхо и внутренние органы животного, для увеличения силы броска применялся атлатль. Охота на мамонтов происходила в предзимний период, мясо добытых мамонтов заготавливалось и хранилось в ямах-ледниках, перекрываемых рёбрами добытых мамонтов. Палеоиндейцы также собирали орехи, грибы, ягоды и съедобные корни. К зиме племя должно было запастись едой в достатке и приготовить из шкур животных тёплую одежду. Зимой индейцы отправлялись вглубь континента для ловли там рыбы и добычи пушнины [11, с.75-98].

Позже, климатические изменения, похолодание и усиление пресса охоты вызвали истощение природных ресурсов, что привело к более активным миграциям среди индейских групп, которым приходилось мигрировать через каждые 3-6 дней и за год преодолевать расстояния до 360 километров. Небольшие семейные группы объединялись весной и летом для групповой охоты и к осени снова разделялись. Из шкур убитых зверей изготавливали одежду или использовали их для строительства палаток для сна. Принято считать, что палеоиндейцы раннего и среднего периода выживали в основном за счёт охоты на мегафауну; мамонтов (шерстистых, Колумба), гигантских бобров (Castoroides), степных зубров, овцебыков, мастодонтов и канадских оленей. Вымирание плейстоценовой мегафауны влияет на форму каменного наконечника, который за несколько тысяч лет значительно укорачивается, схожий стиль первых наконечников объясняется тем, что их изготовление было типичным для культуры Кловис, которая долгое время передавала знания об изготовлении остальным людям. Благодаря изобилию крупной дичи, до этого незнакомой с человеком, эффективная численность населения в Северной Америке, согласно палеогенетическим исследованиям, выросла в 60 раз за период от 13 до 11 тыс. лет до н.э [12, с.39-85].

Палеолитическая культура Кловис, появившаяся примерно в 11500 году до нашей эры, представители которой охотились в основном на крупных хоботных (мамонтов, мастодонтов и кювьероииусов), предположительно, сыграла одну из главных ролей в вымирании плейстоценовой мегафауны (в ходе раскопок найдены как минимум 12 «мест забоя и разделки хоботных», что является очень большим числом для такой кратковременной культуры, как Кловис). Именно в этой культуре впервые появляются первые каменные наконечники в Америке, имеющие острые и симметричные очертания с канавкой рядом с основанием, куда вдевалось древко копья. При этом технология изготовления копья оставалась одинаковой в течение нескольких сотен лет, что говорит о том, что знания о изготовлении копья передавались определённой группой мастеров. В какой-то момент такая система передачи знаний исчезает (вероятно, из-за исчезновения культуры Кловис), и разные племена начинают разрабатывать новые стили изготовления копья, которые, однако, не распространялись по континенту, как наконечники культуры Кловис, что можно объяснить снижением социального обучения и, вероятно, общими взаимодействиями между североамериканскими племенами [13, с.15-25].

Палеоиндейцы были хорошими охотниками и использовали для охоты разные инструменты, включая атлатль (копьеметалку), умели самыми разными способами изготавливать острые наконечники и каменные инструменты для разделки туши. Археологи обнаружили, что инструменты, сделанные одним племенем, перемещались на довольно значительные расстояния в северной Америке, например, между Северной Дакотой и северо-западные территориями Канады, Монтаны и Вайоминга, что говорит о существовании торговли. Так вероятные торговые пути были найдены в Британской Колумбии, на побережье Калифорнии.

Ледники, покрывающие северную часть северного континента Америки, стали таять, освобождая новые жизненные пространства в период между 14000-11500 годами до нашей эры. В это же время начинается исчезновение мамонтов в Северной Америке. Одновременно на северном континенте вымирают все американские верблюды и западные лошади. Домашние лошади в далёком будущем будут завезены в Америку вместе с испанскими и британскими колонистами из Старого Света. Массовое вымирание в четвертичный период заставило многие племена изменить свой образ жизни и способ питания [14, с.87-98].

Примерно между 10500 и 9500 годами до нашей эры охотники Великих равнин выживают за счёт добычи мяса и шкуры бизона, что стало типично для археологической культуры Фолсом. Их представители путешествовали небольшими семейными группами в течение всего года, возвращаясь в определённое время года на определённые стоянки для охоты на бизона, где сооружали палатки, добывали и разделывали мясо, обрабатывали шкуру и затем продолжали путешествие. (Похожий образ жизни сохраняли многие индейцы до XIX века, до массового истребления бизонов британскими колонистами, что привело к массовому голоду и вымиранию индейских групп). Палеоиндейцы жили небольшими группами и их общая численность была относительно низкой.

Заключение. Для решения проблемы заселения Америки и реконструкции хозяйства палеоиндейцев недостаточно данных археологии. Здесь необходимо привлекать данные антропологии полеоантологии этнографии палеоботаники. Поселение человека в Новом Свете археологические материалы нам утверждают, что заселение американского континента произошло не ранее эпохи верхнего палеолита, так как здесь не обнаружено более древних форм гоминидов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ларичева Н.А. Беринговая суща. Хабаровск, 1973, 130 с.
2. Васильев С.А. Сибирь и первые американцы. Природа 2011г. М.-СПб, 2011, 125 с.
3. Васильев С.А. Берингия и проблема первоначального заселения Америки человеком Аляски // Вестник МГУ, 2002, 90 с.
4. Бериговая Н.А. ДНК древней жительницы Аляски указала на ранне-неизвестную ветвь неандертальцев. СПб, 2018, 156 с.
5. Максим Русо. Австралийский след в Америке. МГУ, 2020, 142 с.
6. Ларичева Н.А. Сибирь и проблема проникновения происхождения американцев и гипотезы, теории, факты. Новосибирск, 1973, 200 с.
7. Оруджева А.Р. Археология Северной Америки. БГУ, 2019, 160 с.
8. Бериговая Н.А. Древние культуры Аляски и вопрос о заселении Америки. МГУ 1950, вып.№115, 200 с.
9. Степанов А.Н., Пузырев В.П. Эволюция филогрифических линий Х/У хромосомы человека. МГУ, 2012.
10. Рябинин А.Н. О древних останках ископаемого человека в Америке. АН СССР, 125 с.
11. Мобарев Н.А. Археология Северной Америки. СПб, 2012, 459 с.
12. Ларичева Н.А. Древние культуры Северной Америки. СПб, 1995, 350 с.
13. Ершова А.Г. Древняя Америка полет во времени и пространстве Северная Америка. СПб, 2002, 650 с.
14. Абрамова З.И. К вопросу о культурных связях Азии и Америки в позднем палеолите. МГУ, 2012, 250 с.

LALƏNDƏR ORUCOVA
Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

PALEO-HİNDULAR

Məqalədə ilk qəbilə birliklərinin Sibirdən, Sahil Körfəzi boyunca Alyaskaya, sonra isə Şimali Amerikaya miqrasiya prosesi məsələsindən bəhs edilir. Bunun sübutu Alyaskada və Amerikanın digər Şimal bölgələrində aparılan qazıntılar zamanı tapılan artefaktlardır.

Açar sözlər: xronologiya, genetika, dövr, miqrantlar, mədəniyyət.

LALANDAR ORUJOVA
PhD on history, Baku State University

PALEO-INDIANS

This article reveals the issue of the migration process of the first tribal associations from Siberia, along the Coastal Isthmus to Alaska, and then to North America. Evidence of this fact is provided by artifacts found during excavations in Alaska and other Northern regions of America.

Keywords: chronology, genetics, period, migrants, culture.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 09 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Hicran Mahmudova, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

UOT 902

FUAD HÜSEYNOV
AMEA-nın Lənkaran Regional Elmi Mərkəzinin elmi işçisi
Fuadhuseyn6161@gmail.com

ƏLİKÖMƏKTƏPƏ ABİDƏSİNİN SÜMÜKDƏN DÜZƏLDİLMİŞ ƏMƏK ALƏTLƏRİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/233-238

Məqalədə Azərbaycanın Cənub-Şərq bölgəsində arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuş Əlikömək təpə eneolit yaşayış yeri sakinlərinin erkən əkinçilik mədəniyyəti dövründə yaratdıqları və təsərrüfat həyatında isifadə etdikləri maddi-mədəniyyət nümünələrinin bir hissəsi sayılan, iri və xırda buynuzlu heyvanların və eləcə də öküz sümüklərindən düzəldilmiş əmək alətlərindən bəhs olunmuşdur. Belə ki, yaşayış yerində əsasən iri və xırda buynuzlu heyvanların lülə və kürək sümüklərindən və xırda buynuzlu heyvanların lülə sümüklərindən, bəzən isə maral buynuzundan düzəldilmiş müxtəlif təyinatlı əmək alətləri aşkar olunaraq, elmi ictimaiyyətə tədqim olunmuşdur. Əlikömək təpənin sümük məmulatları əsasən bizlər, deşici və ya dəlici alətlər, qaşovvari bıçaqlar, şüyürləyicilər, toxalar və müxtəlif bəzək əşyalarından ibarət olmuşdur. Balıq toru toxunmaq üçün istifadə olunan alətlərin və öküzün kürək sümüyündən hazırlanmış biçin alətinin tapılması Əlikömək təpə yaşayış yerini həm Azərbaycanın, həm də Cənubi Qafqazın həmdövr abidələrindən, əmək alətlərinin müxtəlifliyinə və tipoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirmişdir.

Məqalədə Əlikömək təpədə aşkar olunan və sümükdən düzəldilmiş müxtəlif əmək alətləri və onların tipoloji xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilmiş və həmçinin bu əmək alətləri Azərbaycanın və Cənubi Qafqazın digər həmdövr abidələrində tapılan analoji əmək alətləri ilə qarşıqlı şəkildə xarekterizə olunmuşdur.

Açar sözlər: Biz, dəlici alət, qaşovvari bıçaq, şüyürləyici, biçin aləti, toxa, oraq, muncuq, sıyırğa.

Giriş. Görkəmli arxeoloq F.R.Mahmudovun rəhbərliyi ilə 1971-ci ildən başlayaraq Azərbaycanın Cənub-Şərqində yerləşən Muğan bölgəsində erkən əkinçilik mədəniyyəti dövrünə aid olan Əlikömək təpə eneolit yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlara başlanılmış və nəticədə müxtəlif maddi-mədəniyyət nümünələri aşkar olunmuşdur. Əldə olunan bu maddi-mədəniyyət nümunələrinin bir qrupunuda sümükdən düzəldilmiş müxtəlif təyinatlı sümük məmulatları təşkil edir.

Onlarda əsasən əkinçilik təsərrüfatında istifadə edilən əmək alətlərindən, dəri və gönün işlənməsində istifadə edilən müxtəlif təyinatlı alətlərdən ibarət olmuşdur. Təsərrüfatda və məişətdə geniş istifadə edilən bu əmək alətləri öyrəndiyimiz ərazidə neolit və eneolit dövrü abidələri olan Polutəpə, Paşatəpə, Əlikömək təpə, Alxantəpə və erken tunc dövrü abidəsi olan Mişarçay I dən də kifayət qədər əldə edilmişdir. Belə ki, Azərbaycanın və eləcədə Cənubi Qafqazın bütün abidələrindən tapılan və müxtəlif formalarda olan sümük məmulatları, bilavasitə iri buynuzlu heyvanların lülə və kürək sümüklərindən və xırda buynuzlu heyvanların lülə sümüklərindən bəzən isə maral buynuzundan hazırlanmışdır. Bu qədim yaşayış yeriləri içərisində isə Əlikömək təpə eneolit yaşayış yeri iri buynuzlu və xırda buynuzlu heyvanların lülə və kürək sümüklərindən və maral buynuzundan düzəldilmiş müxtəlif təyinatlı əmək alətlərinə və eləcədə at sümüklərinin tapılmasına görə daha üstün mövqe tutmuşdur.

Qeyd edek ki, yaşayış yerindən tapılmış sümük məmulatlarına başlıca olaraq bizlər (200-ə qədər) deşici və dəlici alətlər, qaşovvari bıçaqlar, şüyürləyicilər, toxalar, müxtəlif bəzək əşyaları, xüsusən də muncuqlar və sıyığalar daxildir [9, s.63].

Bizlərə demək olar ki abidənin bütün inşaat qatlarında təsədüf olunmuşdür. Onlar da əsasən qoyunun dirsək sümüklərindən düzəldilmişdir.Bu baxımdan belə bizlər yanlız öyrəndiyimiz yaşayış yeri üçün daha xareterik olmuşdur. Qeyd edək ki, Azərbaycanın digər eneolit dövrü abidələrindən, xüsusən də Kültəpə [4, s.36-37], Qarğalartəpə, Töyrətəpə [16, s. 113] və Qarabağ düzənliyindəki Neolit abidəsi olan Lələtəpədən [6, s.88], Şomutəpə mədəniyyətinə aid edilən və Ağıstafa rayonu ərazsində yerləşən

Çəpiştəpə neolit yaşayış yerində [11, s.52] və eləcədə erkən tunc dövrü abidəsi olan Ərəbyengicədə [2, s.100] belə bizlər əldə edilmişdir.

Lələtəpədə bizlər xırda buynuzlu heyvanın sümüklərindən düzəldilmişdir. Ümümilikdə isə istər Qarabağ düzənliyindəki abidələrdən, istərsədə Azərbaycanın digər həmdövr abidələrindən əldə edilən bizlər əsasən iri buynuzlu və xırda buynuzlu heyvanların lülə sümüklərindən hazırlanmışdır. Həmçinin, məişətdə geniş istifadə edilən belə bizlər Leylatəpə mədəniyyətinə aid olan Böyük Kəsik və Qala yeri yaşayış məskənlərində də aşkar olunmuşdur [10, s.182].

Sonraki mərhələ olan erkən tunc dövründə belə bizlər Cənubi Qafqazın möhtəşəm abidələri olan Elar, Şenqivit, Babadərviş və Naxçıvanın Kültəpə abidələrindən də əldə edilmişdir. Əliköməktəpə abidəsinin müxtəlif inşaat qatlarından yanlız maral buynuzundan hazırlanmış toxalar tapılmışdır (20-ə qədər) [9, s.63]. Toxaların üzərində deşiklər açılmışdır ki, buda həmin toxaların sap vasitəsi ilə ağac dəstəklərə bağlamaq üçün edilmişdir.Əkinçilik təsərrüfatı ilə bilavasitə bağlı olan, torpağı əkinə hazırlamaq üçün geniş istifadə edilən belə toxaların kifayət qədər tapılması yaşayış yerində əkinçiliyin eneolit dövründə insanların təsərrüfat həyatında əsas yerlərdən birini tutduğunu söyləməyə əsas vermişdir. Digər tərəfdən Əliköməktəpədə insanların maral buynuzundan düzəldilmiş toxalara üstünlük verməsi çox güman ki, ətrafda bu heyvanların daha çox olması və buynuzdan düzəldilmiş toxanın daha möhkəm və istehsala daha əlverilişli olması ilə bağlı olmuşdur.

Əlimizdə dəqiq məlumat olmasa da ehtimal edə bilərik ki, Əliköməktəpə sakinləri bəlkədə digər iri və xırda buynuzlu heyvanlar, eləcədə atı əhliləşdirdiyi kimi maralları da əhliləşdirmişlər. Maralların asanlıqla əhliləşdirilməsi fikirinə gəldikdə isə biz nümünə olaraq bu gündə Uzaq Şərqdə (Rusiya ərazisində) maralçılıq təsərüfatı ilə məşğul olan türksoylu xalqları göstərə bilərik. Bizim bu fikirə gəlməyimizin digər səbəbi isə əlbəttə ki, yaşayış yerində maral buynuzundan düzəldilmiş analoji əmək alətlərinin daha cox aşkar edilməsidir. Maral buynuzundan düzəldilmiş toxalar Naxçıvanın Kültəpə [5, s.23], Şomutəpə [5, s.26] Gürcustanın Arıxlı yaşayış yerində də [20, s.25} aşkar olunmuşdur. Onuda qeyed edək ki, bu yaşayış yerlərində maral buynuzundan düzəldilmiş toxalar, iri və xırda buynuzlu heyvanların sümüklərindən düzəldilmiş toxalar ilə bərabər tapılmışdır. Maral buynuzundan düzəldilmiş toxalar neolit abidəsi olan Göytəpədə [7, s.20] də aşkar edilmişdir.

Leylatəpə mədəniyyətinə aid edilən Qala yeri yaşayış məskənində isə maral buynuzundan düzəldilmiş əmək alətinə təsədüf olunmuşdur [13, s.79]. Onu hansı məqsədlə istifadə edilməsi dəqiq bilinməsədə ehtimal etmək olar ki, bu əmək alətindən kiçik həcimli əkinçilik zamanı istifadə edilmişdir. Muğanın neolit dövrü abidəsi olan Polutəpədə isə maral buynuzundan düzəldilmiş bir necə iş alətləri, bəzək əşyaları və ritual aşyalar da tapılmışdır. Muğanın digər eneolit dövrü abidəsi olan Alxantəpədə isə maral buynuzundan düzəldilmiş və əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlı olan hər hansı əmək alətinə rast gəlinməmişdir.

Qeyd edək ki, Əliköməktəpədə iri və xırda buynuzlu heyvanların sümüklərindən düzəldilmiş toxalara rast gelinməmişdir. Bu isə Əliköməktəpə yaşayış yerini Azərbaycanın eləcədə Cənubi Qafqazın digər həmdövr abidələrindən daha çox fərqləndirir. Bundan başqa Əliköməktəpə yaşayış yerində iri buynuzlu heyvanın qabırğalarından düzəldilmiş və əsasən balıq toru toxumaq üçün istifadə olunan alətlər, həmçinin qoyunun kürək sümüyündən düzəldilmiş küllü miqdarda qaşovvari bıçaqlar tapılmışdır [9, s.63].

Balıq toru toxumaq üçün istifadə olunan alətlərin tapılması və yaşayış yerinin çayin sahilində yerləşməsi Əliköməktəpə sakinlərinin təsərrüfat fəaliyyətində balıqçılığın da mühim yer tutuduğunu deməyə əsas verir. Əliköməktəpə abidəsində aşkar edilən və daha yaxşı hazırlanmış qaşovvari bıçaqlar Cənubi Qafqazın sümük məlumatını tipioloji cəhətdən daha da zənginləşdirmişdir. Marağlı cəhət ondan ibarətdir ki, Əliköməktəpədən əldə edilən qaşovvari bıçaqlar Cənubi Türkmənistanın Neolit dövrünə aid Ceytun mədəniyyəti abidələrinin daha xarakterik əmək alətlərindən olmuşdur [18, s.39-43, s.93] Qeyd edək ki, hələ neolit dövrünün ortalarından başlayaraq Ceytun mədəniyyətinə aid olan abidələrdə qaşovvari bıçaqlar xırda buynuzlu heyvanların kürək sümüklərindən hazırlanmağa başlanmışdır. Analoji sümük alətləri Ön Asiyada-Şimali İraqda yalnız Xalat mədəniyyətinə aid olan II Yarımtəpə yaşayış yerindən tapılmışdır [19, s.193].

Əliköməktəpədə aşkar edilən qaşovvari bıçaqların oxşar nümünələrinə Azərbaycanın digər həmdövr abidələrində və ondan sonraki mərhəllərə aid olan abidələrin heç birində rast gəlinməsə də, onla-

rın diğər nümünələri və ya fərqli nümünələri Azərbaycanın erkən əkinçilik mədəniyyətinə aid olan Şomutəpə [11, s.52] abidəsində və Şomutəpə mədəniyyətinə aid olan Çəpiştəpə [11, s.52] yaşayış yerində və eləcə də Leylatəpə mədəniyyətinə aid olan Alxantəpə yaşayış yerində [1, s.66] aşkar olunmuşdur.

Əliköməktəpə abidəsindən öküzün kürəy sümüyündən hazırlanmış biçin aləti tapılmışdır. Bu alət hazırlanma formasına görə xüsusi maraq doğurur. Belə ki, bu biçin alətini əllə tutmaq üçün, kürəy sümüyünün baş tərəfinin təbii formasına toxunulmayaraq olduğu kimi saxlanılmış, gövdəsi isə oraq ağzının quruluşuna uyğun olaraq qövsvari düzəldilmişdir. Alətin ağız hissəsi cəp kərtmələr vasitəsi ilə diş-diş edilərək, biçmək üçün yararlı hala salınmışdır. Orağın kəsici ağız hissəsi iş zamanı yeyilmiş və parıltı almışdır. Alətin uzunluğu isə 40 smdır [9, s.63-64]. Əliköməktəpədən tapılan bu biçin aləti həm hazırlandığı materiala, həm də formasına görə bizə məlum olan biçin alətləri içərsində tamamilə yeni tip əmək alətidir. Analoji biçin alətinə nəinki Azərbaycanın və Qafqazın, ümümiyyətlə Avrasya ərazisinin erkən əkinçilik mədəniyyəti dövrünə və sonrak tarixi dövrlərinə aid olan abidələrinin heç birində rast gəlinməmişdir.

Əlbəttə, Əliköməktəpədən tapılan analoji biçin alətinin bənzər nümünəsinə qeyd etdiyimiz kimi digər həmdövr və ondan sonraki tarixi mərhələlərdə rast gəlinməsədə dənli bitkilərin biçini zamanı istifadə edilən müxtəlif formalı biçin alətlərinə və ya onların qalıqlarına tədqiq edilən bir necə həm dövr yaşayış məskənlərində rast gəlinmişdir. Biz buna nümünə olaraq Tovuz rayonu ərasində 2015-2016-ci illərin arxeoloji qazıntıları zamanı Göytəpə neolit yaşayış məskənində aşkar edilən e.ə. 5650-5500-ci illərə (e.ə. VI minillik) aid edilən Cənubi Qafqazada və Yaxın Şərqdə erkən əkinçilik mədəniyyətinin əsas göstericisi sayılan, heyvanın cənə sümüyünə ovsidian daşından qoparılmış kəsici qəlpələrin bitümla bərkilədilməsi yolu ilə düzəldilmiş, dəstəyi olan və təsərrüfat anbarının yanında aşkar olunan orağı göstərə bilərik [8, s.67]. Neolit abidəsi olan Şorsu yaşayış yerində [3, s.85] və Leylatəpə mədəniyyətinə aid olan Qala yeri abidəsində [13, s.79] də əkinçilik təsərrüfatı ilə bilavasitə bağlı olan, obsidian və çaxmaq daşından hazırlanmış müxtəlif oraq dişləri nümünələri aşkar olunmuşdur.

Qeyd edək ki, Muğan ərazisində Əliköməktəpə abidəsinin qonşuluğunda yerləşən Polutəpə və Alxantəpə yaşayış yerlərində əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlı olan analoji biçin alətinə rast gəlinməmişdir. Bununla belə həm Polutəpə [15, s.83-84] həm də Alxantəpə [1, s.65] yaşayış yerlərində əkinçilik təsərrüfatının inkişafını göstərən müxtəlif əmək alətlərinə o cümlədən dən daşları, həvənglər, taxıl sürtgəcləri, vəl dişləri və oraq dişləri və.s aşkar olunmuşdur.

Kür-Araz mədəniyyəti abidəsi olan Mişarçay I də isə əsasən öküz və qoyunun sümükləri tapılmışdır. Maldarlığın və əkinçiliyin inkişafı ilə əlaqədər Azərbaycanın digər həmdövr abidələri olan Kültəpə, Baba-Dərviş, Şomutəpə, Qarğalartəpə və İlanlıtəpə və.s yaşayış yerlərindən müxtəlif sümük məmulatları, o cümlədən bizlər, iy başlıqları, iynə və.s əmək alətləri, eləcədə iri və xırda buynuzlu heyvanlara məxsus çoxlu sümük qalıqları əldə edilmişdir [5, s.19-31]. Son illərin tədqiqatlarının nəticəsi olaraq, aşkar edilmiş Lələtəpə Neolit məskənində [6, s.88], Leylatəpə mədəniyyətinə aid olan Leylatəpə, II Poylu, Böyük Kəsik, Qalayeri, yaşayış yerlərindən iri və xırda buynuzlu heyvanların sümüklərindən düzəldilmiş və adlarını yuxarda qeyd etdiyimiz müxtəlif təyinatlı əmək alətləri aşkar olunmuşdur [10, s.181-186].

Ümumiyyətlə, sadaladığımız bu əmək alətləri Əliköməktəpə abidəsini nəinki, Azərbaycan, eləcə də Cənubi Qafqazın həmdövr abidələri içərisində özünə məxsus yer tutduğunu göstərməklə yanaşı, onun sümük məmulatlarının tipoloji tərkibini daha da zənginləşdirmişdir. Azərbaycanın həmdövr abidələri içərisində ilk dəfə əhliləşdirilmiş atın sümükləri Əliköməktəpə qədim yaşayış məskənində tapılmışdır. E.ə. V minilliyin axırlarına aid edilən bu at sümüklərinin tapılması elm aləmi üçün çox əlamətdar bir hadisə olmuşdur. Bu tapıntı Azərbaycan ərazisində eləcədə bütün Qafqazda atın ilk dəfə Muğanda əhliləşdirildiyini, ondan minik və yardımcı təsərrüfatda köməkçi vasitəsə kimi istifadə edildiyini deməyə əsas vermişdir Qeyd edək ki, son illərin arxeoloji qazıntıları zamanı Əliköməktəpə abidəsindən 4 km şərq istiqamətində yerləşən Paşatəpə qədim yaşayış məskənində də əhliləşdirilmiş atın sümükləri tapılmışdır. Bu arxeoloji tapıntılar, birdaha bizə məlum olan bütün ev heyvanlarının artıq eneolit dövründə əhliləşdirildiyini təsdiqləyir.

Əliköməktəpə abidəsinin sümük məmulatlarının bir qismini də bəzək əşyaları təşkil edir. Bunlarda əsasən muncuqlar (boyunbağılar) və sıyırğalardan ibarətdir. Muncuqlar (boyunbağılar) dəniz ba-

lıqqulağından düzəldilmişdir. Təkcə I inşaat qatında olan bir çuxurdan 150 dən çox belə muncuq (boyunbağılar) dənələri tapılmışdır [21, s.12]. Əlikəməktəpədə aşkar olunan sıyırğalarda topa halında tapılmışdır. Onlar da əsasən vəhşi və gəmirici heyvanların köpəkdişlərindən düzəldilmişdir [16, s.119]. Həmçinin, burada bir mis, iki firuzə, əqiqdən düzəldilmiş və hər iki tərəfi deşilmiş muncuqlar və eləcə də qara daşdan düzəldilmiş bir iri muncuq tapılmışdır.

Bütün bu bəzək əşyalarının kolleksiyası Cənub və Cənub-qərbi Ön Asiyanın erkən əkinçilik abidələrindən tapılan bəzək əşyalarına uygundur. Belə ki, misdən, firuzədən, əqiqdən düzəldilmiş muncuqlar (boyunbağılar) və eləcədə heyvanların köpək dişlərindən düzəldilmiş sıyırğalar Mesopotamiyanın Xalat, Hassun və Hassundan öncəki mədəniyyətlərinə aid abidələrdən də əldə edilmişdir. Sümük məmulatlarından düzəldilmiş bəzək əşyaları Gəncə-Qazax düzənliyinin Baba-Dərviş, Şomutəpə abidələrindən, Qarabağ düzənliyinin Çalağantəpə abidəsindən və eləcədə Cənubi-Azərbaycanın Ağevlər yaşayış yerindən kifayət qədər əldə edilmişdir. Aşkar olunmuş bu bəzək əşyaları isə Əlikəməktəpə yaşayış məskəni daxil olmaqla Azərbaycanın digər həmdövr qədim yaşayış yerlərində qadınların dəblə bəzəndiyindən xəbər verir.

Şəkil 1.

Nəticə. Beləliklə, Əlikəməktəpə yaşayış məskənində aparılan arxeoloji qazıntılar Azərbaycanın erkən əkinçilik və maldarlıq dövrü mədəniyyətinə yeni və zəngin maddi-mədəniyyət nümünləri bəxş etmişdir. Burada aparılan tədqiqatların nəticəsi olaraq əldə edilən daş və sümükdən düzəldilmiş müxtəlif təyinatlı əmək alətləri və digər maddi-mədəniyyət nümünələri bizə Azərbaycanın Cənub-Şərq bölgəsinin bir hissəsi olan Muğanda erkən əkinçilik mədəniyyəti dövründə yerli və müstəqil bir mədəniyyətin mövcud olduğunu göstərmişdir. Həmçinin, Əlikəməktəpədə aparılan tədqiqatlar istər Mu-

ğanda və istərsə də Azərbaycanın digər eneolit dövrü yaşayış məskənlərində erkən əkinçilik, maldarlıq və eləcədə sənətkarlığın inkişaf mərhələlərini izləmək üçün böyük elmi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov T.İ. Alxantəpə yaşayış yeri , Leylatəpə ənənəsi. Bakı, 2021, 724 s.
2. Baxşəliyev V.B., Seyidov A.Q. Ərəbyengicədə 2013-cü ilin Arxeoloji araşdırmaları, AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya institutu, Azərbaycanda Arxeoloji Qazıntılar, 2013-2014. Bakı, 2015, 100 s.
3. Baxşəliyev V.B. Şorsu neolit yaşayış yeri, AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya institutu, Azərbaycanda Arxeoloji tədqiqatlar, 2013-2014. Bakı, 2015, 67 s.
4. Həbibullayev O.H. Kültəpədə Arxeoloji qazıntılar. Bakı, 1959, s.36-37. tablo II-IV.
5. Hüseynov M.M., İsmayılov Q.S., Quliyev N.M. Azərbaycanda Arxeoloji abidələri. Bakı, 1981, 97s.
6. Qarabağ: Maddi, mədəni və mənəvi irsimiz I kitab - Arxeoloji tədqiqatlar. Bakı: 2023,- 368 s.
7. Quliyev F.E., Hüseynov F., Almәmmədov X., Hacızadə N. Göytəpə neolit dövrü yaşayış məskənində aparılan arxeoloji qazıntılar (Tovuz rayonu), AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya institutu, Azərbaycanda Arxeoloji tədqiqatlar, 2008, Bakı, 2008, 134 s.
8. Quliyev F.E., Qasımov P.P., Ələkbərov V.Ə., Səlimbəyov Ş.A., Məmmədov Y.V. Göytəpə qədim yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar, (Tavuz rayonu) AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya institutu, Azərbaycanda Arxeoloji tədqiqatlar, 2015-2016. Bakı, 2017, 67 s.
9. Mahmudov F.R. Əlikəməktəpəsində arxeoloji qazıntıların ilkin yekunları. Daş dövrü və Azərbaycanın eneolit. Bakı, 1984, s.63.
10. Müseyibli Nəcəf. Leylatəpə mədəniyyət. Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 576 s.
11. Müseyibli N.Ə., Ağalarzadə A.M., Axundova G.K. Şomutəpə mədəniyyətinə aid Çəpiştəpə yaşayış yerində Arxeoloji qazıntılar, AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya institutu, Azərbaycanda Arxeoloji Qazıntılar, 2013-2014. Bakı, 2015, 52 s.
12. Müseyibli N.Ə. Leylatəpə mədəniyyət. Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 576 s.
13. Müseyibli N.Ə., Ağalarzadə A.M., Axundova G.K., Qasımov A.A. Qalayerində 2015-2016-ci illərdə aparılmış tədqiqatlar (Qəbələ rayonu) AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya institutu, Azərbaycanda Arxeoloji Qazıntılar, 2015-2016. Bakı, 2017, 79 s.
14. Ахундов Т.И., Махмудова В.А., Гасанова А.М., Рамазанлы Г.Х., Рахманои А.А. Археологические исследования 2015-2016 гг. Муганской неолит-энеолической экспедиции, AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya institutu, Azərbaycanda Arxeoloji tədqiqatlar, 2015-2016. Bakı, 2017, 83-84 s.
15. Археология СССР, ТОМ-IV, с.119.
16. И.Г.Нариманов. Культура Древнейшего земледель ческо-скотоводческого населения Азербайджана (эпоха энеолита VI- IV тыс. до н.э.). Баку, Элм, 1987, 113 с.
17. Коробкова Г.Ф. Орудия труда и хозяйство неолитических племен средней Азии МИЛ СССР, № 158, Л., 1969, с.39-43, зок 9-11, Массон В.М. поселение Джейтун. Л., 1971, 593.
18. Коробкова Г.Ф. Применение метода микроанализа к изучению функций каменных и костяных орудий, МИЛ СССР, 1965, № 139, Археология и естественные науки, с.193.
19. Кушнарева К.Х., Удбинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа Ленинград, 1970, с.25, şək.5, (13-14).
20. Махмудов Ф.Р., Нариманов И.Г. Раскопки холма Аликемектепеси В. кн: Археологические и этнографические изыскания в Азер байджане (1973г). Баку, 1974, с.12.

ФУАД ГУСЕЙНОВ
Научный сотрудник Ленкоранского Регионального Научного Центра НАНА

ОРУДИЯ ТРУДА ИЗ КОСТИ, НАЙДЕННЫЕ НА ПАМЯТНИКЕ АЛИКЁМЕКТЕПЕ

В статье рассматриваются орудия труда, изготовленные из костей крупного и мелкого рогатого скота, а также из костей быков, обнаруженные при археологических исследованиях на

энеолитическом поселении Аликёмектепе, расположенном на юго-востоке Азербайджана. Эти орудия труда являются частью материальной культуры, созданной жителями поселения в период раннего земледельческого общества и использовавшейся в их хозяйственной жизни. В поселении были найдены орудия, изготовленные преимущественно из трубчатых и лопаточных костей крупного и мелкого рогатого скота, а также иногда из рогов оленей. Все эти находки были представлены научной общественности. Среди костяных изделий Аликёмектепе выделяются шила, прокалывающие инструменты, ножи в форме скребков, заостренные инструменты, застёжки и различные украшения. Обнаружение орудий, использовавшихся для плетения рыболовных сетей, и режущего инструмента, изготовленного из лопаточной кости быка, отличает Аликёмектепе от других памятников того же периода на территории Азербайджана и Южного Кавказа разнообразием орудий труда и их типологическими особенностями.

В статье приводится информация о различных костяных орудиях труда, обнаруженных на Аликёмектепе, и их типологические характеристики. Также рассматривается их сопоставление с аналогичными орудиями, найденными на других памятниках той же эпохи в Азербайджане и Южном Кавказе.

Ключевые слова: шило, прокалывающий инструмент, нож в форме скребка, заострённый инструмент, серп, застёжка, бусина, скребок.

FUAD HUSEYNOV
Researcher of Lankaran Regional Scientific Center of ANAS

BONE TOOLS FROM THE ALIKOMEKTEPE ARCHAEOLOGICAL SITE

This article discusses bone tools made from the bones of large and small ruminants, as well as oxen, created and used by the inhabitants of the Alikomektepe Eneolithic settlement, which was discovered during archaeological research in the southeastern region of Azerbaijan. These tools are part of the material cultural heritage produced during the early agricultural period. Various functional tools were found, primarily crafted from the limb and shoulder bones of large and small ruminants, and occasionally from deer antlers. These discoveries have been presented to the scientific community. The bone artifacts from Alikomektepe include awls, piercing tools, knife-like scrapers, chisels, toggles, and various ornaments. The discovery of tools used for weaving fishing nets and a harvesting tool made from an ox shoulder bone sets the Alikomektepe settlement apart from other contemporary sites in both Azerbaijan and the South Caucasus in terms of the variety and typology of its tools.

The article provides information about the various bone tools discovered at Alikomektepe, describing their typological characteristics, and compares them with similar tools found at other contemporary sites in Azerbaijan and the South Caucasus.

Keywords: Awl, piercing tool, knife-like scraper, chisel, harvesting tool, toggle, sickle, bead, scraper.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 08 may 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d. Əmrah Dadaşov, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 902

ZÜMRÜD QƏHRƏMANOVA
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
https//orcid.org/0009-0002-2973-6719
zumrud.q@mail.ru

QARABAĞDA ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ ƏKİNÇİLİK MƏDƏNİYYƏTİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/239-242

Qarabağ ilk insanların yaşayış məskəni olmuş və ilk sivilizasiya ocaqlarından biridir. Qarabağ qədimdən təsərrüfatın inkişaf etdiyi bölgələrdən biri olmuşdur. Buna səbəb Qarabağın əlverişli torpaq və iqlim şəraiti, şirin su ehtiyyatları, bir sözlə təbii-coğrafi cəhətdən əlverişli ərazidə olması idi. Bunu sübüt edən tarixi faktlar arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri və yazılı qaynaqlardır. Əhalisi oturaq əkinçiliklə məşğul olub arpa, buğda və darı becərirdi. Taxılı biçmək üçün dəmir oraqlardan istifadə olunurdu. Tədqiqatlardan aydın olur ki, əkin sahələri dəmir gavahınlı xışla şumlanmışdır. Buğdanı saxlamaq üçün təsərrüfat quyularından və saxsı küplərdən istifadə edilirdi. Su dəyirmanlarından taxıl məhsullarının emalı üçün geniş istifadə olunurdu. Əkinçilikdə dəmyə əkinçilik ilə yanaşı dağətəyi və qismən də dağlıq rayonlarda arxlar, düzən rayonlarda isə (Mil-Qarabağ və Muğan düzənliklərində) Kür və Araz çaylarından çəkilmiş kanallar (Govurarx) vasitəsilə suvarılan, yəni süni suvarmaya əsaslanan əkinçilik də geniş yayılmışdı. Erkən orta əsrlərdə ərəblərin hücumuna məruz qalsalar da müəyyən durğunluqdan sonra yenidən təsərüüfatı inkişaf etmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş əkinçilikdə istifadə edilən çoxlu miqdarda əmək alətləri əkinçilik mədəniyyətinin ilk feodalizm dövründə yüksək inkişafının tam aydınlığı ilə gözə çarpırdırır və və əmək məhsuldarlığının inkişafının xeyli artımını göstərir.

Açar sözlər: orta əsr, qazıntı, əkinçilik, Qarabağ, təsərrüfat.

Giriş. Azərbaycanın əlverişli iqlim ehtiyyatına, şirin su qaynaqlarına, gözəl təbiətə malik olması ən qədim insanların burada məskunlaşmasına şərait yaratmışdı. Arxeoloji qazıntılar və tarixi faktlar sübut edir ki, Azərbaycanın Kür və Araz çayları arasında yerləşən ərazisi ən qədim insanların yaşayış məskəni olmuşdur.

Arxeoloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, erkən orta əsrlərdə Qarabağ ərazisində ənənəvi əkinçilik mədəniyyəti olmuş və bu mədəniyyətə həm müsbət, həm də mənfi təsir edən tarixi amillər olmuşdur. Ərazinin ən qədimdən məskunlaşmış yaşayış yerlərindən biri olması buradakı əkinçilik mədəniyyətinə müsbət təsir etdiyi halda, müxtəlif tarixi dövrlərdə yadellilərin basqınına məruz qalması bölgənin təsərrüfat həyatına dağıdıcı və ya mənfi təsir etmiş olur.

Əkinçilik və maldarlıq VII əsrin II yarısından - X əsrə qədərki tarixi dövrdə Azərbaycanın təsərrüfat həyatında müstəsna rol oynayırdı. Müxtəlif quruluşlu şum alətləri Azərbaycanda əkinçiliyin daha da inkişaf etməsində, onun məhsuldarlığının artmasında böyük rol oynamışdı. Təkmilləşdirilmiş kotanların sayəsində torpağın daha dərin və keyfiyyətli şumlanması mümkün olmuşdu ki, nəticədə məhsuldarlıq bir neçə dəfə artmışdı [1, s. 80]. Kotanlara qoşqu vasitəsi əsasən öküz olurdu.. Lakin əkinçilikdə baş vermiş daha böyük irəliləyişlər isə qara kotan və yaxud ağır kotanın meydana gəlməsi oldu ki, bu da torpağı daha dərin, daha yaxşı şumlamağa imkan verdi. Çünki dağlıq yerlərdə iqlim şəraiti, relyef xüsusiyyətləri, yumşaq torpaqların olması ilə əlaqədar dərindən şumlandığından, nəticə etibarı ilə ağır kotana ehtiyac qalmırdı. Ağır kotan xam torpaqların şumlanması zamanı daha çox köməyə gəlirdi. Əkinçilər bu kotanın köməkliyi ilə çox geniş əraziləri daha az qüvvə və vaxt sərf etməklə daha dərindən şumlaya bilirdilər. Qabaqki dövrlərdən fərqli olaraq, əkinçilik öz inkişafının elə səviyyəsinə çatmışdı ki, artıq burada müstəqil sistemlər tətbiq edilirdi. Məsələn ən geniş tətbiq olunan sistem torpağın dincə qoyulması idi. Aranda və qismən də dağlıq ərazilərdə süni suvarma tətbiq olunurdu. Meşəlik ərazilərin əkin üçün ayrılmış sahələri ağaclardan təmizlənirdi.

Münbit və məhsuldar torpaqlara malik Qarabağ IV-XIII əsrlərdə Azərbaycanda əkinçiliyin

yaxşı inkişaf yaxşı inkişaf etdiyi ərazilərdən biri olmuşdur. Əkinçilik Albaniyada, o cümlədən, Uti vilayətində ilk orta əsrlər dövründə təsərrüfat həyatının əsas sahələrindən birini, daha doğrusu onun əsasını təşkil edirdi. Uti vilayətində təbii-coğrafi mühit təsərrüfatın inkişafı üçün geniş imkanlar yaratmışdı. Arxeoloji qazıntılar zamanı bölgənin qədim sakinlərinin məişət və təsərrüfatına, ictimai həyatına və mədəniyyətinə dair xeyli sayda maraqlı tapıntı əldə edilmişdir [6, s.4; 12, s.254]. Qaraköpəktəpədə də taxıl saxlamaq üçün iri ölçülü küplərə də rast gəlinmişdir [6, s.20].

Qafqaz Albaniyasının tədqiqatçılarından olan T.Məmmədov qeyd edir ki, Albaniyada erkən orta əsrlər dövründə əkinçiliyin inkişafını bu dövrə aid yazılı mənbələr-A.Şirakasi, Alban tarixçisi Musa Kalankatlı, ərəb çoğrafiyaşünaslarından ibn Hövqəl, Yaqut əl-Həməvi, əl-İstəxri və başqaları öz əsərlərində verdikləri məlumatları ilə də təsdiq edirlər [9, s.17-19].

Moisey Kalankatlı "Alban tarixi" əsərində Kür çayı boyunca çoxlu taxıl bitkilərinin becərildiyi haqda məlumat vermişdir. Bu məlumatı arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri də təsdiq edir. Erkən orta əsrlərdə Uti vilayətinin əsas şəhərlərindən olan Bərdə təbii-coğrafi baxımdan olduqca əlverişli mövqeyə malik idi. Bu isə öz növbəsində onun iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişafına müsbət təsir etmişdir. Bir tərəfdən Kür çayı və onun qədim zamanlardan bu günə kimi mövcud olan zəngin torpaqları, digər tərəfdən isə Tərtər, Xaçın və İnçə çaylarının dağlardan axan bol suları və hövzələri boyu uzanan ucsuz bucaqsız geniş otlaqları burada əkinçiliyin və maldarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradırdı.

Erkən orta əsrlərdə pambığın becərildiyi Bərdədə VIII-X əsrlərdə bu sahənin inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Həmin dövrün qaynaqlarında Azərbaycanda becərilən "sonsuz miqdarda", "yaxşı keyfiyyətli" pambıqdan, Bərdə ipəyindən,bağ və bostanlarından danışılır [5, s.47].

Erkən orta əsrlərdə Qarabağda becərilən texniki bitkilər arasında əkilən qızıl boya (qırmız) özünəməxsus yer tuturdu. İbn Havqəlin yazdığına görə "Varsan, Bərdə, Bab əl-Əbvab nahiyələrində və Xəzər dənizinin ortasında yerləşən adada qırmız var. Həmin məlumatlara aydın olur ki, Bərdədə tut ağacları yetisdirilirdi və ipəkçiliyin əsas mərkəzlərindən biri idi [11, s.86-87].

Erkən orta əsrlərdə Qarabağda ipəkçiliyin inkişafı haqqında ərəb mənbələrində verilən məlumatlar eyni zamanda arxeoloji tapıntılarda da öz təsdiqini tapır. Bərdə şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı VIII-IX əsrə aid su ilə hərəkətə gətirilən dəyirman daşları aşkarlanmışdır. Eyni formalı dəyirman daşları orta əsr Gəncə şəhəri ərazisindəki qazıntılarından X-XI əsrlərə aid təbəqədən məlumdur [10, s.132]. Bu dəyirman daşları forma etibarı ilə müasir tipli su dəyirmanı daşlarına tam oxşar şəkildə düzəldilmişdir. Həmin daşların su dəyirmanlarında necə istifadə edildiyi etnoqrafik və arxeoloji ədəbiyyatda geniş şəkildə şərh olunmuşdur [4, s.55-57]. Bütün orta əsr ərəb tarixçiləri Bərdənin qədimliyi, əhəmiyyəti və əzəməti haqqında ətraflı məlumatlar vermişlər.

İlk orta əsr yazılı mənbələrindən aydın olur ki, Kür və Araz çaylarının vadilərində, Qarabağın düzən hissəsində, Mil və Muğan düzlərində və Albaniyanın digər bölgələrində yaşayan insanlar əkinçiliklə məşğul olurdular. Starbon da qeyd edirdi ki, Kür və başqa çaylar daşdığı zaman əmələ gələn lil yeri çox münbit edir və bol məhsul verir. S.M.Qazıyev yazır ki, Kür, Alazan çayı daşdıqdan sonar lil basmış yerlərdə əhali bostan, darı və çəltik əkir. Erkən orta əsrlərdə əkinçilik daha da inkişaf etmişdir. Bu dövrdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə bərabər alətlərdə çoxalır, həm də təkmilləşirdi. Tədqiqatlardan aydın olur ki, əkin sahələri dəmir gavahınlı xışla şumlanmışdır [4, s.11]. Mingəçevirdə Kürün sahilində 2 nömrəli yaşayış yerinin V-VI əsrlərinə aid mədəni təbəqədən bir ədəd dəmir gavahın tapılmışdır [13, s.68]. Taxılı biçmək üçün qazıntılar nəticəsində dəmir oraqlar da tapılmışıdır. Oraqların ölçüsü təqribən 15-20 sm olurdu. Eramızın IV əsrinə qədər bu oraqların "dişi" olmurdu. IV-VII əsrlərdə tapılan oraqlarda isə iri həcmli olub, əksər hallarda dişli olurdu [10, s.29]. VIII əsrdən başalayaraq əkinçilik getdikcə təkmilləşirdi. Daha sonralar taxılın seyrək yerini, bir qədər də balaca olanda biçmək üçün dəryazdan istifadə edirdilər. Belə dəryaza Mingəçevirdə rast gəlinmişdir. Dəryazın uzunluğu 52 sm, eni 4,7 sm idi [4, s. 68].

VII əsrin II yarısı - X əsrdə Azərbaycanın Ərəblər tətəfindən işğalı nəticəsində təsərrüfatın, sənətkarlığın, ümumiyyətlə məhsuldar qüvvələrin ahəngdar inkişafını xeyli ləngidi. İlk dövrlərdə bu hal o qədər də nəzərə çarpmasa da sonralar tədricən inkişaf özünü göstərməyə başladı.

Ərəb xilafəti dağıldıqdan sonra isə Albaniyada təsərrüfatın bütün sahələri dirçəlir, əhali artır və məhsuldar qüvvələr inkişaf etməyə başlamışdı. Əkinçilikdə dəmyə əkinçilik ilə yanaşı dağətəyi və

qismən də dağlıq rayonlarda arxlar, düzən rayonlarda isə (Mil-Qarabağ və Muğan düzənliklərində) Kür və Araz çaylarından çəkilmiş kanallar (Govurarx) vasitəsilə suvarılan, yəni süni suvarmaya əsaslanan əkinçilik də geniş yayılmışdır [4, s.23]. Orta əsrlər öz başlanığıcında Azərbaycanın, iqtisadi, ictimai, siyasi və mədəni həyatı üçün ziddiyyətli bir dövr olsa da çox keçmədən daxili və xarici amillər əsasında yeni yüksəliş və çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdur [11, s.32].

Müəyyən durğunluq və tənəzzüldən sonra Azərbaycanın ərəb Xilafəti kimi iqtisadi və siyasi cəhətdən güclü və eyni zamanda vahid bir dövlətin tərkibinə daxil olması ümumilikdə mütərəqqi xüsusiyyət daşımış, o zamankı beynəlxalq aləmə qovuşdurmaqla təcridliyinə son qoymuşdur [12, s.124]. Bununla ayrı-ayrı qapalı bölgələrin nəinki siyasi, həm də iqtisadi və mədəni cəhətcə yaxşılaşması üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Yeni sənət sahələrinin təşəkkülü və inkişafı ticarət əlaqələrinin artması qədim yaşayış yerlərini, o cümlədən köhnə şəhərlərin dirçəlişi və genişlənməsi, yeni şəhərlərin salınması Azərbaycanda orta əsrlərin səciyyəvi xüsusiyyətini təşkil etməklə iqtisadi-mədəni inkişaf və tərəqqi üçün əsas olmuşdur. Mövcud şəraitdə Azərbaycanın bir çox orta əsr şəhərləri əsl mənada mədəni mərkəzlərə, İslamın qəbul edilməsi ilə yaranmaqda olan "İslam mədəniyyəti"nin mərkəzlərinə və yayıcılarına çevrilmişdir [13, s.48].

Azərbaycanda, eləcə də xilafətin digər ölkələrində təşəkkül tapan və az vaxt içərisində bütün sahələri əhatə edən islam və ya müsəlman mədəniyyəti təkcə ərəblərə məxsus mədəni dəyərlərin məcmusu yox, ərəb mədəni ənənələri ilə xilafətə daxil olan xalqlara məxsus mədəni ənənələrin üzvü birləşməsi-sintezi olmuşdur [1, s.124; 7, s.48]. Bundan sonra bu yaşayış yerləri müəyyən müddət tənəzzül dövrü keçirmiş və yalnız Hülakülər dövründə yenidən dirçələ bilmişdi. Hakimiyyətdə olan mütərəqqi qüvvələr dövlətin qüdrətinin yüksəlməsində və xəzinənin doldurulmasında oturaq həyatın, sənətkarlıq, ticarət və şəhərlərin əhəmiyyətini dərk etməyə başladılar.

Nəticə. Bütün bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Qarabağ (erkən orta əsrlərdə dağlıq hissəsi Arsax, düzən hissəsi Uti adlanırdı) əlverişli torpaq və iqlim şəraiti, şirin su ehtiyyatları əkinçiliyin inkişafına şərait yaratmışdır. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş əkinçilikdə istifadə edilən çoxlu miqdarda əmək alətləri əkinçilik mədəniyyətinin ilk feodalizm dövründə yüksək inkişafının tam aydınlığı ilə gözə çarpırdırır və və əmək məhsuldarlığının inkişafının xeyli artımını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 3 cilddə. I c, Bakı: Elm, 1958.
2. Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqına qədər) // Red. hey. İ.A.Hüseynov, Ə.S.Sumbatzadə [və b.]. – Bakı: Azərb. SSR EA, – 1961, – 447 s.
3. Bünyadov, Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə / Z.M.Bünyadov.- Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1989, – 336 s.
4. Bünyadov, T.Ə. Azərbaycanda əkinçiliyin inkişaf tarixinə dair / .Ə.Bünyadov. - Bakı: – Elm, – 1964, – 447 s.
5. Cavadov, Q.C. Əkinçilik mədəniyyətinin sorağı ilə // Q.C.Cavadov. - Bakı: Maarif, - 1990, - 200s.
6. İsmayilov, Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri / Bakı: Elm, – 1981, – 51 s.
7. İsmayılzadə, Q.S. Arxeoloqun çöl gündəliyindən / Q.S.İsmayılzadə. Bakı: Xəzər Universiteti, – 2009, – 202 s.
8. Qarabağı, A. H. Qarabağnamə (müqəddimə və Mirzə Adıgözəl bəyin tərcümeyi-halı V.N.Leviatovundur) / A.H.Qarabağı. Bakı: 1950, s.125
9. Məmmədov, T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə / T.M.Məmmədov. – Bakı: Təhsil, – 2006, – 400 s.
10. Məmmədov, A.M. Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə (tarixi arxeoloji tədqiqat) / A.M.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 1993, – 203 s.
11. Nuriyev, A.B., Babayev Ə.H. Bərdə şəhərinin tarixi-orxeoloji oçerki (antik və orta əsrlərdə) / A.B.Nuriyev, Ə.H.Babayev. – Bakı: Nurlan, – 2001, – 182 s.
12. Tapdıqoğlu, N.T. Füzuli rayonu, toponimləri, tarixi abidələri, şəhidləri, görkəmli şəxsiyyətləri və ziyalıları / N.T.Tapdıqoğlu. Bakı: Zərdabi LTD, – 2009, – 640 s.
13. Vahidov, R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. – Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, – 1961, – 158 s.

14. Ибн Хаукал, Книга путей и государств / Караулов Н.А. Сведения арабских писателей о Кавказе СМОПК, вып. XXXVIII. Тифлис, 1908, отд. I, – с. 86, 87.

ЗУМРУД ГАХРАМАНОВА
Доктор философии по историческим наукам,
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ В КАРАБАХЕ

Карабах был домом для первых людей, и это одна из первых цивилизаций. Камбоджа долгое время была одним из самых сельскохозяйственных регионов в мире. Это было связано с благоприятной почвой и климатом Ханаана, запасами пресной воды и стихийными бедствиями. Историческими фактами, доказывающими это, являются материальные, культурные образцы и письменные источники, полученные в ходе археологических раскопок. Жители земли возделывали ячмень, пшеницу и узку. Для уборки зерновых использовались железные урожаи. Исследования показывают, что для хранения пшеницы использовались сельскохозяйственные колодцы и керамические сосуды. Водяные мельницы широко использовались для переработки зерновых культур. Кроме земледелия, земледелие было широко распространено в горных и частично горных районах, а также на равнинах (Миль-Карабахская и Муганская равнины), орошаемых протоками из рек Курд и Араз (Говурарч). В раннем средневековье арабы подвергались нападениям, но после некоторого застоя их благосостояние было обращено вспять. Археологические открытия проливают свет на высокий рост земледельческой культуры в период раннего феодализма и свидетельствуют о значительном повышении производительности труда.

Ключевые слова: средневековье, раскопки, земледелие, Карабах, земледелие.

ZUMRUD GAHRAMANOVA
Doctor of Philosophy in Historical Sciences,
Azerbaijan State Agrarian University

AGRICULTURAL CULTURE IN THE EARLY MIDDLE AGES IN KARABAKH

Karabakh was home to the first people, and it is one of the first civilizations. Cambodia has long been one of the most agricultural regions in the world. This was due to the favorable soil and climate of Canaan, fresh water supplies, and natural disasters. Historical facts proving this are material, cultural samples and written sources obtained during archaeological excavations. The inhabitants of the land cultivated barley, wheat and narrow. Iron crops were used for harvesting grain. Studies show that agricultural wells and ceramic vessels were used to store wheat. Water mills were widely used to process crops. In addition to agriculture, agriculture was widespread in mountainous and partly mountainous areas, as well as in the plains (Mil-Karabakh and Mugan plains) irrigated by channels from the Kurd and Araz (Govurarch) rivers. In the early Middle Ages, the Arabs were attacked, but after some stagnation, their prosperity was reversed. Archaeological discoveries shed light on the high growth of agricultural culture in the period of early feudalism and testify to a significant increase in labor productivity.

Keywords: medieval, excavation, agriculture, Karabakh, Agriculture.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 08 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Xanım Əsədova, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

UOT 902

FƏRRUX MUXTAROV
"Çıraqqala-Şabran"Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğununelmi işçisi
muxtarovferrux0@gmail.com

ÇIRAQ QALA: TARİXİ, ETİMOLOJİ, ARXEOLOJİ VƏ ETNOQRAFİK ASPEKTLƏRDƏ TƏHLİLİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/243-246

Azərbaycan ərazisində yerləşən qədim qalalar yalnız memarlıq deyil, həm də hərbi-strateji, mədəni və etnoqrafik baxımdan əhəmiyyətli abidələrdir. Onlardan biri olan Çıraq qala, Şabran rayonu ərazisində yerləşərək əsrlər boyu regionun müdafiəsində və yerli əhalinin həyatında zaman–zaman baş verən üsyanlar, işğallar, müharibələr, təbii hadisələr zamanı xəbərdarlıq mahiyyətli işlərin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamışdır. Bu məqalədə Çıraq qalanın arxeoloji, tarixi, etnoqrafik və etimoloji aspektləri komplek sşəkildətəhliledilir. Çıraq qala yalnız hərbi məqsədlərlə deyil, həm də sosial-iqtisadi həyatla bağlı müxtəlif fəaliyyətlərin mərkəzi olmuşdur. Qala ətrafında aparılmış tədqiqatlar bu ərazidə qədim məskunlaşmaların mövcud olduğunu və əhalinin müdafiə olunmaqla yanaşı, gündəlik fəaliyyətlərini də burada davam etdirdiyini göstərir.

Açar sözlər: istehkamlar, ticarətin müdafiəsi və qalalar, sərhədlərdəki tikili,təsərrüfatda istifadə.

Giriş. Azərbaycan tarixşünaslığında bu abidə haqqında olan əsas müddəalr bundan ibarətdir: Çıraq qala Azərbaycanın şimal sərhədlərinin qorunmasında mühüm yer tutan müdafiə qalalarından biri olmuşdur. Sasani İmperiyası dövründə (III–VII əsrlər), xüsusilə Xəzər hücumlarına qarşı müdafiə məqsədilə inşa edilmişdir (5). Qala həm də "Gilgilçay müdafiə səddi" sisteminə daxil olan qalalar silsiləsinə aiddir. Bu müdafiə xətti Xəzər dənizindən başlayaraq dağlıq ərazilərə qədər uzanırdı və Sasani dövründə imperiyanın şimal sərhədlərini qoruyurdu (7).

Orta əsrlər boyu Çıraq qala müxtəlif dövlətlərin nəzarəti altında olmuş, ərəb işğalları dövründə də əhəmiyyətini qorumuşdur. Orta əsrlərdə bu bölgə həm ticarət yollarının üzərində yerləşdiyindən, həm də strateji yüksəklikdə olduğundan müxtəlif hakim qüvvələrin maraq dairəsində olmuşdur. Çıraq qala yalnız Sasani dövründə deyil, sonrakı dövrlərdə də, o cümlədən Şirvanşahlar, Səfəvilər, xanlıqlar dövründə sərhəd mühafizəsində istifadə edilmişdir.

Bu mülahizələrdən əlavə mövzunun araşdırılması zamanı rast gəldiyimiz müəyyən fikirlər zənnimizcə xeyli inandırıcı və dəyərlidir. Bu mülahizələrdən biri Azərbaycan tarix elmində xüsusi rola malik olan mərhum alimimiz Sara xanım xanım Aşurbəylidir. Alimin akademik əsərlərindən olan "Şirvanşahlar dövləti" kitabında qeyd edilir ki, "sasanilər Dərbənd keçidinə böyük əhəmiyyət verirdilər. V-VI əsrlərdə türk köçəri tayfalarından şimal sərhədlərini qorumaq üçün müdafiə sədləri, qalalrı tikmişdilər. VII əsrin birinci yarısına doğru Şimali Qafqaz ərazisində və Volqa çayı hövzəsində yaradılan Xəzər xaqanlığının yürüşlərindən qorunmaq üçün bu tkililərdən istifadə edirdilər"(2, s.50). Bundan başqa maraqlı bir fakt kimi müəllif eyni mənbədə "Xilafət dövründə Xəlif əl-Mənsur (754-775) Azərbaycanın, Aranın, Şirvanın hökmdarının Yazid ibn Usayd as Sulamini seçmişdi. O, xəlifin məsləhəti ilə Xəzər xaqanının qızı qızı Xatunla evləndi.Görünür bu zaman xəzər dövləti xeyli güclənmişdi və əksinə Xilafət daxili çəkişmələr nəticəsində o qədər zəifləmişdi ki, yazidi hərbi qüvvələrlə təmin edə bilmirdi. Xaqanın qızı bu hökmdardan iki oğlan dünyaya gətirdi. Amma Bərdədə 2 il 4 ay yaşayan xatun xanım rəhmətə getdi və tezliklə hər iki oğlu da öldü. Qızının qəsdən öldürüldüyünü düşünən xaqan 200 minlik ordu ilə Dərbənddən ərəb canişininə qarşı hərəkətə keçdi. Yazid isə 60 min nəfərdən ibarət qoşun hissəsi ilə Kür çayını keçərək Şirvana çatdı. Döyüş zamanı məğlub olan Yazid Xirs (Xurs? Çırax qala) qalasına qaçdı" (2, s.54).

Demək, sasanilər tərəfindən Beşbarmaq, Gilgilçay müdafiə xəttinin bir hissəsi olan Çıraq qala, demək olar ki, eyni vaxtda Buğurd, Şahdağ qalasının inşa edildiyi və Şirvanın bütün yüksəklik dağlıq ərazilərini əhatə edən silsilə tikililər orta əsrlərdə hər zaman mühüm hərbi –strateji xüsusiyyətlərə malik olan memarlıq abidəsi olduğunu ərəblər də bilir və yeri gəldikcə istifadə edirdilər. Yeri gəlmişkən

qeyd etmək lazımdır ki, məşhur səyahətçi Evliya Çələbi Çıraq qalanın da daxil olduğu Şabran ərazisini təsvir edərkən xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, beşinci iqlimin hüdudlarında yerləşən bu şəhər havasına və suyuna görə Təbrizdən sonra ikinci mühüm şəhər hesab edilir (13, s.170).

Digər bir mühüm tarixi məsələ ondan ibarətdir ki, sasanilərin həyata keçirdikləri bu hərbi starteji xarakterli möhtəşəm layihə Qafqaz-Azərbaycan Albaniyasının zamanında və məkanında həyata keçirilmişdi. Bu dövlətin mövcudluğu yüzilliklərdə yerli ustaların tikinti, memarlıq üslubları bu günkü baxışlardan tam formalaşmışdı. Yadelli sasanilər sözsüz ki, bütün müdafiə xəttinin, o cümlədən mürəkkəb dağlıq relyefdə yerləşən Çıraq-qalanın tikintisində yerli ustalardan və tikinti materiallarından istifadə etmişlər.

Bundan başqa sasanilər çox yaxşı bilirdilər ki, "Alban eli ilə quzeydə yaşayan türklər arasında sıx əlaqə vardı və Kador, Daryol (Dəryal), Salavat, Axtı, Dərbənd və sair keçidlər vasitəsilə ilə gerçəkləşən bu əlaqə siyasi inzibati sınırların fövqündə idi. Özəlliklə heyvandarlıqla məşğul olan bəzi köçəri türk boyları yayı Dağıstanda, qışı Muğanda keçirirdi. Belə ki, zəif şəkildə olsa da həmin gələnək bu günəcən davam edir. Sasani çağında strateji yollar üzərindəki keçid məntəqələrində qurulan bəndlər, hərbi qarnizonlar üçün tikilən qalalar Alban eli ilə Dağıstan arasında gediş gəlişi azaltdı" (1, s.414).

Əlbəttə sasanilərin əsas məqsədlərindən biri yerli türk tayfaları ilə Qafqazın şimalından başlayaraq indiki Rusiya, Mərkəzi Asiyanın eyni köklü tayfaları, dövlətləri arasında əlaqənin kəsmək, parçalayaraq, işğallarını daha da gücləndrmək idi. Bu zaman onların əsas düşməni yeni yaranan Xəzər xaqanlığı idi. "Batı Hun imperiyasının tərkibində olan xəzərlər Atillanın ölümündən sonra (454) müstəqil siyasət yeridirdi. Belə ki, onlar 457-ci ildə sasani qarnizonlarını dağıdıb İranı yağmalayaraq, Albaniyaya qayıtdılar. Həmin dönəmdə Kür-Araz bölgələrində mmöhkəmlənib, İberiya və Ərməniyyəyə basqınlar etdilər. Xəzərlər bir müddət Avar dövlətinin tərkibində oldu və bu fürsətdən yararlanan sasani şahı Qubad (488-531) Bizansın maliyyə yardımı ilə xəzərlərə qarşı çoxlu istehkamlar inşa etdi. Bəzi mənbələrə görə belə istehkamlar Dərbəndəcən quruldu"(1, s.415). Bu cür mürəkkəb tarixi, siyasi hadisələr gedişində Qafqazın cənubu süni şəkildə və müvəqqəti də olsa türk dünyasından ayrı salındı.

Çıraq sözünün etimoloji analizinə keçid alarkən yuxarıda S.Aşurbəylinin əsərindən gətirdiyimiz bir istinaddakı Xurs sözündən başlamaq lazımdır. Xirs və yaxud Xurs qədim türk dilində bir neçə məna daşıyırdı. Lakin ümumi qəbul olunmuş ehtimallara əsasən, bu söz işıq, nur, parıltı anlamında olaraq, günəş və ya işıqla, alov, od, yaxud da oddan törəyən kimi tərcümə olunur. Bundan başqa Xurs kəlməsi qədim türk mifologiyasında Günəş Tanrısının adı olduğu məlumdur (8, s.11).

Çıraqlı, çıraq sözü erkən orta əsrlərdən adları çəkilən türk tayfaları sırasında vardır. Bu tayfa haqqında olan məlumatları araşdırarkən onların nəinki Azərbaycanda , həmçinin müasir Gürcüstanda, daha dəqiq Kartlidə iberlər lə ynaşı gögər,qamər, kaspi, qambiça, erher, siraq, boriça, alban və başqa türk boyları yaşayırdı.Sonralar bura çoxsaylı qıpçaq boyları da gəlib yerləşmişdi. Bu ərazi məhz çoxsaylı türk tayfalarının tarixi yurdları olduğundan gürcü mənbələrində Didi Türkoba adlanırdı (1, s.412).

Çıraq, yaxud şirakların adı Xəzər dövlətinin güclənməsində iştirak edən türk boylarının sırasında ehtiramla yad edldiyini Azərbaycanın tanınmış dilçi alimi F.Ağasıoğlu tərəfindən qeyd olunmuşdu. Alim özünün çoxcildli "Azərbaycan türklərinin islamaqədərki tarixi "əsərində bir neçə dəfə onlar haqqında məlumatlar verir. "Xəzər imperiyası 630-da Göytürk İmperiyasının süqutundan sonra doğuldu. Xəzərlərin ətrafında birləşən türk boylarının bir qismi Xəzərin güney və batı yaxaları ilə yuxarı qalxanlar, bir qismi saqa, qəmər, hun və avarlardan qalan qamər, kabar, yanur, uquz, tiras, kedar, gögər, avar, ağaçəri, **Şirak**, uqur, saraqur, kurtiqur, utiqur, hun, ağhun, qarahun, xaylanturk, bulqar, asvir, barsil, dondar tayfaları idi" (1, s.416). Alim ayrıca bu sözün dilçilik baxımdan izahını belə araşdırmışdı: "Siraq. Qədim türk yazılarında işlənən "türk sir budun", "sir yabqu"deyimlərndə və özbək elindəki kara-sirak etnonimində görünən siraq(sir-oq)boyunun adı sir budin şəklində Buxara yaxınlığındakı Sirbudun toponimində qalmışdı. Göründüyü kimi, siraq etnonimin tərkibi qədim türk boy adlarının yaranma modelini sir-oq/sir-budunşəkillərində çox aydın əks etdirir. Öncə Orta Asiyada, sonra Kuban düzündə, daha sonra Güney Qafqazda görünən siraq boyları Alban elinə qüzeydən gəlmişlər. Kubanda yerləşən siraqların İber və Alban sərhədlərinə qədər yayıldığını vurğulayan Strabon yazırdı ki, Qafqaz dağlarından Azova axan Axardey çayı boyunca yaşayan sdiraqların başçısı Abeak 20 min atlı qoşuna malik idi. Siraqların böyük bir hissəsi Güney Qafqaza II –III əsrlərdə keçmişlər. Bu türk boylarının oturduğu bölgələr Kambisen vilayətində Şirak düzü, Kür boyunca Şirvan düzü adlandırmış-

dı. Onların Ağrı dağı vadisində yerləşdiyi bölgə Şirak eli, adlanıb, sonralar yerli azər türklərinin dilində Şörəyel şəklinə düşmüşdü, hay qaynaqlarında bu bölgənin adını Şirak və Şirakovan kimi verir" (1, s.450-451).

Görkəmli tarixçi alim Q.Qeybullayevin fikirlərinə görə, Alabaniyada yaşayan tayfalar arasında alban, abant, aran, qat, quqar, qarqar, kaspi, kəmər, lbin (lpin), maskut, sliv, ciqb, çul, gel, lek, sak, satak, uti, şarvan, şamak, şirak, her. Bunlardan alban, abant, aran, qarqar, quqar, maskut, satak, çul, şarvan, şamak və **şirak** türkmənşəli ellər idilər (3).

Elmi ədəbiyyatda lakonik olaraq "Çıraq qala" toponimi iki hissədən ibarət söz kimi qəbul edilir: "Çıraq" sözü qədim türk və fars dillərində "işıq", "lampa" və ya "yanan alət" mənasında işlənir. "Qala" isə türkcə "müdafiə tikilisi" anlamındadır. Beləliklə, "Çıraq qala" sözünün mənası "işıq siqnalı verən qala" kimi anlaşılır. Tarixi mənbələrdə bu adlandırma funksional xüsusiyyətləri ilə uyğunluq təşkil edir (8, s.56).

Beləliklə, Çıraq qalanın etimoloji izahı müvafiq olaraq iki aspektdən- yerləşdiyi məkanın tranzit ticarət yolunun üstündə, dağlıq ərazinin hündürlüyündə olaraq, həm də Xəzər dəniznin sahilinə yaxın olması ilə bağlı Günəşin izlənməsinə daha yaxın, od kimi şüaların hər təfədən görünməsi tikintinin həyata keçirildiyi məkanın relyefi baxımından və ikincisi, ola bilər ki, qalanın tikintisi zamanı yaxınlıqda yaşayan çıraq-şirak tayfalarının adına uyğun olaraq belə adlandırlsın. Adlandırmada ərəblərin istifadə etdiyi Xurs sözü də eynilə qədim türk dilində eyni mənanı kəsb etdiyindən bu qalanın yerli xalq tərəfindən inşa edilməsinə şübhə qalmır.

Arxeoloji tədqiqatlara əsasən, Çıraq qala dağlıq relyefə uyğun şəkildə inşa olunmuş və yerli daş materiallarla tikilmişdir. Aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində ən aşağı mədəni təbəqələr son antik dövr-erkən orta əsrlərə təsadüf edir.Qalanın yerləşdiyi ərazidə yaşayış XVIII əsrin sonlarına qədər müxtəlif məqsədlərlə davam etmişdi. Qalanın divarlarının eni bəzi yerlərdə 2 metrə, hündürlüyü isə 8–10 metrə çatır. Qala daxilində nəzarət güllələri, keçid yolları, su anbarlarının qalıqları və keşikçi məntəqələri müşahidə olunur (4, s.78). Qala sistemli siqnal və müşahidə məntəqəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu siqnal sistemi, od və ya ocaq yandırılmaqla digər qalalara xəbərdarlıq etmə, ötürmə məqsədi daşıyırdı. Bu, onu yaxınlıqdakı Babadərə, Gülüstan və Gilgilçay kimi qalalarla əlaqələndirirdi. Son dövrlərdə aparılan qeyri-rəsmi arxeoloji müşahidələr qalanın ətrafında yaşamış kəndlərin və karvan yollarının izlərini üzə çıxarmışdır.Qala yaxınlığında tapılmış keramik fraqmentlər, dəmir alətlər və sadə məişət əşyaları burada həm də ayrı ayrı tarixi dövrlərdə intensiv yaşayış və təsərrüfat fəaliyyətini sübut edir.

Abidənin etnoloji, etnoqrafik izahına görə Çıraq qalanın ətrafında yaşayan yerli əhali arasında bu qala ilə bağlı müxtəlif əfsanələr və inanclar formalaşmışdır.Bəzi rəvayətlərə görə, qala gizli keçidlər və xəzinələr saxlayırmış.Digər versiyalara əsasən, burada qoruyucu ruhların yaşadığına inanılır (9, s.30-38).

Eyni zamanda, etnoqrafik baxımdan qala əhalinin toplanma və sığınacaq yeri kimi istifadə olunub. Hücum təhlükəsi zamanı əhali qalanın daxilinə çəkilərək müdafiəyə keçirmiş.

Əhali arasında Çıraq qala ilə bağlı bayatılar, nağıllar və dastanlar da yaşamaqdadır.Məsələn, "Çıraq yananda düşmən qaçar' ifadəsi xalq yaddaşında bu qalanın qoruyucu və siqnalverici funksiyasını simvolizə edir.Yaxın vaxtlara qədər bəzi bayram və mərasimlərdə bəzən bu qala ilə bağlı xüsusi mərasimlər, ocaq qalama ritualları da icra olunurdu.

Hazırda Çıraq qala Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən tarixi abidə kimi qeydiyyata alınıb və mühafizə olunur.Turist marşrutlarına daxil edilməsinə baxmayaraq, infrastruktur imkanları məhduddur, bu da abidənin geniş ictimaiyyətə tanıdılması baxımından problem yaradır.

Nəticə. Çıraq-qala yalnız bir memarlıq abidəsi deyil, həm də Azərbaycan tarixinin, etnoqrafiyasının və dilinin mühüm daşıyıcısıdır. Onun çoxşaxəli təhlili Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrini, müdafiə sistemlərini və xalq yaddaşını öyrənmək baxımından qiymətli mənbədir.

ƏDƏBİYYAT

1. AğasıoğluF.Azərbaycan türklərinin islamaqədərki tarixi. Azərbaycanda qurulan qədim dövlətlər. III bitik.Bakı, "Ağrıdağ", 2014, 512 s.
2. Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti. Bakı, "Əbilov, Zeynalov və oğulları", 2006, 278 s.

3. Qeybullayev Q. Albaniyanın əsasını qoyan türk tayfaları. - https://gadtb.com/albaniyanin-%C9%99sasini-qoyan-turk-tayfalari/ [16.04.2025].
4. Quliyev T. Şimal sərhəd qalalarının arxeoloji araşdırması // Azərbaycan Arxeologiyası, Bakı, 2015, №2, s. 45–60.
5. Əliyev A. Qafqaz Albaniyası və Sasani müdafiə sistemləri. Bakı," Elm", 2010, 190 s.
6. Əliyev Ə.Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II cild, Bakı, "Elm", 2002, 382 s.
7. Əlizadə S. Azərbaycanın orta əsr qalaları. Bakı,"Şərq-Qərb Nəşriyyatı", 2008, 128 s.
8. Məmmədli V. Azərbaycan toponimlərinin etimologiyası. Bakı, "Nurlan", 2011, 156 s.
9. Rzayev N. Şimal-qərb bölgəsi xalq yaddaşında Çıraq qala, «Etnoqrafiya jurnalı". Bakı, 2009, №1, s.30-38.
10. МахмудовН.Г. Тюркские элементы в топонимике Кавказа. Баку, 1985, 308 с.
11. Этимологический словарь тюркских языков. Ред. С.Е. Малов. Москва, Наука, 1984, 767 с.
12. Васильев Л.С. Жревние тюрки и их культура.Moskva, 1980, 245 с.
13. ЕвлияЧелеби. Книга путешествия. вып.3, Москва, Наука, 1983, 375 с.

ФАРУХ МУХТАРОВ
Научный сотрудник Государственного историко-культурного заповедника «Чирагкала-Шабран»

ЧЫРАГ ГАЛА: АНАЛИЗ В ИСТОРИЧЕСКОМ, ЭТИМОЛОГИЧЕСКОМ, АРХЕОЛОГИЧЕСКОМ И ЭТНОГРАФИЧЕСКОМ АСПЕКТАХ

В статье приводятся сведения о железных орудиях, обнаруженных на памятнике «Узунбойлар». Материальные и культурные остатки, полученные в ходе археологических раскопок в указанном памятнике в целом являются являются ценным источником для изучения хозяйственной жизни населения всей Кавказской Албании в целом и конкретно, из Узунбойлар. В статье утверждается, что орудия труда из железа играли важную роль в жизни населения, поскольку они изготовлены высоким мастерством и совершенными навыками металлобработки.

Ключевые слова: укрепления, защита торговли, крепости, приграничные постройки, хозяйственная деятельность.

FARRUKH MUKHTAROV
Researcher at the "Chiraggala-Shabran" State Historical and Cultural Reserve

CHIRAG GALA: ANALYSIS FROM HISTORICAL, ETYMOLOGICAL, ARCHAEOLOGICAL, AND ETHNOGRAPHIC PERSPECTIVES

The ancient fortresses located on the territory of Azerbaijan are not only architectural monuments but also hold significant military-strategic, cultural, and ethnographic value. One such fortress, Chirag Gala, situated in the Shabran region, played a vital role throughout the centuries in the defense of the region and in the lives of local people during uprisings, invasions, wars, and natural disasters by serving as a signal fortification. This article presents a comprehensive analysis of Chirag Gala from archaeological, historical, ethnographic, and etymological perspectives. The fortress functioned not only for military purposes but also served as a center of various socio-economic activities. Research conducted around the fortress indicates the presence of ancient settlements in the area, where the population continued their daily activities alongside ensuring their defense.

Keywords: fortifications, trade protection, fortresses, border structures, economic activity.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 16 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Qənirə Pirquliyeva, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

UOT 94

НАТИГ ГУМБАТОВ
Докторант Сухумского Государственного Университета
ORCID: 0009-0004-2295-9404
natiq.humbetov.63@mail.ru

ПРОБЛЕМА ЭТНОГЕНЕЗА И ПЕРВОНАЧАЛЬНОГО РАССЕЛЕНИЯ КИПЧАКОВ В ИСТОРИОГРАФИИ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/247-256

Тюркские кочевые племена кыпчаков оставили значительный след в истории евразийских степей и оказали существенное влияние на развитие многих государств Восточной Европы и Северо-Западной Азии. В средневековых арабских, персидских, армянских и грузинских источниках они известны как «кипчаки», русские летописцы их называли половцами, в синхронных византийских и венгерских источниках они упоминаются под именем команов или кунов.

В начале XI в., после ухода с исторической арены Кимекского каганата, военно-политическая гегемония на территории прежнего расселения кимекских, кыпчакских и куманских племен перешли в руки кыпчакских ханов. Получившая власть кыпчакская знать стала продвинуться в основном в южном и западном направлениях и вышла непосредственно к границам с государствами Средней Азии и юга-восточной Европы. Историко-географическая область, получившая название Дешт-и Кыпчак охватывала зону от Иртыша до Днестра.

Особый интерес в научной литературе, посвященной истории кыпчаков-половцев, вызывает вопрос определение физико-антропологического облика и расовой принадлежности кипчаков. Физический облик этого народа, который уже отражен в самом русском названии «половцы», что говорит об их белокурости.

По мнению учёных, в пользу принадлежности кипчаков к европеоидной расе говорит то обстоятельство, что у древнерусских, грузинских и армянских летописцев внешний облик кипчаков оказался незамеченным, явно не увидев в них ничего непривычного, тогда как, в отличие от кипчаков, внешний вид монголов их (также как и европейских современников) удивил.

На основании анализа результатов многих исследований, ведущие кипчаковеды пришли к выводу, что «в Южной Сибири, на Алтае, в Казахстане и южно-русских степях, где в средние века в основном протекала историческая жизнь кыпчаков, антропологический тип кыпчаков сформировался в результате последовательного смешения древнего европеоидного типа с расовыми типами монголоидного центральноазиатского происхождения».

Ключевые слова: кипчаки, европеоидная раса, территория расселения, русско-советская историография, этногенез.

Введение. История кыпчаков, одного из древних тюркских племен, сыгравшего важную роль в истории Евразийского региона в XI-XIII веках, является одной из широко изучаемых проблем в русско-советской историографии. Несмотря на длительное изучение, споры по отдельным проблемам истории кыпчаков, об их роли в истории Евразийского региона продолжаются до настоящего времени. В русско-советской историографии по их мнению достаточно хорошо изучено происхождение кипчаков, их появление на исторической арене, расовая принадлежность, кыпчакская государственность, деятельность на территории Дешт-и Кыпчака, роль в истории других народов и др. Среди исследований, посвященных истории кипчаков, особо следует отметить работы П.В.Голубовского, Г.Е.ГрумГржимайло, В.В.Бартольда, В.Ф.Минорского, Н.Ю.Бичурина, Д.А.Росовского, С.Г.Кляшторного, С.Н.Гумилева, М.И.Артаманова, Н.Ф.Котляра, С.А.Плетневой, К.И.Петрова, Н.Е.Кузембаева, Я.В.Пилипчука, А.Н.Юзеева, А.Н. Гаркавца, В.В.Петрухина, С.В.Гуркина, Н.А.Аристова, К.В.Кудряшова и других. Упомянутые исследователи ввели в научный оборот большое количество новых фактов из истории кипчаков,

попытались прояснить их военно-политическую деятельность в весьма широком историко-географическом регионе. Об этой теме множество научных работ написано известными грузинскими учеными Зураб Папаскири, Роин Метревели, З.В.Анчабадзе, М.П.Мургулия, М.Д.Лордкипанидзе, И.А.Джавахашвили и другие.

Отношение к кыпчакской теме турецких историков значительно отличается от русско-советской историографии. Изучением происхождения, ареала расселения, расового происхождения и военных достижений занимались такие известные турецкие историки как Кырзыоглы Ф.М., Кепрулу Фуад, Зеки Велиди Тоган, Субашы Омар, Теллиоглы Ибрагим, Ахмет Гекбел, Ерхан Атеш, Еркан Гексу и другие.

Об этногенезе и первоначальном расселении кипчаков. Кочевые племена тюркского происхождения – кипчаки [1,129] оставили значительный след в истории евразийских степей и оказали существенное влияние на развитие ряда восточноевропейских государств.

Вопрос об этногенезе кипчаков до сих пор считается одной из самых сложных и спорных проблем научной тюркологии. Формирование отдельных племенных групп этого этноса было многослойным, длительным процессом, сложность которого отразилось даже в этнонимическом разнообразии кипчаков [3, 22]. Сам этноним *«кыпчак»* встречается в арабо-персидских, монгольских и китайских, а также грузинских письменных памятниках. В византийских и латинских источниках кипчаков называли: *«куманы»* (этноним «куман» был известен и в Грузии), *«команы»*; на Руси как – *«половцы»*. Кипчаки в Венгрии известны как – *«куны»*. *Предполагают, что производным от «куман» является «кун» венгерско-латинских хроник и документов (один из аргументов – венгерская фамилия «Кун», которая якобы указывает на кипчакское происхождение носителей этой фамилии), хотя, этот вопрос всё ещё остаётся дискусионным* в немецких хрониках – “falwen”, “valwen”, а в армянских – *«хардеш»* [40, 24-25]. Определение этимологического и семантического значения вышеприведённых этнонимов, особенно этнонима *«кипчак»*, всё ещё остаётся до конца нерешённой проблемой в кыпчаковедческой науке. Суждения вокруг данной проблемы начались ещё в средние века, когда прославленный персидский учёный энциклопедист Рашид ад-Дин (1247-1318) в своём знаменитом сочинении: *«Джами ат- таварих» («Сборник летописей»)* поместил фрагменты из т.н. *«Огуз-наме»* (*«История Огуза и его потомков, а также упоминание о султанах и владыках тюрок»)*, в котором рассказана история как легендарный Огуз-хан назвал родившегося в дупле *«большого дерева»* мальчика Кипчаком [15, 84]. По разъяснению самого Рашид ад-Дина ***«это слово производное от [слова] кабук, что по-тюркски означает – «дерево со сгнившей сердцевиной***. *Все кипчаки происходят от этого мальчика»*. Это история с некоторыми дополнениями изложена и в сочинении известного хивинского хана и историка *Абу-л-Гази-хана* (1603-1664): *«Родословная туркмен»*.

Современное кыпчаковедение отмежевывается от вышеприведённого средневекового нарратива и больше склоняется к тому, что некоторые из этих названий (*«половцы»-«плавцы»-«палочи», «фальбы», «хардеш»*) *«не являются этническими, а служат лишь для объяснения внешнего вида народа; на всех трех языках – русском, немецком и армянском это одинаково означает: бледновато-желтый, соломенно-желтый, названия, служившие для обозначения цвета волос этого народа»* [1, 132]. Однако, в науке имеются попытки этимологического осмысления этнонима *«кипчак»* (также как и «куман», «половцы» и т.д.) в не цветовой семантики. Ещё Юзеф Маркварт, qïrčāq осмыслил как *«небольшая песчаная степь»* [28, 159-161; 43, 399; 6, 24-25]. Со степью связывал этноним *«кипчак»* и украинско-американский историк-востоковед Омельян Прицак – *«маканец полового /піщаного/ степу»* - *«житель половой /песчаной/ степи»*, или *«степный/пустынный [народ]»*. Для С.Г.Кляшторного qyvcaq~qybcaq (кывчак-кыбчак) древне тюркских письменных памятников означает: *«неудачный»*, *«злосчастный»*, *«злополучный»* [21, 160; 29, 132].

В науке принято считать, что самые ранние упоминания о племенах кипчаков встречаются в древнейших китайских письменных памятниках. Еще в XIX веке известный русский синолог Н.Я.(Иакинф) Бичурин (1777-1853 гг.) обратил внимание на этноним-*«Кюэше»*, зафиксированного в сочинении «отца китайской историографии» Сыма Цяня (145-90 гг. до н.э.) *«Истори-*

ческие записки». Речь идёт о пассаже, в котором рассказывается о том, как в 201 году до н.э. хунны, под предводительством основателя империи Хунну (гуннов) Модэ шанью *«покорили владения Хуньюй, **Кюеше**, Динлин, Гэгунь и Цайли»* [16, 50]. Позже другой авторитетный российский исследователь китайских древностей Г.Е.Грумм-Гржимайло обратил внимание на это сообщение Сыма Цяня, однако, сославшись на ещё одного крупного востоковеда-китаеведа Д.М.Позднеева [45, 10], *«кюеше»* (по версии Н.Я.Бичурина) воспринял как «*цюй-ше*» [13, 259], а предками кипчаков признал указанное в том же пассаже племя *«динлинов»*. Вслед за Н.Я.Бичуриним и Г.Е.Грумм-Гржимайло предков кипчаков в сочинении Сыма Цяня искал известный археолог и востоковед А.Н.Бернштам, который Бичуринское *«кюеше»* также воспринял как *«цзюе ше»* [45, 154; 6, 106]. Более того, основываясь на наблюдения шведского синолога Бернхарда Карлгрена, который *«цзюе ше»* прочёл как *«кыйчак»*, пришёл к выводу, что *«кыйчак»* и есть *«кыпчак»*, зафиксированный в рунической [1, 7] (В данном случае речь идет о своеобразном древнетюркском варианте рунического письма древних германцев, которым писали тюркоязычные племена, проживавшие в Средней Азии, и которое имеет схожую угловатую форму) надписи на т. н. *«Селенгенском камне»*.

Вывод о тождестве племени *«кюеше»-«цзюешэ»* с кыпчаками, можно сказать, в целом принято в историографии. Его разделяет ряд авторитетных исследователей *(Л.П.Потапов*, *Л.Н.Гумилев*, *М.И.Артамонов*, *Б.Е.Кумеков*, *К.Ш.Шаниязов*, *Р.А.Абдуманапов* и др.). Однако у этой точки зрения есть и оппоненты, среди которых один из крупнейших тюркологов С.Г.Кляшторный, а также другие российские исследователи: *И.Г.Добродомов*, *И.О.Князьки*, *В.В.Ушницкий* и т.д. Ареал расселения предков кипчаков, *«кюше»-«цзюшэ»*, как полагают, находился в районе реки Иртыш, ближе к территории северо-западной Монголии. Именно в пределах Западной Монголии ищут первичную родину *«генетических предков носителей этнонима кыпчак»* и другие исследователи [43, 146].

Кыпчакам относят также племена *«кангли»*, которые к началу XIII в. кочевали *«на восточной окраине тогдашнего половецкого мира – у среднего течения Иртыша … в области прежних кочевий Кимаков»* [1, 132; 2, 305-306; 4, 23; 60, 36, 38]. Следует отметить, что ещё *Гильом де Рубрук* – фламандский монах-францисканец, путешественник (1220-1293), совершивший в 1253-1255 годах, по поручению французского короля Людовика IX-го (1226-1270), известное путешествие в восточные страны, в своём описании упоминает племя *канглов*, которых он считает родственными команам (т.е. кипчакам): *«**канглы,** какие-то **родственники команов**»*. В другом месте Рубрук отмечает, что к северу от Каспийских гор «*находится… пустыня, в которой ныне живут татары. Прежде… там были **некие команы, называвшиеся кангле***» [10, 118].

Предками кыпчаков принято считать племена сиров (*«сир»* – в китайской транскрипции – *«сеяньто»*) [47, 155-162; 22, 303-312; 20, 128-134; 44, 48-59], упоминаемое в древнетюркских надписях раннего средневековья, хотя имеются серьезные возражения и по этому вопросу. К идентичности сиро-кипчаков особенно нигилистически относится А.Н.Гаркавец – известный тюрколог украинского происхождения, работающий в Казахстане [8, 9-22; 9, 10-27]. По мнению С.М.Ахинжанова эти сиро/сеяньто-кыпчаки занимали *«главенствующее положение»* среди телеских племён/ Этноним «теле» обозначал конфедерацию тюркских племен, среди которых фигурирует племя сеяньто, обитавших в тот период *«на территории современной Монголии, Тувы и Алтая»*. [36, 233-240; 33, 115-117], создавших в середине VII в. (на короткое время) каганат в степях Центральной Монголии. Полагают, сто местом первоначального проживания этих сеяньто-кыпчаков был регион *«между Восточным Тянь-Шанем и юго-западными отрогами Алтая»* [4, 302, 152].

На этом фоне в историографии вроде бы не вызывает сомнения, что первое упоминание собственно этнонима «кипчак» встречается в вышеупомянутой рунической надписи на *«Селенгинском камне»*, обнаруженном, как уже отмечалось, в 1909 году *Густавом Рамстедтом*. Данная надпись представляет собой фрагмент надгробной эпитафии одного из основателей Уйгурского каганата *Элетмиш Бильгекагана* (747-759 гг.), составленной, по мнению специалистов почти сразу же после смерти кагана – в 759-760 годах. Погребальный комплекс уйгурского ка-

гана расположен южнее р. Селенги, в котловине Могойн Шине-усу (монг. Змеиная новая вода), что находится на расстоянии примерно в 360 км. к северо-западу от монгольской столицы Улан-Батора [21, 153; 23, 52; 18, 175]. Первооткрывателю памятника Г.И.Рамстедту принадлежит и прочтение текста надписи названного им же *«Селенгинским камнем»* (в другом месте: *«надпись из Шине»*) *«турк кыбчак älir jыл олурмыс' тӱрк ilihä алты отуз jашыма бірті анта боіла»* [2, 34], что в переводе: *«когда мне было тридцать лет, тюрки-кипчаки властвовали (над нами) пятьдесят лет»*.

Установлено также, что в восточных письменных источниках этноним *«кыпчак»* впервые появляется в произведении арабоязычного географа иранского происхождения *Абу-л-Касима ибн Хордадбеха* (ок. 820-912 гг.):

«Книга о «Дороги и государства» («Китаб аль-Масалик вальМамалик»), время написания которого определяют 40-80-ыми годами IX века [2, 321], хотя предполагается, что отраженная в нем реальность должна относиться к более раннему (VIII в.) периоду. В нем автор, касаясь *«Страны тюрок»*, предлагает список отдельных тюркских племён: *«токузгузы – их область самая большая из тюркских стран, они граничат с Китаем (Син), Тибетом и карлуками. (Затем) кимаки, гузы, джигиры, печенеги, тюргеши, азгиши, **кипчаки**, киргизы»* [36, 144; 3, 66]. По мнению некоторых специалистов, кыпчаки в этот период (примерно с VII в.) обосновались в пределах Западной Сибири [38, 54-55; 2, 316; 3, 469].

В противовес этому предположению, известный казахский кыпчаковед С.М.Ахинжанов считает расселение кыпчаков «*на территории юга Западной Сибири и Севера Казахстана*» уже в VII-IX вв. сомнительным и более предпочтительным считает *«ранние этнические истоки»* истории кипчаков искать в пределах северо-западной Монголии, *«юга казахстанского Алтая и прилегающих к ним регионов»* [4, 64]. Позже (с II половины VIII в.), они уже заняли Северный Алтай и верховья Иртыша и постепенно начали продвигаться в сторону Приуралья и Центрального Казахстана. В дальнейшем (к концу X – первой половине XI в. кипчакские племена проникли в Приаралье и Поволжье [21, 154-161]. Некоторые исследователи древним ареалом расселения кипчаков считают зону Саяно-Алтайского нагорья [34, 143-144; 17, 171; 31, 33; 3, 63], бассейн верхнего и среднего течения Иртыша и прилегающая к нему степь – родина кыпчаков [32, 165], откуда они постепенно мигрировали в сторону Западной Сибири.

Хронологически следующим источником, в котором упоминается этноним «*кипчак*», принято считать своего рода географический трактат:

«Худуд аль-'алам мин аль-Машрик ила-ль-Магриб» («Границы мира с востока на запад») анонимного персоязычного автора X в. В нём сказано, что *«Южные границы **кыпчаков** соприкасаются с печенегами, а все остальные границы – с северными землями, где никто не живёт…»* [2, 318].

Именно кимаки привлекают особое внимание при рассмотрении этногенетических корней кыпчаков. Это обусловлено тем, что кимаки считаются (прежде всего, по данным лингвистики, письменных источников, а также археологических артефактов) наиболее близким (чем другие тюркские этносы) кыпчакам этнической группой. Полагают, что эта близость, в частности, проявляется в этимологии этнонимов *«кимак»* или *«кыпчак»*, которых выводят из диалектных вариантов одного корня [10, 35; 46, 67]. Долгое время в кыпчаковедческой науке преобладало мнение, что кимаки и кыпчаки вовсе один и тот же этнос, однако, С.М.Ахинжанов на наш взгляд аргументировано отверг эту точку зрения и убедительно показал, что кимаки и кыпчаки не были единым этносом, а представляли разные племенные группы [3, 99-100]. Вывод *«о полном тождестве кимеков и кипчаков»* признано ошибочным и академиком Б.Е.Кумековым, который также считает их «*лишь двумя родственными племенами*» [27, 329].

Не менее сложным считается вопросы определения ареала расселения кипчаков в IX-X вв. (в период их нахождения в составе Кимакского каганата). Пределы расселения кимако-кыпчакских племён Б.Е.Кумеков помещает в районе *«юго-восточной части Южного Урала до Приаральских степей на западе, с земель Центрального Казахстана до северного Прибалхашья, включая часть территории Северо-Восточного Семиречья на юге, от Западного Алтая до Кулундинской степи на востоке и до лесостепной полосы на севере*» [26, 58]. По мнению

Д.Г.Савинова, кимако-кыпчакские племена занимали обширную территорию, охватывающую *«северные и западные предгорья Алтайской горной системы с выходом в казахстанские степи и Семиречье»* [24, 104].

По версии С.М.Ахинжанова, после крушения Тюркского каганата в 744 г. тюрки и кыпчаки покинули места прежнего обитания в монгольских степях и откочевали в западном направлении – в сторону восточной части казахстанских степей и западнее [4, 65]. Он же считает, что отдельные артефакты зафиксированные на Северном Алтае и в Верхнем Прииртышье (во второй половине VIII – первой половине IX в.) археологической культуры (усложнённые варианты древнетюркских погребений с конём), принадлежали, очевидно, определённой группе кыпчакских племён, обитавших в VI-VII вв. (под именем сеяньто) северо-западных регионах монгольских степей [3, 77]. На основе анализа сведений вышеупомянутого Ибн Хордадбеха, С.М.Ахинжанов пришел к выводу, что уже со II половины VIII в. кыпчаки проживали *«в пределах Центрального и Северного Казахстана»*. По его мнению, именно *«в степях Казахстана»* во II половине X в. формируется «политическое осознание» кыпчаков и начинается период *«господства кыпчаков на территории Казахстана»*, которое длилось на протяжении трёх столетии *«до времени Чингисхана»* [4,67-68]. Согласно С.Г.Кляшторного накануне монгольского нашествия кипчаки вовсе *«составляли основное население степи – от Великой Китайской стены до Дуная»* [22, 123].

Физический и антропологический облик и расовая принадлежность кипчаков. Одной из самих обсуждаемых тем научного кипчаковедения является определение физико-антропологического облика и расовой принадлежности кипчаков. В специальной литературе, верно отмечено, что скудость источников не позволяет восстановить внешний облик кыпчаков *«в центральноазиатский период их жизни»* – лишь отдельные прямые и косвенно свидетельства дают возможность высказать некоторые соображения по этому вопросу [3, 81]. Первое сообщение, которое привлекло внимание в этом отношении, это нарратив, связанный с событиями 716 г. о том, как II Восточно-тюркском каганате *«произошли столкновения в борьбе за освободившийся престол… претендовали «желтоголовые» тюрки и «мочжо тюрки»* [3, 81]. *«Желтоголовыми»* тюрками подразумеваются сиры-сеяньтокыпчаки, *«получившие такое наименование, вполне вероятно, за цвет их волос, в основном жёлтых и близких к нему оттенков, таких, как рыжий, бледный, русый, белокурый, половый»*, которые по заключению С.М.Ахинжанова (он ссылается на статью А.Н.Кононова) [24, 174-176]. *«являются калькой общетюркского слова «сэры» – жёлтый»*. Несколько иную редакцию перевода данного пассажа предлагает азербайджанский востоковед *Наили Велиханова*: *«Страна тюрок-тугузгузов (ал-атрак ат-тугузгуз) – самая обширная из тюркских стран. Граничат они с ас-Сином, ат-Туббатом и карлуками. [Затем идут] кимаки (ал-кимак), гузы (алгузз), чигили (ал-джигир), тюргеши (аттуркаш), азкиши (эдкеши, азкиш), **кыпчаки (хифшах)**, киргизы (хирхиз)»* [3, 82-83]. Обращено внимание также на сообщение из *Китайской Всеобщей Истории*, (*Тхун-цзянь-ган-му)*, в котором говорится о том, что *«кинча»* – они же кипчаки – *«глаза имеют синие (голубые), волосы рыжеватые»* [25, 274]. На этом основании делается вывод о том, *«что кыпчаки несли в себе черты европеоидной примеси, проявлявшиеся, прежде всего, в цвете глаз (голубых, зелёных… и волос – жёлтых, светло-рыжих, белокурых, половых»* [3, 84].

К.И.Петров также увязывал *«кипчак»* с *«куман»* и полагал, что носители этнонима *«кыбчак»*, *«как и других желтых этнонимов»*, были *«желтоволосыми, желтолицыми»*, а само происхождение этнонима с подобной цветовой семантикой связывал *«с названием «Желтой» страны «Аль-Сары»* [30, 67]. Исходя из почти общепринятого взгляда об однородности саров и кипчаков, С.А.Плетнева также признаёт, что *«русское слово «половцы» — («половые») означает светло-желтые (полова – солома, мякина, отвеянная лузга)»* [25, 116; 19, 126]. Близко к этой мысли склоняются В.Я.Петрухин и Д.С.Раевский, которые в основе наименования *«половцы»* видят тюркский этноним: *«сары»*, *«шари»*, что в переводе означает *«желтый»*.

Эти этимологические и семантические объяснения этнонимов, обозначающих кипчаков на разных (порой весьма отдалённых друг от друга) языках, дали главным образом повод учё-

ным заговорить об их принадлежности к европеоидной расе. Одним из первых, кто отстаивал это положение, был Г.Е.Грумм-Гржимайло, который будучи увлечённым поисками белокурой расы в Азии, таковыми считал динлинов и их западную ветвь – кипчаков [13, 163-188; 3, 84-85]. На заре научного кыпчаковедения специально коснулся этого вопроса Д.А.Расовский, для которого решающим аргументом признания кипчаков европеоидами были нарративы средневековых авторов о светловолосости этих племён. *«Все источники,* – отмечал Д.А.Расовский, – *описывающие внешний вид Половцев, единогласно сходятся в характеристике их как народа рослого, стройного, красивого и* ***светловолосого***» [37, 126]. *Низами Гянджеви*, который, восхищаясь внешним обликом женщин-кыпчаков, восторженно писал, что были они *«пламенны и были нежны, были солнцем они и подобием Луны…»* [12, 256-360; 3, 276], а также сведений других (арабских, грузинских, древнерусских и т.д.) источников и приходить к выводу: *«Все это говорит за привлекательную наружность Половцев для арийского глаза (Русских и Персов), который совсем иначе воспринимал обычный турецко-монгольский тип «с широким лицом, маленькими глазами, плоским носом и малым количеством волос...»* [37, 127].

Наиболее весомым аргументом белокурости или рыжеватости кипчаков (что, как уже отмечалось, воспринимается, определяющим критерием их принадлежности кипчаков к европеоидной расе) Д.А.Расовский считает *«удивительную тождественность в наименовании этого народа»* у разных народов – *«половцы»* (у славян-русов), *«хардеш»* (у армян), *«фальбы»* (у немцов) *«что выражает один и тот же признак белокурости»*, также как и, *«совершенно независимо от этих известий»*, фиксация в китайской хронике (*Ган-му*) наличия у кипчаков *(«кинча»)* – голубых глаз и красных (рыжеватых) волос [37, 126-127].

По мнению учёных, в пользу принадлежности кипчаков к европеоидной расе говорит то обстоятельство, что у древнерусских, грузинских и армянских летописцев внешний облик кипчаков оказался незамеченным, явно не увидев в них ничего непривычного [11, 41; 42, 89], тогда как, в отличие от кипчаков, внешний вид монголов их (также как и европейских современников) удивил. Наиболее красноречиво это отражено как раз в сочинении грузинского хронографа XIV в., которое вошло в известный свод грузинских летописей *«Картлис цховреба»*. В нём читаем:

*«**Явились люди некие из местности дивной**, именуемой Каракурум, **чуждые ликом,** нравами **и внешностью... были телом совершенны, плотью дородны и мощны ногами,** прекрасны и белолицы, **с глазами узкими и карими, удлиненными и яркими; большеглавые, с волосами темными и частыми, плосколобые, с носами настолько низкими, что щеки возвышались над носами и были видны лишь маленькие ноздри; губы малые, зубы ровные и белые; совершенно безбородые. Такие необычные имели они лица. Но не дивитесь никто тому, что все они – и мужи, и жены – обладали какой-то дивной внешностью»** Ср. грузинский оригинал: „გამოჩნდეს კაცნი ვინმე საკვრველნი ადგილსა, ყარაყურუმად წოდებულსა, უცხო სახითა, წესითა და შესახედავადცა… იყვნეს ტანითა სრულ, გუამითა ახოვან, ძლიერ ფერჯითა... თუალითა მცირეჭურიტ და გრემან… თავითა დიდ, თმითა შავი და ჴშირ, შუბლბრტყელი, ცხჳრითა მდაბალ ესოდენ, რომელ ღაწუნი უმაღლეს იყვნიან ცხჳრთა, და მცირედნი ოდენ ნესტუნი ჩნდიან ცხჳრითა, ბაგენი მცირე, კბილნი შეწყობილნი და სპეტაკ, ყოვლად უწუერული, ესევითარი აქუნდა უმსგავსო სახე. და ნუ ვის გიკჳრს, რომელ აღმატებული რამე შუენიერება აქუნდა ამათ მამათა და დედათა“*. [55, 333-334]. В связи с затрагиваемой проблемой, внимание исследователей привлекли и данные кипчакской антропонимики. Например, следуя догадке К.Г.Менгеса, согласно которого *«имя можно объяснить как saryy qan (saryy qayan)* ***«жёлтый правитель»*** [30, 171-172; 3, 90], С.М.Ахинжанов полагал, что на внешний облик (в частности, на цвет волос) кипчаков, возможно, указывает имя известного половецкого хана – *Шарукана* (1068-1107), отца тестя Давида Строителя – *Атрака* (*Отрок* – древнерусских источников) [3, 90]. Дополнительным аргументом в пользу данной трактовки учёный приводил и имя другого сына Шарукана – *«Сарьчан, или Сарычан~Сарышан (блондин, русый, желтоватый, бледный)»*, очевидно *«унаследовавшего от отца основные черты его физического облика»* [3, 90]. По мнению, того же С.М.Ахинжано-

ва, имена еще двух других половецких ханов: *Аклан* (что переводят как – *«белый юноша» «белый», «беловатый»*) [7, 80; 3, 91] и *Акуш* (в переводе – «белый» *«белый орёл»*) [36, 81, 91] отражают их внешний вид кипчаков [3, 91].

Эти наблюдения С.М.Ахинжанова и приводимые им аргументы свели на нет доводы тех исследователей, которые скептически относились к точке зрения возможной принадлежности кыпчаков к европеоидной расе. Из других исследователей, чуть ли не безоговорочно признающих принадлежность кипчаков к белой расе, следует выделить Л.Н.Гумилева, для которого *«кыпчаки – **типичные европеоиды**…»* [3, 205]. К европеоидам относит кипчаков и К.Ш.Шаниязов, который, *«отнюдь не»* стремясь *«преувеличивать»* европеоидность физического типа древних кипчаков (*«в определённой степени»)*, считает неправомерным не учитывать исторические, антропологические и этнографические данные, указывающие *«на наличие отдельных европеоидных признаков у древних, а также у некоторых поздних групп кипчаков»*. По убеждению учёного, *«игнорировать эти факты – значить стоять на пути отказа от изучения исторических и генетических связей поздних кипчаков с их древними и средневековыми предками»* [41, 104].

Когда Огуз потерпел поражение от племени ит-барак, с которым он воевал, он остался на острове, образуемом течением двух рек, и там обосновался. В это время некая беременная женщина, муж которой был убит на войне, влезла в дупло большого дерева и родила ребенка. Про это происшествие рассказали Огузу. Он сжалился над ней и сказал: «Так как у этой женщины нет мужа, то этот ребенок будет моим сыном». [Действительно], он стал на положении ребенка Огуза; последний назвал его Кипчак». [39, 34].

Заключение. На основании анализа результатов этих исследований, ведущие кипчаковеды пришли к выводу, что *«в Южной Сибири, на Алтае, в Казахстане и южно-русских степях.., где в средние века в основном протекала историческая жизнь кыпчаков.., антропологический тип… кыпчаков сформировался в результате последовательного смешения древнего европеоидного* типа *с расовыми типами монголоидного центральноазиатского происхождения*» [3, 92-93]. При этом *«население восточной части Дешт-и Кыпчак были монголоидами и принадлежали к южносибирскому типу монголоидной расы…Чем далее на запад, тем более сильным было европеоидное влияние…»* [31, 11].

Таковы в общих чертах состояние научного изучения вопросов, связанных с этногенезом и первоначального расселения кипчаков в историографии на современном этапе. Конечно, представленном формате вряд ли возможно с достаточной глубиной охватить все касающиеся этой проблематики вопросы – да это и не входило в нашу задачу. Мы попытались лишь дать общую картину накопленного за последние полтора столетия историографического наследия в этом направлении.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуманапов Р.А. Кипчаки в истории Кыргызов. Бишкек, 2015, с.56.
2. Алымкулова С.К, Чороев Т.К, Бутанаев В.Я. Кыпчаки. – Летопись тюркской цивилизации. Т.1. Тюркский мир в VI-XII вв. Коллективная монография. Ответственные редакторы. В.И.Молодин, С.В.Землюков. Барнаул, Издательство Алтайского государственного университета, 2023, с.301.
3. Ахинжанов С.М. О внешнем облике кипчаков-половцев, 1995, с.41.
4. Ахинжанов. С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана..,1969 с. 63).
5. Бернштам А.Н. Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии. – Советская этнография, №6-7, 1947. Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1947, с.154.
6. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. Ленинград, Издательство Ленинградского Государственного Ордена Ленина Университета им. А.А.Жданова, 1951, с.63, 106. Фактически также (цзюйшэ») читают этот отрезок сочинения Сыма Цянья Н.Ю.Кюнер (см. Н.Ю.Кюнер. Китайские известия о народах Южной Сибири и Дальнего Востока. Москва, Издательство восточной литературы, 1961, с.177) и В.С.Таскин (см. Материалы по истории сюнну: По китайским источ-

никам. Предисловие, перевод с китайского и примечания В.С.Таскина. Москва, издательство «Наука», Главная Редакция Восточной Литературы, 1968, с.41.
7. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.I. Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1950, с.50 (курсив наш – Н. Г.).
8. Гаркавец А.Н. Codex Cumanicus..,2014, с.9-22.
9. Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие.., 2017, с.10-27.
10. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны.., 1957, 118, курсив наш – Н.Г.
11. Голден П.Б. К вопросу о происхождении племенных названий кипчаков.., 2013, с.469.
12. Голден П.Б. К вопросу о происхождении племенных названий кипчаков.., с.22). Новейший обзор по этой теме см.: M.K.Zhumangaliyev. On the Question of the Etymology of the Names of Kipchaks. – Bulletin of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Volume 1, Number 395 (2022), Almaty, NAS RK, 2022, с. 248.
13. Грумм-Гржимайло Г.Е. Белокурая раса в Средней Азии. – Записки Императорского русского географического общества по отделению этнографии. Т. XXXIV. Сборник в честь семидесятилетия Григория Николаевича Потанина. Санкт-Петербург, Типография В.Ф.Киршбаума (отделение), 1909, с.163-188.
14. Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т.2. Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. Издание ученого комитета Монгольской Народной Республики. Ленинград, 1926, с.259.
15. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. Баку: Азернешр, 1990, с.205. (курсив наш – Н. Г.).
16. Гянджеви Низами. Искандер-намэ. Баку, 1953. Т.1. С.256-360.
17. Жумангалиев Мейрамбек. Куманы в средневековом Венгерском королевстве. Диссертация Ph.D. Сегедский Университет. Докторская школа истории. Департамент средневековых исследований. Сегед, 2022, с. 24-25.
18. Камалов А.К. Уйгурские эпиграфические памятники.., 2023, с.175.
19. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма.., 2003, с.303-312.
20. Кляшторный С.Г. Кипчаки в рунических памятниках. Turcologica. 1986.., с.155-162.
21. Кляшторный С.Г. Основные этапы политогенеза у древних кочевников Центральной Азии. – Проблемы политогенеза кыргызской государственности. Бишкек: АРХИ, 2003, с. 123.
22. Кляшторный С.Г. Рунические памятники Уйгурского каганата.., 2001, с.52.
23. Кляшторный С.Г. Степные империи: рождение, триумф, гибель. – В кн.: С.Г.Кляшторный, Д.Г.Савинов. Степные империи древней Евразии. Санкт-Петербург. Филологический факультет Санкт Петербургского государственного университета, 2005, с.132.
24. Кононов А.Н.Семантика цветообозначения в тюркских языках. – Тюркологический сборник. 1975. Москва, издательство «Наука», Главная Редакция Восточной Литературы,1975, с.174-176.
25. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа.., 2010, с.165.
26. Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам.., 2009, с.35.
27. Кумеков Б.Е. Кимекский каганат. – История Казахстана. С древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Том 1. Алматы: Атамұра, 1996, с. 328-329.
28. Marquart J. Über das Volkstum der Komanen. – Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse. Neue Folge, Bd. XIII, N°1 1914, с. 159-161;
29. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1959, с.34.
30. Менгес К.Г. Восточные элементы в Слове о полку Игореве. Ленинград, издательство «Наука» Ленинградское отделение, 1979, с. 171- 172.
31. Пилипчук Я.В. Кыпчакская этнонимия. – В кн.: Пилипчук, Я.В. Сабитов Ж.М. Очерки этнополитической истории кыпчаков. Астана: «Ғылым», 2015, с.36, 38.
32. Плетнева С.А. Половцы. Москва, издательство «Наука», 1990, с.35.

33. Позднеев Д.М. Исторический очерк уйгуров (по китайским источникам). Санкт-Петербург, Типография Императорской Академии Наук, 1899, 10.
34. Потапов Л.П. Очерки по истории алтайцев.., 1969,с. 143-144.
35. Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев.., 1966, с.171.
36. Потапов Л.П. Этноним теле и алтайцы. – Тюркологический сборник. К 60-летию А.Н.Кононова. Москва, издательство «Наука», 1966, с.233-240.
37. Расовский Д.А. Половцы. тюрки, печенеги, брендеи. М., Ломоносовь, 2016, с.21
38. Расовский Д.А. Половцы. Черные Клобуки: Печенеги, Торки и Берендеи на Руси и в Венгрии (работы разных лет). Историко-генеалогический проект «Суюновы». Серия «Материалы и исследования». Том I. «Исследования по истории кочевников восточноевропейских степей». Москва: Цивои, 2012, с. 129.
39. Рашид ад-Дин Ф. Сборник летописей. Том I. Книга первая. Перевод с персидского Л.А.Хетагурова. Редакция и примечания А.А.Семенова. Ответственный редактор С.П.Толстов. Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1952, с. 84.
40. Савинов Д.Г. Об основных этапах развития этнокультурной общности кыпчаков. – История, археология и этнография Сибири. Под. ред. В.И.Матющенко. Томск, 1979, с.54-55.
41. Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1984, с.104.
42. Столетняя летопись (Анонимный хронограф XIV в.). Перевод и комментарии Цулая Г.В. – Картлис цховреба (История Грузии). Главный редактор Роин Метревели. Тбилиси, издательство «Артануджи», 2008, с.333-334 (курсив наш – Н.Г.). Хронограф. Столетняя летопись. Редакция Г.Г.Аласания – Картлис цховреба. Главный редактор Роин Метревели. Тбилиси, издательства «Мнридиани», «Артануджи», 2008, с.527-528, курсив наш – Н.Г.
43. Стоянов Валерий. Половцы-Кумани-Кипчаки. Разные названия одного этнического субъекта.., 2021, с.399.
44. Территория Туркмении в IX и X вв.., 1939, с.144.
45. Цянь Сыма. Исторические записки («Ши цзи»). Перевод с китайского и комментарии Р.В.Вяткина и В.С.Таскина. Т.I. Москва, издательство Восточная литература, 1972, с.69.
46. Шаниязов К.Ш.К этнической истории узбекского народа.., 1975, с.34.

NATİQ HÜMBƏTOV
Suxumi Dövlət Universitetinin doktorantı (Gürcüstan)

QIPÇAQLARIN ETNOGENEZİ VƏ İLKIN MƏSKUNLAŞMASI MƏSƏLƏSİ TARIXŞÜNASLIQDA

Türk köçəri tayfaları qıpçaqlar Avrasiya çöllərinin tarixində əhəmiyyətli iz qoymuş və Şərqi Avropa və Şimal-Qərbi Asiyadakı bir çox dövlətlərin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Orta əsr ərəb, fars, erməni və gürcü mənbələrində onlar "Qıpçaqlar" kimi tanınır, rus salnaməçiləri onları Polovtsılar adlandırır, sinxron Bizans və Macar mənbələrində isə Kumanlar və ya Kunlar adı ilə qeyd olunurlar.

XI əsrin əvvəllərində Kimək Xaqanlığının tarix səhnəsindən çıxmasından sonra, Kimək, Qıpçaq və Kuman tayfalarının əvvəlki məskunlaşma ərazisində hərbi və siyasi hegemonluq Qıpçaq xanlarının əlinə keçdi. Qıpçaq zadəganları hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra əsasən cənub və qərb istiqamətlərində irəliləməyə başladılar və Mərkəzi Asiya və Cənub-Şərqi Avropa dövlətlərinin sərhədlərinə birbaşa çatdılar. Dəşt-i Qıpçaq adını alan tarixi-coğrafi region İrtışdan Dnestrə qədər olan əraziləri əhatə edirdi.

Qıpçaqların tarixinə həsr olunmuş elmi ədəbiyyatda xüsusi maraq doğuran məsələ Qıpçaqların fiziki və antropoloji görünüşünün, həmçinin irqi mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsi sualıdır. Bu xalqın fiziki görünüşü artıq rusca "Polovtsy" adında öz əksini tapmışdır ki, bu da onların sarışın olmalarına işarə edir.

Alimlərin fikrincə, Qıpçaqların Avropa irqinə mənsub olması faktı qədim rus, gürcü və erməni salnaməçilərinin Qıpçaqların görünüşünə diqqət yetirməməsi ilə dəstəklənir; onlar Qıpçaqlarda qeyri-

adi bir şey görməmişdilər, halbuki monqolların görünüşü həm onları, həm də Avropalı müasirlərini təəccübləndirmişdi.

Bir çox tədqiqatın nəticələrinin təhlilinə əsasən, aparıcı Qıpçaqşünaslar belə bir qənaətə gəlmişlər ki, "Cənubi Sibirdə, Altayda, Qazaxıstanda və Cənubi Rusiya çöllərində.., orta əsrlərdə Qıpçaqların tarixi həyatının əsasən keçdiyi yerlərdə.., Qıpçaqların antropoloji tipi... qədim Avropa tipi ilə Mərkəzi Asiyanın monqoloid irqi tiplərinin ardıcıl qarışması nəticəsində formalaşmışdır".

Açar sözlər: Qıpçaqlar, Avropa irqi, məskunlaşma ərazisi, Rus-Sovet tarixşünaslığı, etnogenez.

NATIG HUMBATOV
Doctoral student of Sukhumi State University (Georgia)

THE PROBLEM OF ETHNOGENESIS AND INITIAL SETTLEMENT OF THE KIPCHAKS IN HISTORIOGRAPHY

The Turkic nomadic tribes of the Kipchaks left a significant mark on the history of the Eurasian steppes and had a significant impact on the development of many states in Eastern Europe and Northwest Asia. In medieval Arabic, Persian, Armenian and Georgian sources they are known as "Kipchaks", Russian chroniclers called them Polovtsians, in synchronous Byzantine and Hungarian sources they are mentioned under the name of Comans or Kuns.

At the beginning of the 11th century, after the departure of the Kimek Kaganate from the historical arena, military and political hegemony in the territory of the former settlement of the Kimek, Kipchak and Cuman tribes passed into the hands of the Kipchak khans. The Kipchak nobility, having gained power, began to advance mainly in the southern and western directions and came directly to the borders with the states of Central Asia and southeastern Europe. The historical and geographical region, which received the name Desht-i Kipchak, covered the area from the Irtysh to the Dniester.

Of particular interest in the scientific literature devoted to the history of the Kipchak-Polovtsians is the question of determining the physical and anthropological appearance and racial affiliation of the Kipchaks. The physical appearance of this people, which is already reflected in the Russian name "Polovtsy", which speaks of their blondness.

According to scientists, the fact that the Kipchaks belonged to the European race is supported by the fact that the ancient Russian, Georgian and Armenian chroniclers did not notice the appearance of the Kipchaks, clearly not seeing anything unusual in them, while, unlike the Kipchaks, the appearance of the Mongols surprised them (as well as their European contemporaries).

Based on the analysis of the results of many studies, leading Kipchak scholars came to the conclusion that "in Southern Siberia, in Altai, Kazakhstan and the southern Russian steppes.., where the historical life of the Kipchaks mainly took place in the Middle Ages.., the anthropological type... of the Kipchaks was formed as a result of the consistent mixing of the ancient European type with the racial types of Mongoloid Central Asian origin".

Keywords: Kipchaks, European race, settlement area, Russian-Soviet historiography, ethnogenesis.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 18 mart 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d. Əyyub Kərimov, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 930:314

HİKMƏT ƏHMƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsi, Azərbaycan tarixi (təbiət elmləri üzrə) kafedrası
"Dünya Azərbaycanlıları: Tarixi demoqrafiya" ETL-nin böyük elmi işçisi, t.ü.f.d.
hikmetakhmedov@bsu.edu.az

XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN BİRİNCİ ON İLLİYİNDƏ İRƏVAN ŞƏHƏRİNİN TARİXİ-DEMOQRAFİK MİLLİ TƏRKİBİ, SAVADLILIQ DƏRƏCƏSİ, MƏDƏNİYYƏTİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/257-261

XIXəsrin sonu XX əsrin birinci on illiyində İrəvan şəhərinin tarixi- demoqrafik milli tərkibi, 1828-ci ildən başlayaraq, zamanla köçürülən erməni əhalisinin hesabına dəyişdi. Rusiyanın burada erməni dövləti yaratmaq istəyi azərbaycan türk müsəlman əhalsinin soyqırımları ilə müşahət oludu. Lakin bütün bu təzyiqlərə baxmayaraq İrəvan şəhərində azərbaycanlılar say etibarı ilə azlığa düşsələr də yaşamaqda davam etdilər. Məqalədə XIX əsrin sonu XX əsrin birinci on illiyində İrəvan şəhərinin tarixi-demoqrafik milli tərkibi, savadlılıq dərəcəsi, mədəniyyət və s-dən bəhs olunur.

Açar sözlər: Demoqrafiya, İrəvan şəhəri, mədəniyyət, təhsil, məscid.

Giriş. Osmanlı və Qacar dövlətlərinin XIX əsrin əvvəllərindəki müharibələrdə məğlub olması bu dövlətlərin cənubi Qafqazla əlaqələrinin sona çatmasına səbəb oldu. Azərbaycanın digər şəhərləri olduğu kimi İrəvan şəhərinədə ermənilər yerləşdirilməyə başlandı. Zamanla xristian ermənilərin İrəvan şəhərinə yerləşdirilməsi, burda olan türk müsəlman əhalinin sayının azalmasına səbəb olurdu. Bununla yanaşı İrəvan şəhərində Azərbaycan türkləri də yaşamaqda davam edirdilər.

İkinci Rusiya-Qacar və Rusiya-Osmanlı müharibələrinin ikincilər üçün məğlubiyyətlə başa çatması Cənubi Qafqazda fiziki xəritənin dəyişməsinə səbəb oldu. Şimali Azərbaycan xanlıqıarı Rusiya tərəfindən işğal olundu. Lakin Rusiya tərəfi bununla kifayətlənmədi. Onlar həm də Cənubi Qafqazda yaşayan türk müsəlman əhalisinə qarşı "soyuq" müharibə elan etdilər. Belə ki, onların məqsədi Cənubi Qafqazda türk müsəman əhalisinin sayını azaltmaq onların vətənlərini xristian əhalinin hesabına dəyişməkdən ibarət olmuşdur. Cənubi Qafqaza xristian əhalini isə Rusiya imperiyası Qacarlar və Osmanlı dövlətinin ərazilərindən köçürməyə başladılar. Belə ki, Qacarlar dövləti ilə imzalanan Türkmənçay və Osmanlı dövləti ilə imzalanan Ədirnə müqaviləsinin bəndlərində Cənubi Qafqaza ermənilərin köçürülməsinə başlandı.

Ümumiyyətlə, Türkmənçay və Ədirnə müqavilələri nəticəsində Osmanlı və Qacar dövlətlərinin Qafqazla əlaqələri kəsilmiş oldu. Azərbaycanın İran ilə çar Rusiyası arasında bölünməsilə bölgədə uzun müddət davam edəcək Rusiya hökmranlığı dövrü başlamış oldu. Müqavilənin səbəb olduğu ən vacib fəsadlardan da biri erməni problemidir.

Müqavilənin XV maddəsində, Rusiya tərəfindən ilhaq edilən torpaqlara köç haqqı nəzərdə tutulduğundan on minlərlə erməni İrəvan, Naxçıvan və digər ərazilərə köç etdirildi. Rusiya imperiyası özü Cənubi Qafqaza yerləşməklə yanaşı, gələcək "Erməni" dövlətinin də təməlini qoymuş oldu. Bu problemin ağır nəticələri indi də davam etməkdədir (1).

İrəvan qalası 1827-ci il oktyabrın 1-də ermənilərin qala divarlarının zəif yerlərini rus komandanlığına nişan verməsi nəticəsində süqut etdi. İrəvan xanlığının süqutundan sonra Xan sarayında yeni yaradılan "Erməni vilayəti"nin inzibati binası yerləşdi. Rusiya çarı I Nikolayın Şimali Azərbaycan xanlıqlarının axırıncı istehkamı olan əfsanəvi İrəvan qalasını görmək arzusu 1837-ci ildə reallaşdı. Xan sarayında qalan I Nikolay şəhərin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələrini orada qəbul etmişdir. 1853-cü ildə baş verən zəlzələ nəticəsində İrəvan qalasının divarları uçmuşdur. 1864-cü ildə İrəvan qalasından hərbi məqsədlər üçün istifadəyə son qoyulmuşdur (2, s.26).

İrəvan xanlığının süqutundan sonra yerli kübar azərbaycanlı ailələrinin bir hissəsi doğma yerlərini tərk etmiş, həmin dövrdə İrəvanda doğma yurd-yuvasını tərk edən ailələri nəzərə almasaq, azərbaycanlılar 1807 ailə və ermənilər isə 567 ailə olmuşdur. Burada 4 xan, 41 bəy və sultan - azərbaycanlı ailəsi, 8 məlik və ağa-erməni ailəsi, 50 axund və molla, 13 keşiş yaşamişdır.

Ermənistan respublikasının ensiklopediyasında verilən məlumatda göstərilir ki, İrəvanı 438 il azərbaycanlı xanlar idarə etmişlər. Erməni tarixçisi Havanes Şahxatunyan tam dəqiq xronologiya tərtib etmiş və orada göstərmişdir ki, azərbaycanlı hakimlər 1390-cı ildən başlayaraq 1828-ci ilə qədər İrəvan bölgəsində hökmran olmuşlar. Havanes Şahxatunyan tarixi araşdırmalarında bu hakimlərin adlarını və hakimiyyətdə olduqları illəri ardıcıllıqla əks etdirmişdir. Bu siyahıda 49 nəfər xanın adını qeyd etmiş, əvvəlinci xan Əmir Sədd (1390-1410), sonuncular isə (l806-1827) Hüseyn xan və Həsən xan qardaşları olmuşdur (3).

Tarixi Azərbaycan şəhəri olan İrəvanın əhalisi haqqında məlumatları XIX əsrin əvvəllərinədək ayrı-ayrı salnaməçilərin və səyyahların yol qeydlərindən, Osmanlı dövründə tərtib edilmiş vergi dəftərlərindən əldə etmək mümkündür. İrəvan xanlığının Rusiya qoşunları tərəfindən işğalından sonra keçirilən kameral siyahıya almalar, statistik hesabatlar, illik nəşr edilən təqvimlər şəhərin əhalisi haqqında kifayət qədər dolğun məlumat verir. İlk mənbələr İrəvan şəhərində aborigen əhalinin tamamilə Azərbaycan türklərindən ibarət olmasını təsdiq edir. 1873-cü il statistikasına görə İrəvan şəhərində 11.938 nəfər qeydə alınmışdır. Əhalinin 5.805 nəfərini (48,6%) azərbaycanlılar, 5.959 nəfərini (49,9%) ermənilər, 150 nəfərini ruslar (1,3%) təşkil etmişdir. 1897-ci ildə ilk dəfə olaraq əhalinin ümumrusiya siyahıya alınması keçirilmişdi. Həmin vaxt İrəvan şəhərində 29.006 nəfər əhali yaşamışdır ki, onun 43,15%-ni (12.516 nəfər) azərbaycanlılar, 43,19%-ni (12.529 nəfər) ermənilər təşkil edirdi. Statistika göstərir ki, İrəvan şəhərinin daxil olduğu İrəvan qəzasında 2542 nəfər əsilli zadəganlardan 59,04%-ni (1.501 nəfər) azərbaycanlılar , 12,03%-ni (306 nəfər) ermənilər təşkil edirdi.

XIX əsrin sonlarından etbarən Osmanlıda erməni üsyanlarının yatırılması nəticəsində on minlərlə erməni ölkəni tərk edərək Cənubi Qafqaza axışmışdı. Onların böyük bir qismi İrəvanda məskunlaşmışdı. Bu ermənilər daimi məskunlaşdırmaq məqsədilə İrəvanda 1905-1906-cı illərdə 4 dəfə qırğınlar törədilmiş, azərbaycanlıların xeyli hissəsi ya məhv edilmiş, ya da evlərindən didərgin salınmışdı. 1896-cı ildə Cənubi Qafqazda 900 min erməni yaşadığı halda, 1908-ci ildə 1.301 min erməni yaşamışdır. 1914-1916-cı illərdə Cənubi Qafqaza daha 350 min erməni Osmanlıdan gəlib yerləşmişdi ki, onların da bir qismi İrəvanda məskunlaşdıqdan sonra azərbaycanlıların vəziyyəti daha da ağırlaşmışdı. 1918-1920-ci illərdə daşnak hökumətinin hakimiyyəti dövründə İrəvan şəhərində azərbaycanlılara qarşı əsl soyqırımı törədilmişdi. Şəhərdə tək-tük azərbaycanlı qalmışdı (4, s.30-37). Digər məlumatlara görə, 1858-1897-ci illərdə İrəvanda əhalinin artımı 15827 nəfər, yəni ildə orta hesabla 395 nəfər olmuşdur (bu qaynaqda artımın ancaq xristianlara aid olduğu göstərilmir). Lakin 1897-ci ildən 1904-cü ilədək əhali cəmi 148 nəfər, ildə təxminən 21 nəfər, 1904-cü ildən 1910-cu ilədək isə cəmisi 96 nəfər, ildə 16 nəfər artmışdır. Lakin burada təkcə əhalinin təbii artımı nəzərdə tutulmur. Belə aşağı göstəricilər onunla izah oluna bilər ki, şəhər iqtisadiyyatının ləng inkişafı nəticəsində köçkünlərin əksəriyyəti şəhəri tərk edirdilər. Əhalinin şəhərdən getməsi İrəvan əhalisinin təbii artımının onsuz da yarıtmaz olan nəticələrini "udaraq" əhalinin təbii artımında özünü göstərirdi. 1913-cü ilin məlumatlarına görə, İrəvanda 818 nəfər doğulmuş, 689 nəfər isə vəfat etmişdi. Yəni artım 129 nəfər olmuşdur.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində şəhər əhalisinin dinamikasını izləsək maraqlı mənzərə ortaya çıxacaqdır. Belə ki, 1904-cü ildə İrəvan əhalisi 28910, 1910-cu ildə 32369, 1913-cü ildə isə 29006 nəfər olmuşdur.

Nəticələrin bu formada qalxıb-düşməsi xeyli dərəcədə onunla şərtlənirdi ki, İrəvan şəhəri köçkün ermənilər üçün bir növ bölüşdürmə, aşırım məntəqəsi idi. Məsələn, 1902-ci ildə İrəvanda Osmanlı imperiyasından olan 3896 nəfər erməni qaçqın var idi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvələrində Qafqazda ermənilərin intevsiv şəkildə məskunlaşdırılması Rusiyanın hakim dairələrinin özündə ciddi narazılıqlar dogururdu. Belə ki, İrəvan qubernatoru qraf Tizenhauzen özünün 1896-cı il üçün hesabatında yazırdı: "Osmanlıdakı ixtişaşlarda qaçmış ermənilərin quberniyada cəmləşməsi xalq həyatındakı əlverişsiz hallar sırasına aid edilməlidir. Onların arasında əmək qabiliyyəti olmayan çoxlu qadın, uşaq və qoca var; lakin müxtəlif milli-siyasi nəzəriyyələrdə pozulmuş, rəqabət və köməklə ərköyünləşdirilmiş əmək qabiliyyətli kişilər də işləmək istəməyən tüfeylilərə çevirilmişdilər. Köçkünlərin saxlanılması kifayət qədər vəsaitə malik olmayan yerli əhaliyə ağır təsir göstərirdi (5, s.128-130).

XIX sonu - XX əsrin birinci on illiyində İrəvan şəhərinin mədəni inkişafı da təzyiqlərə məruz qalmasına baxmayaraq inkişaf etmişdir.

XIX əsrin sonları - XX əsri əvvəllərində İrəvan şəhərində adları azərbaycanca səslənən onlarla küçə mövcud idi. Qədim İrəvanda bu küçələr məşhur idi: Şəriət, Karvansara, Qala, Sultan, Çölməkçi, Naxçıvan, Bazar, Daşlı, Paşa xan, Qəriblər ocağı, Dəyirmanlı, Məscid, Fəhlə bazarı, Təpəbaşı, Qəbiristan, Naib, Mir Cəfər, Rüstəm xan, İmamrə, Korbulaq, Bəy, Kətan, Dükanlı, Sallaxlar və s. Bağlar diyarı İrəvanda və onun ətrafında 1473 bağ mövcud olmuşdur ki, onlardan 772-si şəhərin içərisində idi. Sərdar bağı, Dəlmə, Abbasdərəsi, Abuhəyat, Keşağlı, Qızılqala, Dərə bağı, Səvzikəri, Xosrovabad, Söyüdlü, Qul dərəsi, Kənkan, Kərpicxana bağlarının ad-sanı İrəvandan çox-çox uzaqlara yayılmışdı. İrəvan bağlarının bəzi məhsulları qurudulmuş şəkildə Avropaya ixrac edilirdi. Şəhərdə və onun ətrafında 45 dəyirman mövcud idi. Azərbaycanlılara məxsus Hacıbəyim, Məhəmməd xan, Sübhanqulu xan, Qala, Xan, Doqquz dəyirmanlar şəhərin ən böyük dəyirmanları olmuşdur.

Tarixi ədəbiyyatda İrəvan şəhərində 15-ə yaxın məscidin və iki erməni kilsəsinin adları keçir. Göy məscid (yaxud Hüseynəli xan), Qala məscidi (Sərdar, yaxud Abbas Mirzə), Şah Abbas, Təpəbaşı, Zal xan (yaxud Şəhər), Sərtib xan, Hacı Novruzəli bəy, Dəmirbulaq, Hacı Cəfər bəy, Rəcəb paşa, Məhəmməd Sərtib xan, Hacı İnam məscidlərinin minarələri uzaqdan İrəvanın müsəlman şəhəri olmasını nişan verirdi. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra məscidlər bir-birinin ardınca dağıdılmışdır (6).

1902-ci ildə İrəvan quberniyasının statistika komitəsinin "İrəvan quberniyasının yaddaş kitabçası" çap edilmişdir. Həmin kitabında göstərilir ki, İrəvan quberniyasında 310 məscid mövcuddur ki, onlardan 7-si İrəvan şəhərindədir (Pamyatnaya knizhka Erivanskoy gubernii). Bu gün Qərbi Azərbaycanda mövcud olmuş məscidlərdən yalnız biri - Göy məscid rekonstruksiya edilərək fəaliyyət göstərir. Digər erməni vandalları tərəfindən məscidlər yer üzündən silinmişdir.

1906-1911-ci illərdə İrəvan şəhərinin texniki işləmiş B.Mehrabov şəhərin planını və orada olan memarlıq abidələrinin siyahısını tərtib etmişdir. Mehrabov şəhərdə 8 məscid qeydə almışdır. Həmin məscidlər belə adlanırdı: Göy məscid, Qala məscidi, Təpəbaşı, Şəhər, Sərtib xan, Hacı Novruzəli bəy, Dəmirbulaq və Hacı Cəfər bəy məscidi (7, s.2363).

XIX sonu - XX əsrin birinci on illiyində İrəvan şəhərində təhsil münasibətləri də mövcud olmuşdur. Rusiya Şimali Azərbaycanın və o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasını işğal etdikdən sonra, təhsil sistemində yeniliklər etdi. Avropa nümunəsində məktəblər rus dili və mədəniyyətini tədris etməyə başladı. Bu dövrdə İrəvan şəhərində Avropa tipli məktəblərlə yanaşı, məscidlərdə və erməni kilsələrində dini dərslər də tədris edilirdi. Bu zaman dövlət tərəfindən dəstəklənən əsas tədris gimnaziyalarda idi.

1892-ci ilin yanvarına olan məlumata görə İrəvan şəhərində gimnaziyada 245 şagird oxuyurmuş ki, onlar da etnik tərkiblərinə görə bölünmüşlər. 1894-cü il yanvarın 1-nə olan məlumata görə İrəvan gimnaziyasında 253 şagird, 1896-cı il gimnaziyada 280 şagird oxumuşdur. Sonrakı illərdə illərdə kişi gimnaziyasında 1900-cu ildə 326, 1902-ci ildə 376, 1903-cü ildə 383, 1907-ci ildə 678 şagird təhsil almışdır (8, s.668-678).

Bütün bunlarla bərabər, XIX əsrin sonlarında İrəvan şəhərində azərbaycanlı əhali nə qədər çətin olsa da, say tərkibi etibarilə də, habelə kənd təsərrüfatında, ticarətdə və kiçik sənaye müəssisələrində üstün mövqelərini qoruyub saxlaya bilmişdi. İrəvan şəhəri XX əsrə doğru Azərbaycan şəhəri kimi addımlamaqda davam edirdi.

Təhsil sahəsində də mərkəzi hökumət erməni əhalisinə üstün şərait yaratmış, azərbaycanlı əhalinin təhsili dövlətin maraq dairəsində çox az yer tutmuşdur. S.P.Zelinskinin məlumatlarından aydın surətdə görünür ki, İrəvan şəhərinin demək olar ki, əksər məhəllələrində rus və erməni məktəbləri açıldığı halda, azərbaycanlılar üçün yeni təhsil ocaqları demək olar ki, yaradılmamışdı. Azərbaycanlı əhali daha çox məscid məktəblərində və mədrəsələrdəki 8 məktəbdə təhsil almış, əhalinin az bir qismi isə İrəvan şəhərində açılmış rusdilli gimnaziya və progimnaziyalarda təhsillərini davam etdirmişdir. S.P.Zelinskinin İrəvan gimnaziyası, İrəvan şəhər məktəbi, qız məktəbi, İrəvan progimnaziyası haqqındakı ətraflı məlumatları məktəb və pedaqoji fikir tariximizi öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. İrəvan şəhərində Kalbalıxan Naxçıvanskinin təşəbbüsü ilə açılmış məktəb-pansion haqqındakı məlumatlar məktəb tariximizin öyrənilməmiş səhifələrini təşkil edir. S.P.Zelinski həmin məktəbin yaranması tarixçəsini aşağıdakı kimi təsvir etmişdir: "Uşaqların təhsili ilə məşğul olan xanım Stasyuleviç Kalbalıxan Naxçıvanski ilə tanış olmuş və onun övladlarını təhsil vermək üçün qə-

bul etmişdir. Kalbalıxan uşaqlarının təhsil sahəsindəki nailiyyətlərindən razı qalmış və həmin müəlliməyə müsəlman uşaqlarına dərs demək üçün İrəvana və ya Naxçıvana gəlməyi təklif etmiş, bunun üçün öz tərəfindən olacaq köməkliyi nəzərə çatdırmışdır. Xanım Stasyuleviç (Sofya Stasyuleviç) bu təkliflə razılaşmışdır. İrəvan şəhərinə gələn xanım ilk növbədə müsəlman uşaqları üçün pansion açmaqdan ötrü yerli müsəlman xanlarına müraciət etmiş və müsbət cavab almışdır. Onun xoşbəxtliyindən Şəfi bəy adlı bir nəfər müəlliməyə digər uşaqlar üçün örnək olsun deyə özünün iki övladına ödənişli qaydada təhsil verilməsini təklif etmişdir. Ev kirayə edən xanım Stasyuleviç Şəfi bəyin uşaqlarını təhsil vermək üçün qəbul etmişdir. ...Az sonra təhsil alan uşaqların sayı artmış, ikinci ilin sonunda onun himayəsində 15 müsəlman uşağı təlim görmüşdür. Son vaxtlar xanımın böyük ana qayğısı və təlim məharəti sayəsində şagirdlərin sayı 45 nəfərə çatmışdır (9).

XIX əsrin sonlarında indiki Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların ana dilində heç bir qəzet və dərgisi olmayıb. Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistanın ərazisində məskunlaşmış azərbaycanlıların taleyi və tarixi, gündəlik həyatı qarşılıqlı surətdə Azərbaycan, rus, tatar, gürcü, erməni mətbuatında işıqlandırılmışdır (10, s.81).

1899-cu ildə İrəvan İslam Məktəbinin türk (Azərbaycan) dili müəllimi Məmməd Vəli Qəmərlinin 1899-cu ildə İrəvanda Edilson mətbəəsində Azərbaycan dilində "Atalar sözü" kitabı çap olunmuşdur. XX əsrin əvvəlində – 1900-cü ildə Vasaq Mədədovun "Gözə görünməyən şal" vodevili və "Tamahkarlıq düşmən qazanır" komediyası İrəvanda Edilson mətbəəsində Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir. İrəvanda dini məzmunlu kitablar da nəşr edilmişdir. İrəvan Müəllimlər Seminariyasının şəriət müəllimi Axund Əbdülhəsən Qazızadənin 4 hissədən ibarət "Dürusi-şəriə" kitabı 1911-ci ildə çap olunmuşdur. Bu dövrdə həm də tədris xarakterli kitablar da çap edilmişdir. Mirzə Məmmədvəli Qəmərli İrəvan ədəbi-mədəni mühitinin tanınmış nümayəndəsi kimi ömrü boyu müəllim işləmişdir. Lakin o, müəllimlik fəaliyyəti ilə yanaşı, bir sıra dəyərli kitabların, o cümlədən "Atalar sözü", "Vətən dili", "İrəvan Quberniyası haqqında xatirələr", eləcə də birinci, ikinci və üçüncü sinifər üçün "Ana dili" dərsliklərinin müəllifi olmuşdur. O, bir neçə vətənpərvər ziyalı ilə birlikdə 1902-ci ildə İrəvanda ilk qızlar məktəbi açmışdır. Bu haqda "Kaspi" qəzeti, bir qədər sonra "Şərqi rus" qəzeti özünün 1903-cü il 14-cü nömrəsində həmin məktəbin şəriət müəllimi Məmmədvəli Qəmərlinskinin məlumatını dərc etmişdir (10, s.48). XX əsrin ilk on illiyində ermənilərin və rusların təzyiqlərinə baxmayaraq, Azərbaycanın türk müsəlman xalqının mədəni inkişafı davam etmişdir. Lakin İrəvan ərazisində ermənilərin say üstünlüyünün çoxalması nəticəsində bu ərazidə ermənilərin təzyiqləri çoxalmışdır.

Nəticə. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri azərbaycan türk müsəlman əhali üçün heç də uğurlu olmadı. Belə ki, Osmanlı dövlətindən yeni ermənilər İrəvan şəhərinə gəldilər. Buna görə də İrəvan şəhərində say dinamikasında dəyişiklik oldu. 1904-1905-ci illər qırğınları nəticəsində ermənilərin sayı İrəvan şəhərində daha da artmış oldu. Bu demoqrafik böhranla yanaşı İrəvan şəhəri müsəlman türk şəhəri olaraq qalmaqda davam edirdi. İrəvan şəhərində rus gimnaziyaları ilə yanaşı, məscid və mədrəsələrdə də dərslər davam edirdi. Lakin Birinci Dünya müharibəsinin başlaması və rusların Qafqazın etno görüşünü dəyişmək istəkləri burada sonradan ermənilərin dövlət qurmasına səbəb oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Türkmənçay müqaviləsi və onun ağır nəticələri? Azər tac. -www.scince.gov.az [10.04.2025].
2. Nazim Mustafa İrəvan şəhəri, Bakı - «Red N Line» MMC – 2020. - www.aircenter.az [10.04.2025].
3. Ziyəddin Məhərrəmov. İrəvan ədəbi mühitinin XIX əsr və XX əsrin 20-ci illərini əhatə edən dövrünün tarixi özünəməxsusluğu. - www.az.wikibooks.org [10.04.2025].
4. Nazim Mustafa. İrəvan şəhəri, Bakı, «Red N Line» MMC, 2020. - www.aircenter.az [10.04.2025].
5. Hacı Həsənov. XIX-XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərinin tarixindən. Bakı, 2023. - www. tarixinstitutu.az.books [10.04.2025].
6. Nazim Mustafa. Müqəddimə. - www. iravan.preslib.azmuqeddime.html [10.04.2025].
7. Nazim Mustafa. İrəvan şəhərində İslam irsinə qarşı erməni vandalizmi. cild 11, №4, August 2024. - www. dergipark.org.trtrdownloadarticle-file41831922 [10.04.2025].

8. Elçin Qarayev. Qərbi Azərbaycan XIX yüzilliyin ikinci yarısı - XX yüzilliyin əvvəllərində (İrəvan quberniyasının materialları əsasında). Bakı, 2024. - www.tarixinstitutu.az [10.04.2025].
9. İsa Həbibbəyli. 525-ci qəzet.- 2020.- 14 oktyabr.- S.14-16. - www.anl.azdownmeqale5252020 oktyabr141.htm [10.04.2025].
10. İbrahim Bayramov. Qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan. Ankara, 2023. - www.iksadyayinevi.com [10.04.2025].

ХИКМЕТ АХМЕДОВ
Бакинский Государственный Университет, Исторический Факультет,
кафедра Истории Азербайджана (Естественные науки), Старший научный сотрудник
Научно-исследовательской лаборатории «Азербайджанцы мира: историческая демография»,
доктор философии по историческим наукам

ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ СОСТАВ, УРОВЕНЬ ГРАМОТНОСТИ И КУЛЬТУРА ГОРОДА ЕРЕВАНА В КОНЦЕ XIX ВЕКА - ПЕРВОМ ДЕСЯТИЛЕТИИ XX ВЕКА

В конце XIX века, в первом десятилетии XX века, историко-демографический национальный состав города Еревана изменился, начиная с 1828 года, за счет переселившегося с течением времени армянского населения. Желание России создать здесь армянское государство было отмечено геноцидом турецкого мусульманского населения Азербайджана. Однако, несмотря на все это давление, азербайджанцы продолжали жить в городе Ереване, хотя и стали меньшинством по численности. В статье рассматривается история города Еревана в первые десять лет XIX-XX веков, его демографический состав, уровень грамотности, культура и т.д.

Ключевые слова: Демография, Иреван город, культура, образования, мечит.

HIKMET AHMADOV
Baku State University, Faculty of History,
Department of History of Azerbaijan (Natural Sciences),
Senior Researcher of the Research Laboratory "Azerbaijanis of the World: Historical Demography",
Ph.D

HISTORICAL-DEMOGRAPHIC AND NATIONAL COMPOSITION, LEVEL OF LITERACY, CULTURE OF THE CITY OF YEREVAN IN THE XIX-XX CENTURIES

At the end of the XIX century and the first decade of the XX century, the historical and demographic national composition of the city of Yerevan changed over time, starting from 1828, due to the Armenian population that was resettled. Russia's desire to create an Armenian state here was accompanied by the genocide of the Azerbaijani Turkish Muslim population. However, despite all these pressures, Azerbaijanis continued to live in Yerevan, although they became a numerical minority. The article discusses the historical and demographic national composition, literacy rate, culture, etc. of the city of Yerevan in the first decade of the XIX and XX centuries.

Keywords: Demography, Erivan cities, culture, education, minaret.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 11 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Atamoğlan Məmmədli, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər qarşısında qoyulan tələblər

- Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı açıq şəkildə, elmi adı və dərəcəsi, işlədiyi müəssisə, həmçinin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildə annotasiya, əlavə digər 2 dildə xülasə verilməlidir. Xülasənin üstündə məqalənin adı mütləq göstərilməlidir. Xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununu əks etdirməli, elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

- Məqalələrin mətnləri azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman-14 şrifti ilə, 1,5 intervalla 8-12 səhifə həcmində qəbul edilir (A4 format, səhifənin ölçüləri: yuxarı – 2 mm, aşağı – 2,5 mm, sol – 3 mm, sağ – 1,5 mm).

- Məqalədə UOT indekslər, 3 dildə açar sözlər göstərilməlidir.

- Məqalə Giriş, Əsas mətn (yarımbaşlıqlar göstərilməklə) və Nəticə hissələrindən ibarət olmalıdır. Məqalədə elm sahəsinin xarakterinə uyğun olaraq elmi işin yeniliyi, müəllifin gəldiyi nəticə aydın şəkildə verilməlidir.

- Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya əlifba ardıcıllığı ilə, ya da mətndə rast gəlindiyi ardıcıllıqla və [1] və ya [1, s.119] kimi nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbilərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının "Dissertasiyaların tərtibi qaydaları" barədə qüvvədə olan təlimatının "İstifadə edilmiş ədəbiyyat" bölməsinin 10.2 – 10.4.6. tələbləri əsas götürülməlidir.

- Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

- Ədəbiyyat siyahısı avtomatik nömrələmə ilə yığılmış məqalələr qəbul edilməyəcəklər.

- Məqaləyə mütləq 1 mütəxəssis rəyi (rəyçinin adı (tam şəkildə), elmi dərəcəsi, elmi adı və elmi titulu, iş yeri), məqaləni çapa tövsiyə edən müəssisənin elmi şurasının (kefedranın, şöbənin) iclas protokolundan çıxarış əlavə olunmalıdır.

- Elmi jurnallarda "*əvvəli ötən sayımızda*", *"ardı növbəti nömrədə"*adı altında seriya məqalələrin dərs olunmasına icazə verilmir.

- Texniki baxımdan düzgün tərtib edilməyən, həmçinin plagiatlıq faktı aşkar edilən məqalələr çap olunmayacaq.

***Redaksiya ilə əlaqə*:**
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Требования к оформлению научных публикаций

- В статье должны быть указаны место работы и адрес, электронный адрес автора (авторов).

- Статьи могут быть опубликованы на Азербайджанском, турецком, русском и английском языках. Резюме статьи должно быть на двух языках, помимо языка написания статьи. Оба резюме должны быть одинаковыми и отображать содержание статьи. В резюме должны быть показаны научный результат, научная новизна, практическая ценность и др. Резюме должно быть научно и грамматически отредактировано. В резюме должны быть полностью указаны название статьи, имя автора (авторов).

- Текст статьи должен быть набран шрифтом Times New Roman, кегль 14, 1,5 интервал латинской графикой для статей на азербайджанском турецком языках и английском, кириллицей для статей на русском языке.

- В статье должны быть указаны UOT индексы или коды типа PACS, а также ключевые слова. Ключевые слова должны быть на трех языках (на языках написания статьи и резюме).

- В конце статьи должны быть даны научная новизна, практическая ценность, экономический результат и др.

- В статье должны быть даны ссылки на научные источники. Список литературы должен быть либо по порядку (например, [1] или [1, с.119]) или же по порядку шифра. Если дается сноска на ту же литературу в другом месте текста, тогда номер сноски должен быть таким же как и прежде.

- Информация о каждой сноске, данной в списке литературы, должна быть полной и точной. Библиографическое описание источника должно быть дано в соответствии с его видом (монография, учебник, научная статья и т.д.). При ссылке на статью, материалы симпозиумов, конференций и других научных изданий, должно быть указано название доклада или тезиса. При библиографическом описании ссылаемых источников должны браться за основу требования 10.2-10.4.6 отдела «Используемая литература» действующей инструкции по «Правилам составления диссертационных работ» Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

- В статье преимущество должно быть дано научным статьям, монографиям и другим источникам, опубликованным в течении последних 5-10 лет.

- Статьи, список литературы которых набраны в режиме автоматической нумерации, не принимаются.

- К статье должны быть приложены 1 рецензия (с указанием имени, научной степени, научного звания и научного титула, места работы рецензента), выписка из протокола научного совета (кафедры, отдела) учреждения, рекомендующего публикацию статьи.

- Статьи, которые не являются технически корректными, а также содержат плагиат, не будут опубликованы.

Электронный адрес журнала "История и ее проблемы":
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Requirements for scientific publications

- The place of work and the address, e-mail address of the author(s) should be indicated in the article.

- Articles may be published in Azerbaijani, Turkish, Russian and English. The summary of the article should be in two languages, in addition to the language of the article. Both summaries should be the same and display the content of the article. The summary should show the scientific result, scientific novelty, practical value, etc. The summary should be scientifically and grammatically edited. The summary should contain the full title of the article, the name of the author(s).

- The text of the article should be typed in Times New Roman, 14, 1.5 interval, Latin script for articles in Azerbaijani Turkish and English, Cyrillic for articles in Russian.

- The article should indicate UOT indexes or PACS type codes, as well as keywords. Keywords should be in three languages (in the languages of the article and resume writing).

- At the end of the article scientific novelty, practical value, economic result, etc. should be given.

- The links to the scientific sources should be given in the article. References should be either in order (for example, [1] or [1, p.119]) or in order of cipher. If a footnote is given for the same literature elsewhere in the text, then the footnote number should be the same as before.

- Information about each footnote given in the list of references should be complete and accurate. The bibliographic description of the source should be given in accordance with its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). When referring to an article, materials of symposia, conferences and other scientific publications, the title of the report or thesis should be indicated. In the bibliographic description of the referenced sources, the "Used literature" section 10.2-10.4.6 of the current instruction on the "Rules for writing dissertations" of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan should be taken as the basis.

- In the article, the advantage should be given to the scientific articles, monographs and other sources published in the last 5-10 years.

- The article should be accompanied by 1 review (indicating the name, scientific degree, academic title and scientific title, place of work of the reviewer), an extract from the protocol of the scientific council (chair, department) of the institution that recommends publication of the article.

- Articles that are not technically correct, as well as plagiarism, will not be published.

Email: **TarixVeOnunProblemleri@gmail.com**

Çapa hazırlayanlar: ***Sevinc Ruintən*** – Bakı Dövlət Universiteti
Şəbnəm Cəfərova – Bakı Dövlət Universiteti
Elmar Axundov – Bakı Dövlət Universiteti
İlham Məmmədov – Bakı Dövlət Universiteti
Şəhla Xələfova – Bakı Dövlət Universiteti
Tərcüməçi radaktorlar: ***Anar Kərimov*** – Bakı Dövlət Universiteti
Aynur Məmmədova – Bakı Dövlət Universiteti
Web-redaktor: ***Ramil Dadaşov*** – Azərbaycan Texniki Universiteti

Yığılmağa verilmişdir: 15.05.2025. Çapa imzalanmışdır: 21.05.2025.
Redaksiyanın ünvanı: Bakı – 370148, akad.Z.Xəlilov küç.23
Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi. Tel.: 539 08 56
E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com